

B.I 134
v.4, pt. 2

SL No. 019323

Sr No 593.

Bibliotheca Indica.
The Aitareya Brahmana.
of the Rig-Veda
Vol IV Part II.

Call No Sans 891.221.B 814.ais.
A.C. No 5881.

Transl and Gathering by
A.P. Dutta

SL no. 019323

॥ अथ सङ्केताक्षर सूची ॥

अ० चि० अभिधानचिन्तामणि ।	ब्रह्माण्ड पु० ब्रह्माण्डपुराणम् ।
आर्षीनु० ... आर्षीनुक्तमणी ।	भ० पु० ... भविष्यपुराणम् ।
गो० ब्रा० ... गोपथब्राह्मणम् ।	मार्क० पु० मार्कण्डेयपुराणम् ।
प्रा० त० ... प्रायश्चित्तशास्त्रम् ।	नीला० ... नीलावती ।
इ० दे० ... इन्द्रदेवता ।	वा० ब्रा० वाजसनेयब्राह्मणम् ।
श्री० भा० ... शाङ्करभाष्यम् ।	

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

- (३१) अथ प्रथमाध्यायः (सविता कार्यशेषवर्णनम्) ... १
 ... तत्र प्रथमः खण्डः (उपव्रतीयस्य पञ्चाङ्गभागः) ... १
- (३२) अथ द्वितीयाध्यायः (सविता प्रायश्चित्तानि) ... ८
 ... तत्र प्रथमः खण्डः (आहिताग्नेर्मरणे प्रायश्चित्तानि) ८
 अथ द्वितीयः खण्डः (अग्निहोत्रोद्दोहनप्रायश्चित्तानि) १४
 अथ तृतीयः खण्डः (साक्षात्प्रायश्चित्तानि) ... १६
 अथ चतुर्थः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि) ... १७
 अथ पञ्चमः खण्डः (अग्न्यपराधप्रायश्चित्तानि) २५
 अथ षष्ठः खण्डः (अग्निद्राक्षादी प्रायश्चित्तानि) २८

- अथ सप्तमः खण्डः (अशुविसर्जनादिप्रायश्चित्तानि) ३२
- अथ अष्टमः खण्डः (आहिताग्नेः प्रायश्चित्तानि) ३५
- अथ नवमः खण्डः (अपतीकामिहोत्तविचारः) ४४
- अथ दशमः खण्डः (पीर्णमास्यादिविचारः) ... ४७
- अथैकादशः खण्डः (अग्निहोत्तप्रायश्चित्तशेषाः) ५१
- (३२) अथ द्वाविंशोऽध्यायः (राजसूये शौनःशेषाध्यायः) ... ५८
- तत्र प्रथमः खण्डः (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्) ... ५८
- अथ द्वितीयः खण्डः (,) ... ६७
- अथ तृतीयः खण्डः (,) ... ७१
- अथ चतुर्थः खण्डः (,) ... ७८
- अथ पञ्चमः खण्डः (,) ... ८६
- अथ षष्ठः खण्डः (,) ... ८४
- (३३) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये याजमानाध्यायः) ... १०३
- तत्र प्रथमः खण्डः (क्षत्रियस्य यज्ञाधिकारः) १०३
- अथ द्वितीयः खण्डः (देवयजनयाचनम्) ... १०७
- अथ तृतीयः खण्डः (इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः) ११०
- अथ चतुर्थः खण्डः (तत्प्रशंसा) ... ११२
- अथ पञ्चमः खण्डः (आहवनीयोपस्थानम्) ... ११६
- अथ षष्ठः खण्डः (उत्तरोपस्थानम्) ... १२०
- अथ सप्तमः खण्डः (दीक्षायाः श्राद्धेनम्) ... १२३
- अथ अष्टमः खण्डः (यजमानभागप्राशनम्) ... १२६
- (३४) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये फलवमाध्यायः) ... १३१
- तत्र प्रथमः खण्डः (विश्वन्तरोपाख्यानम्) ... १३१
- अथ द्वितीयः खण्डः (,) ... १३५

- अथ तृतीयः खण्डः (शत्रियस्य ज्ञेयभस्माखण्डः) १३७
 अथ चतुर्थः खण्डः (शत्रियस्य भक्षो न्यपोषः) १४२
 अथ पञ्चमः खण्डः (न्यपोषवर्णनम्) ... १४४
 अथ षष्ठः खण्डः (श्रीदुम्बरादिप्रशंसा) ... १४७
 अथ सप्तमः खण्डः (फलवमसोचयादिप्रयोगः) १५२
 अथ अष्टमः खण्डः (नारायणसप्तमसस्य प्रयोगः) १५६

॥ अथ अष्टमपञ्चिका ॥

- (३६) अथ प्रथमाध्यायः (राजसूये स्तोत्रशस्त्राध्यायः) ... १६४
 तत्र प्रथमः खण्डः (प्रातस्सवनतृतीयसवनयोः) १६४
 अथ द्वितीयः खण्डः (मरुत्वतीये निविज्ञानीयं) १६८
 अथ तृतीयः खण्डः (निष्कौषख्ये निविज्ञानीयं) १७४
 अथ चतुर्थः खण्डः (माध्यन्दिनसवने) ... १७६
 (३७) अथ द्वितीयाध्यायः (राजसूये पुनरभिषेकाध्यायः) १८२
 तत्र प्रथमः खण्डः (अभिषेकसाधनानि) ... १८२
 अथ द्वितीयः खण्डः (आसन्न्यारोहणप्रकारः) १८६
 अथ तृतीयः खण्डः (अभिषेकप्रकारः) ... १८९
 अथ चतुर्थः खण्डः (अभिषेकसाधनप्रशंसा) ... १८८
 अथ पञ्चमः खण्डः (आसन्न्या अवरोहप्रकारः) २०३
 अथ षष्ठः खण्डः (दिगुपस्थानादि) ... २०८
 अथ सप्तमः खण्डः (प्रपदमन्त्रादि) ... २११

- (३८) अथ तृतीयाध्यायः (राजसूये ऐन्द्राभिषेकाध्यायः) २२३
 तत्र प्रथमः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकश्रुतिः) ... २२३
 अथ द्वितीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकप्रकारः) ... २२८
 अथ तृतीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकफलश्रुतिः) २३०
 (३९) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये अभिषेकाध्यायः) ... २३७
 तत्र प्रथमः खण्डः (शपथप्रकारोपदेशः) ... २३७
 अथ द्वितीयः खण्डः (चतुर्विधसंभाराः) ... २४०
 अथ तृतीयः खण्डः (आसन्द्यादिसंभाराः) ... २४३
 अथ चतुर्थः खण्डः (राजाभिषेकमन्त्रः) ... २४८
 अथ पञ्चमः खण्डः (अभिमन्त्रणादि) ... २४८
 अथ षष्ठः खण्डः (अभिषेकदक्षिणादानादि) २५२
 अथ सप्तमः खण्डः (महाभिषेकप्रशंसा) ... २५७
 अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव गायोदाहृतिः) ... २६३
 अथ नवमः खण्डः (तत्रैव श्लोकोदाहृतिः) ... २६७
 (४०) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये पुरोहिताध्यायः) ... २७२
 तत्र प्रथमः खण्डः (पुरोहितविधिः) ... २७६
 अथ द्वितीयः खण्डः (पुरोहितप्रशंसा) ... २७८
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्रैव मन्त्रोदाहरणम्) २८१
 अथ चतुर्थः खण्डः (पुरोहित्ये योग्यायोग्यौ) २८५
 अथ पञ्चमः खण्डः (ब्रह्मणः परिमरः) ... २८०
-

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

— ००० —

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अग्निहोत्रः	८३	अन्वाहासपत्रम्	१३३, १३४
अग्निहोत्रसंज्ञः	१८८, १८९	अपशयः	१००
अग्निहोत्रम्	४२, ४३	अपमृजिता	१०८, १११
अग्निहोत्रहव्यधी	२४, १०४	अपमृज्याभिः	११४
अग्निहोत्री	११	अपमृज्याभिः	२०९
अग्न्यायेयम्	४५, ४६	अतीयोमः	४३
अग्न्यायाजः	४	अवतिरय (सूक्त)	२१२
अग्नीतपुनर्वपुम्	११७	अपुष्टमती	१३३
अग्निरसः	८८, ८९	अभिमन्त्रणम्	१८८, १८९, १९३
अग्निरावः	४३	अभिमर्शः	१९४
अग्निपिष्टम्	४३	अभिमर्शनम्	१९८
अद्वयः	१५०	अभिवन्	१०१, १०४
अभिहितम्	१	अभिविचक्षणम्	१८३
अधिवक्त्रं (वर्म)	१४०	अभिरैकः	२४८
अधिवक्त्रं (फलके)	१४०	अभिवेधनीयः	७८, ८१, ८३
अध्वर्युः	८	अभ्याहोत्रम्	२४७
अनन्तापुत्रयः	४२	अभ्याहा	३९
अद्विष्टाता	१२९	अभ्यस्यः	८८, १८३
अनुचरः (द्विजः)	१२९	अभ्यस्य	४४
अनुमतिः	७८	अभ्यस्य	४४
अनुदपम्	१०३	अभ्यासा	१८३
अनुचानः	१३८	अभ्यासा	४५, ४६
अनुचान्या	१११, ११३, ११४, ११५	अभ्यासपत्रम्	१००-१०१

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अष्टावसानि	१८१	आश्विनम्	१८४
असर्वज्ञताः	१८२	आश्विनोयः	५६, २०६
असर्वसोमाः	१८२	आश्विनाग्निः	८-१६, २५
असुरयज्ञः	२५		
अहुतात्	१२८	इक्ष्वापायी	२४६
अहुताद्	१०४	इन्द्रनिहवः	१६८
		इन्द्राभिमतम्	२२८
आक्ष्वातो	१०१	इन्द्राभिषेकः	२२८
आग्निवती	२७	इन्द्राभ्युत्थीजनम्	२२०
आशीमः	४	इष्टम्	११६
आग्नेयः (निगदः)	३	इष्टापूर्वम्	११६
आग्नेयी	९७		
आययन्	४३	उक्त्यम् (दिविधं)	१६७
आग्नेयव्याखी	१५१	उक्त्यः	४६
आग्नेयव्याखी	४३	उक्त्यसंखः	१७८
आतपवर्णाः	१८४, ९००, २४५	उक्त्यखाली	१५१
आग्नेयः	४	उक्त्यव्यवस्थितं	१७१
आग्नेयव्याखी	१५१	उत्सर्जनम्	८२
आग्नेयव्याखी	१५१	उत्सर्जनम्	५१
आग्नेयव्याखी	४३	उत्सर्जनीया	१२१, १८३
आग्नेयव्याखी	१५४, १६०	उत्सर्जनीया	१८४, २४५
आग्नेयव्याखी	८	उत्सर्जनीया	४
आग्नेयव्याखी	५७	उत्सर्जनीया	१६८
आग्नेयव्याखी	४२	उत्सर्जनीया	१२, ५७
आग्नेयव्याखी	१८८, १८०, २२५, २२६	उत्सर्जनीया	२३
आग्नेयव्याखी	४३	उत्सर्जनीया	४
आग्नेयव्याखी	३८	उत्सर्जनीया	४
आग्नेयव्याखी	१५०, १८४, ९००, २२६	उत्सर्जनीया	२७८

ग्रन्थः	पृष्ठा	ग्रन्थः	पृष्ठा
ग्रन्थः	१८४	हादयकपालः	३८
चमसाः (दश)	१४१, २४४	वापुः	७६
चमसाप्यायनम्	१४४		
चमसासादनम्	१४८	धानाः	२
चमसासुरचम	१८०	धन्या	१०२
चर्मसोन्नयनम्	१४९	धाराचक्षाः	१४०
चानुर्मासानि	४२, ४३	धुवस्त्राची	१४१
चैवी	४४	धुवा	१२०
ज्योतिष्टोमः	१८०, १८१	नवाग्रभाजनम्	४४
		नवेष्टिः	४२
जकुलती	४०	नारायणचमसः	१४८
जपक्षप्पनदरपावकवती	४५	नियदः	४
जीकानि	१८४, २००	नियोजनम्	८२
ज्योदयकपालः	४१	निरुद्धपयवन्धः	४४
जिह्व (त्रय)	१८०	निर्दशः	४९
जिता	४६	भित्तिज्ञानीयम्	१०४
द्वयपञ्चमासी	४४	निर्वेशः	२००
द्वयपेयः	७८	निष्कः	२४४
द्वयपविनम्	१४१	निष्क वल्लम्	१०२
दीर्घादिनम्	१२४	नेहा	४
दीर्घितः	१२४		
द्वयम्	१०५	यद्यदशः (चष)	१८०
दीर्घपुरीहितः	१८९	यक्षमानवाः	१०२
दीर्घयजनम्	१०८	यक्षनीनिः	२००, २०९
दीर्घयजनमात्राः	१०८	यक्षी	४
दीर्घी	४१	यक्षिणी	४४
दीर्घकलसः	१४०	ययः	२००

[८]

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
सकला	...	उरोहिवायनम्	...
परिचया	...	पुस्तकम्	...
परिमलः	...	पुस्तकम्	...
परिवापः	...	बीजा	...
पर्यवसः	...	पौर्वाभाष्यम्	...
पर्याधिकरणम्	...	प्रतिमरिता	...
पवमानः	...	प्रतिपत् (राज्यगती)	...
पनमानोक्तम्	...	प्रतिपत् (वाङ्मयी)	...
पवित्रगती	...	प्रतिप्रस्थाता	...
पञ्चकम्	...	प्रतिपिमा	...
पञ्चयज्ञः	...	प्रतिपिमा	...
पाकयज्ञसंस्थाः	...	प्रत्यभिप्रायः	...
पाकयज्ञाः	...	प्रत्यवरोक्तम्	...
पाणी	...	प्रपदम्	...
पाकावनेजनम्	...	प्रपदमलः	...
पादावनेजनी	...	प्रज्ञायनम्	...
पायम्	...	प्रक्षीणा	...
पार्श्वः	...	प्रायश्चित्तिः	...
पिबथनः	...	प्रुथाः	...
पिबयाजी	...	प्रुते	...
प्रनरभिषेकः	...	प्रुते	...
प्रोक्ताशः	...	प्रुते	...
प्रोक्ताशपात्री	...	प्रुते	...
प्रोक्ता	...	प्रुते	...
प्रोक्तातारः (प्रः)	...	प्रुते	...
प्रोक्तवाक्या	...	प्रुते	...
प्रोक्तितः	...	प्रुते	...
उरोहिवाः (प्रः)	...	प्रुते	...

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अक्षरः परितः	२८३	अक्षरेशः	१३६
अक्षरी चारः (मट्)	२८८	अक्षर्यानि	१०५
अक्षरोगमाशनम्	१२९	अक्षर्याधी	१०६
अक्षरा	४, १२८	अक्षरम् (यजुषा)	१०८
अक्षरः	१०४	अक्षरा	२७
अक्षर्यायुधानि	१०५	अक्षरः	१८७
अक्षर्यस्यः (प्रगायः)	१६८	अक्षर्यमः	१८०, २०८
अक्षर्याक्षरी	४	राका	४८
अक्षर्याशनम्	१२९	राजन्तः	१०४
अक्षराजम्	१३५	राजस्यः	७७
अक्षरम्	१२९	राजन्तः (यजुषः)	१६६
अक्षरम्	२३	राजन्तरी (प्रतिपत्)	१६३
अक्षरम्	२००	लीकम्	४६
अक्षरी	२००	वरः	२०६, २०७
अक्षर्यः (प्रगायः)	१६८	वक्ष्यतिः	२८
अक्षर्यदिष्टः	२४	वाजपयः	४३
अक्षर्यविकः	२१५, २५५, २५८—२७३	विकल्पम्	१२९
अक्षर्यदिष्टः	१६६	विविचोष्टिः	२८
अक्षर्यम्	१०५	विरसनम्	८१
अक्षरः	६८, २५८—२६२, २६४, २६६	विश्यापणम्	१२९
अक्षर्यवः	४	विष्टरः	२८८
अक्षर्याशनम्	१२९, १२९	वीतोष्टिः	२७
अक्षर्याशनमाशनम्	१२९	वन्दम्	३६८
अक्षर्यः	७७	वक्ष्यमिः	२००
अक्षर्या	४३, २५८	वैश्वन्तः	२००

अक्षरः	पङ्क्तिः	श्लोकः	पङ्क्तिः
मिथ्याः	...	१०४	मिथ्याः
विमानरहितः	...	१०५	...
मेघवाङ्मयी	...	१०६	...
म्यापमानि	...	१०७	...
म्याङ्गतयः	...	१०८	...
मत्तपत्नीतिः	...	१०९	...
मत्तपदः	...	११०	...
मत्तभद्रिदिः	...	१११	...
मत्तानि	...	११२	...
मपवः	...	११३, ११४	...
ममिता	...	११५	...
मम्या	...	११६	...
मम्यानि (वादश)	...	११७	...
मानिवाचनम्	...	११८	...
मापनम्	...	११९	...
मास (दश)	...	१२०	...
मन्त्रीतिः	...	१२१	...
मन्दः	...	१२२	...
मूर्धनम्	...	१२३	...
मौदव्यायः	...	१२४	...
मौनःशपम्	...	१२५	...
मौनम्	...	१२६	...
मौनशी	...	१२७	...
मौनः	...	१२८, १२९, १३०	...
मौन्या (निगदः)	...	१३१	...
मीकमिमान्	...	१३२	...
मिथ्याः	...	१३३	...
मिथ्याः	...	१३४	...
मिथ्याः	...	१३५	...
मिथ्याः	...	१३६	...
मिथ्याः	...	१३७	...
मिथ्याः	...	१३८	...
मिथ्याः	...	१३९	...
मिथ्याः	...	१४०	...
मिथ्याः	...	१४१	...
मिथ्याः	...	१४२	...
मिथ्याः	...	१४३	...
मिथ्याः	...	१४४	...
मिथ्याः	...	१४५	...
मिथ्याः	...	१४६	...
मिथ्याः	...	१४७	...
मिथ्याः	...	१४८	...
मिथ्याः	...	१४९	...
मिथ्याः	...	१५०	...
मिथ्याः	...	१५१	...
मिथ्याः	...	१५२	...
मिथ्याः	...	१५३	...
मिथ्याः	...	१५४	...
मिथ्याः	...	१५५	...
मिथ्याः	...	१५६	...
मिथ्याः	...	१५७	...
मिथ्याः	...	१५८	...
मिथ्याः	...	१५९	...
मिथ्याः	...	१६०	...
मिथ्याः	...	१६१	...
मिथ्याः	...	१६२	...
मिथ्याः	...	१६३	...
मिथ्याः	...	१६४	...
मिथ्याः	...	१६५	...
मिथ्याः	...	१६६	...
मिथ्याः	...	१६७	...
मिथ्याः	...	१६८	...
मिथ्याः	...	१६९	...
मिथ्याः	...	१७०	...
मिथ्याः	...	१७१	...
मिथ्याः	...	१७२	...
मिथ्याः	...	१७३	...
मिथ्याः	...	१७४	...
मिथ्याः	...	१७५	...
मिथ्याः	...	१७६	...
मिथ्याः	...	१७७	...
मिथ्याः	...	१७८	...
मिथ्याः	...	१७९	...
मिथ्याः	...	१८०	...
मिथ्याः	...	१८१	...
मिथ्याः	...	१८२	...
मिथ्याः	...	१८३	...
मिथ्याः	...	१८४	...
मिथ्याः	...	१८५	...
मिथ्याः	...	१८६	...
मिथ्याः	...	१८७	...
मिथ्याः	...	१८८	...
मिथ्याः	...	१८९	...
मिथ्याः	...	१९०	...
मिथ्याः	...	१९१	...
मिथ्याः	...	१९२	...
मिथ्याः	...	१९३	...
मिथ्याः	...	१९४	...
मिथ्याः	...	१९५	...
मिथ्याः	...	१९६	...
मिथ्याः	...	१९७	...
मिथ्याः	...	१९८	...
मिथ्याः	...	१९९	...
मिथ्याः	...	२००	...

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
सुतश्रवण (सिंघ) ...	१७८, १८०	चिन्मयाः ...	४२
सीताधि (हादम) ...	१८१	चिरस्यकमिपुः ...	१००
सीताः (घट) ...	१७८	चिरस्यकदिष्टिः ...	३८
सीताली ...	१४१	कुतात् ...	१२८
सीतालीपाकः ...	१७९	इतादः ...	१०४
सीताः ...	१७९	सीता ...	४
सीतामानाः ...	२००	सीतुः श्रवण (घट) ...	३
सीतः ...	२४	सीतकाः ...	३
सीतवर्तमानाः ...	४३	सीतकाया श्रवण (घट) ...	३
		सीताः ...	१०८

॥ अथेहालीच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
१	१	२	८	८	२०	२०	८	३०	२०
४४	१०	४८	२	४९	१०	४९	११	४८	४
४८	१८	४८	१८	६०	१	७२	११	७२	१८
७९	११	८६	१६	८०	७	८०	११	८०	१९
८४	८	८४	११	१०३	४	१०३	११	१०३	१९
११६	८	१२४	४	१२१	४	१२९	१८	१३०	१८
१३०	२१	१३८	४	१३८	११	१४१	२	१४९	४
१४८	६	१८९	८	१८०	१३	१८९	२८	१८८	३४
१८८	१६	२०८	८	२१६	१	२३४	१६	२३०	१४
२३१	१	२३९	७	२३१	१३	२३९	२०	२३०	८
२४४	२	२४९	१	२४२	११	२४२	१२	२४९	१४
२४२	१४	२४३	२	२४९	१०	२४९	११	२४३	१३
२४६	२२	२४८	१३	२४८	२	२४९	१७	२४४	२३
२४४	१९	२४८	४	२४८	१०	२४८	१३	२४८	१४
२४०	१९	२४०	१४	२४४	४	२४४	१७	२४४	८
२४८	१८	२४४	१८	२८०	२०	२८२	१८		

[१३]

१.०

॥ अथैतरेयविषयसूची ॥ :

— ८०९ —

- १ अमिष्टोमयज्ञः (अमिष्टोमयैकाहविशेषः) १भा० १२८०—२भा० २३५८०
 २ उक्थ्यक्तुः (अमिष्टोमयैकाहविशेषः) २भा० २३५—२३६ पृ० ।
 ३ षोडशियोगः (अमिष्टोमयैकाहविशेषः) २भा० २३५—२३६ पृ० ।
 ४ अतिरात्रकतुः (अमिष्टोमयैकाहविशेषः) २भा० २३६—२३७ पृ० ।
 ५ गवामयनसत्रम् (संवत्सरसत्रविशेषः) २भा० ३०४—३६५ पृ० ।
 ६ आदित्याग्निसत्रम् } (संवत्सरसत्रविशेषः) २भा० ३३०—३३१ पृ० ।
 ७ अङ्गिरसामयनसत्रम् }
 ८ भरतवाह्याग्निसत्रम् } (अङ्गीरसविशेषः सत्रविशेषः)
 ९ अङ्गिरसवाह्याग्निसत्रम् } २भा० ३६६ पृ०—३भा० १६२ पृ० ।
 १० अमिष्टोचयाग्निसत्रम् (अङ्गीरसविशेषः) ३भा० १६३—१६५, ४भा० ३३—५८ पृ० ।
 ११ अमिष्टोचयाग्निसत्रम् (अङ्गीरसविशेषः) ३भा० १६५ पृ०—४भा० ८ पृ० ।
 अमिष्टोचयाग्निसत्रम् ४भा० ८—४४ पृ० ।
 अमिष्टोचयाग्निसत्रम् ४भा० ५६—१०२ पृ० ।
 १२ रात्र्ययक्तुः (सोमयाग्निसत्रविशेषः) ४भा० १०३—२७३ पृ० ।
 सव्ययज्ञमाघारणविधयः ४भा० २७४—२८० पृ० ।
 अमिष्टोचयाग्निसत्रम् ४भा० २८१—३०० पृ० ।

तद्वच आह्वये एकादश यज्ञा विहिता इति सङ्क्षेपः ।

० इति आरभ्य सत्रविधेः सूचीपदानि चतुर्भाषायाः संक्षेपेण विहितानि ।

॥ अथ सभाध्येतरेयविषयसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

सायबभाष्यभूमिकारम्भः	१
वेदान्त्यर्थं तन्निर्वचनादिकञ्च	१
स्त्रीशत्रुदिग्बन्धूनां वेदानधिकारित्वम्	२
वेदस्यापौरुषेयत्वनिरूपणम्	३
वेदार्थाधिगमस्याप्यावश्यकत्वनिरूपणम्	४
वेदार्थावुद्धानुमानयोः प्रलतारतन्त्रम्	४
भूतार्थवादस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्	५
वेदस्य भागद्वयकथनम्	६
जातस्य यज्यत्वस्य निर्व्याधिकारणम्	६
येतरेयनामनिर्वचनादिकम्	७
येतरेयनामस्य प्रधानतो विषयनिरूपणम्	८
सोमयागेषु ज्योतिष्टोमस्य प्राधान्यम्	८
ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वकथनम्	९
उक्त्यादीनां विलक्षणत्वकथनम्	९
ज्वलित्वरक्षणोद्देशे वक्तव्यत्वेऽप्यहौत्रत्वम्	१०
ज्वलित्वस्य हौत्रत्वनिर्व्याधिकारणम्	१०
इष्टिगतयोरपि याज्यानुवाकयोर्हौत्रत्वकथनम्	११

॥ प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १२ पृ० ॥

प्रथमा मिष्टि विधातु मन्त्रविष्णोश्च प्रधाना	...	१२
चादशसु शस्त्रेषु व्याप्यशस्त्रस्य प्राधान्यम्	...	१३

बादशसु शस्त्रेषु आदिमारुतशस्त्रस्यान्तिमत्वम्	...	१४
दीक्षणीयेष्टे विधानम्	...	१५
अग्निविष्णोः प्रथमोत्तमत्वात् मध्यदेवतानां मध्युपलक्षकत्वम्	...	१६
अग्निविष्णोः सर्वदेवतात्मकत्वम्	...	१७
आग्निविष्णवयोः पुरोडाशयोः यज्ञस्याद्यन्तावयवत्वम्	...	१७
आग्निविष्णवयोः पुरोडाशयोः ब्रह्मवादिचोदम्	...	१८
दीक्षणीयेष्टौ प्रतिष्ठाकामस्य द्रव्यान्तरविधानम्	...	१८
घृतचरुणा अप्रतिष्ठादोषपरिहारकथनम्	...	२०
घृतचरोः प्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनप्रशंसनम्	...	२०
कालविधानम्	...	२१
मन्त्रदशसामिधेनीविधानम्	...	२२
इक्षिभोमयोः पौवापर्याभावनिर्याधिकरणम्	...	२५
विप्रस्य भोमपूर्ववनियमाभावनिर्याधिकरणम्	...	२५
सामिधेनीनां सङ्गाविकल्पाभाव निर्याधिकरणम्	...	२६
वेद्यस्य सामिधेनीसङ्गानिर्याधिकरणम्	...	२७
प्रसक्तौ गोदोहननिर्याधिकरणम्	...	२७
वेन्दधादौ सामिधेनीकर्भनिर्याधिकरणम्	...	२८
इक्षिग्व्यस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
आहूतिग्व्यस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
ऊतिग्व्यस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
होतृग्व्यस्य निर्वचनादिकम्	...	३१
दीक्षितस्य गर्भसाम्यत्वेन संस्कार्यत्वकथनम्	...	३३
अद्विरभिचचनसंस्कारः	...	३३
नवनीतेनाभ्यङ्गनसंस्कारः	...	३५
नेत्रयोः स्नानसंस्कारः	...	३५
हर्मपिङ्गुलैः पावनसंस्कारः	...	३६
प्राचीनवशात्प्रशालाप्रवेशविधिः	...	३७
देवयजने उपवेशनमन्त्रकरणयोर्विधिः	...	३७

दीक्षितस्य देवयजनाद् बहिर्गमननिषेधः	...	१७
वासःपरिधानसंस्कारः	...	१८
क्षणाजिनाच्छादनसंस्कारः	...	१८
सूटीकरणसंस्कारः	...	१८
सुष्टिद्वयप्रशंसनम्	...	१९
अवभृथगमनात् प्राक् क्षणाजिनोन्मोचनम्	...	१०
क्षणाजिनोन्मोचनकाले वासस उन्मोचननिषेधः	...	१०
दक्षादीनां संस्कारहेतुत्वाभावनिर्याधिकरणम्	...	११
दीक्षन्मीयेटी प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	...	१२
द्वितीयाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	...	१२
इंजानस्य प्रथमद्वितीयाज्यभागयोः पुरोनुवाक्याक्षयम्	...	१३
प्रथमद्वितीयाज्यभागयोरन्यत्पुरोनुवाक्याक्षयम्	...	१४
प्रधानहविषि याज्यानुवाक्याविधानम्	...	१४
याज्यानुवाक्ययोरनुवाक्याया एव प्राथम्यम्	...	१५
यज्ञस्य रूपसम्बन्धलोपदेशः	...	१५
अग्नेर्विष्णोश्च दीक्षापालत्वेन प्रशंसनम्	...	१६
त्रिष्टुप्कृन्दस इन्द्रियमाधनत्वेन प्रशंसा	...	१६
याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयनिर्याधिकरणम्	...	१७
स्विरुक्षदागे गायत्रीच्छन्दस्त्वयोर्याज्यानुवाक्ययोर्विधानम्	...	१८
आयुष्कामस्योष्णिक कृन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१८
खर्गकामस्यानुष्टुप्कृन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१९
श्रीकामस्य बृहतीच्छन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१९
यज्ञकामस्य पङ्क्तिच्छन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१९
वीर्यकामस्य त्रिष्टुप्कृन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१९
पशुकामस्य जगतीच्छन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१९
अन्नकामस्य विराड्कृन्दस्त्वयोर्योर्विधानम्	...	१९
विराड्कृन्दसः पञ्चवीर्यत्वेन प्रशंसा	...	१९
विराड्कृन्दस्त्वयोः संयाज्यघोर्गत्वात्वेन विधानम्	...	१९

ह्रींश्चित्तस्य सत्त्वप्रदविधानम्	५६
सत्त्वप्रदमन्त्रः	५६
चतुर्दशस्यैव मन्त्रत्वम्	५७
विषण्णस्य चतुःपर्यायत्वम्	५८

॥ प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ६० सू० ॥

प्रायणीयश्रावणनिर्णयः	६१
प्रायणीयोदनीयथोरिहोः प्रश्नांभा	६१
व्याख्यायिका - प्रायणीयेष्टौ देवताविशेषविधानार्था	६१
प्रायणीयेष्टौ पुरःस्थादिभ्यः पथ्यादेवताया यागविधिः	६३
दक्षिणदिश्वर्तिनोऽमेयांगविधिः	६३
पश्चिमदिश्वस्थितस्य सोमस्य यागविधिः	६३
उत्तरदिश्वस्थितस्य सवितृयांगविधिः	६३
ऊर्ध्वदिश्वर्तिन्या अदिनेयांगविधिः	६३
पथ्यादीनां मान्येन यागोऽदितेस्तु वरुणा	६६
पञ्चदेवतायज्ञनेत्रेय यज्ञस्य पाठकत्वम्	६७
पञ्चप्रयाजानां प्रज्ञानानुष्ठानप्रकारः	६८
प्रायणीयेष्टौ प्रयाजाधृतौ तैजोवक्त्राभ्यसकामस्य प्रागपवर्गत्वम्	६८
— अमात्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वम्	७०
— पशुकामस्य प्रत्यापवर्गत्वम्	७०
— यज्ञकामस्य उत्तरापवर्गत्वम्	७१
— स्वर्गकामस्य ऊर्ध्वपवर्गत्वम्	७१
वाक् सम्यादकत्वेन पथ्यायागस्य प्रश्नांभा	७१
प्राणोपानसम्पादकत्वेनाग्नीषोमयोः प्रश्नांभा	७१
मिदकत्वेन सविष्टदेवतायाः प्रश्नांभा	७१, ७२
प्रतिष्ठाहेतुत्वेनादितेः प्रश्नांभा	७१, ७२
चतुःस्वरूपत्वेन अग्नीषोमयोः प्रश्नांभा	७१

प्रायश्चित्तोपदेशः सर्वदेवतानां कृतिनिरूपणम्	७५
प्रथमदेवतायाः पश्चात् पुरोयुवाक्या	७७
पश्चाद्दीनां पश्चात् देवतानां क्रमेण याज्यानुवाक्ये	७८
पश्चाद्दीनां पश्चात् देवतानां क्रमेण संयाम्ये	८०
प्राखान्तरीयस्यानुयाजवर्जनस्याशङ्का	८५
प्रयाजवदनुयाजवत् कर्त्तव्यमिति विधिः	८६
पक्षीसंयाजानां समिष्टयजुषश्च निषेधः	८६
विष्कासस्थापनविधिः	८७
उदयनीयेष्टौ याज्यानुवाक्यानां श्रवणविधिः	८८
प्रायश्चित्तोपदेशो निहितस्यादित्यस्य चरोः प्रशंसा	८८
विहितायाः प्रथमायाः पश्चाद्देवताया उदयनीयेष्टौ उत्तमात्रविधानम्	८९
श्रीमांसा— निष्कासस्तोदयनीयसंस्कारनिर्णयाधिकरणम्	८९

॥ प्रथमपक्षिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ८२ पृ० ॥

सोमक्रयस्य विष्कानिरूपणम्	८३
प्राचीनवंशं नीयमाने सोमे प्रतिस्थानात्त्वामहत्वादृष्टसङ्गायः प्रशंसा	८४
प्रेषमन्तः— सोमप्रवहणीनाम्	८८
सोमप्रवहणीनां मृदाणां विधानम्	८८
पुण्यकर्मकरणकालेऽपि पापसम्भवहेतुनिरूपणम्	९०
अग्न्याचित्तस्यैव भन्तादिपाठविधिः	९०
अध्वतयानुष्ठानस्य निषेधः	९०
आरुगशा सोमप्रवहणीपाठसमापनस्य हेतुकथनम्	९५
सोमस्य शकटादवरोहणविधिः	९८
आख्यायिका—सोमोपावहरणस्य दिविधानार्था	९८
सोमस्य जयहेतुत्वकथनम्	९९
अर्घ्यपादेन विषेवानां सुमयनप्रकाशोपदेशः	९९

आतिथ्येष्टैः विधानं कालनिर्णयश्च	११९
नवकपाजहविर्ज्वाला विधानम्	११९
विष्णुदेवतत्वविधानम्	११९
खंरूपकथनं नामहेतुश्च	११९, ११९
याज्यानुवाक्ये	११९
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्रप्रशंसा	११९
अग्निमन्त्रविधानम्	११५
अहंभीयागते गोहिंसनस्य युगान्तरधर्मस्तेति श्रवस्था	११५
मीमांसा— वैष्णवधर्मानतिदेशनिर्णयाधिकरणम्	११५
प्रेक्षमन्त्रः— अग्निमन्त्रभीयानाम्	११५
आतिथ्येष्टौ अग्निमन्त्रभीयानां त्रयोदशानां विधानम्	११५
अग्निमन्त्रे रत्नोद्भवनानां नवानां विधानम्	१२१
ब्राह्मण्यम्यविहितताया एवाहुतेः स्वर्गाहुतित्वनिरूपणम्	१२५
अन्नाह्नपरिचयः (सतृकृतः)	१२५
आतिथ्येष्टौ आह्नभागयोः पुरोनुवाक्यादयविधिः	१२५
— याज्याह्नविधानम्	१२५
प्रधानहविषोः याज्यानुवाक्याविधानम्	१२५
संयाज्ययोर्विधानम्	१२५
इडाभक्षणादूर्ध्वकर्तव्यानां निवारणम्	१२५
इडाभक्षयस्य देविधायनम्	१२५
प्रयाजानुयाजानां प्रकृतत्वापकृतत्ववर्णनम्	१२५
आतिथ्येष्टौ अनुयाजानां निवेद्यः	१२५
दोलिकावहनदधानेन अनुयाजानां सभावेऽपि दोषाभावनिरूपणम्	१२५
मीमांसा— प्रायश्चीयातिथ्योः श्रयिङ्गान्तताधिकरणम्	१२५
— — परश्रयिङ्गान्ततानिर्णयाधिकरणम्	१२५
निवाज्याह्नविधानम्	१२५
विकल्पोऽपि दोषाः, परिमृष्टायां त्रयो दोषाश्चेति कथनम्	१२५

॥ प्रथमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १४० पृ० ॥

आख्यायिका— प्रवर्ग्यप्रकरणारम्भायिका	१४०
प्रवर्ग्यस्य साधनानां सम्पादनविधिः	१४१
प्रवर्ग्यमन्तः— प्रवर्ग्याभिरवमन्ताणाम्	१४२
प्रवर्ग्यस्य व्युत्पादनमन्तः	१४२
अभिरवस्य (२१) एकविंशत्यृचां विधानम्	१४४
— (१३) त्रयोदशर्चां विधानम्	१४७
— (७६) षट्सप्तत्यृचां विधानम्	१५१
— पूर्वपटलसमाप्तिकारिका	१५७
— उत्तरपटलारम्भकथनम्	१५८
— (२१) पुनरेकविंशत्यृचां विधानम्	१६०
— पटलद्वयकरणतात्पर्यकथनम्	१५७
वृक्षभिर्मन्त्रैरनूत्यानादीनां वर्यां कर्मणां विधानम्	१६२
व्यपराह्णेऽपि याव्यामन्त्रद्वयविधिः	१६३
अनुवषट्कारमन्तः तद्विधानञ्च	१६४
प्रवर्ग्यस्य शास्त्रान्तरप्रनिद्धो ब्रह्मजपमन्तः	१६३
होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीयानां समर्चनां विधिः	१६३
शोम-चर्म-वाजिनानां स्त्रिलक्ष्यवदानविधिः	१६३
प्रवर्ग्यस्य हविःशेषभक्षणे होतुः प्रतीक्षा	१६४
पात्राणां संसादने होतुर्मन्त्रद्वयम्	१६५
उत्तमदिनेऽपराह्णे समग्रिकानां ऋचां पाठविधिः	१६५
अभिरवस्य समाप्तिमन्त्रविधिः	१६५
देवमिष्टुनरूपेण प्रशंसा	१६५
उक्ताथैवेदनस्य तद्देदनपूर्वकानुष्ठानस्य च प्रशंसा	१६७
आख्यायिका— उपसद्विधिविधानार्था	१६८
उपसत्सु प्रधानमन्त्रत्रयाणां विधानम्	१७१
मन्त्रत्रयादत्तया द्वादशयागनिर्वृत्तपदेशः	१७२

धातुविशेषेषु उपसत्सम्बन्धसङ्गापार्थक्यम्	१०५
अन्त्याकालोऽसुराणां मधिकृतः	१०६
मीमांसा — उपसदा भावार्जनीयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१०७
उपसदा विनयहेतुत्वेन प्रशंसा	१०८
नागूनमस्य विधानार्थिकाया व्याख्यायिकाया आरम्भः	१०९
नाम्नो निर्वचनम्	११०
प्रत्ययस्योद्भवविधेयः	१११
उपसदाः पूर्वं मनुष्येयत्वम्	११२
धातुविशेषेषु उपसत्सम्बन्धसङ्गापार्थक्यम्	११३
उपसदा मुद्रादेवतायोः प्रस्तावः	११४
नाम्नो निर्वचनम्	११५
अङ्गभूतस्या वृत्तोपमानस्य विधिः	११६
विद्यमानानां सप्रतीकानां क्रमान् अनुसरत्वम्	११७
प्रागपरारम्भोः सामवेदीनां विधानम्	११८
धातुगोपनीयत्वात् विधानम्	११९
उपसदा भावार्जनीयत्वनिर्णयः	१२०
मीमांसा — धातुविशेषेषु उपसत्सम्बन्धसङ्गापार्थक्यम्	१२१
आतिथ्यापसदा भावार्जनीयत्वनिर्णयः	१२२
मीमांसा — तदुपस्थिते धातुविशेषेषु उपसत्सम्बन्धसङ्गापार्थक्यम्	१२३
उपसदा प्रयोजनानुष्ठानविधिः	१२४
आत्यावृत्तिविधिः	१२५
व्याख्यायनविधिः (मीमांसा)	१२६
नागूनमस्य क्रमकर्मत्वनिर्णयः	१२७
निष्कर्षविधिः (मीमांसा)	१२८
मीमांसा — उपसदा प्रयोजनानुष्ठानविधिः	१२९

॥ प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १८५ पृ० ॥

आख्यायिका— सोमक्रयविधानार्था	...	३...	१८६
सोमक्रयस्य विधानम्	१८७
मन्त्राणां मन्त्रध्वनिविधानम्	१८८
मीमांसा— द्रव्याणां ससुक्ष्मत्वनिर्णयाधिकरणम्	१८९
प्रेषमन्त्रः— अग्निप्रणयनीयानां ऋचाम्	२०२
अग्निप्रणयनीयानां प्रथमर्ग-विधानम् ब्राह्मणस्य	२०२
प्रथमर्ग-विधानम् क्षत्रियस्य	२०३
प्रथमर्ग-विधानम् वैश्यस्य	२०४
द्वितीयादीनां सप्तानां ऋचां विधानारम्भः	२०४
आद्यन्तयोस्त्रिराष्टत्वाद्वादशत्वापादनविधिः	२११
प्रेषमन्त्र, हविर्ज्ञानप्रवर्त्तनीयानां ऋचाम्	२१४
हविर्ज्ञानप्रवर्त्तनीयानां सप्तानां ऋचां विधानारम्भः	२१४
सप्तमर्ग-पाठकाले रराटौक्षणविधिः	२
समापनाय ऋद्धमर्चः पाठकालस्य विधिः	२
आद्यन्तयोस्त्रिराष्टत्वाद्वादशत्वापादनविधिः	२२०
हविर्ज्ञानयोः यजुर्वेद सम्परिश्रयणविधिः	२१६
मेथीनिह्ननविधिः	२१६
ईषानिह्ननविधिः	२२०
दक्षिणे कृष्णाजिनस्यास्तरणविधिः	२२०
द्वयोऽद्विषोत्तरि तृतीयस्य हृदिषोऽवस्थापनविधिः	२१६
प्रेषमन्त्रः— अग्नीषोमप्रणयनीयानां ऋचाम्	२२३
अग्नीषोमप्रणयनीयानां सप्तदशानां ऋचां विधानम्	२२४
नेमित्तिकपरिधानीयाया विधिः	२३०
आद्यन्तयोराष्टौकविंशत्वापादनविधिः	२३०
प्रजापतेरेकविंशत्यवयवपरिगणनम्	२३०
आदित्यप्रशंसा	२३५

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २३३ छ० ॥

आख्यायिका— अग्नीषोमीयपशुविधानार्था	२३३
अग्नीषोमीयपशोः यूपविधानम्	२३५
यूपस्य निखननविधिः	२३६
आग्नयणे धार्मिकप्रसिद्धिकथनम्	२३४
अष्टाश्रितविधिः	२३६
खादिरत्नविधिः स्वर्गकामस्य	२३७
वैखलविधिरत्नाद्यकामस्य पुष्टिकामस्य च	२३८
पालाशत्वविधिस्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्ण्यकामस्य च	२३९
अङ्गनप्रकारोपदेशः	२४०
प्रीतमन्त्रः— यूपान्नानुवचनीयानां सूत्रम्	२४१
तन्त्रवैकल्याविधिः	२४२
यूपान्नानुवचनीयानां सप्तानां सूत्राणां विधानारम्भः	२४२
अद्वान्तथोरात्रनैकादशचापादनविधिः	२४३
मोर्मासा— यूपस्य द्वात्रिंशद्वैतमन्त्रयोः स्तुत्यर्थनिर्णयाधिकरणम्	२४४
उच्छ्रयणादिकर्मणा मेकत्वनिर्णयाधिकरणम्	२४५
यूपस्य उच्छ्रयणप्रकारोपदेशः	२४६
अनुप्रक्षरणे विचारः	२४७
अनुप्रक्षरणनिर्णयः पशुकामस्य	२४८
अनुप्रक्षरणविधिः स्वर्गकामस्य	२४९
प्रक्षरणस्य च यजमानत्वोपचारः	२५०
अनुप्रक्षरणस्य प्रतिनिधिकथनम्	२५१
स्वरूपप्रक्षरणप्रकारोपदेशः	२५२
अग्नीषोमीयस्य प्रशोः आलम्बनविधिः	२५३
— स्वरूपनिर्णयः	२५४
— श्रेष्ठभक्षणे विचारः	२५५
— यजमानस्वरूपत्वेन भक्षकनिर्णयः	२५६

अग्नीषोमीयस्य पशोः लिप्ताभक्षययोर्विधिः	...	२५७
— एकादशप्रयाजानां विधिः	...	२६१
मीमांसा— 'यजमानः प्रक्षरः' इत्यादेर्गोणत्वनिर्णयाधिकरणम्		२५८
स्वरुहेदनप्रयोजकत्वाभावनिर्णयाधिकरणम्	...	२५९
अग्नीषोमीयस्य पशोः प्रथमप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६२
— प्रयाजदेवतापरिगणनम्	...	२६३
— द्वितीयप्रयाजयाज्यादयविधिः	...	२६३
— तृतीयप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६३
— चतुर्थप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६४
— पञ्चमप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६४
— षष्ठप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६४
— सप्तमप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६५
— अष्टमप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६५
— नवमप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६५
— दशमप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६५
— एकादशप्रयाजयाज्याविधिः	...	२६६
— प्रयाजानां यथर्विचयस्या	...	२६६
प्रेषमन्तः— पर्याप्तिकरणानां तिष्ठतां नृचाम्	...	२६८
पर्याप्तिकरणास्तिष्ठ नृचो मैत्रावरुणस्य	...	२६८
प्रेषमन्तः— मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः	...	२६९
उपप्रेषमन्तः— होतारं प्रति मैत्रावरुणस्य	...	२७०
अन्यमनस्कस्य यज्ञीयवाक्-प्रयोग-निषेधः	...	२७०
अन्यमनस्कस्यैव यज्ञीयहत्यादिसम्पादनविधिः	...	२७०
प्रेषमन्तः— अधिगुं प्रति होतुः	...	२७३
शाखान्तरीयस्याग्निगुप्रेषस्य पूर्वाह्णस्य आख्यानारम्भः	...	२७३
शाखान्तरीयस्याग्निगुप्रेषस्यापराह्णस्य आख्यानारम्भः	...	२८६
अग्निगुप्रेषे श्रुतस्य मेघपतिशब्दस्य एक-वि-बहु-देवताकप्रयोगेयु		
एक-वि-बहु-वचनान्ततया प्रयोज्यत्वविधिः	...	२७३

संक्षेपमानस्य प्रश्नोः पुरस्तादधिकरणम्	२७५
— अथस्तादृ यष्टिस्तरेणम्	२७५
— भावाद्यनुज्ञाया अक्षरम्	२७५
— पत्रा सदासोवत्करणम्	२७६
— प्राणादीनां प्रेरणम्	२७६
— त्वक् क्षेत्रनपकारोपदेशः	२७६
— वष्टःपृष्ठवर्णनां परिचयः	२७६
— पुरोऽपगतमग्नापवर्णनम्	२७७
मी० द्विपञ्चाद्विपञ्चयितृती मेधपनिष्पन्नस्य संयतानुसारे गोधाधिकरणम्	२७७
मी० बहुदेवतापञ्चाद्विपञ्चयितृती मेधपनिष्पन्नस्य त्रिकल्पाधिकरणम्	२७८
मी० एकादशित्या मेकतन्त्रान्त-मेधपनिष्पन्नस्य त्रिकल्पाधिकरणम्	२७८
मी० द्विपञ्चाद्विपञ्चयितृती मेधपनिष्पन्नस्य त्रिकल्पाधिकरणम्	२७८
मी० 'प्रश्नमा वाहू' इत्यत्र पञ्चमाशब्दस्य पञ्चासावरत्वाधिकरणम्	२७८
मी० 'प्रश्नमा वाहू' इत्यत्र पञ्चमाशब्दस्य पञ्चासावरत्वाधिकरणम्	२७८
मी० 'प्रश्नमा वाहू' इत्यत्र पञ्चमाशब्दस्य पञ्चासावरत्वाधिकरणम्	२७८
अग्निगुप्तेषु भस्मस्य प्रथमभागस्य आख्यानम्	२७८
द्वितीयभागस्य आख्यानम्	२७८
तृतीयभागस्य आख्यानम्	२७८
चतुर्थभागस्य आख्यानम्	२७८
पञ्चमभागस्य आख्यानम्	२७८
षष्ठभागस्य आख्यानम्	२७८
सप्तमभागस्य आख्यानम्	२७८
अष्टमभागस्य आख्यानम्	२७८
नवमभागस्य आख्यानम्	२७८
दशमभागस्य आख्यानम्	२७८
एकादशभागस्य आख्यानम्	२७८
द्वादशभागस्य आख्यानम्	२७८

अग्निगुप्रे वमन्तपादानन्तरं जपविधिस्तत्त्वम्	...	२६२
मीमांसा— अग्नीधोमीयपशुपुस्तकशब्देन वपाभिधानाधिकरणम्	...	२६३
आख्यायिका— पशुपुरोडाशविधानार्था	...	२६५
पशुपुरोडाशस्य विधानम्	...	२६७
पुरुषाश्वगोऽयजवीक्षीणां यज्ञीयपशुत्वम्, तच्चापि अजस्य प्राशस्यम्	...	२६६
किन्मुदधगौरगवयोदशरभाणां मथज्ञीयपशुत्वान्वाख्यानम्	...	२६७
मीमांसा— पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम्	...	२६८
अग्नीधोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम्	...	२६९
पशुपुरोडाशयागस्य प्रश्नाः	...	३०१
वपायाज्ययोर्विधानम्	...	३०२
याज्याया विधानम्	...	३०३
स्विष्टकृदाज्याया विधानम्	...	३०४
द्रव्योपकानस्य विधानम्	...	३०४
प्रेतमन्त्रः— हृदयाद्यङ्गावदानस्तुविधौ	...	३०६
हृदयाद्यङ्गावदानस्य स्तुविधानम्	...	३०६
याज्याविधिः	...	३०७
वनस्तुतियागस्य विधिः	...	३०८
स्विष्टकृदागस्य विधानम्	...	३०८
द्रव्योपकानस्य विधिः	...	३०९
मीमांसा— मनोताया मूहाभावाधिकरणम्	...	३०९

॥ द्वितीयपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ३११ पृ० ॥

आख्यायिका— पर्यभिकरणस्तुत्यर्था	...	३१२
देवानां विग्रहवत्कर्मधिकारित्वयोर्विचारः	...	३१३
पर्यभिकरणविधिः	...	३१४
शामिन्नदेशे बर्हिःप्रक्षेपविधिः	...	३१५
पशोः पुरीषस्थापनार्थं मवदखननविधिः	...	३१६

पशुपुरोडाशप्रश्नार्थो प्रश्नोत्तरौ	३१७
प्रेममन्त्रः— लोकास्तुवचनीयायाः	३२०
लोकास्तुवचनीयानां विधिः	३२१
स्तोत्राणां प्रश्नाः	३२४
वपाप्रश्नायां प्रश्नवयम्	३२६
आख्यायिका— वपाहोमप्रश्नार्था	३२८
वपासामस्य पशुस्तुत्ये प्रश्नः	३२९
आख्यायिका— सङ्घ वपाहुतेः प्रश्ना	३३१
अवदाने विशेषविधिः	३३२
आख्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वोपपादनम्	३३३
अवदानगतपञ्चसङ्ख्यायाः प्रश्ना	३३४
प्रेममन्त्रः— प्रातरनुवाकार्थः	३३६
प्रातरनुवाकीया ऋचः	३३६
प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनम्	३३८
प्रातरनुवाकस्य देवमन्त्रविशद्वनम्	३३८
देवोत्कर्षहेतुत्वम्	३३८
कालविशेषविधिः	३३९
कालविधौ पद्यान्तरविधिः	३४१
प्रेममन्त्रः— आध्ययोरुपाकरणार्थः	३४१
आख्यायिका— प्रथमाया ऋचो विधानार्था	३४३
तद्वचोऽर्थवादेन विध्युक्त्यनम्	३४४
आख्यायिका— तद्वक्-प्रश्नार्था	३४४
तस्या ऋचस्मिरावृत्तिविधिः	३४६
प्रातरनुवाकीयानां ऋचां श्रमसंख्याविधानम् आयुष्कामस्य	३४६
सङ्ख्यान्तरविधिः अङ्गीनराभाङ्गतरक्रतुकामस्य	३४८
द्विगुणसङ्ख्याविधिः प्रजां पशून् कामयमानस्य	३५०
अष्टशतसङ्ख्याविधिः इन्द्राणां त्वपरिहारकामस्य	३५१
पुनश्चतः स्रगं लोकस्थितः सङ्ख्यान्तीनदूरवर्तित्वकथनम्	३५१

प्रातरनुवाकीयानां ऋचां अपरिमिताध्ययनविधिः सर्वकामसिद्धिकामस्य	३५२
सहस्रसंज्ञाविधिः स्वर्गकामस्य	३५१
प्रथमभागे छन्दोविधानम्	३५२
द्वितीयभागे छन्दोविधानम्	३५२
तृतीयभागे छन्दोविधानम्	३५३
भस्मज्ये देवताज्यविधिः	३५४
आग्निः पशवः सप्त — बौधायनोक्ताः	३५५
आपस्वस्वमतानुसारिणाम्	३५३
सामगानां कुण्डल्यः सप्त स्वराः	३५३
प्रातरनुवाकस्य अनुवचनप्रकारनिर्णयाय प्रश्नोत्तरे	३५६
अपरप्रश्नोत्तरे	३५७
शंसनेन छन्दोभागानां प्रत्यभिधानम्	३५८
परिधानीयाया निर्देशः	३६०
तत्र सोमपदेवतानां परिगणनम्	३५९
असोमपदेवतानां परिगणनम्	३५९
आहुतिभागाः, सोमभागाः, छन्दोभागाश्चेति त्रिविधा देवाः	३५८
प्रयज्ञदेवतानां सङ्ख्याननिर्देशः	३६०
अनुयाजदेवतानां सङ्ख्याननिर्देशः	३६०
उपयज्ञदेवतानां सङ्ख्याननिर्देशः	३६०

॥ द्वितीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३६३ पृ० ॥

आस्थाधिका — अपोनमूनीयानुवचनविधानार्था	३६४
अपोनमूनीयकृतस्य नैरन्तर्यस्याध्ययनविधिः	३६६
प्रथमाया ऋच आहृतिसहितं सान्तर्यम्	३६७
अध्ययनप्रकारोपदेशः	३६६
आध्ववैवस्वोक्तः प्रयोगक्रमः	३७०
आपस्वस्वमाद्युक्तप्रयोगादिप्रदर्शनम्	३७०

अथोनपञ्चीयकृतस्य अथा मनुवचनकानियमः	...	३७०
परिधानीयायाः विधानम्	...	३७०
आख्यायिका— वसतीवर्यकधनयोः	...	३७१
यजुर्मन्त्रः— होतुः प्रशार्थः	...	३७२
अध्वर्योः प्रत्युत्तरार्थः	...	३७२
निगदरूपो होतुः प्रत्युत्तरार्थः	...	३७३
अथा मनुवर्तनविधानं होतुः	...	३७४
अथोनपञ्चीयानुवचने सादनप्रकारः	...	३७८
प्रातरनुवाकस्य प्रश्नसापूर्वकं विधानम्	...	३७९
उपाश्वन्तर्यामहोमादूर्ध्वं नागविसर्जनस्य विधिः, तत्प्रकारश्च	...	३८०
उपाशुसवनाभिमन्त्रणोपपादनम्	...	३८१
बह्विध्यवसानार्थं प्रत्यर्पणविधानम्	...	३८२
अनुमन्त्रणविधानम्	...	३८३
यजुर्मन्त्रः— बह्विध्यवसानानुमन्त्रणार्थः	...	३८४
बह्विध्यवसानानुमन्त्रणार्थोऽपरः	...	३८५
सवनीयपुरोडाशेषु मैत्रावरुणी प्रयस्या	...	३८५
आख्यायिका— मैत्रावरुणप्रयस्याप्रश्नार्था	...	३८६
सवनीयपुरोडाशविधानार्था	...	३८८
सवनीयपुरोडाशविधिः	...	३८८
पुरोडाशशब्दनिर्वचनम्	...	३८९
पुरोडाशशब्दरूपनिर्द्धारणाय पूर्वोत्तरपक्षौ	...	३९०
पुरोडाशशेषभक्त्यै पूर्वोत्तरपक्षौ	...	३९१
हविष्यकृतिविधानम् (धा, क, प, पु, म,)	...	३९२
अक्षरपङ्क्तिविधानम् (सु, भतु, पतु, वक्तु, दे,)	...	३९३
नाराशंसपङ्क्तिविधानम् (प्रा० २, मा० २, ङ० १, चमसाः)	...	३९५
सवनपङ्क्तिविधानम् (प, प्रा, म, ङ, अ,)	...	३९५
सवनीयपुरोडाशानां याज्यामन्त्राणां आख्यायानि	...	३९६
याज्यामन्त्राणां वेदनप्रशंसा	...	३९७

यजुर्मन्त्रः— सवर्गीयपुरोडाशवाग्व्याख्याः, तैत्तिरीयवाग्व्याख्याविधिः	३८६
सवर्गीयपुरोडाशखिलवाग्व्याख्याः	३८८
खिलवाग्व्याख्या विधिः, तन्मन्त्रवेदनपूर्वकाशुभानप्रशंसा च	३८८

॥ द्वितीयपश्चिकायास्तुर्थाध्यायारम्भः ३८८ सू० ॥

वाग्व्याख्या— ऐन्द्रवायव्यदिदिवत्त्वग्रहविधानार्था	४००
देवानां विश्वयक्रमेण सोमपानक्रमविधानार्था	४०१
ऐन्द्रवायव्यग्रहविधानम्	४०२
ऐन्द्रवायव्यग्रहे मन्त्रसंवाद-लोकव्यवहारौ	४०२
दिदिवत्त्वग्रहाणां प्रात्यक्षपत्नेन प्रशंसा	४०४
ऐन्द्रवायव्यग्रहस्य व्याख्यानुसन्धयोर्विधानम्	४०५
दिदिवत्त्वग्रहाणां ग्रहणहोमयोः पान्नवेद्यविधिः	४०६
हीनुर्ग्रहशेषमन्त्रप्रतिग्रहमन्त्रविधिः	४१०
यजुर्मन्त्रः— वाङ्मयोः ग्रहशेषमन्त्रप्रदानार्थः	४१०
हीतुः ऐन्द्रवायव्यग्रहशेषमन्त्रार्थः	४१०
हीतुः मैत्रावरुणग्रहशेषमन्त्रार्थः	४११
हीतुः आश्विनग्रहशेषमन्त्रार्थः	४१२
दिदिवत्त्वग्रहाणां भक्षणे विशेषविधिः	४१२
दिदिवत्त्वग्रहेषु होतृप्रयोज्यमन्त्राणां मुक्तासविधिः	४१४
अनुवषट्कारमन्त्रप्रयोगविधिः	४१४
यजुर्मन्त्रः— ग्रहेषु व्याख्यान्ते वषट्कृतहोमादुत्तर मनुवषट्कारार्थः	४१४
व्यामूकरणार्थः	४१५
वषट्कारार्थः	४१५
मैत्रिमन्त्रः— ऐन्द्रवायवे ग्रहे मैत्रावरुणस्य	४१५
मैत्रावरुणस्य यज्ञीयमनोरूपत्वान्वाग्व्याख्यानम्	४१६
हीतुः यज्ञीयवायूपत्वान्वाग्व्याख्यानम्	४१६
हीतुः यज्ञीयवायूपत्वान्वाग्व्याख्यानम्	४१८

चतुष्टययागानां विधानम्	३१५
चतुष्टययागानां प्रथमादिषु ऋतुषु विशेषविधिः	३१५
रूपमादिषु चतुर्षु विशेषविधिः	३१५
एकादशहाराप्रयोः विशेषविधिः	३१६
अनुवपत्कारप्रयोगनिषेधः	३१६
इहोपक्रान्त्यशेषमन्त्रयोः पौर्वापर्यविधिः	३१९
होतृहस्तसम्पादितवान्तरहोताश्रय होतृहस्तमभ्यङ्गयोः
पौर्वापर्यविवारः, तन्निर्णयश्च	३२३
दिदेवत्यप्रहृषेवस्य विन्दोर्होतृहस्तस्य प्रक्षेपविधिः	३२३
आख्यायिका — तूष्णींशंसिधिनार्था	३२५
तूष्णींशंसस्थासुरविनाशहेतुत्वप्रदर्शनार्था	३२५
तूष्णींशंसस्वरूपप्रदर्शनार्था	३२६
तूष्णींशंसतुष्टानविधानार्था	३२८
चतुःस्वरूपप्रतीपगानम्	३३१
तूष्णींशंसस्य तुष्टानप्रकारः, प्रदर्शनम्	३२८
यजुर्मन्त्रः — तूष्णींशंसात् प्राक्तप्रयोगः	३२८
तूष्णींशंसस्य प्रथमभागः प्रातःसमवे	...	३२७, ३३०	...
— द्वितीयभागः साध्यन्दिनसमवे	...	३२७, ३३०	...
— तृतीयभागः तृतीयसमवे	...	३२७, ३३०	...
तूष्णींशंसस्य होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसनम्	३३२
यजुर्मूलत्वेन प्रशंसनम्	३३२
आह्वावनिर्दिष्टसूक्तानां विधानम्	३३५
आह्वावस्वरूपोपदेशः	३३५
निर्विस्वरूपोपदेशः	३३५
सूक्तस्वरूपोपदेशः	३३५
आह्वावनिर्दिष्टसूक्तानां अथ सप्तविंशत्यस्वरूपत्वम्	३३५
निर्विदः अत्रियजुर्जातित्वम् सूक्तस्य ऐश्वर्यात्तत्त्वम्	३३६
निर्विष्यर्थी सूक्तप्रसने अत्रिविधः	३३६

कृतमर्थे निर्विच्छेदने वैश्वविरोधः	४३६
आह्वावनिवित्कृता यथाक्रमेणानुष्ठेयता	४३७
आख्यायिका— निवित्प्रशंसायां	४३७
निवित्प्रशंसायां मन्त्रसंवादप्रदर्शनम्	४३७
अन्तात् पूर्वं निविदशुछानस्य प्रशंसा	४३८
यजुर्मन्त्रः— आह्वावनामकः	४३५
निविदनामको द्वादशपदात्मकः	४४०
द्वादशपदोपेताया निविदः प्रथमपदविधिः	४४०
— द्वितीयपदविधिः	४४०
— तृतीयपदविधिः	४४०
— चतुर्थपदविधिः	४४१
— पञ्चमपदविधिः	४४१
— षष्ठपदविधिः	४४१
— सप्तमपदविधिः	४४१
— अष्टमपदविधिः	४४२
— नवमपदविधिः	४४२
— दशमपदविधिः	४४२
— एकादशपदविधिः	४४२
— द्वादशपदविधिः	४४२
निविदनन्तरप्रयोज्यकृतप्रयोगप्रकारः	४४३
आख्यायिका— आसीन्नीयवासामिनिह्वयार्था	४४६
सदस्यवस्थितेषु धिक्छोऽप्यासीन्नादनिविहरणविधिः	४४७
आज्यगामनिर्वचनादिकम्	४४८
आज्यशस्त्राज्यसोमयोस्तुत्यालवोधनम्	४४८
ऐक्यात्मशस्त्रविधानम् (अष्टावाकस्य)	४४८
अष्टावाकस्य सदःप्रवेशे विशेषविधिः	४४९
अष्टावाकीयशस्त्रस्य प्रशंसा	४५०
अशस्य देवरथत्वेन वर्णनम्	४५०

आव्यग्रस्य बहिष्यमानोन्नोन्नोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	...	४५५
प्रत्यग्रस्य आव्यग्रोन्नोन्नोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	...	४५६
आव्यग्रप्रत्यग्रस्योः रश्मिस्थानीयत्वम्	...	४५७
स्त्रीचक्षुष्योः सर्वथा तुल्यताया विधानम्	...	४५८
देवताकृततुल्यतादोषपरिहारः	...	४५९
च्छन्दःकृतानुल्यतादोषपरिहारः	...	४६०
रेखायप्रत्यग्रस्य याव्याया विधानम्	...	४६१
याव्यायास्तत्परिहारः	...	४६२
ग्रन्थयाव्यायोः देवताकृततुल्यतादोषपरिहारः	...	४६३
आव्यग्रस्य यद्विहारकं तूष्णींशंसद्विहारकं रेखायप्रत्यग्रम्	...	४६४
होत्रजपस्य विधानम्	...	४६५
उपाश्रुत्तारविधिः	...	४६६
आहवात् पूर्णतुल्यत्वम्	...	४६७
होत्राहवात्तुल्यत्वविधिः	...	४६८
होत्राहवात्तुल्यत्वविधिपरिहारः	...	४६९
यजुर्मन्त्रो होत्रजपस्य	...	४७०-४७१
होत्रजपस्य भागशः प्रपटः तथा भागशः एतत्प्रधानम्	...	४७२
तूष्णींशंस्य आहवात्तुल्यत्वविधानम्	...	४७३
शंसद्विहितं प्रपटं तूष्णींशंस्यविधानम्	...	४७४
धट्टपदत्वस्य विधानम्	...	४७५
प्रयोगानन्तरं पुरीककर्ममन्त्रविधिः	...	४७६
पुरीकः उच्चैःशंसनविधिः	...	४७७
द्वादशपदत्वविधानम् (पुरीककर्ममन्त्रविधिः)	...	४७८
देवताहारा प्रशंसनम्	...	४७९
प्रातस्त्रयनिकर्तव्यं जातवेदस्यैव यथा मन्त्रः प्रपटः	...	४८०
जातवेदः शस्त्रं प्राणदेवताया यजुष्यमिधुवारम्	...	४८१
आव्यग्रस्य याव्याया विधानम्	...	४८२
कृतमन्त्राणां समानां च यथा प्रतीकपञ्चपञ्चकं विधानम्	४८३-४८४	

आख्यप्रश्नस्य उत्तरक्रमेणानुष्ठानवेदिनोराध्यात्मिकप्रश्नसंनम् ...	४७३
सूक्तगतानां सप्तानां गृह्याणां प्रतीकग्रहणपूर्वकमाधिदैविकप्रश्नसंनम् ४७५-४७८	
आख्य(याः) प्रश्नसंनम्. तद्देदितुः प्रश्नसंनम् ...	४७८

॥ इति सभाष्येतरस्य प्रथमभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ द्वितीयभागस्य ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

प्रथमप्रश्ननिरूपणारम्भः ...	२
सूत्रप्रश्नसंज्ञासामान्यविधिः ('मो सा सम्म') ...	४
प्रथमप्रश्नीयानां सप्तानां गृह्याणां विधानम् ...	४-६
आध्वर्यवेष्टा सारस्वतमन्त्रास्त्रायाभावात् सारस्वतग्रहाभावः ...	६
सर्वेषां मेव ग्रहाणां पठितशस्त्रत्वम् ...	६
प्रथमप्रश्नस्य तद्देदनस्य च प्रश्नसंनम् ...	८
प्रकारान्तरेण पुनः प्रश्नसंनम् ...	८
प्रथमादिसप्तदशानां विधानतात्पर्यम् ...	६-११
अनुष्ठातुर्वेदितुश्च प्रश्नसंनम् ...	११
प्रकारान्तरेण पुनः प्रश्नसंनम् ...	१२
सामर्थ्यस्य प्रदर्शनं प्रश्नोत्तराभ्याम् ...	१३
प्रथमादिसप्तदशानां मण्डपफलत्वप्रदर्शनम् ...	१३-१४
इष्टफलसामर्थ्यप्रदर्शनम् ...	१५
सूत्रप्रश्नयोः देवतावैक्यस्यविषयकः प्रश्नः, तत्समाधानश्च ...	१७
प्रथमप्रश्नस्य प्रथमलक्षणे अग्नेर्वायुसाक्ष्यप्रतिपादनम् ...	१८
द्वितीयलक्षणे अग्नेरिन्द्रवायुसाक्ष्यप्रतिपादनम् ...	१८
तृतीयलक्षणे अग्नेर्मित्रावरुणसाक्ष्यप्रतिपादनम् ...	१८

पूज्यगणेशस्य चतुर्वल्लेखे अक्षेरन्विद्यसाध्याप्रतिपादनम् ...	१३
पञ्चमल्लेखे अक्षेरिन्द्रसाध्याप्रतिपादनम् ...	१४
षष्ठल्लेखे अक्षेर्विम्बेष्टा देवानां साध्याप्रतिपादनम्	१५
सप्तमल्लेखे अक्षेस्वरस्वतीसाध्याप्रतिपादनम् ...	१६
सप्तसु ल्लेखेषु अक्षेर्वायुादिमाध्यापोपसंहारः	१०
याव्याया विधानम् ...	१०
शास्त्रयाव्यान्ते पठनीयस्य वषट्कारस्य विधिः ...	११
वषट्कारान्ते अक्षुवषट्कारस्य विधानम् ...	११
अक्षुवषट्कारप्रशंसार्थो विचारः ...	१२
अक्षुवषट्कारप्रशंसार्थं विचारान्तरम् ...	१२
वषट्कार माश्रित्याभिचारप्रयोगकथनम् ...	१३
वषट्कारस्य स्वरूपनिर्णयपूर्वकं व्याख्यानम् ...	१३
स्वरूपव्याख्याने ऋषिनामोल्लेखः ...	१४
पूर्वोत्तरभागयोः प्रशंसनम् ...	१४
वक्षो धामच्छक्ति इति त्रिविधत्वम् ...	१७
वक्षस्वरूपप्रदर्शनम् ...	१८
धामच्छस्वरूपप्रदर्शनम् ...	१८
रित्तस्वरूपप्रदर्शनम् ...	१८
इष्टानिष्टफलप्राप्तिभामर्थ्यप्रदर्शनम् ...	१९
द्विविधाध्ययनदोषमसुल्लेखः ...	२०, २०
एकविधाध्ययनगुणमसुल्लेखः ...	२०
शाव्यावषट्कारयोः निरन्तर्यविधानम् ...	२०
वषट्कारस्य पाठकाले होतुर्व्यवधानविधिः ...	२१
पाठकाल्यदोषप्रशमनायातुमन्त्रणम् ...	२१
पाठदोषशान्तये अनुमन्त्रणमन्त्रविचारः ...	२२
अनुमन्त्रणमन्त्रविचारि सिद्धान्तः ...	२२
यजुर्मन्त्रः— वषट्कारातुमन्त्रार्थः प्रथमः ...	२२
— द्वितीयः ...	२२

यजुर्मन्त्रः— वषट्कारानुमन्त्रणार्थः तृतीयः	३४
प्रशंसनम् प्रैषस्य, प्रैषशब्दनिर्वचनञ्च	३६
पुरोरुचः, पुरोरुक् शब्दनिर्वचनञ्च	३७
वेदेः, वेदिशब्दनिर्वचनञ्च	३७
ग्रहस्य, ग्रहशब्दनिर्वचनञ्च	३८
निविदाम्, निविच्छब्दनिर्वचनञ्च	३८
पुरोनुवाक्यामन्त्रेभ्यः प्रैषमन्त्राणां दीर्घत्वम्	३८
प्रैषकर्तुः प्रकृत्यविधानम्	३९
निविदां प्रातस्सवने शस्त्राणां पुरस्तात् प्रयोगः	४०
माध्यन्दिने सवने शस्त्राणां मध्ये प्रयोगः	४१
तृतीयसवने शस्त्राणां मन्त्रे प्रयोगः	४१
सवनत्रये विहितस्य स्थानत्रयस्य वस्तवयनमास्थेन प्रशंसा	४१
कुर्यसाहस्येन प्रशंसनम्	४४
एके कस्मिन् पादे व्यवसानविधानम्	४४
शंसकाय द्वौत्रे अश्वदानविधिः	४५
द्वादशसु पदैषु कस्याप्यतिक्रमनिषेधः	४५
पदानां विपर्यासनिषेधः	४५
— संज्ञेयनिषेधः	४५
— मध्यमयोः संज्ञेयनिषेधः	४६
— प्रक्षेपस्याश्रयभूते कृत्ते कश्चिन्निग्रमः	४६
— प्रक्षेपस्य तृतीयसवने विशेषः	४७
निविद्वानीयेन कृत्तेन निवृत्तिक्रमनिषेधः	४७
निवृत्तिप्रक्षेपविस्मृतौ पुनस्तत्कृत्ते प्रक्षेपनिषेधः	४७
तादृशान्यकृत्ते प्रक्षेपविधिः	४८
तत्र यस्मिन्नाहृते कृत्ते निवृत्तिं प्रक्षिप्यते, ततः पुरस्तात् पाठोऽस्मिन्	४८
नूतननिविद्वानीयकृत्तस्य पुरःपाठस्य कृत्तस्यर्था तात्पर्यान्वाख्यानम्	४८, ४९		

॥ द्वतीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ५१.४० ॥

प्रातस्सवने होतुराज्ञावविधिः	५२
अध्वर्योः प्रतिगरविधिः	५२
यजुर्मन्त्रः— प्रातस्सवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराज्ञावविधिः				५२
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५२
— शस्त्रात्परस्तात् होतुराज्ञावविधिः				५२
— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरः चतुरक्षरः				५२
माध्यन्दिनसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराज्ञाव विधिः				५२
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५२
— शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराज्ञाव विधिः				५३
— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरः चतुरक्षरः				५३
तृतीयसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराज्ञाव विधिः				५३
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५३
— शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराज्ञाव विधिः				५३
— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरः एकाक्षरः				५३
आज्ञावप्रतिगरौ प्रातस्सवने होत्रध्वर्योः	५२
माध्यन्दिनसवने	५३
तृतीयसवने	५३
आज्ञावप्रतिगरयोर्हिर्दिमन्त्रयोरक्षरसंज्ञासम्भवाद्वा द्वन्द्वोक्तिर्यथे मन्त्रः				५३
आख्यायिका— इन्द्रस्तु अतुष्टुभो मुखस्य प्रतिपादिका	...			५३
प्रातस्सवनादियु त्रिषु सवनेषु द्वन्द्वोदेवतानां निर्णयः	...			५३
आख्यायिका— प्रातस्सवने अतुष्टु आज्ञावप्रतिगर्णार्था	...			५३
माध्यन्दिनसवने	---	...		५३
तृतीयसवने	---	...		५३
पौर्वापययोर्धनम् बहिष्यवमानन्तोच्चाण्यशस्त्रयोः	...			५३
आज्ञास्त्रोत्-प्रउगशस्त्रयोः		५३
माध्यन्दिनपवमानन्तोच्चाण्यशस्त्रयोः	...			५३

पौषापर्यवोधनम् स्मर्तृपदमानस्तोत्र-वैश्वदेवश्रुतयोः	...	६२
यज्ञायज्ञीयसाम-वैश्वानरीयश्रुतयोः प्रश्नं सा	...	६३
अबलत्वतीयश्रुतस्य प्रयोगसङ्ग्रहश्लोकः	...	६५
प्रतिपदश्चः प्रश्नं सा	...	६५
प्रतिपत्तृचस्य स्वरूपं विधिश्च	...	६६
अशुचरतृचस्य स्वरूपं विधिश्च	...	६७
इन्द्रनिधवाख्यप्रगाथस्योक्तेयः	...	६७
स्वाप्तिमत्प्रगाथस्योक्तेयः	...	६८
आख्यायिका— इन्द्रनिधवप्रगाथस्य प्रश्नं सार्था	...	६८
शाखान्तरीयः इन्द्रनिधवः प्रगाथः (वालखिल्यः)	...	६८
अबलत्वतीयश्रुतस्य ब्राह्मणस्याख्यप्रगाथविधिः	...	७१
ब्राह्मणस्याख्यप्रगाथप्रश्नं	...	७५
स्तोत्रश्रुतयोः वैश्वदेवश्रुतश्रुतान्तरास्य	...	७२
धाय्यानां ऋचां समुल्लेखादयः	...	७५
धाय्यानाममन्त्राणां शंसनादिकम्	...	७७
इन्द्रनिधव-ब्राह्मणस्याख्यप्रगाथयोरस्तुतयोः शंसनं कथं मिति प्रश्नः	...	७२
इन्द्रनिधव-ब्राह्मणस्याख्यप्रगाथयोरपि स्तुतत्वस्वीकारः	...	७५
प्रगाथप्रगथनप्रकारोपदेशः	...	७२
त्रिष्टुप्ताः पञ्चदशी माध्यन्दिनः पवमानः	...	७३, ७६
निविह्वानीयश्रुतस्योत्पत्तिः	...	७६
अबलत्वतीयश्रुतस्य अबलत्वतीयप्रगाथविधानम्	...	८३
निविह्वानीयश्रुतविधिः	...	८३
निविह्वानीयश्रुतस्य सङ्गद्य मितिसंज्ञाया निदानाख्यानम्	...	८४
— गौरिबीतसंज्ञाया निदानाख्यानम्	...	८४
— मर्ध्नि निविह्वानीयप्रस्थानस्योपदेशः	...	८५
— परिधानीयानामश्रुतस्य व्याख्यानम्	...	८७
— निविह्वानीयप्रश्नं सार्था	...	८५
श्रुतस्यादौ मर्ध्निऽन्ते च निविह्वानीयप्रश्नं वैश्वदेवश्रुतम्	...	८६

निविदा मादौ मध्ये लये च कृतस्य शसनं चविद्योपकरणम्	८२
निविदा मादौवन्ते चाहामन्वपाटो यवमानस्य उभयतः प्रवर्णाशकरः	८३
आख्यायिका — मन्वत्तीयशस्त्रस्य तदाव्यायाश्च प्रशंसार्था	८४
दृष्टशब्दस्य शीतं निवेदनम्	८०
मरुता मिन्द्रतनोपकारस्थितेः	८१
तस्येतस्यार्थस्य मन्त्रसंवादेन उदीकरणम्	८१
मरुता मिन्द्रतभागाणां परिगणनम्	८२
मन्वत्तीयशस्त्रस्य याजाया विधानम् प्रशंसा च	८२
निष्कैवल्यशस्त्रस्य प्रयोगमङ्गलप्रोक्तः	८४
आख्यायिका — निष्कैवल्यशस्त्रविधानार्था	८४
इन्द्रस्य मण्डत्वप्रयुक्त-मत्कारान्तरावस्थोद्धारस्य करणीयत्वेन व्यवस्था	८५
'क'-शब्दस्य प्रत्ययविवक्षिते उदाहरणम्	८५
उद्धारि देवानां स्वापेक्षित-प्राप्त्यर्थता	८६
आख्यायिका — निष्कैवल्यशस्त्रविधानार्था	८६
निष्कैवल्यशस्त्रविधानार्था	८७
निष्कैवल्यशस्त्रात् पुरस्ताद्गोपयता स्तान्निष्कैवल्यशस्त्रविधानार्था	८७
लौकिकोद्धारमेव सामान्यरूपप्रशंसा	८७
निष्कैवल्यशस्त्रस्य याजाया मन्त्रः, तदाव्यायाश्च	८७
याजाया विधानम्	८७
याजायाः प्रशंसा	८७
याजापाठं विशेषविधिः	८७
सामान्यदर्शनेन प्रशंसा	८७
पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसा	८७
शुद्धशुद्धपुनःसा-दर्शनेन प्रशंसा	८७
स्तोत्रियसामविधिः	८७
अनुक्तपसामविधिः	८७
धाय्याः प्रशंसनविधिः	८७

निष्कैवल्यशस्त्रस्य प्रगाथस्य श्रंसनविधिः	११३
निविह्वानीयसूक्तस्य विधिः	११३
निविह्वानीये सूक्ते ध्वनिविशेषविधिः	११३

॥ तृतीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ११४ पृ० ॥

आख्यायिका—तृतीयसवनविधानार्था	११६
तत्र सोमाहरणाय सत्यतत्सु क्रन्दसु जगतीवृत्तान्तकथनम्			११६
— — — त्रिष्टुभो वृत्तान्तकथनम्			११७
— — — गायत्रीवृत्तान्तकथनम्			११६
खानभाजादीनां सोमपालकत्वान्वाख्यानम्	१२०
गायत्र्या गन्धर्वेण सह युद्धवृत्तान्तः	१२०
प्रथमस्रोतपत्तिकथा, वशाया उत्पत्तिकथा च	१२१
विर्देशिसर्पेण उत्पत्तिकथा, स्वजस्रोत्पत्तिकथा च	१२१
मन्थावलागा सत्यपत्तिकथा, गङ्गपदाना सत्यपत्तिकथा च	१२१
धन्वादेरुत्पत्तिकथा	...	१२१, सवनत्रयस्य उत्पत्तिकथा च	१२३
आख्यायिका—क्रन्दमा मन्तरसङ्गानिरूपणार्था	१२६
तृतीयसवनस्यादौ आदित्यग्रहस्य विधिः	१३२
आदित्यग्रहस्य याज्याया विधानम्	१३२
आदित्यग्रहे अशुवृषट्कारभक्षयोर्निषेधः	१३३
आदित्यग्रहविधिः, वैश्वदेवशस्त्रीयप्रतिपदिधिश्च	१३३
मिवित्पदद्वारा सावित्र्यग्रहस्य प्रशंसा	१३३
वैश्वदेवशस्त्रे वायुदेवताकाया ऋचो विधिः	१३४
वावाष्ट्रिबीदेवताकस्य सूक्तस्य विधिः	१३४
आर्भवसूक्तस्य विधानम्	१३६
आख्यायिका—आर्भवसूक्तीयध्याविधानार्था			१३६
आर्भवसूक्तस्याभितो ध्याय्योः विधानम्	१३७

तच्चैव अपरयोः ऋचोर्विधानम्	१३८
मनुष्यागन्धादभूता मन्तव्यानिम्	१३८
वैश्वदेवस्तुतस्य शंसनविधिः	१४१
आहवावपर्याहावप्रोक्तोक्तिकदृष्टान्तेन प्रशंसार्पको विधिः	१४१
तत्र पर्याहावप्रशंसने दृष्टान्तान्तरम्	१४१
घात्यानां शस्त्रयाव्यानां च भक्तौ चिक्तौ चानन्यविधिः	१४२
वैश्वदेवशस्त्रस्य मनुदायाकरिण प्रशंसा	१४२
शंसनपूर्वकाले सिग्धानविधिः	१४३
परिधानीयाथा श्वनः शंसनविधिः	१४३
-- शंसने प्रकारविशेषः	१४४
-- भूमिस्थाविधिः	१४५
वैश्वदेवा धाव्याया विधानम्	१४५
हृतयागभौम्ययागयोर्ध्याविधिः	१४६
सौम्या याव्यायाः प्रशंसा, अनुस्तरण्या गोः प्रशंसा च	२४७
हृतयागमस्तुतस्य भौम्यचरोः प्रशंसा, ह्योतुराणां वस्तुविधिश्च	१४८
वयट्कतुहंतुरेन प्रथमतः भौम्यचरोभिक्षणादेशेन, ततश्च स्तोत्रानाम्	१४९
आग्यायिका - आदिमामृतशस्त्रविधानार्था	१५०
रुद्रं गम सप्त देवानां संवादः	१५१
रुद्रप्रजापतीर्हृत्तान्तवर्णनम्	१५२
मनुष्यान्पशुश्वान्तवर्णनम्	१५३
मानुषानामनिर्वचनम्	१५३
आदित्यादिदेवतोत्पत्तिर्भूमिम्	१५४
भुवनादीनां स्तोत्राणां मूर्त्तान्तवर्णनम्	१५६
पशुपशुचिष्टतान्तवर्णनम्	१५६
आदिमामृते शस्त्रे शंसनीयायाः ऋचो विधिः	१५७
तस्या भेषर्चि शाखास्तरीयपाठस्य वर्जनीयत्वम्	१५७
शंसनीयवर्गतरविधिः	१५८
शंसनीयद्वितीयं प्रशंसा	१५९

आग्निमासतश्चक्षुःक्षेत्रीयसूक्तनारम्भविधिः	...	१६०
क्षेत्रीयसूक्तिविधिः	...	१६०
तत्र ग्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपपराधस्य प्रतीकारः		१६१
मासतश्चक्षुःक्षेत्रीयसूक्तस्य शंसनविधिः	...	१६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनविधिः	...	१६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनस्थाननिर्देशः	...	१६२
जातवेदस्यसूक्तस्य शंसनविधिः	...	१६३
आपोहिष्ठीयसूक्तस्य शंसनविधिः	...	१६४
अहिबुधदेवताकाया ऋचः शंसनविधिः		१६५
देवपत्नीदेवताकयोऽर्च्योः शंसनविधिः		१६८
राकादेवताकाया ऋचः शंसनविधिः		१६९
देवपत्नीराकादेवताकयोः ऋचोः शंसने पौतापर्य-		
विचारः, ततः पत्नीनां पूर्वभाषितम्, राकाया		
भगिनीत्वेन पञ्चाङ्गावित् मिति सिद्धान्तः		१६९
यावीरवीरामर्चः शंसनविधिः	...	१६९
यामीपितायोः शंसने पौतापर्यविचारः		१७०
यामीद्वयस्य शंसनविधानम्	...	१७०
पित्राणां तिसृणां ऋचां शंसनविधिः		१७०
पित्र्याम्बुसु आद्याग्याद्वयोर्विचारः		१७१
ऐन्द्रीणां चतसृणां ऋचां शंसनविधिः		१७२
ऐन्द्रीशंसनकालोद्ध्ययोः प्रतिगरमन्ते विशेषविधिः		१७४
वैष्णवाद्यस्य ऋचः शंसनविधिः	...	१७५
वैष्णवा ऋचः शंसनविधिः	...	१७५
प्राजापत्याया ऋचः शंसनविधिः	...	१७६
परिधानीयायाः विधिः आख्यानञ्च	...	१७७
परिधानकाले होतुर्भूमिस्त्वशंसनविधिः	...	१७९
आग्निमासतयाङ्गाया विधानम्	...	१७९

॥ तृतीयपञ्चिकायास्तुतीध्यायारम्भः १८१ पृ० ॥

आख्यायिका—अग्निष्टोमस्य सर्वकृतप्रकृतित्वदीप्तिका ...	१८१
अग्नेर्युद्धप्रकारवर्णना ...	१८२
अग्निष्टोमस्य हृन्मुख्य-मन्त्रत्रय-युक्तत्वं न स्तुतिः	१८३
— गायत्रीसाम्येन स्तुतिः ...	१८४
— मंत्रस्वरसाम्येन स्तुतिः ...	१८५
— समुद्रसाम्येन स्तुतिः ...	१८५
अग्निष्टोमाद्वर्षाचीनानां यज्ञानां अग्निष्टोमप्राप्तिः ...	१८६
पाकयज्ञानां सप्तत्वादित्येनम् ...	१८७
दीप्त्यग्नेर्युद्धप्रकारवर्णना पाकयज्ञानां अग्निष्टोमप्राप्तिः	१८७
अग्निष्टोमस्य अग्निष्टोमप्राप्तिः ...	१८७
अग्निष्टोमगतप्रायणोद्योगेन्द्राद्यन द्यौर्गर्गमासद्यौरग्निष्टोमप्राप्तिः	१८८
अग्निष्टोमगतमोमदारा मर्त्या भोषणां अग्निष्टोमप्राप्तिः	१८८
अग्निष्टोमगतानिश्चकर्मदारा आनुसंभ्ययागानां अग्निष्टोमप्राप्तिः	१८८
प्रवर्यसाम्येन दाक्षायण्यामन्त्राग्निष्टोमप्राप्तिः ...	१८८
पशुद्वयसाम्यात् पशुबन्धनां अग्निष्टोमप्राप्तिः ...	१८८
द्विपमेव दक्षाराम्यादिद्वयसाम्यामग्निष्टोमप्राप्तिः ...	१८८
उक्थ्यकृतीरग्निष्टोमपशुपशुनाय उक्थ्यकृत्येनम् ...	१८९
अतिरात्राप्नोर्गामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमपशुपशुनाय नयोर्वर्णनम्	१८९
अग्निष्टोमात् प्राचीनानां यज्ञानां पराचीनानां कृत्यायोगेन	१९१
बोद्धशिक्षममानां तत्पर्यायाणां वर्णनम् ...	१९१
बोद्धशिक्षोत्तमामस्याद्वैकशिक्षामसम्भारम् ...	१९१
अग्निष्टोमे भवेद्वज्रकृतूनां मन्त्रभावास्त्योपसंहारः ...	१९१
अग्निष्टोमीयस्तोत्रियर्षी नवत्यधिकशतम् स्थापारम्भम् ...	१९१
अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकशतम् स्थापारम्भम् यथा मेकविंशतिसंज्ञाका-	१९१
स्तिष्ठत्सोमान् परिकल्प्य तस्याद्वैकसाम्यादग्निष्टोमप्रश्ना	१९१

अग्निहोमीयानां नवत्यधिकशतसङ्ख्यानां ऋचा मेकविंशतिसङ्ख्याकां-	
स्मृतत्तुलोमान् परिकल्प्य गवामयनसत्रसाम्नादग्निहोमप्रश्नं सा	१६६
एकेनाग्निहोमानुष्ठानेनैव सर्वयज्ञक्रतुफलवाप्तिवेदनप्रश्नं सा ...	१६७
आख्यायिका— अग्निहोमस्य चतुहोमत्वेन प्रश्नं सार्था ...	१६८
तत्र त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२००
पञ्चदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२००
सप्तदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२०१
एकविंशस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२०१
अग्निहोमस्य त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयसाध्यत्वेन प्रश्नं साया उपसंहारः	२०२
अग्निहोमप्रयोगे त्रिवृत्वादीनां चतुर्णां लोमानां समुच्चयविधिः	२०२
अग्निहोमस्य अष्टुष्टाद्वेदिनोस्तुल्यफलाधिकारित्वेन स्तुतिः	२०२
अग्निहोम-चतुहोम-ज्योतिहोम-नाम्नां निर्वचनानि ...	२०४
अग्निहोमसमादन्तराहित्येन प्रश्नं सा	२०५
यज्ञगाथा— अग्निहोमस्य आद्यन्ततुल्यत्वज्ञापिका ...	२०५
अग्निहोमस्य आद्यन्ततुल्यत्वे विचारः	२०६
साङ्गत्वेनादित्यसाम्यात् स्तुतिः	२०८
अष्टुष्टाने त्वराया निषेधः	२०८
त्रिषु भवनेषु शस्त्रसंगोत्तरोत्तरं अन्यार्थिभ्यः विधिः	२१०
हव्यसोद्यात्ममयाभावान्तृतीयसवनेऽपि त्वरानिषेधसिद्धिः	२११
हव्यसोद्यात्ममयव्यवहारनिदानम्	२११
हव्यसोद्यात्ममयाभावज्ञानप्रश्नं सा	२१२
आख्यायिका— दीक्षणीयेष्वृषिं संस्थाख्यापनार्था ...	२१५
दीक्षणीयेष्वृषिः पत्नीसंयोजान्तत्वनिरूपणम्	२१६
प्राश्नणीयेष्वृषिः श्रुतवाकान्तत्वनिरूपणम्	२१६
आतिथ्येष्वृषिः इडान्तत्वनिरूपणम्	२१७
उपसद्विष्विष्व अष्टुष्टे यविशेषप्रदर्शनम्	२१७
अग्नीषोमीयपश्चावष्टुष्टे यविशेषप्रदर्शनम्	२१७
दीक्षणीयादीष्विष्व होतुरष्टुष्टेन स मन्त्रस्वरविधिः	२१८

ज्योतिषोमीयपत्रौ होतुर्बुधनस्य वधेच्छरविधिः	...	२१८
ज्योतिषोमस्यार्वाहप्रातृपात्यभूतत्वाख्यानम्	...	२१९
तत्र ब्राह्मणाया मेवात्विज्यविधानम्	...	२१९
ब्राह्मणेन कृन्दोभिच सधुग् भूत्वा यज्ञसम्यादनम्	...	२१९
जन्म-गोर्ध-वान्त-मुख्यात्विज्यकारिब्राह्मणाया भधिकारनिषेधः	...	२२१
ब्राह्मणां गोर्धतुल्यात्विज्यनिरूपणम्	...	२२१
गोर्धतुल्यात्विज्यनिरूपणम्	...	२२१
वान्ततुल्यात्विज्यनिरूपणम्	...	२२२
ज्योतिषोमादुक्तानि प्रमादकृतमा स्वस्वात्विज्यदोषस्य परिहाराय		
कर्मानां वामदेयनामगानरूपप्रायश्चित्तविधिः	...	२२२
प्रायश्चित्तार्थयोगे वामदेयनामस्तोत्रियमाग्निर्ज्ञेया		
विभज्य तत् "पुरुषः" इति शब्दस्य प्रक्षेपप्रकारोपदेशः	...	२२४
देविकानामपञ्चदशविधां निर्वपणविधिः	...	२२४
गायत्र्युत्प्रेक्ष्यं जगत् मानुषं मनु जन्तानि कृन्तामि	...	२२७
विद्वत्प्रमित्रा कृन्तां प्रशमा	...	२२८
देविकानामपञ्चदशविधं पौर्वापर्यविचारः	...	२२८
तत्तु चतुर्णां जायाना मेकपतिकत्व मिानं दृष्टान्तोपपत्त्याः	...	२२८
देवीदेवताकानां पञ्चदशविधां निर्वपणविधिः	...	२२९
गतश्रोणां परिग्रहणम् (श्रुतवान्, व्यामर्शीः, राशम्भः)	...	२३०
देविकानां देवीनां च दशविधां निरूपणेन पयोर्गविधिः	...	२३०
— — — प्रजाकामस्य समुत्थयविधिः	...	२३०
— — — धनकामस्य समुत्थयविधिः	...	२३०
— — — समुत्थयपञ्चदशान्तोर्ध्वः	...	२३०
आख्यायिका— उक्थकनोरियावार्था	...	२३१
"इत्यु य अवालि"—इत्युगान्त्रानवीज कथनम्	...	२३३
प्रसङ्गानो भरद्वाजस्य ऋषेः स्वरूपवर्णनम्	...	२३७
साकमन्त्रनमस्तत्त्वः नामनिर्देशनम्	...	२३८
उक्थकलोचनव्यादकथनम्	...	२३८

प्रमथहिहीयमसम्भा उक्थन्तोप्रथमम्	२३८
उक्थन्तो प्रथममसंगमे मैत्रावरुणस्य श्रवणकृतविधिः	...	२४०
द्वितीयमसंगमे ब्राह्मणाच्छिनः श्रवणकृतविधिः	...	२४१
तृतीयमसंगमे अश्वत्थावाकस्य श्रवणकृतविधिः	...	२४२
कृत्तानां विदेवताकत्वेन प्रशंसा	...	२४२
उक्थन्तौ पोतुर्नेष्टु च अतुयाज-प्रस्थितयाज्यामन्त्राणां विधिः	...	२४२

॥ चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २४५ पृ० ॥

आख्यायिका-- षोडशिश्रुविधानार्था	...	२४६
षोडशिश्रुस्य वज्रस्वरूपत्वेन प्रशंसा	...	२४७
प्रसन्नकालनिरूपणम्	...	२४८
विद्वत्तविद्वत्तस्थाभ्यां द्वैविध्यम्	...	२४८
इयोः ऋचोर्विद्वत्तपाठप्रकारः	...	२४८
प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिश्रुस्य निर्वचनम्	...	२४८
षोडशिश्रुस्योपाना नृणां ज्ञानराधिक्येन षोडशिनः प्रशंसा	...	२४९
षोडशीतिगन्तो निदानकथनम्	...	२४९
षोडशिश्रुस्यार्थवेदितुः सत्यानुवावतुक्कलाविति फलम्	...	२४९
मौरिवीतस्य साधः षोडशिसामत्वविधानम्	...	२५०
नावदस्य साधः षोडशिसामत्वविधानम्	...	२५०
मौरिवीतसामपक्षे षोडशिश्रुस्य विद्वत्तपाठविधिः	...	२५०
नावदसामपक्षे षोडशिश्रुस्य विद्वत्तपाठविधिः	...	२५०
षोडशिश्रुस्य गायत्रीपङ्क्त्योर्विहरणप्रकारोपदेशः	...	२५१
उष्णिग्दृष्ट्योर्विहरणप्रकारोपदेशः	...	२५१
द्विपदाद्विष्टोर्विहरणप्रकारोपदेशः	...	२५१
द्विपदागन्तोर्विहरणप्रकारोपदेशः	...	२५१
अतिच्छन्तोनामनिर्वचनम् तद्विधिश्च	...	२५१

महानास्त्रीणां सुपसर्गाणां सुपसर्जनप्रकारोपदेशः	...	२६१
महानास्त्रीणां ऋचां लोकतयसाध्येन प्रशंसा	...	२६२
विह्वरज्जनैरपेक्ष्येकाध्यापकैः प्रशान्ताणां नवानां मनुष्टुभां विधिः	...	२६३
पुरुषविशेषं सुपनीयं विह्वताविह्वतयोः शास्त्रविशेषयोर्व्यवस्था	...	२६३
बोडशिष्टशास्त्रस्य परिधानीयाया विधिः	...	२६४
याज्यायाः ऋचो विधानं आस्था न	...	२६४
याज्याया ऋचः पादेषूपसर्गविधिः	..	२६५
आख्यायिका-- अतिरात्रकृतविधानार्था	...	२६७
कृन्दसा मिन्द्रमच्छास्त्रिप्रदर्शनम्	...	२६८
इन्द्रकृन्दसा असुरनिराकरणवाक्यान्तम्	...	२६८
असुरनिराकरणे कृन्दसा मौक्त्याधिक्येन प्रशंसा	..	२६९
कृन्दसा मपिश्वरनामयजुषाश्चरमा जेतुं कथनम्	...	२६९
अतिरात्रकृतौ बोडशिष्टशास्त्रादुक्तं त्रयो रात्रिपर्यायाः शंभवीयाः	...	२७०
रात्रिपर्यायेषु प्रथमपर्याये जेतुं शास्त्रम्	...	२७१
त्रिष्वेव पर्यायेण शास्त्राध्याया विधिः	..	२७२
प्रथमपर्याये प्रयोगांशविधिः	..	२७३
द्वितीयपर्याये	..	२७४
तृतीयपर्याये	...	२७५
अतिरात्रकृतौ पदमानस्तोत्रव्यस्य रात्रौ प्रयोगाभावात्, तत्प्रयोगा-		
भावात् अक्षौ रात्रौ च समानभागयुक्तत्वं कथमिति प्रश्नः	...	२७४
रात्रौ रपि प्रकारान्तरेण पदमानस्तोत्रयुक्तविशिष्टत्वं मित्युक्तम्	...	२७४
पञ्चदशस्तोत्रोर्पेन मङ्गमार्गं, न तथा रात्रिः तथा च व्यङ्ग्यं
रात्रिचल्येते समानभागयुक्तं कथमिति प्रश्नः	...	२७४
रात्रौ रपि प्रकारान्तरेण पञ्चदशस्तोत्राणां मिति समाधानम्	...	२७५
अपिश्वरनामि स्तोत्राणि द्वादश	..	२७५
इत्यन्तरस्यान्ना निष्पादास्य सन्निस्तोत्रस्य विधानं न	...	२७५
शास्त्राङ्गान्यस्य प्रशंसा पुनः प्रशंसा न	...	२७६

॥ चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्यायारम्भः २७८ पृ० ॥

आख्यायिका— आश्विनशस्त्रविधानार्था	२७८
आश्विनशस्त्रीयर्षी सङ्घसस्याश्विनसङ्घस्य मिति पुरातनं नाम	२७९
आश्विनशस्त्रस्य शंसनस्येतिकर्तव्यताविधानम्	२८०
शंसने उपस्थानस्य लक्षणविधाने	२८०
प्रतिपदो विधिः	२८०
प्रतिपदिधौ विचारः	२८१
आग्नेयं काण्डम्	२८४
उधस्यं काण्डम्	२८५
रेवन्तं काण्डम्	२८५
आश्विनं काण्डम्	२८५
आश्विनत्ववर्णनाय प्रश्नोत्तरे	२८५
आख्यायिका— आश्विनशस्त्रस्य प्रश्नोत्तरा	२८७
अश्वत्थरीरधेनाथेः आजिघावनम्	२८८
अश्वत्थगोभिरुधसः आजिघावनम्	२८८
अश्वत्थेनेत्रस्य आजिघावनम्	२८८
गर्हभरधेन अश्विनोराजिघावनम्	२८८
सौर्याणां मन्त्रसमूहानां सत्यातिधानाय विचारः	२८९
नवाणां हन्तसां प्रारम्भनिर्णयाय विचारः	२८९
शेन्नादिप्रगाथानां विधानाय प्रस्तावः	२९३
तच्च स्वर्यं मतिरुक्तं शंसनविधिः	२९३
आश्विनशस्त्रे रेवन्प्रगाथस्य शंसनविधिः	२९३
रथम्बरयोनिप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९४
मेन्नावरुखप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९५
आश्विनशस्त्रस्य चित्तेषु सूक्त्य मिति नामयवहारः	२९७
आश्विनस्य परिधानीयाया विधिः	३००
प्रजापशुकामस्य परिधानीयाया विधिः	३००

आग्निप्रशस्त्रस्य तेष्वन्येष्ववर्णनकामस्य परिधानीयाविधिः	३०१
वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य नानाविधा प्रशस्त्रा	३०२, ३०३
धाव्याहयविधानम्, तयोः प्रशस्त्रा च	३०४
आहव्यस्यत्वायाः दृष्टत्वाच्च सूर्याग्निरुत्क्रमहेतुपदार्शनम्	३०५
चतुःसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिर्विधिसमापनम्	३०६
गवामयननामसंवत्सरस्य चमा विधाभारम्भः	३०७
एकैकदिनमाध्वस्य सोमप्रयोगस्याहःशष्टेन अवहारः	३०८
संवत्सरसत्रस्य आद्ये द्विसे अतिरात्रसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	३०९
द्वितीये दिने उत्थासंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	३१०
अग्निष्टोमसंस्थस्य सोमस्य च प्रयोगविधिः	३११
द्वितीयदिनस्य आरम्भणीयं नाम	३१२
आरम्भणीयनामतात्पर्यकथनम्	३१३
द्वितीयदिने सप्तविंशस्तोमविधिस्तरपश्चात्	३१४
चतुर्विंशस्तोमस्य छन्दोगाह्वातस्वरूपपदार्शनम्	३१५
चतुर्विंशतानिर्वचनम्, तरस्तोमप्रशस्त्रा च	३१६
गवामयननामविक्रितियागे प्रकृतिपुनः स्तोत्रशस्त्रविधिः	३१७
आरम्भणीयेऽहनि स्तोत्रमद्या अह्मभज्या च	३१८
षष्ट्यधिकशतत्रयसङ्काकां स्तोत्रियाणां विधिः	३१९
आरम्भणीयाहभ्याग्निष्टोमसंस्थत्वापत्ते बद्धिष्यमानमाध्वस्वि-	
प्रवभानाभयपयमानन्तोर्चं यथाहव्यारिंशस्तोमविधिः	३२०
छन्दोगाह्वात मष्टाक्षवारिंशस्तोमस्वरूपम्	३२१
एष्टस्तोत्रे सोदकपात्रस्य विकल्पितस्य सामद्वयस्य त्रिविधप्रशंसा	३२२
गवामयनादियु सत्वेऽपि एष्टस्तोत्रे दृष्टद्वयन्तरयोः परित्यागनिषेधः	३२३
एष्टस्तोत्रे दृष्टद्वयन्तरयोरभ्यन्तरपरित्यागे दोषाभायः	३२४
पेरूप-पैराज-प्राक्तरमात्रा परिचयादि	३२५
आरम्भणीयाहभ्याग्नानुष्ठानप्रशंसानि	३२६
अनुगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहविधिः	३२७
संवत्सरसत्रस्य मध्याह्नस्य त्रिपुवनो दिवाकीर्त्तनामहेतुः	३२८

संवत्सरसंज्ञा मन्त्राप्रतनामके उपान्त्येह नि निष्कैवत्याश्रये विशेषविधिः	३१८
आद्यमयोः प्रायश्चीयोदयनीययोरतिरासुसंख्याविधिः	३१९
प्रायश्चीयोदयनीययोरनुष्ठानस्य तद्वेदनस्य च प्रश्नांसा	३२०

॥ सतृपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३२१ पृ० ॥

अभिन्नवषट्कपूर्वभागानां ज्योतिर्गौरायुरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां	
तृयाणा मन्त्रा विधानम्	३२२
अभिन्नवषट्कोत्तरभागानां मायुर्गौर्ज्योतिरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां	
तृयाणा मन्त्रा विधानम्	३२२
अभिन्नवषट्के संख्याविशेषाणां विधानम्, प्रश्नांसा च	३२३
अभिन्नवषट्कस्यैकस्मिन् मासि पञ्चकाले व्याहृते विधानम्	३२४
पञ्चसु षड्हेषु प्रथमस्य विध्यनुवाद-प्रश्नांसे	३२५
द्वितीयस्य	३२६
तृतीयस्य	३२६
चतुर्थस्य	३२६
पञ्चमस्य	३२६
तस्यैव षड्द्वयपञ्चकस्य पुनः प्रश्नांसा	३२७
संवत्सरसंज्ञायां प्रकृतिभूतस्य गवामयनस्य विधिः	३२८
आख्ययिका— दशमाससम्प्राप्तस्य गवामयनस्य प्रश्नांसा	३२८
द्वादशमाससम्प्राप्तस्य गवामयनस्य प्रश्नांसा	३२८
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः सतृयो विधानार्था	३३०
गवामयनविलितरूपस्य आदित्यानामयनस्याङ्कः ऋषि विधानम्	३३१
अङ्गिरसामयनस्याङ्कः ऋषि विधानम्	३३१
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोरभिन्नवषट्कपृष्ठवषट्कयोर्वर्चनम्	३३२
गवामयनादिषु सतृषु पूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोः मध्यवर्तिनो	
विषुवन्नामकस्याङ्को विधानम्	३३५

हन्दीगात्वातसाविंशस्तोमसा स्वरूपवर्कनम्	३३५
एकविंशस्तोमसादिद्विमास्ये न प्रश्नांसा, तच्च शाखास्तरीयश्रुतिश्च		३३५
विधुवतोऽङ्गः मासपट्टकधीरतिरिक्तस्य मादिद्विमास्ये न प्रश्नांसा च		३३५
उभयतः दशकद्वयमा विधानम्	३३६
-- स्वरसामाख्याना मङ्गुः प्रश्नांसा	३३७
स्वरसामाख्याना मङ्गुमेव परस्मामेति नामान्तरम्	३३८
स्वरसामाख्येष्वङ्गसु सप्तदशस्तोमानी प्रश्नांसा	३३८
विधुवत एव प्रश्नांसा समिप्रेत्य तदपत्वेनोपचरितमादिद्विमास्य प्रश्नांसा		३३८
स्वरसामाख्याना मङ्गु विधानम्, स्वरसामनामनिर्गतनञ्च ...		३३९
स्वरसामभ्यः सर्वेभ्योऽधस्तात् अभिजिह्वास्थभाङ्गुः नपठिष्टान्		
विश्वजिह्वास्थभाङ्गो विधानम्	३४१
विधुवत्यङ्गनि मङ्गुदिवाकीर्त्तार्त्तारिपञ्चमामविधानम्	३४२
मङ्गुदिवाकीर्त्तार्त्तस्थ परिचयः, तस्या ऋजसामत्ववर्कनं च	३४३
विकर्कस्थ परिचयः, तस्या अक्षसामत्ववर्कनं न	३४३
भासास्थसाम्यः परिचयः, तस्या व्यविष्टोमसामत्ववर्कनं न	३४३
ऋजुद्रव्यन्तरयोस्ताव्योर्माध्यन्दिनपवमानाभयपवनानर्गोपवर्कनम्	३४३
प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तकालवाधनस्य कालान्तरविधानम्		३४४
गवामयनादिके विज्ञतौ गवनीयनश्रुतिष्वे विशेषविधिः	३४४
-- तामिन्द्रनीतिष्वे विशेषविधिः	३४४
निष्कवक्त्राश्वी एकपञ्चाशते द्विपञ्चाशते वा प्रास्ता निविदाधानम्,		
ततस्तत्पत्नीना मेघपत्नी शंसनविधानम्	३४५
दूरोद्दगनामकस्य सूक्तस्य शंसनविधिः, तत्पत्नीना च	३४८
हंसवतीतिप्रसिद्धस्य चः शंसनविधिः, तदुपान्यासं च	३४८
हंसवतीनाममन्त्रस्य ताव्यस्य रथनादि	३४९
स्वर्गकामस्य हंसवतीनाम्नां वा रथसूक्तशंसनविधिः	३४९
तार्क्ष्यसूक्तस्य प्रथमायाः ऋचो याख्यानादि	३५१
दिनीयस्या ऋचो याख्यानादि	३५४
तृतीयस्या ऋचो याख्यानादि	३५५

हरीकण्ठकथांशने शारीरप्रकारोपदेशः	३५७
श्वरीकण्ठप्रकारोपदेशः	३५७
पशुकामस्य मिथुनसूक्तानां प्रसन्नविधिः	३५८
विश्वव्रजामकस्याहो मनुष्यसाम्येन प्रशंसा	३६१
विश्वविधौ कश्चिद् विचारः, विश्वप्रशंसा च	३६१-३६३
महावृताब्धेऽहनि कस्यचित् पशोर्विधानम्, तद्देवताप्रशंसा च	३६३

॥ चतुर्थपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३६६ पृ० ॥

आख्यायिका— द्वादशाहकृतविधानार्था	३६७
शास्त्रान्तरीयविधिप्रवृत्तात् द्वादशाहयागस्य विधिं ज्ञयनम्	३६७
द्वादशाहयागस्य अष्टःकृत्प्रदर्शनम्	३६६
यूद्वादशाहयागस्य विधिः	३७०
यूद्वादशाहे दीक्षादिमह्नाविकल्पं बाधित्वा नियमः	३७१
उपसत्सु च विशेषविधिः	३७१
द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवविधिः	३७१
दीक्षोपसत्सुत्यादिनमह्णानां प्रशंसा	३७२
ब्रह्म्यादिच्छन्दोविषयकविचारः	३७३
द्वादशाहयागस्य यजनयाजनाधिकारिणोर्निर्णयः	३७५
द्वादशाहे दीक्षां प्राप्तवत्स यजमानेषु दीक्षाप्राप्तिः प्रशंसा	३७७
यजमानपापविनाशहेतुत्वात् ऋत्विजः प्रशंसा	३७८
द्वादशाहयागस्य श्येष्ठत्वेन प्रशंसा	३७८
ज्येष्ठश्रेष्ठहेतुत्वे उदाहरणप्रदर्शनम्	३७९
द्वादशाहयागे पापपुरुषस्य याज्यत्वनिषेधः	३७९
यूद्वादशाहे प्रथमैकादशद्वादशदिनयतिरिक्तो यो नवरात्रः	३८०
तत्र ये तयकाद्याः सम्यग्नाः तेषां, प्रशंसा	३८०
आख्यायिका— द्वादशाहयागस्य दीक्षायाः कालविशेषविधानार्था	३८३

दादशाहवागे दीक्षायाः कालविशेषविधिः	...	३८३
दीक्षार्चिनालम्बस्य प्राजापत्यपञ्चोर्विधानम्		३८४
आग्नीयाण्यासु च विशेषविधिः	...	३८५
सामिधेनीषु च विशेषविधिः	...	३८५
पञ्चङ्गे पशुपुरोडाशे च विशेषविधिः	...	३८६
“यद्य ऋष्याप्रियो भवन्ति” - इत्यत्र विचारः	...	३८५
“यद्देवतः पशुस्तद्देवतः, पुरोडाशः” - इत्यत्र विचारः	...	३८६
वायुप्राजापत्योरभिन्नत्वे मन्त्रप्रमाणाप्रदर्शनम्	...	३८७
भरतदादशाह-युद्धादशाहयोः सन्तुल्ये विशेषविधयः	...	३८७
आख्यायिका - ब्रूहदादशाहप्रश्नार्था	...	३८८
ह्रस्वमा व्यूहविधि, तत्प्रश्नात्	...	३८९
ह्रस्वमन्त्रयोः सान्धोः प्रश्नार्था	...	३९०
श्वेतगौधस्योः सान्धोर्मुष्टिधूमरूपत्वेन प्रश्नात्	...	३९१
देवयजनशब्दस्य विविधतार्थ्याख्यानाम्	...	३९२
चन्द्रमसि लक्ष्मिरूपप्रसङ्गाद् यागेषु मुख्यत्वेन शुक्रपञ्चमस्य विधिः		३९३
पशुशब्दस्य विविधतार्थ्याख्यानाम् (पुष्टिहेतुः पशुः)	...	३९४
आवापृथियोः परस्परं सुपकार्योपकारकसम्बन्धवर्णनम्	...	३९५
आख्यायिका - एष्टस्तोत्रोपयुक्तमाग्नी विधानार्था	...	३९६
ह्रस्वमन्त्रवैशेष्येण राजशाक्तरेवेतमाग्नीत्युक्तिका	३९६, ३९७	
ह्रस्वादीनां षष्ठां सान्ध्यां एष्टस्तोत्रमाधनत्ववर्णनम्	३९७	
पङ्क्तिपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेन पङ्क्तिशब्दस्य सुपण्यासः	३९८	
गायत्र्यादिकल्पनाप्रकारवेदनपूर्वकानुष्ठानम् प्रश्नात्	...	३९९
दादशाहक्रमौ प्रायश्चीयं नाम प्रथमं महः, उदयनीयं नाम दादश		
महः, अविवेक्यं नामैकादश महः, तदानीरिक्तानीं नवानां महौ		
पृथगेष्टेन देवता-स्त्रोम-साम शब्दस्य विधानम्	...	४०१
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामनः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४०१-४०२	

● चविवेक्यं नाम दशमं मह इति याज्ञिकप्रसिद्धिस्तु प्रायश्चीयस्यानेन बीजम् ।
 भा० १३८४० दृश्यम् ।

द्वितीयेऽहनि देवता-स्त्रोम-साम-ऋग्वेदां विधानम् ... ४१५

मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ४१५—४२४

॥ इति सभायैतरेयस्य द्वितीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ तृतीयभागस्य ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

द्वितीयेऽहनि देवता-स्त्रोम-साम-ऋग्वेदां विधानम् ...	४
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४—१७
चतुर्थेऽहनि न्यूक्तविधानाय प्रस्तावः ...	१८
न्यूक्तस्य विधानम् ...	२०
व्याख्यानानेन प्रोक्तं न्यूक्तस्वरूपम् ...	२१
अर्द्धीकारविवरणम् ...	२१
तस्य न्यूक्तस्य प्रशंसनम् ...	२२
न्यूक्तस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषविधानम् ...	२२
— स्थाननिर्णये प्रक्षत्तुष्टयवर्णनम् ...	२२
— प्रातरशुवाके स्थानविशेषविधानम् ...	२३
— व्याख्यशस्त्रे स्थानविशेषविधानम् ...	२३
— माध्यन्दिने सवने स्थानविशेषविधानम् ...	२४
देवता-स्त्रोम-साम-ऋग्वेदां विधानम् ...	२७
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	२७—४०

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ४१ पृ० ॥

पञ्चमेऽहनि देवता-स्त्रोम-साम-ऋग्वेदां विधानम् ...	४३
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४३—५६
महागान्धीय आक्षरनामविधौ महागान्धीयशब्दनिर्वचनम्	४६

प्रबुद्धतो दास्यतकीना माद्यन्तयोर्मन्त्रभाषोबुद्धिः	...	५०
वदन्त्याहो देवसेवकवर्गम्	५१
वदन्ति कृतुं धेनु कृतुयास्यास्ते विशेषविधिः तत्र विचारश्च		५८
प्रातःखाद्ये भाष्यन्दिनभरने च प्रातःपक्षेपि विधानम्		५९
व्याख्यायिका— विदितानां प्रातःपक्षेपीना मृपास्यानेन प्रश्नार्था		६१
देवता-स्तोम-साम-ऋत्विजां विधानम्	...	६७
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		६८-६९
व्याख्यायिका— विदितनामानेदिष्टस्त्रीयन्मार्गेदिष्टयन्मार्गा		७६
पुनरुक्तः "सद्य मेव वदितयम्" इति विधिः	...	८४
नामानेदिष्टवालमि-श्रष्टवार्क्ये ययामन्त्रमन्त्राणां मन्त्रादितम्		८५

॥ पञ्चमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ८१ पृ० ॥

रादशाष्टकानां द्वितीयादिनवरात्रिगतस्य स्वस्याहाः , तस्य प्रथम-
द्वितीयत्रयज्ञात्या मेकः पृष्ठाः यत्तुहः सप्तशते, अन्तिमस्त्राष्ट-
शब्दाभावाः , तस्य प्रथमे हर्षे न वरात्रिगते मन्त्रभेदे हनि
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ... ६४-१०७
पञ्चविंशत्यक्षरारिण्ड्याक्षरारिण्ड्याख्यानां कृद्मासलोमानाम् ६६ -- १००
अष्टमे हर्षे मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः १०८ - १२९

॥ पञ्चमपञ्चिकायायत्तुं यायारम्भः १२३ पृ० ॥

नवमेऽङ्गि मन्त्राणां लक्षणतो नामनः प्रकादिभिश्च विधिः	१२५-१२६
पृष्ठायङ्गस्य, हन्तोमन्त्राङ्गस्य, व्यासस्याङ्गस्य ॥ सुखादितान्त्रेण, नामि-	
कादितान्त्रेण, अष्टादितान्त्रेण न कर्णादितान्त्रेण च प्रयासा	१३८, १३९
दशमेऽङ्गि नियमविशेषस्य विधानम्	१४०
भानमर्थज्ञाय प्रमर्शविधिः	१४१

दशमोऽहनि तीर्थक्षेत्रे मार्जनविधिः	१४१
होमार्थं पत्नीशालागमनविधिः	१४१
पत्नीशालागतानी होमविधिसम्बन्धादिविधिश्च	१४१, १४२
कृतहोमानां तेषां पुनः सद्ःप्रवेशविध्यादि	१४५
सदोमन्त्रपस्थितानां सामगानां सर्पराक्षीषु स्तोत्रगानविधिः	१४५
मानसग्रहाय सान्नां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभागानां मनसैव
गेयत्वम्, शस्त्राणां तु वाचा शंसनविधिः	१४६
सर्पराक्ष्याः शंसनावृद्धं चतुर्होमन्त्राणां शंसनविधिः	१४७
शस्त्राणां चतुर्होमन्त्राणां याख्यानप्रश्नं	१४८
औदम्बरीशाखायाः सम्भूयोगस्पर्शनविधिः	१५०
औदम्बरीस्यर्घ्यादनन्तरं वाग्विसर्गविधिः	१५०
वाग्विसर्गस्य कालविशेषविधिः	१५१
— देवविशेषविधिः	१५२
— मन्त्रविशेषविधिः	१५२
चतुर्होमन्त्रयाख्यानाय होतराहवविधिः	१५५
— अथर्वयोः प्रतिगारविधिः	१५५
दशपदात्मकचतुर्होमसंज्ञकमन्त्रमङ्गातस्य स्वरूपप्रदर्शनम्	१५५
अष्टसंज्ञकमन्त्रस्य स्वरूपप्रदर्शनम्	१५७
प्रजापतितनुसंज्ञकानां द्वादशमन्त्राणां विधिः	१५७
— स्वरूपप्रदर्शनम्	१५८
त्रयोदशसंज्ञकमन्त्रस्य विधिः	१५८
— स्वरूपप्रदर्शनम्	१६०
द्वादशाहयागीयविशेषवक्तव्यानि समाप्तानि	१६१

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १६३ पृ० ॥

अथामिहोन्नयागस्य विधयः	१६४
अमिहोन्नस्य सायङ्कालीनं यजमानकर्त्तव्यम्	१६४

अग्निहोत्रस्य प्रातःकालीनं यजमानकर्तव्यम्	१६४
आहवनीयोद्धरणस्य प्रशंसा	१६५
होरादिष्वप्यहोमद्वयस्य प्रशंसा	१६५
होमद्वयस्य (होरास्य) गवस्याभिधानं बोद्धव्यदेवताकत्वम्		१६५
प्रायश्चित्तम्— अग्निहोत्री यदि दृष्टमाया उपविशेत्, तत्र ...		१६८
— — — अग्निं कुर्यात्, तत्र		१६८
दोष्टमायस्य होरास्य अग्निहोत्राख्येन भूमीपतने		१६८
— — — मासस्य भूमिपतने उपायान्तररूपम्		१७०
अग्निहोत्रमिद्वये होराद्वयान्ते अहोमस्य विभागम्	१७१
तत्तद्भावगारूपमानमाग्निहोत्रहोमस्य अक्षरं विधिष्व	१७४
मातृपदेवत्यादिनिगमैर्विधिर्गमम्	१७४
अग्निहोत्रागुणावस्य सर्वपदपदपदसम्बन्धेन प्रशंसा	१७५
गवामयनमजमाभ्येन प्रशंसा	१७६
आख्यायिका— अग्निहोत्रहोमनिन्दोदितहोमप्रशंसार्था	१७७
उदितहोमस्य उदितहोमप्रशंसा	१८४
उदितहोमस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसा		१८४
यज्ञगाथा— उदितहोमस्य प्रशंसार्था	१८५
उदितहोमस्य सर्वसम्बन्धेन उदितहोमस्य रात्रिहोमस्य च प्रशंसार्थं		
उदितहोमनिगमनम्	१८५
यज्ञगाथा— अग्निहोत्रहोमनिन्दार्था	१८६
आदित्यदेवप्रशंसार्था (विस्मयेन्यथोपाख्यानम्)		१८७
आदित्यदेवस्य प्रशंसा, प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसा, गवामयनरूपेण च		१८६
विगमं न्यागाया भागविशेषस्य तात्पर्यव्याख्यानम्		१८८
अग्निहोत्रस्यावश्यकत्वपर्यायप्रमाणं भायमतिथिनिराकरणविधिः		१८८
अग्निहोत्रहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसा च प्रकारान्तरेण	१८९
मेव मेव उदितहोमप्रशंसा	१८९
मेव मेव प्रकारान्तरेण	१८९
मेव मेव प्रकारान्तरेण	१८९

ब्रह्मगाथा— उदितहोमप्रशंसार्था अनुदितहोमनिन्दार्था च	१६४
आख्यायिका— सर्वप्रायश्चित्तसम्यादनस्य आहुतित्रयस्य दृष्टिवर्णनार्था	१६७
प्रववसोत्पत्तिवर्णनार्था	१६८
अग्न्यनुष्ठामत्रयीभिर्होताध्वर्यवौहोत्राद्विधिः ...	१६८
अग्नदोषप्रायश्चित्ताय गार्हपत्यादिषु आहुतिहोमविधिः ...	१६९
आहुतीनां वेदान्तःशेषकत्वम्	१७०
विद्विष्टोऽपि यज्ञो आहुतिभिरेव संश्लिष्टो भवतीत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम्	२०१
प्रज्ञोत्तराभ्यां ब्रह्मण आर्त्विज्यनिरूपणम्	२०१
ब्रह्मणः मनसा वैकल्यराहित्यानुसन्धानविधिः	२०३
वाग्धवहारे बाधप्रदर्शनम्	२०४
उपासते प्रातरनुवाके उपांश्चान्तर्पामहोमं यावत् सौगन्धिः	२०५
दक्षिणायग्नये विचारः	२०८
यज्ञभिर्यक्त्वेन दक्षिणायग्नयं न्याय्यमिति सिद्धान्तः	२०९
मानसाबुद्धागकारित्वेनैव दक्षिणाबाहुत्वम् ...	२०९
आहुतिप्रायश्चित्तानुष्ठानविधिः	२०९
आर्त्विज्यकर्तव्यान्तराणि	२१०
आख्यायिका— ग्रावस्तुत्कर्तव्यविधानार्था	२१४
ग्रावस्तुत्कर्तव्येन ग्रावणां अभिष्टवविधिः	२१५
ग्रावस्तुदभिष्टवदृष्टान्तप्रसङ्गेन अर्चुदोहासर्पणीनामप्रपत्कथा	२१६
अभिष्टवकाले ग्रावस्तुत उक्तीधिया नेत्रवेष्टनविधिः ...	२१६
ग्रावस्तुतोऽभिष्टवार्थं मन्याना मप्यृचा विधानम् ...	२१७
ग्रावस्तुदभिष्टवज्ञानं प्रापशान्तिविषये दृष्टान्तप्रदर्शनम् ...	२१७
ग्रावस्तुदभिष्टवगताना नृचां शतसंख्याकत्वविधानम् ...	२१८
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकत्वविधानम्	२२०
अपरिमितसंख्याकत्वविधानम्	२२०
पाठप्रकारविधानम्	२२१
अध्वर्युकाशीनाभिष्टवस्य विशेषतः प्रशंसा	२२२
ग्रावस्तुतः सम्यै निरपेक्षत्वविधानम्	२२२

सुत्रसंख्याकाङ्क्ष कल्पितः कर्तव्यनिरूपणम्	२२६
— प्रश्नां ता, स्त्री विप्रश्नश्च वाच्यते हेतुश्च	२२७
— समीपे दक्षिणात्वेन तद्व्यभानयनविधिः	२२७
सुत्रसंख्याकाङ्क्ष देशविशेषनिरूपणम्	२२६
विहितस्य उत्तरदेशस्य प्रश्नोत्तराभ्यां प्रश्नां ता	२२७
आत्मीयस्य शक्तिः आतिथ्यकर्त्तृ विधानम्	२२८
पालीवतयश्च अनुवपट्कारविधयः	२२८
— अनुवपट्कारनियमं यज्ञमाथा	२२८
नेत्र, प्रस्थामीनस्य पालीवतयश्च भक्षणविधिः	२२८
सुत्रसंख्यायै दक्षिणासु गीतासु यज्ञसमाप्तिः	२२८
आख्यायिका—मैत्रावरुणस्य आख्यायिकायां शास्त्रविधानाणां	२२९
मैत्रावरुणस्य शास्त्रविधिः	२२९
आख्यायिकासिन्धुः शास्त्रविधिः	२२९
आख्यायिकास्य शास्त्रविधिः	२२९
प्रातस्सर्वनाभिमानिनोऽग्निदेवस्य प्रश्नां ता	२२९
तृतीयसर्वनाभिमानिनां विश्वेषां देवानां प्रश्नां ता	२२९
स्तोत्रियायुत्तरपयोर्णक्षणे	२२९
होतृकाणां महर्गंक्षेपु शास्त्रेषु प्रातस्सर्वने प्रकारविशेषविधिः	२२९
— — माध्यन्दिनसर्वने तन्निषेधः	२२९
— — तृतीयसर्वने माध्यन्दिनन्यायातिदेशः	२२९
होतृकाणां मारुतभोजीयानां नृणां विधानप्रस्तावः	२३०
— — प्रश्नां ता	२३१
आरुतभोजीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होतृकस्य	२३१
आख्यायिकासिन्धो होतृकस्य	२३१
आख्यायिकास्य होतृकस्य	२३१
होतृकाणां परिधानीयानां नृणां विधानप्रस्तावः	२३१
परिधानीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होतृकस्य	२३१
आख्यायिकासिन्धु होतृकस्य	२३१

परिधानीयाविधिः अक्खावाकस्य होतृकाया	२४५
होतृकाया तृयायां सवनदये परिधानीयादेविधोपदेशः	२४८
मैत्रावरुणस्य ऐकाहिकाभिरिव परिधानीयाविधिः	२४८
अक्खावाकस्य सवनदये प्रलतिविलक्ष्यपरिधानीयादयविधिः	२४९
नौस्रणाच्छंसिनः अह्नीगताभिरैकाहिकाभिश्चोभयीभिरिव
परिधानीयाभिः परिधानविधिः	२५०
तृतीयसवनगतानां तृयाणां मेव होतृकायां परिधानीयानां प्रश्नं	२५१
प्रातस्सवनगतानां याज्यादीनां मध्ये अनवानविधिः	२५२
स्तोमवृद्धौ नियमविशेषस्य विधानम्	२५२
प्रातस्सवने अतिशंसनविधिः	२५३
माध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोरतिशंसनविधिः	२५३
यत्प्रतिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तत् तदर्थं यासां ऋचा मानयन्
कर्त्तव्यम्, यासां ऋचां देशविशेषोपदेशः	२५४
होतृकायां विहितानां परिधानीयानां स्तुतिः	२५४
प्रातस्सवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम्	२५७
उन्नीयमानसूक्तगतानां ऋचां देवताद्वारा प्रश्नं	२५८
ऋद्धोद्वारा प्रश्नं	२५८
ऋक्सभाद्वारा प्रश्नं	२५८
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां दृष्टानां ऋचां विधिः	२५८
तृतीयसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां नवानां ऋचां विधिः	२५९
सम्पूर्णसूक्तानुवचनं कर्त्तव्यमिति प्रथममतस्य प्रश्नं	२५९
प्रतिस्कृतं सप्तमां मेवर्चां अनुवचनीयत्वं मिति द्वितीयमतस्य प्रश्नं	२५९
प्रथमसूक्तगतानां नवानां, द्वितीयसूक्तगतानां दृष्टानां, तृतीयसूक्त-
गतानां नवानां मेवानुवचनीयत्वं मिति तृतीयमतस्य प्रश्नं	२६०
प्रस्थितयाज्यानां मेन्द्रत्वं कथं मिति विचारारम्भः	२६२
आज्याया ऐन्द्रत्वं सप्तमादग्नप्रक्रमोपदेशः, मैत्रावरुणस्य	२६३
पोतुः	२६३
नेतुः	२६४

वाच्याया ऐन्त्रत्वम्याएनप्रकारीपदेशः व्याप्तीधस्य	...	२६७
अच्छावाकस्य	...	२६७
माध्यन्दिनसवने उत्तरीयमानसूक्तस्य विधानम्	...	२६८
देवतादारा कृन्दोदारा च तत्पूजनीयानां नृणां प्रशंसा	...	२६७
होतादीनां सप्तावा मेवर्त्तिष्वां प्रस्थितयाज्याविधिः	...	२६८
याज्याया उपदेशः होतुः	...	२६८
मेतावरुणस्य	...	२६८
ब्राह्मणाच्छंसिनः	...	२६८
पोतुः	...	२६८
नेष्टुः	...	२६८
अच्छावाकस्य	...	२६८
व्याप्तीधस्य	...	२६८
द्वितीयसवने उत्तरीयमानसूक्तस्य विधानम्	...	२७१
पत्रमानस्तोत्रे देवताविधयको विचारः	...	२७१
— कृन्दोविधयको विचारः	...	२७१
प्रस्थितयाज्याविधयको विचारः	...	२७१
याज्याया ऐन्त्रार्भवत्वप्रदर्शनम् होतुः	...	२७१
मेतावरुणस्य	...	२७१
ब्राह्मणाच्छंसिनः	...	२७१
पोतुः	...	२७१
नेष्टुः	...	२७१
अच्छावाकस्य	...	२७१
व्याप्तीधस्य	...	२७१
याज्यास्रवस्थितस्य कृन्दमः प्रशंसा	...	२७१
होतृकाणां परस्परं भाव्यं वैषम्यं च विवेक्तुं विचारः	...	२७१
मेतावरुणब्राह्मणाच्छंसिनस्यच्छावाकानां शंसनविचारः	...	२७१
होतृहोतृकयोः द्वाक्यत्वेन भाव्यं कथं मिति विचारः	...	२७१
पोतृनेष्टुगृहीतृयाज्या अपि होतृ उक्त्यन्तः कथं मिति विचारः	...	२७१

द्विप्रैः पोता, द्विप्रैः पोनेहा ; अन्ये एकप्रैः वा इत्यत्र विचारः	२८३
अन्वयायविधिः प्रवृत्तं प्रैषस्तत्रम्	२८३
अक्षोभ्या मपि मेघप्रसङ्गादीनां कथं होतव्यपदेश इति विचारः	२८४
अक्षोभ्यविषये कश्चिद् विशेषविचारः	२८६
अक्षोभ्याकविषये,पि कश्चिद् विशेषविचारः	२८७
अक्षयसंस्थोदयसु मेनावरणशस्त्रविषयको विचारः ...	२८८
ब्राह्मणाद्यसंस्थोदयाकशस्त्रविषयको विचारः	२८८
तृतीयसवनगतानां मेनावरणादिशस्त्राणां कन्दोदेवतविचारः	२८९
आरम्भणीयानां कन्दोदेवतविचारः ...	२९२
परिधानीयानां कन्दोदेवतविचारः ...	२९३
श्रोत्रशस्त्राकयोदकधेऽभ्यासविधानम्.	२९६
शोङ्गशिरसंस्थायां चतुरशराभ्यासविधिः	२९७
शस्त्रावाकः तृतीयसवने शिख्येयु अगाराशंसो ऋचः कथं शंसति	२९८
— — — — — इष्टतायै शंसति	२९९
प्रसङ्गतो गर्भोपनिषद्वचनोदाहरणम्	२९९

॥ अष्टपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३०१ पृ० ॥

अष्टाङ्गयोगेषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रकृतिविचारः ...	३०१
— — — — — माध्यन्दिनीयशस्त्रकृतिविधानम् ...	३०३
अष्टाधिका—सम्यातस्तृक्तानां सुत्यस्तिकयाप्रकाशार्था ...	३०६
विश्वामित्रहृष्टानां सम्यातस्तृक्तानां वामदेवकर्तृत्वापहरणम्	३०७
सम्यातस्तृक्तानां वामदेवत्ववैश्वामित्रत्ववर्णनादिकम्	३०७
भारद्वाजवर्त्तिष्ठनौधसस्तृक्तानां वर्णनम्	३०८
अष्टाङ्गयोगेषु प्रातस्सवने अष्टौगस्तृक्तानां विधिः	३०८
तथा मेवाहीनस्तृक्तानां स्वरूपोपदेशः	३०८
अष्टौगसवने द्विद्विविधान्यहानि, — चतुर्विंशतीत्याहतिरहितानि, अष्टौगसवनाहतिरहितानि चेति ; तत्रोभयत्रैव वद्विवत्	
स्तृक्तां कः कथं शंसतीति विचारः	३०९

आध्यात्मिकविशेषद्वयं विहितसूक्तानां शंसनप्रशंसा ...	३१०
मन्त्रावरुणो यन्त्रोन् सस्यातसूक्तान् विपर्यस्य शंसन्, तत्प्रदर्शनम्	३११
ब्राह्मणाच्छंसि " " " " " " ३१२	
अच्छावाकः " " " " " " ३१३	
प्रतिदिनं पुरस्ताच्छंसनीयानां त्रयाणां सूक्तानां विधानम् ...	३१४
पृष्ठान्द्वयस्य उत्तरस्मिंश्च हे कामाक्षिदया माध्यापविधिः ...	३१५
कस्मिन् दिने का ऋच आवपनीया इति विचार्य तृतीयः ...	३१५
स्तोमद्वयविशंसनार्थानां माध्यापनीयानां सूक्तानां प्रदर्शनम्	३१५
विश्वामित्रशब्दनिवृत्तिः	३१८
सूक्तस्य पुरस्ताच्छंसनीयं सूक्तम् मेधावतण्डस्य	३१८
ब्राह्मणाच्छंसिनः	३१८
अच्छावाकस्य	३२०
अनिर्दिष्टदेवताकसूक्तादीनां प्राजापत्यविधानम् ...	३२१
प्रतिदिनं शंसनीया ये कथन्तः प्रगाथास्तैर्वा विधिः ...	३२४
कनकप्रगाथस्य ऊर्ध्वं शंसनीयानां सूक्तप्रतिपत्तौ शंसनविधिः	३२५
सूक्तप्रतिपदभ्यः पूर्वं वाह्यावनिधिः	३२७
त्रिष्टुप्सूक्तसूक्तानां सूक्तप्रतिपत्तामकानां स्तवः प्रशंसा ...	३२७
... .. स्वरूपानि व्याख्यातानि च ३२८	
परिधानीया ऋचः स्तोत्रं सूचकम्:	३३१
दृष्टान्तद्वयपूर्वकं परिधानीयानां शंसनविधानम् ...	३३१
अभितथीयन्तस्य परिधानीयानिधौ विप्रोपदेशः ...	३३१
परिधानीया सुपञ्चीय क्रतुयोगिनीकौ ब्राह्मणाच्छंसिनः	३३३
अच्छावाकस्य	३३३
मेधावतण्डस्य	३३३
यद्योक्तयोगविमोक्तज्ञानस्य प्रशंसा	३३५
अष्टसमूहं त्रयेण योगविमोक्तयोरुपदेशः	३३५
योगविमोक्तज्ञानं परिधानीयानाम् शक्यैकविधस्य निन्दा	३३५
— — — — — उभयविधस्य प्रशंसा ३३६	

सोमातिशंसने विशेषोपदेशः	३६७
बहुभिः सोमातिशंसने दोषदृष्टान्तः	३६७
तृतीयमवने अपरिमितशंसनविधिः	३६८
वेदनपूर्वकस्यानुष्ठानस्य प्रशंसा	३६८
दृष्टायां बहुहस्यां षष्ठेऽहनि धियाऽप्यशस्त्रकृतिसूक्तस्य विधिः	३६९
बभ्राकदृष्टाणां तृतीयां विधानम्	३६९
बालखिल्यासूक्तानां षष्ठेऽहनि शिल्पस्वरूपप्रदर्शनम्	३७०
प्रगाधान्तेषु प्रक्षेपणीयानां मेकपदानां सुपदेशः	३७१
षष्ठ्यो विहरणे प्रक्षेपणीयानां पादानां सुपदेशः	३७१
अर्द्धशो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः	३७२
अर्द्धशो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः	३७२
यच्छः, अर्द्धशः, अर्द्धश इति विहरणत्रये विध्यस्य प्रशंसा	३७३
विहरणं मन्त्रेण यथाधायनशंसनस्य विधानम्	३७३
बालखिल्यानां षट्सूक्तेषु विज्ञाने विहितः, अवशिष्टयोः सप्तमा- हमयोः सूक्तयोः विपर्यासेन शंसनस्य विधानम्	३७७
निरूपितस्य शिल्पनामकशस्त्रस्य प्रशंसा	३७८
सप्तभिः प्रकारैः पाठस्य दूरोद्देशशंसनस्वरूपमोपदेशः	३७९
प्रसङ्गतो महाशस्त्रकृतसूक्तयोर्लक्षणोपग्यासः	३८०
दूरोद्देशशंसनविधिः ऐन्द्रे कृते	३८०
वरौ सूक्ते	३८०
ऐन्द्रावरुणौ सूक्ते	३८१
सौपर्ण्ये सूक्ते	३८१
सौपर्ण्ये सूक्ते दूरोद्देशे शस्त्रे ऐकादिकानां संशंसने विचारः	३८३
बालखिल्यानां शंसने मैत्रावरुणस्य दर्पश्चेत् तत्र कर्तव्यम्	३८४
बालखिल्यानां शंसने यथा विहरणं, तथैव सोमोऽपि किमिति विचारः	३८७
शस्त्रं सुपणीयं वाण्यायां कश्चिदुपदेशः	३८८

॥ षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः ३६० सू० ॥

वृद्धावयवस्य षष्ठेऽहनि शिल्पनामकशस्त्राणां शंसनविधानम्	३६१
देवशिल्पानां वृत्तिकामादीनां सुदाहरणस्य नोपन्यासः ...	३६१
होतुः नाभानेदिरनामसूकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३६२
तस्यैव नाराशंसास्यसूकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३६३
मेधावयवस्य वालशिवस्यास्यसूकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३६७
ज्यौत्स्निकविहारयोः महाशालमित्रासूकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३६८
ब्राह्मणाच्छर्मिनः सुकोर्निस्तृकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३७९
वृषाकर्पस्तृकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३७९
वृषाकर्पस्तृकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः, तत्प्रकारोपदेशश्च ...	३७९
अवकाशकस्य अवयवमस्तृकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३७९
अवयवमस्तृकरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः, तत्प्रकारोपदेशश्च ...	३७९
होत्रादिभिः प्रयोक्तृणां शिल्पानां शंसनविधिः	३७९
आख्यायिका— शिल्पशंसनविधये नित्यमस्ति शिल्पशस्त्राणां ३७८-- ३८१	३७९
संवत्सरसंकेतियोगसंकेतं विष्णुनिहास्येऽहनि विहितं शिल्पशस्त्राणां ३८२	३८२
आख्यायिका— ब्राह्मणाच्छर्मिनः शिल्पस्य सुकोर्निस्तृकादि-	
सूक्तयोः शंसनानन्तरं कुन्तापाख्यस्य विंशतिकसूक्तस्य शंसनार्थां	३८३
कुन्तापाख्यस्य कुन्तापाख्यस्य शंसनविधिः	३८८
- तत्प्रकारोपदेशश्च	३८८
- तत्प्रकारोपदेशश्च	३८८
- तत्प्रकारोपदेशश्च	३८८
रौप्येणां तिलकाच्छर्मिनः शिल्पस्य शंसनविधिः ...	३८९
पारिचर्याणां शंसनविधिः	३८९
कारिणां शंसनविधिः	३८९
दिशाच्छर्मिनः शिल्पस्य शंसनविधिः	३८९
जलकल्याणां शंसनविधिः	३८९
इन्द्राणां शंसनविधिः	३८९

आख्यायिका— ऐतद्गणपलापस्तुत्यर्था	३६६
ऐतद्गणपलापस्य बाहुल्येऽपि यावत्कामश्रमनस्य विधिः	३६८
ऐतद्गणपलापश्रमने पदे पदे ऽवप्रवृत्त्या, अन्ते प्रवृत्तस्य च विधिः	३६९
प्रवृत्तिकाख्यानां वक्ष्या नृचां विधानम्	३६९
प्रवृत्तिकाख्यासु ऋतु अर्द्धे ऽवसानविधिः	४००
आविज्ञासेनानां चतस्रणा नृचां विधानम्	४००
प्रतिराधाख्यास्य मन्त्रस्य श्रमनविधिः	४००
अतिवादाख्यास्य मन्त्रस्य श्रमनविधिः	४०१
देवनीयाख्यानां सप्तदशानां पदानां श्रमनविधिः	४०३
आख्यायिका— देवनीयाख्यपदसमूहप्रशंसायां	४०३
अङ्गिरसा मन्त्रेण मिथः संवादः	४०४
अङ्गिरसा मनभीष्टस्यापि स्वकीयार्तिव्यस्याङ्गीकारे युक्तिप्रदर्शनम्	४०५
आर्तिव्यपरिहारयोग्यस्य विषयस्योपदेशः	४०५
आख्यायिका— अङ्गिरसा भूमिरूपदक्षिणात्यागकथायां	४०८
त्यक्तदक्षिणायाः पुनःप्रतिग्रहनिषेधः	४०८
पुनः प्रतिग्रहे लले कर्त्तव्योपदेशः	४०९
अङ्गिरसा दक्षिणाप्रतिग्रहत्यागस्य फलकथनम्	४०९
देवनीयगतानां सप्तदशपदानां स्वभावाणि तात्पर्यव्याख्यानानि च	४१०—४१३		
श्रमनप्रकारोपदेशः	४१३
भूतेच्छन्नामकानां तिष्ठन्ना नृचां श्रमनविधिः	४१६
आह्वनस्याभिधानां दशानां नृचां श्रमनविधिः	४१६
दाधिक्रीनामर्चः श्रमनविधिः	४१७
भावमानानां तिष्ठन्ना नृचां श्रमनविधिः	४१८
बाह्वस्यस्य हवस्य श्रमनविधिः	४१८
प्राकृतेन शुक्लेन वेत्ततानां शुक्लाणां संश्रमनविचारः	४१९

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य तृतीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ चतुर्थभागश्च ॥

॥ सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

अथ सवनीयपशोर्विभागः	३
सवनीयपशुविभागानां सङ्ख्यानिर्णयः	६
सङ्ख्यामाभ्याद् दृष्टतत्त्वम्	६
अन्वयाकारणे दोषः	७
तद्द्वयं महर्षिद्वारा प्रश्नां मा	७
उपदेशकसम्प्रदायनिर्देशः	७

॥ सप्तमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ८ पृ० ॥

यदाहितामिरूपवमयदिने म्रियेत, कथं यज्ञ इति विचारः	१०
प्रायश्चित्तम्— यदाहितामिः अधिश्रितेऽग्निहोत्रे सामर्थ्यं वा म्रियेत	१०
आमसेषु हविष्य म्रियेत	११
प्रवासं म्रियेत	११
आहोतार्यो म्रिये तच्छरीरप्राप्ताभावे पर्याप्तवाहस्य कर्त्तव्यत्वम्	१२
प्रायश्चित्तम्— उपावस्थया दुह्यमानाया अधिहोत्राः उपवेशने	१५
— — — हस्मारेण कृते	१५
— — — हस्मारेण	१५
मार्यं दुहे सामर्थ्यं दुहे अपहृते वा	१६
सर्वस्मिन्नेव सामर्थ्यं दुहे अपहृते वा	१८
सर्वस्मिन्नेव हविष्यं दुहे अपहृतेषु वा	१८
अधिश्रित मग्निहोत्रं यदमेध मापद्येत	२०
अधिश्रितस्याग्निहोत्रस्य हस्मारेण विध्यहने वा	२१

प्रायश्चित्तम्— अधिश्रितस्याग्निहोत्रस्य स्तनने भक्षणं वा	१३
— सुगन्धे	२३
सत्याहवनीयान्नौ गार्हपत्यानावुपशान्ति	२३
गार्हपत्याहवनीययोरग्नौः अशुचितदर्शनादौ	२७
गार्हपत्याहवनीययोरग्नौः मिथः संसर्ग	२७
सर्वधा मेवाग्नीनां मिथः संसर्ग	२८
— लौकिकादग्न्याग्निना संसर्ग	२८
— ग्राम्याग्निना दाहे	३०
— दिव्याग्निना संसर्ग	३१
— शुवाग्निना संसर्ग	३१
— आरखेनाग्निना दाहे	३१
उपवसथदिने आहिताग्नेः अश्रुपाते	३२
— अत्रत्य मापन्नि	३४
आमावास्थेः पौर्णमास्येर्वातिक्रमे	३४
सर्वेष्वग्निषु उपशान्तिषु	३५
आग्नयणेष्टि मन्त्रत्वेव गवामप्राशने	३८
पुरीक्षाशनिज्यादके कपाले नष्टे	३६
पत्रिके नष्टे	३६
हिरण्ये नष्टे	३६
प्रातःस्नान मन्त्रत्वेवाग्निहोत्रे हुते	३८
स्तवकामप्राशने	४१
स्वभरणप्रवादे श्रुते	४०
भार्याया गोर्वा यमापत्यजनने	४०
अथापत्नीकस्याग्निहोत्रकर्तव्यताविचारः	४१
अपत्न्यस्य अग्नयण्युक्तत्वे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम्	४३
अपत्नीकस्य वाचिकं मानसं चाग्निहोत्रम्, तत्र वाचिके विचारः	४५
तथा तत्र मानसे विचारः	४६
अथ दर्शपूर्णमासयोरुपवासविधिः	४८

उपवाक्यतियिविधे आख्याभिद्वयस्य मासिख विकल्पः	...	४७
कर्मोपयोगिन्धोर्दृष्टीर्यमास्योक्तिः; स्वरूपनिर्णयः	...	५०
प्रायश्चित्तम्—आहितार्गः; व्यादित्योदये; व्यस्यवस्तुते	...	५२
गार्हपत्याहवनीययोर्भेदाः शकटादिगमने	...	५४
इहारादावस्थाधानकाले दक्षिणामिरभिज्यजनं कुर्यात् वेति विचारः	...	५५
होष्यतः पुरुषस्य गार्हपत्याहवनीयमध्यगतं मार्गं अक्षरकविधिः	...	५६
आहितार्गः प्रवासकाले अमुपस्थानविधयको विचारः	...	५७

॥ सप्तमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ५८ ६० ॥

अथ ग्रौनःशेषाख्यानम् (आख्यायिकाः)	...	६०—१०२
पर्वतस्थर्षः गायया पुत्रेण जातेन किं फलमिति प्रश्नः	...	६१
नारदस्थर्षः प्रथमगायया अद्यापनोर्दं पुत्रजन्मफलमित्युत्तरम्	...	६१
द्वितीयगायया पुत्रस्य सर्वभोगश्रेष्ठत्वाख्यानम्	...	६१
तृतीयगायया ,, पुत्राभनरकत्वाज्ज्ञेयत्वाख्यानम्	...	६२
चतुर्थगायया ,, यज्ञस्याश्रमस्य श्रेष्ठत्वे वीजत्वाख्यानम्	...	६२
पञ्चमगायया ,, ज्योतिःस्वरूपत्वेन ब्रह्मप्रापकत्वाख्यानम्	...	६३
षष्ठगायया ,, आत्मनो नवीभूतत्वे ज्ञेयत्वाख्यानम्	...	६५
सप्तमगायया ,, आयाययज्ञस्यार्थकत्वे निदानाख्यानम्	...	६५
अष्टमगायया ,, आयाया जननीत्वे ज्ञेयत्वाख्यानम्	...	६६
नवमगायया ,, परलोकसुखज्ञेयत्वाख्यानम्	...	६६
दशमगायया ,, प्राक्तनविद्यमादुसारित्वाख्यानम्	...	६६
हरिश्चन्द्रस्य पुत्रार्थं वरुणदेवताराधनाख्यानम्	...	६८
रोहितनामपुत्रोत्पत्त्याख्यानम्	...	६८
वरुणेन सहोक्तिप्रस्तुतयः	...	६८
पुत्रस्य रोहितस्य वारुण्यश्रेष्ठे मेघभयादरुण्ये पनायनम्	...	७१
रोहितस्य लंघ्यरान्ते वरुणकोपादुदररोगपीडितत्वाख्यानम्	...	७२

रोहितस्य सपुरं प्रतागच्छतः परमेस्वरः सर्वत्रैकसंज्ञाय इति इन्द्रोपदेशः ७३

शुनः प्रतागच्छतः परिश्रमः पुण्यहेतुरिति द्वितीयोपदेशः ७४

देशभ्रमणं सखिहेतुरिति तृतीयोपदेशः ७५

आलस्यादयः कलियुगादितुल्या इति चतुर्थोपदेशः ७६

अरण्यादिभ्रमणाद् दुष्प्राप्यलाभ इति पञ्चमोपदेशः ७७

मन्त्रवर्करस्य भ्रमणादारोग्यप्राप्तिः ... ७८

मष्टे वर्षे हरिद्रोणाजीगर्तन सङ्घ संवादः ... ७९

शुनः शेषनामाजीगर्तमध्यमपुत्रकथः ... ८०

स्वपूर्यागमनम्, पितृ शुनः शेषदानं, तन्मध्ये वरुणसम्मतिश्च ८०

हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विश्वामित्रादीनां मारुत्यस्वीकारः ८०

शुनः शेषपितुरजीगर्तस्यैव मशुनियोक्तस्वीकारः ८०

तथा विश्वसिद्धस्वीकारः ८१

मशुनस्य शुनः शेषस्य मुक्तिकामनया प्रजापत्युपासनम् ८२

तथा अश्वमुपासनम् ८२

तथा सवित्रमुपासनम् ८२

तथा वरुणमुपासनम् ८३

तथा पुनरश्वमुपासनम् ८३

तथा वैश्वदेवमुपासनम् ८४

तथा इन्द्रमुपासनम् ८४

तथा अश्विनोरुपासनम् ८५

तथा उवसउपासनम् ८५

ततो मन्त्रमोचनम् ८५

मुक्तकथनस्य शुनः शेषस्याज्ञसंवागादरक्षणकथम् * ८८

विश्वामित्राजीगर्तयोः संवादः ... ८९

शुनः शेषाजीगर्तयोः संवादः ... ९०

अजीगर्तशुनः शेषयोः मुक्तिप्रवृत्तौ ... ९१

हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विद्यामित्रस्य स्वपत्नीन पुनः प्रियवचनम्	३६
शुनः शेषविशुद्धिः नोक्तप्रत्युत्तरी ...	३७
विद्यामित्रस्य पुत्रस्य श्रेष्ठे रति शुनः शेषशीकारः	३८
श्रेष्ठपक्षाशतपुत्राणां तनुसम्पत्तिः	३९
तान् श्रेष्ठपक्षाशतपुत्रान् प्रति अभिचन्यासः	४०
नभुक्कन्द्याः प्रकपक्षाशतां पितृवाञ्छाशुभामितम्	४०
विद्यामित्रस्य पञ्चभिर्गायभिः तान् प्रक्षाशौर्वादः	४०
शौनः शेषाख्यानस्य परश्वक्त्राणायत्वम् ...	४२
तत्प्राप्तस्य शौनः शेषाख्यानस्य राजसूयकृतौ विनियोगविधिः	१००
तत् अर्चयुग्मा यथोक्तस्य प्रतिगारविशेषस्य विधानम् ...	१००
शौनः शेषाख्यानस्य पापप्रशमनहेतुत्वं पुत्रलाभहेतुत्वं च ...	१०१
आख्यातुर्होतुः, प्रतिगारितुरर्चयिष्य इत्यादिभिः	१०१

॥ सप्तमपञ्चिकायाश्चतुर्थीध्यायारम्भ. १०३ पृ० ॥

आख्यायिका — राजकृतौ विशेषविधानार्थं ...	१०३
प्रजापतिदृष्टस्य यज्ञस्य विवरणाख्यानम् ...	१०४
दशयज्ञायुधानां नामानि ...	१०५
यज्ञभगुगच्छन्तीर्वाप्यजन्मिज्जालोर्वास्त्रजालेयैश्चप्राप्तिकथा	१०५
तथा सन्निधयति च यज्ञप्राप्तिकथा	१०६
सन्निधस्य देवयज्ञयज्ञाणि चारः, देवयजनयाज्ञाप्रशमा च	१०८
दीक्षणीयेष्टेः पूर्वं मिष्टापूर्तापरिध्यानिर्वाक्योभविधिः ...	११०
तत्र इष्टापूर्तयोः पूर्वार्चयिष्यते लक्षणं ...	११३
सन्निधस्य इष्टापूर्तापरिध्यानिर्वाक्योभविधिः ...	११६
अशुभस्याख्यापशोः तरकालीनस्य समिष्टयज्ञोभविधिः	११६
इष्टापूर्तापरिध्यानिर्वाक्योभविधिः समिष्टयज्ञोभविधिः च प्रशंसा ...	११६
तयोरेव होमयोः प्रकारान्तरेण विधानम् ...	११७

हीनवीथेः प्राक् प्रयोगो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानम् ...	११४
पश्चात् प्रयोगो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानम् ...	११५
क्षत्रियव्याहवनीयोपस्थानस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च	११७—११८
उत्तरहोमादूर्ध्वं सुपस्थानस्यापि तथा ...	१२१—१२३
क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदमन्त्रे विचारः ...	१२४
क्षत्रियस्य यजमानभागप्राप्तने विचारः ...	१२७

॥ सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १३१ पृ० ॥

अथ विश्वन्तरोपाख्यानम् (ग्राह्यायिकाः) ...	१३१—१३२
क्षत्रियस्य भोमभक्षराहित्यप्रदर्शनार्थं सुपाख्यानम् ...	१३२
क्षौद्रज्ञो विश्वन्तरस्य राज्ञो विश्वप्राप्त्यज्ञकथा ...	१३६
तत्र पारिव्रित्तस्य जनमेजयस्य राज्ञो विक्रयप्रयज्ञकथा ...	१३३
ततो मार्गवेयरामोपाख्यानम् ...	१३४
अनूचानस्य मार्गवेयस्य रामस्य विश्वन्तरं राजानं प्रत्युपदेशः ...	१३४
ततो रामविश्वन्तरयोरुक्तिप्रत्युक्तयः ...	१३७
क्षत्रियस्य त्रिविधहेयमन्त्राणां सुपदेशः ...	१३८—१४१
उपादेयमन्त्रस्यैकविधस्योपदेशः ...	१४२
अथोषधश्च निरुक्तिर्न्योषधस्योत्पत्तिनिरूपणं च ...	१४३
अद्वैतफलानां मनुष्यफलानां ब्रह्मफलानां च प्रशंसा ...	१४४
अथोषधश्चास्वावरोधानां फलानां च उत्पत्तिनिरूपणम् ...	१४५
क्षत्रियमन्त्रत्वेन प्रशंसा ...	१४५
अथोषधश्चक्षत्रिययोः साम्यं मापाद्य प्रशंसा ...	१४६
भक्षप्रयोगः— तत्र खोमक्रवात् पूर्वं सम्पादयानां वस्त्राणां नामानि ...	१४६
फलचमसखोन्नतनादिप्रयोगप्रदर्शनम् ...	१४७
क्षत्रियमसमश्नस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च ...	१४८
तस्य मन्त्रादूर्ध्वं मन्त्रेण व्याहृत्यार्थविधिः ...	१४८
अन्वययतिरेकाभ्यां भूमिमर्शप्रशंसा ...	१४९

नारायणस्य तस्य चमसस्य पुरविधिः	१५७
भक्तिप्राप्त्यर्थस्य नारायणचमसस्य प्रयोगविधिः	!	...	१५८
सर्वज्ञस्य त्रिविधस्य मन्त्रनामपर्यस्योपदेशः	१५८
नारायणचमसभक्त्यस्य प्रशंसा	१६०
प्रातस्तवने उत्तमानां विधीनां सुत्तरयोः कवयो रतिदेशः	१६०
विष्णुस्तरस्याभक्त्योः पुनः संवादः	१६०
सम्प्रदायकथनेन भक्त्यस्य प्रशंसा	१६१
पुनरपि फलकथनेन नारायणचमसस्य प्रशंसा	१६२

॥ अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायस्य १६४ प्र० ॥

अथ राजसूये स्तोत्रशस्त्रयोर्विशेषाविशेषयोर्विधानम्	१६५
प्रातस्तवने तृतीयभवने च ऐकादिकवत् स्तोत्रशस्त्रयोगः			१६५
माध्वन्दिनसन्ने मरुत्वतीयशस्त्रस्य द्वौचक्रशस्त्राणां ऐकादिकवत्			१६६
अभिजिदष्टोविहितोभयसामा माध्वन्दिनः पञ्चमानः			१६६
मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदगुत्तरयोरनुवादः	१६६
मन्त्राक्षरपृथिवीरूपत्वेन रथन्तरस्य प्रशंसा	१६७
इन्द्रविह्वनप्राक्तव्यत्ययोः प्रगाथयोः ऐकादिकवत्पुनश्च प्रशंसा			१६८
धायानां गृही प्रकृतौ विज्ञतो च तुल्यत्वविधः	१६८
मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकल्पैरेकव्यविधानम्	१६८
मरुत्वतीये सूक्ते निविह्वनीयमा सूक्तस्य प्रशंसा	१७०
निष्कंवलाशस्त्रस्य प्रतिपत्तयस्य विधानम्	१७२
अश्वरूपपल्लवस्य विधानम्	१७३
धाय्यायाः पूर्वोक्तप्रशंसाप्राक्तव्यसारवत्			१७३
उभयसामप्रगाथप्रदर्शनम्	१७४
निविह्वनीयसूक्तप्रशंसा	१७५
बृहद्रथन्तरसामोपेनप्राक्तव्यसूक्ततुल्यं सुपर्णः शैवधामकेऽपि			
अजितययस्य पृष्ठस्तोत्रस्य बृहत्साममाध्वन्विधिः	१७५

अष्टाभिन्निवर्तने, शोचकाणां प्रकृतिवर्तनविधयः	...	१७८
अष्टाभिन्निवर्तनां त्रैविध्यप्रदर्शनम्	...	१७८
अभिन्निवर्तनस्य ज्योतिष्टोमस्य उक्त्यसंख्यत्वविधिः	...	१७९
उक्त्यसंख्यत्वस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्याप्रशंसा	...	१७९
अभिन्निवर्तना मन्त्रिष्टोमसंख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम्	...	१८०
अभिन्निवर्तने ये त्रिहृदादयश्चत्वारः स्तोमास्तेषां ब्राह्मणादिवर्ण- चतुष्टयरूपेषु तेजसादिषु चतुष्टयरूपेषु च प्रशंसा	...	१८०
अभिन्निवर्तनस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्याप्रशंसा	...	१८०

॥ अष्टमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः १८२ पृ० ॥

अथ राजसूये क्रतौ पुनरभिषेकस्य विधिः	...	१८३
— कालविधिः	...	१८३
— साधनद्रव्याणां विधानम्	...	१८४
— आसन्ध्याः प्रतिष्ठापनविधिः	...	१८५
प्रतिष्ठिताया आसन्ध्या उपरि चर्मास्तरणविधिः	...	१८७
— अभिमन्त्रणविध्यादि	...	१८८
— आरोहणविध्यादि	...	१८९
अभिषेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	...	१९०
अभिषेकप्रकारस्य विधानम्	...	१९२
त्रिहृदा नृचा तेजस्य यजुषो आहूतीनां च तयाणां विध्यादि	...	१९३
अभिषेकाङ्गहोमस्य विधानम्	...	१९७
अभिषेकसाधनानां द्रव्याणाम् मध्ये आसन्ध्यादित्यस्य प्रशंसा	...	२००
— दध्यादिन्नयस्य प्रशंसा	...	२००
— आतपवर्ष्मणा मयी प्रशंसा	...	२००
— आसन्ध्यानां मङ्गुराणां च प्रशंसा	...	२०१
— मुरायाः प्रशंसा	...	२०१

अभिवेकवाचनानां कूर्वाणां प्रशंसा	२०३
सर्वेषां मेवैकत्र प्रशंसा	२०३
अभिवेकस्य च नित्यस्य पातपात्रविध्यादि	२०३
— शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	२०३
स्वमित्राय पीतशेषदानविधिः	२०३
व्यासख्याः व्यवरोहणविध्यादि	२०४
— प्रत्यवरोहणविध्यादि	२०४
नमस्कारविध्यादि	२०४
वरदानप्रशंसादि	२०७
समिदाधानविध्यादि	२०७
दिगुपस्थानविध्यादि	२०८
आख्यायिका — ऐशान्या दिशो मुख्यापराजितत्वस्यापनार्था			२१०
युद्धजनयार्थं शरणं मापन्नेन साहाय्यप्रार्थना सह व्यवहारोपदेशः			२१३
युद्धजनयार्थं मन्त्रप्रयोगविध्याद्युपदेशः	२१२
इन्द्रयुद्धजनयार्थः प्रयोगविध्याद्युपदेशः	२१२
भट्टराजस्य पुनरपि राज्यप्राप्त्यर्थं प्रयोगविध्याद्युपदेशः	२१३
ईशानदिगुपस्थानानन्तरं स्वसहं प्रत्यागमनस्य प्रयोगविध्याद्युपदेशः			२१३
गङ्गागतस्य राज्ञः प्रपदहोमविधिः	२१४
प्रपदलक्षणेनोपिका पूर्वाचार्येण कालिका	२१४
प्रपदहोमीय-मन्त्रत्रयाणां स्वरूपाणि पाठप्रकाराश्च	२१६ - २१८
प्रपदस्थमन्त्रत्रयाध्याया आहुतेः प्रशंसा	२१६
प्रपदहोमादङ्गं माश्रीमन्तपाठविधिः	२१६
पुनरभिवेकपर्यन्तस्मिन् चतुर्थयागे धातयिष्ठ्या नृत्तिना चैतनप्रशंसा			२१७
अभिवेकपरिज्ञानभाववता नृत्तिना चिन्ता	२१७
अभिवेकपर्यन्तस्य चतुर्थयागस्योपाहरणसंज्ञेन प्रशंसा	२१८
जनमेजयवाक्योदाहरणे दृष्टौ तत्स्थार्थस्य निगमनम्	२१८

॥ अष्टमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः २२३ पृ० ॥

अथ ऐक्यमहाभिवेकस्य विधिरम्भः	२२५
देवताविषये विचारः	२२५
वेदमय्या आसन्धाः समाहरणवर्णनम्	२२५
आसन्दीसमारोहणमन्त्राः षट्	२२६
आख्यायिका— ईश्वरोद्घाटनं देवानां मभ्युत्थोपनाख्यानम्	२२७
अभ्युत्थोपनाख्यानं प्रजापतिज्ञाताभिमन्त्रणमन्त्रः	२२८
अभिमन्त्रितस्त्रीन्स्य अभिवेकप्रकाराख्यानम्	२२९
ईश्वरस्य प्रजापतिज्ञाताभिवेकादूहं प्राच्यां दिशि वसुभिः क्षतोऽभिवेकः	२३१
दक्षिणस्यां दिशि रुद्रैः	२३२
प्रतीच्यां दिश्यादित्यैः	२३३
उदीच्यां दिशि विश्वेदेवैः	२३४
क्षरक्षेमोन्नाभिवेकस्य निगमनम्	२३५

॥ अष्टमपञ्चिकायास्तुर्थाध्यायारम्भः २३७ पृ० ॥

अथ पुमर्थाभिवेकविधिः	२३८
अत्रियस्य श्रपयकरणप्रकारादिकम्	२३९
पुमर्थाभिवेकस्य सम्भाराणां विधानम्	२४१
तत्र अग्नीध्रादेवैश्चतुष्टयस्य प्रशंसः	२४२
सम्भाररूपाणां मोक्षधिद्रव्याणां विधिप्रशंसः	२४३
आसन्धादिसम्भाराणां विधिः, आसन्दीपरिचयश्च	२४३
आसन्धाभिमन्त्रणमन्त्रादिकम्	२४४
आसन्धारोहणमन्त्रादिकम्	२४६
आसन्धास्तृत्या अत्रियस्य अभ्युत्थोपनाख्यानम्	२४७
आचार्यस्य अत्रियाभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	२४८, २४९
अभिमन्त्रितस्य अत्रियस्याभिवेकप्रकारः	२४९
अभिवेकस्य अत्रियस्याभिमन्त्रणविधिः	२५१

अभिषेकसाधनायां दद्याद्विद्यायां प्रशंसा	२५३
आचार्याय दक्षिणादानविधिः	२५४
प्रातश्चिन्त्यसाधनस्य अनियमस्य सुरापूर्वप्रातदानविधिः	२५४
प्रातःसुरापानस्य अनियमस्य मन्त्रद्वयेन तत्पानविधिः	२५५
पीतसुरासोमस्य चित्रस्य द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां अभिमन्त्रणविधिः	२५६
एतद्विधायाः सुरायाः सुरात्वाभावः, तत्प्रशंसा च	२५६
चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणैतस्य महाभिषेकस्य प्रशंसा	२५७
तत्र पारिचितस्य जनमेजयस्य राज्ञो महाभिषेककथा (अत्रास्ति गाथा)	२५७
मानवस्य शार्यातस्य	तथा	...	२६०
साम्राजितस्य शतानीकस्य	तथा	...	२६०
व्याम्बाङ्गास्य	तथा	...	२६०
ज्यैष्ठ्यस्य युधामातुङ्गः	तथा	...	२६१
भौवनस्य विश्वकर्माः	तथा	(अत्रास्ति गाथा)	२६१
प्रेक्षवनस्य सुदासः	तथा	...	२६२
अविचितस्य मरुत्तस्य	तथा	(अत्रास्ति श्लोकः)	२६२
वेरोषस्य अङ्गस्य	तथा	(मन्त्रत्रयं पञ्च श्लोकाः)	२६३
दौषवर्त्मभरतस्य	तथा	(अत्र च भक्ति पञ्च श्लोकाः)	२६८
भस्मदायकवनमुखेन महाभिषेकस्य प्रशंसा	२७१
ब्राह्मणस्योक्ताधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकारसम्हावनात्
तत्फलमिदं उदाहरणानि	२७१
यथाभिषेके शपथेन गुरुद्वारात् तदा विद्यायां भवि	२७२

॥ अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः २७३ पृ० ॥

ब्राह्मणस्य पौरोहित्यविषये उपदेशः	२७५
राज्ञो ब्राह्मणपौरोहित्यकरणविधिः	२७६

पुरोहित-पुत्र-चायाना माहवनीयमाहप्रत्यावाहयैपचनतुल्यम्	२७६
पुरोहितस्य पञ्चविधमेतुपेतवेत्यानराधिसमानत्वेन प्रशंसा	२७७
विहितोपशारेण प्रीतस्य सतुमद्वयान्तेन प्रशंसा	२७८
अनिष्टपरिहारशक्तिमत्त्वेन प्रशंसा	२७९
दृष्टप्राप्तुपायमूलत्वेन प्रशंसा	२८०
पुरोहितश्रुती राशि प्रचारागठद्विरिति प्रशंसा	२८०
पुरोहितमहिमानं दृष्टयितुं दृष्टप्रदर्शनं, तत्तात्पर्ययाख्यानं च	२८१
त्रौरीक्षित्यस्य योग्याद्योग्यत्वविवेकः	२८७
योग्यस्य पुरोहितस्य प्रशंसा	२८७
राष्ट्रो ब्राह्मणपुरोहितवरणमन्त्रः	२८८
राष्ट्रा क्षत्रस्य पुरोहितस्य राजदत्तविष्टराभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	२८८
अभिमन्त्रिते विष्टरे पुरोहितस्योपवेशनविधिमन्त्रौ	२८९
पुरोहितस्य पाद्यार्पाणीताना मया अभिमन्त्रणमन्त्रः	२८९
अभिमन्त्रिताभिरङ्गिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्रः	२८९
पुरोहितपादप्रक्षालनावशिष्टाना मया अभिमन्त्रणमन्त्रः	२९०
अथ ब्रह्मणः परिमरस्य (शत्रु, क्षयकारिप्रयोगविशेषस्य) निधिः	२९३
ब्रह्मणः परिमरे धन्यस्वरूपस्य उपदेशः	२९३
अथ विद्युतो न्यतिप्रतिपादनम्	२९४
दृष्टेः तथा	२९५
चन्द्रमसः तथा	२९५
आदित्यस्य तथा	२९५
अग्नेः तथा	२९६
वायोः परितो न्वियमाख्यानं देवानां पुनर्वायोरेवाविर्भावः	२९६
तत आग्नेः उत्पत्तिप्रतिपादनम्	२९६
आदित्यस्य तथा	२९७
चन्द्रमसः तथा	२९७
दृष्टेः तथा	२९७
विद्युतः तथा	२९८

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
अभिप्रवर्तनशब्दार्थः ...	२१२६६	आतिथ्यपुसदनकर्मपरिचयः	११२७६
अत्राक्षयानां वृद्धिधानां		आतिथ्येष्टिवर्णनपरिश्रुतयः	११२७६
कृत्युक्तः परिचयः ...	११२२६	आदिष्वस्य साय मन्मौ प्रवेशः	४१२६५
अभिप्रवर्तनशब्दनिवृत्तिः ...	२१३३२	आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः	
अभिप्रेकमन्त्रालोत्तिरीयवाज- सनेयिनीः ...	४१२६४	प्रधानवैषम्यप्रदर्शनम्	२१३३२
अभिप्रेचनीयदन्तिनानिर्णयः	४१२५४	आदित्यानाम्यपरिचयः ...	११२५६
अभिप्रेचनीयेकाहपरिचयः	४१७८	आधवनीयस्य परिचयः ...	४१२५१
अभिष्टवनपरिचयः ...	११२५७	आध्वर्यवकर्मणां परिचयः	३१२६६
अमावास्याद्वयपरिचयः ...	२१२२७	आपः सप्तदशविधाः ...	४१२००
अर्घ्याणां वक्षां परिचयः	११२१५	आप्रैविवरणानि	११२६१, २६६
असकृत्तान्तावाख्यानम् ...	११३१३	आश्रवालप्रस्तरयोर्वाख्या	११२६४
अस्माकशब्दशब्दार्थः प्रयोगश्च	४१२३३	आश्विनश्रांसने विशेषोपदेशः	२१२८४
अद्विभुधुपरिचयः ...	२१२६५	आश्वीनशब्दार्थनिर्णयः	११३५१
आ		आसन्दौविवरणम् ...	४१२८४
आकारचिह्ननं देवतानाम्	११३१३	आह्नस्यानां सङ्गाविषये	
आकाशादिशब्दानां अक्ष- वाचित्वाधिकरणम् ...	४१६५	मतसंघम् ...	३१३१७
आसेयनिगदस्य परिचयः ...	४१५	आहावपरिचयः ...	२१२४१
आसेयीनां मिष्टीनां परिचयः	४१२७	इ	
आष्वनामविधायकं ब्राह्मणम्	११३४८	‘इडा’-‘इका’ एतयोर्व्यवहार-	
आष्वशस्त्रादीनि ...	११२३	स्थाननिर्णयः ...	११३२२
आष्वस्रोत्रादीनां परिचयः	११३२५	इडाविवरणम् ...	११२०६
आष्वदिघर्माणां परिचयः	३१३८६	इडाकान्याख्यानादि ...	११३०५
आष्वदिघदशस्त्राणां कथनम्	३१२८०	इन्द्रजायाया नामादि ...	४१२३६
आतपवर्थापरिचयः ...	४१२८५	इन्द्राखीपरिचयः ...	२१२०२
आतिथ्यपरिचयः ...	११३१३	उ	
		उक्त्यक्तुपसंहारः ...	२१२४३
		उक्त्यक्तोः स्तोत्रशस्त्रसङ्गादि	४१२७६

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
उक्त्यादीना मयिष्टोमविकार-		एकादशकपालस्थापनप्रकारः	११९६
ताख्यानम् ...	२१९६	ते	
उत्तररङ्गप्रशंसा ...	४१२३५	सेतरेयमाक्षयस्य शाकलीयले	
उद्वेगस्य परिचयः ...	४१२५१	मंशयः ...	२१४१६, ४१७
उद्वेगानीयेष्टिविवरणम्	४१२२१	सेतरेयपदशुभ्यतादि ...	२१३७७
उपक्रमोपसंहारभाष्यो-		सेन्दशाकरनविधये, सम्प्रतम्	२१४०७
विरोधप्रदर्शनम् ...	२१२६६	को	
उपयोजनेष्वानी परिचयः	२१३६०	ओजीधानुनिर्णयः ...	२१५२
उपसर्गिष्ठैरङ्गभूतानां तानू-		ओ	
नभ्रादिकर्मणां विवरणानि	२१२६३	ओपवसथ्यपरिचयः ...	२१३७२
उपस्थासनवर्णनम् ...	४१२०६	क	
उपाकरणकालः ...	२१३४१	कार्यनिष्ठिभूतनम् ...	२१३४६
ऊ		कुम्भापाध्यायीयमन्त्राणां	
ऊर्णापवित्रयोः परिचयः	४११५०	नामानि परिगणनञ्च	४१३८७
ऊ		'लपालुः सायनाचार्यः' इत्यत्र	
ऊर्कपरिशिष्टवृत्त्यपरिचयः	४१२८२	पाठनिर्णयः ...	२११
ऊर्कपरिशिष्टवृत्त्यस्य ऊर्क-		लघुप्राशनीत्यस्य शास्त्रानि	
संहिताखिलत्वकथनम्	३१३८७	असम्प्रतम् ...	३१८३
ऊर्कपरिशिष्टवृत्त्याध्यायाः	३१३८७	क्रियादेविधादिपरिचयम्	२१२६६
ऊर्गवानलक्षणम् ...	२१२५७	कृत्तयमादिनाम्नां भागवदे	
ऊर्गदस्य शाखाविवरणम्	४१४६	अवधारः ...	२१३५६
ऊर्गदेवैव औन मिखादि	२११०	ऊर्गकर्मपरिचयः ...	२१३६१
ऊर्गलिनी नामानि ...	२१२७८	सामवर्गादिपरिचयः ...	४१३६
ऊर्गलिनी परिचयपरिगणने	२१२१५	ख	
ऊर्गभूमां परिचयः ...	२१२१७	खययोर्दयोरैककपपाठः	४१३४५
ख		खकशब्दे ज्ञातयम् ...	२१३३२
खकनविवरणम् ...	२१३७०	खिलननयम् ...	३१३७१

विषयः	भा० प०	विषयः	भा० प०
ग		चतुर्थादयनस्येतिरेयकस्ये	
गतस्त्रीपरिचयः ...	२१२३३	संशयः ...	११८
गवामयनसन्नस्याहः क्षुतिः	२१२१७	चतुर्भिरभिन्नवेदेकेन छेद्येन च	
गवामयनसन्नस्याधिकोद्धृतिः		मासः सम्पूर्यते ...	२१२३७
खामयजुर्ध्याम् ...	२१२३३	चतुर्दशमस्तविवरणम् ...	२१२५७
गवामयनसन्नोपसंहारः	२१२६४	चतुर्दशशेषपरिचयः ...	२१२२६
गवामयनादित्यानामयनयोः		चनसितविषयस्ययोः प्रयोगौ	२१५६
वैधव्यनिदाने मतान्तरता	२१३३२	चमसानां सञ्ज्ञाविवरणम्	२१३१, २३५
गवामयनादित्यानामयनयोः		क	
वैधव्यनिदानेऽस्मान्तम्	२१३३२	कृन्दोगकर्मणां परिग्रहणम्	२१६६
गायत्रामहोदयवरीरवयीधान-		ख	
यौगन्तसाम्नां परिचयः	२१७२	जातवेदस्या इत्यत्र मूल-भाष्ययोः	
गूर्ध्वसामपरिचयः ...	२१३५८	पाठविरोधः ...	२१३१२
गोत्रविषयकमुखादिप्रदर्शनम्	२१२१५	ज्योतिष्टोमशब्दश्रुत्यतिः	२१८
गृहमन्त्रस्य आस्वान्तरीयत्वम्	२१२५७	ज्योतिष्टोमस्य प्रथमयज्ञत्वं	
गृहशब्दनिगतिः ...	२१२	सोमयागत्वं च ...	२१३१२
गृहस्तोत्रशस्त्राणां सङ्घ-		क	
प्रयोज्यत्वम् ...	२१२५०	ककारोच्चारणस्थाननिर्णयः	२१२५
ग्राह्यां परिचयः ...	२१२५१	कृहकारोच्चारणस्थाननिर्णयः	२१२८४
ग्रावस्तुत उच्चार्यगृह्यादि	२१२१६	त	
घ		तानूनपञ्चादिकर्मणां विशेष-	
घर्मे-प्रवर्ग-महावीराणां		विवरणानि ...	२१२६३
पार्थक्यपरिचयः ...	२१२६६	द	
घृतपदो विवरणम् ...	२१२०६	दशसोमसामपरिचयः	२१२४३
घृतपशुपितृपशुविषयेवत्त्वम्	२१२६७	दशावधितस्य परिचयः	२१२५१
च		दाद्यायज्यज्ञादीनां परिचयः	२१२८६
चतस्रो आयाः ...	२१६६	दीप्यतीयेष्टिविषये वक्तव्यम्	२१५६

विषयः	मा० प०	विषयः	मा० प०
दीक्षाकालनिर्णयः ...	११२२	निदानोक्तं नामशब्दनिर्णयः	११२०७
दीक्षातपस्योर्लक्षणे ...	११३४	निघनपरिचयः ...	११२०८
दीक्षितावेदननिर्देशः ...	४१२४	निगदेनिदर्शनायोदाहरणम्	११३६०
दीर्घविष्ठीपरिचयः ...	११३८६	निकृष्टविष्ठी भाषायां	११३०८
दूरोदण्डस्य परिचयः ...	३१३५०	निर्विदां स्वरूपाणि ...	११३४५
दूर्वाणामनिर्णयनादि ...	४१२०२	नेष्टु सम्प्रदायकारप्रदर्शनम्	११२९६
देवताणां चित्राभ्युपगमः	११२९०	भाङ्गशास्त्रीदाहृत्तानि	११३४४
देवता तीर्थस्य परिचयः	११२८८	भाङ्गनिदर्शनायोदाहरणम्	३१२९
देशभेदेन सामभिदशव्या	११२५३	मूकविवरणानि ...	११२४
द्यावापृथिव्योरेवास्तरिचस्या-		प	
नभर्भाव इत्याख्यानपरभाषा-		पद ननशब्द व्याख्यानम्	११३४६
स्थपाठे काचिदप्रका	११३६४	पञ्चप्रयाजानां परिमितिक-	
द्रोणकलशपरिचयः ...	४१२५०	क्षेत्रप्रकारोपदेशादि	११३६
नादशस्त्राणां परिचयः	४१३	पञ्चमानवशास्त्राण्यः ...	४१२७९
नादशस्त्रयागस्थोपसंहारः	३१२६९	पञ्चकामशयवाग्योधाग्न्यानि	११२७२
घ		पञ्चभुक्तं यत्तत्प्राणपरिचयः	११२६
घानादीनां परिचयः ...	११२६३	पञ्चासक्तिपरिचयः ...	११३४
घारायज्ञादीनां परिचयः	२१२	पदपाठकद्वयान्तराग्नयनम्	३१३४
घिष्णानां परिचयः ...	११२७१	पदपाठकिकद्वयं भाष्यम्	११२९६
घिष्णानां स्थानानि ...	३१२६०	परिधानायाथाः परिचयः	३१३४४
च		परिमन्त्राब्द निर्णयनादि	४१२९६
नवकाष्ठात्मकं सौमिकं काकम्	११२७	परिमन्त्राब्दायः ...	४१२९६
नवनीतस्य पाकण्ठा व्यवस्थाः	११२५	पकसंज्ञपरिचयः निघ्नप्रदर्शनम्	३१३४
नवस्वर्गपरिचयः ...	२१२९६	पकसंज्ञप्रकाशः निघ्नप्रदर्शनम्	३१३०
नारायणपरिचयः ...	४१२५८	पञ्चमानवशास्त्राण्यः परिचयः	११२७९
निगदमन्त्रपरिचयः ...	११२७६	पाकयज्ञानां परिचयः ...	११२८७
निगदमन्त्राण्यम्	४१३	पानीनां परिचयः नामानि च	३१३४६

विषयः	भा० पृ०
पुरोडाशप्रकारादिवर्णनम्	११५
पुरोडाशान्यादिपरिचयः	११७
पुरोडाशविषये किञ्चिद् वक्तव्यम्	२१३७
पूतभृत्परिचयः	... ४१५१
पृष्ठपृष्ठयोः भेदोपन्यासः	२१३१४
पृष्ठशब्दनिवृत्तिः	... २१३३३
पृष्ठकोचाणां परिचयः	२१६६
पृष्ठपञ्चमभिन्नवपञ्चपरिचयः	२१३१६
पौर्णमासीषयपरिचयः	२१२२७
प्रकृतिविकृतिविषये वक्तव्यम्	११६
प्रतिपत्परिचयः	... २१११२
प्रतिपेक्षविवरणम्	... ४१५०
प्रज्ञावनशब्दस्य व्याख्योदाहरणे	४१५७
प्रयाजदेवानां परिचयः	११३६०
प्रयाजानुयाजयोः परिचयः	११३५५
प्रवर्गकर्मणां परिगणनम्	११३६६
प्रश्नास्तृमेजावरणयोरेकत्वम्	३१२८७
प्रस्थितयाज्यानां विवरणम्	३१२७६
प्राजापत्यपशुलक्ष्यानि	... २१३८४
प्रातरनुवाककालः	... ११३४०
प्रायश्चीयेदिराजक्रययोः	११६१
प्रायश्चीयोदयनीययोः	... ११६१
श्वेत्कृत्तविवरणम्	... ११२६६
प्रेक्षाभ्यागतः प्रेक्षमन्त्रः	३१२८६
प्रेक्षानवागपरिचयः	... ११४१५
प्रश्नसमसस्य परिचयः	४१५३, १५४

विषयः	भा० पृ०
व	
वदशब्दस्यार्थान्तरतापि	४१२७०
वदसङ्गाविचारः	४१२६५, २६६
वह्न्यवमानस्तोत्रपरिचयः	११३८३
वह्न्यवमानस्तोत्रवसान्तापरिचयः	२१३१२
वह्न्यवमानस्तोत्रवपरोहितत्वम्	... २१७१
'वक्रणः' परिमरः'-इत्यस्यार्थः	४१२६३
व्राह्मणधर्माश्चत्वारः	४११४०
व्राह्मणादिवचतुर्वर्णाणां कृष्टादि	११७६
भ	
भाष्यकारस्योक्तौ कावित्वं	
भ्रमाशङ्का	... ३१३६, ४०१
म	
मधुमाधवादिमासाः	११४७६
मनसः परिचयः	... ११४७०
मनोतात्कृतविषये वक्तव्यम्	११३०६
मन्त्रपाठदूषणम्	... ४११६४
मन्त्रमाहात्म्योदाहरणे	४१२५६
महादिवाकीर्त्तिसामपरिचयः	२१३४३
महागान्धीनिर्वचनम्	... ३१५१
महावालभिच्छेदनप्रकारः	३१३४२
माध्यन्दिनपवमानकथा	२१६१
माध्यन्दिनसवनीयानि	२१७४
मिचविन्देष्टिः	... ११२७
मूलद- (न्यास) -सुवितर्क-	
संहितापण्डिते विवेच्यम्	२१५७
मृतानां जन्तूनां समाधीनत्वम्	२१९७०

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
य		वरशब्दार्थः	३१९०
यजमानभागविवरणम्	३१९७	वश एव शिविः स्नातु	३१९५
यजमानाग्नौ यज्ञायुधम्	३१९०	वधत्कारणम्	२१९६
यत्पुत्रीपरिचयः	३१९७	वसन्तीवरीविवरणम्	२१९७
"यज्ञेन यज्ञं मयजन्त देवाः"-इत्यस्य		वस्तुनां परिचयः	२१९८
यज्ञविध्याख्यासम्बन्धम्	२१९८	वालखिल्यकृतविषये	
यतिधर्मविवेचनम्	३१९६	व्याख्येयम्	२१९९
यद् यज्ञेन मिति श्लोकद्वयस्य		वालखिल्यानी शास्त्रान्तरीयत्वं	२१९८
लुप्तशालीयत्वान्वाख्यानम्	२१८	वालखिल्यानी यन्त्रान्तरत्वम्	२१९९
यान्यानुवाक्यपरिचयः	२१८५, ४७३	वालखिल्यानी ध्रुवत्वम्	२१९९
यूपेकादशिनौपरिचयः	२१९८	वालखिल्यानामपि खिलत्वम्	२१९९
यूपोपयोगिकत्वपरिचयः	२१९८	वालखिल्यानां मूलत्वम्	
र		एकादशत्वं वा य	२१९७
राजकृत्यार्णवशात् सुखेयः	२१९८	विकर्षणपरिचयः	२१९९
राजसूयकृतोरुपमं चरः	४१९८	विकल्पकविध्यपरिचयः	२१९९
राजाभिषेककालनिकर्षः	४१९८, १८३	विषयव्यवहारप्रयोगेऽस्मात्त्वम्	२१९८
राजाभिषेकप्रकारोपदेशः	४१९८	विध्यादिपरिचयः	२१९९
रात्रिपर्यायं ब्राह्मणान्तरम्	२१७३	विषयव्यवहारप्रयोगेऽस्मात्त्वम्	२१९९
रत्नदेवतानां परिचयः	२१९८	विषयव्यवहारपरिचयः	२१९९
ल		विश्वामित्रकथायां मरुत्तकानां	
लिपिकरप्रमादप्रवासाप्रकाशः	४२८६	परिचयः	३१९९
लिपिकरप्रमादोभाषापुस्तकेषु	४१९९	विश्वामित्रविवरणम्	२१९९
लोकत्रयजयन्तिवः	३१९९	विश्वामित्रायां निगदन्विधिः	२१९९
लोकत्रयपरिचयः	३१९९	विश्वामित्रस्य नामत्रयम्	२१९९
व		वेदिविवरणम्	२१९९
वसन्त्य यत्पुत्रीकरणमुक्तिः	२१९७	वेदिकमन्त्रावच्छेदप्रश्नः	२१९९
वसविवरणम्	२१९७	वेदिकमन्त्रावच्छेदप्रश्नः	२१९९

विषयः	भा० पृ०
आहुतीनां परिचयः ...	११४३२
आहुतीनां सर्वप्रायश्चित्त-	
मन्त्ररूपत्वम्	४१२००
नन्वाणां परिचयः ...	४१२
श	
शंसनयजनस्तवननाशनानि ...	११४५३
शक्ररी निर्वचनम् ...	३१५१
शस्त्राणां यावन्तत्वनियमः	२१९०
शस्त्रान्तरगता काचिदक	११२२४
शस्त्रान्तरीयः कश्चिदनुमन्त्रः	११२७०
शस्त्रान्तरीयनिर्वापमन्त्राख्यान-	
स्थाननिर्देशः ...	११२१४
श्रिष्ट्यविवरणम् ...	३१२८६
शूनः प्रोपदधानां कृतानां निर्देशः	४१६८
शूनः प्रोपादिशब्दानां निर्वचनार्थि	४१७७
श्रौतः प्रोपाख्यानं दक्षिणानियमः	४११११
श्रौतः प्रोपाख्यानकथनविधिः	४११००
श्रौतः प्रोपाख्यानपाठफलम्	४१८५
श्रौतः प्रोपाख्यानस्थानानि	४१८५, ८६
श्रापयोगशब्दविवरणम् ...	४११३४
'श्रानमस्य वचः कृणुतातु' इत्यादि-	
विधिवाक्यान्तेः सम्मेलनम्	११२८२
श्वेतनीचस्योः परिचयः	२१३६३
शुक्लप्रमाणनामानि ...	११५७
ष	
षष्ठ्यशब्दाणां ...	३१३०८
षोडशप्रयोगोपसंहारः	११२६६

विषयः	भा० पृ०
स	
संघाध्ययोः परिचयः ...	११५२
संहितायां दशर्षस्तिनाम्नातस्य	
कृतस्य ब्राह्मणवचनेनैका-	
दशर्षत्वसम्पादनम् ...	३१३३२
संहिताब्राह्मणभाषायोगिर्मयो	
विरोधः ...	३१८८
संहिताब्राह्मणयोर्मन्त्र	
पाठभेदप्रदर्शनम् ...	३१२२६
संहिताभाषादर्शनोपदेशः	३१८२
संहिताभाषासूक्तं प्राकृत्य-	
विश्ववाख्यानप्रदर्शनम्	३१२११
संहिताभाष्येनरीयभाष्यम्	
पाठवेधप्रदर्शनम्	११२९७
समस्तपनशब्दार्थः	२१४१६
सत्रासाहचर्यसामपरिचयः	३१२१८
सत्वज्ञाया ...	३१२३४
सन्धिस्तोत्रकथा ...	२१२०८
सप्तलोकविधये वक्तव्यम्	११११३
सप्त सोमसंस्थाः	१११
सप्तस्वराणां परिचयः ...	११३५२
सम्पातकृतपरिचयः ...	३१७०४
समयाभ्युपितशब्दार्थः	३१५५
समयाविधिनशब्दार्थः	३१११२
समयास्तमितशब्दार्थः	३१११०
समानोदकीर्णं वचनादिव	३१८८
समिधमाना जन्तु ...	११७७

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
समिदयजुर्होमपरिचयादि	११८७	सौधैकस्थानी परिचयः	२१३३
सवनभेदे कथामन्त्राभेदः	११८८	स्तोत्रानां परिचयः	११३९०, ३३५
सवनीयगण्यः ...	११८८	स्तोत्रश्रवणयोः कथा ...	३१५३
सहस्रतमोऽर्चनं पारयम्	११८९	स्तोत्रश्रवणयोः प्रयोगे	
साम्नायस्य विवरणम् ...	११९०	पौत्राय श्रवणा ...	११५३
सामगण्यस्य विवरणम्	११९०	स्तोत्रपरिचयः	२११३, ३१२८
सामप्रगत्यपरिचयम् ...	३१५२	सोमभागमन्त्राणां परिचयः	३१२८
सामभक्त्यानां परिचयः	३१५८	म्यालोनी मन्त्रा परिचयश्च	३१५९
सामिद्वितीयपरिचयः	३१५९	स्वरापरामः ...	३१६०
सार्पराज्ञी परिचयम्	३१६५, १६६	स्वकनामनिर्दिष्टम्	३१६८, ३५६
मृग्यादिपरिचयः ...	३१८८	स्त्रिदशरात्रपरिचयः ...	३१८८
मुद्रा एव पञ्चमः इत्यस्याः	३१९३		
मृगश्रवणपरिचयः ...	३१९५	हंसव्याकृत्यस्यान्तस्थानि	३१९६
मृगनिष्काहीनां वाक्याः	३१९६	उत्तिष्ठन्तिः परिचयः	३१९९, ३२०, ३२३
सोमपानमन्त्रयम्	३१९७	सतिर्व्यक्तस्थानी परिचयः	३१९०
सोमपानेनाष्टमः उतिष्ठत्यक्रमः	३१९७	सतिर्व्यक्तस्थानी विविधप्रकारम्	३१९९
सोमप्रवणमाष्टमन्त्राणां परिचयः	३१९८	सतिर्व्यक्तस्थानी प्रापन्नकरध्यानि	३१९९
सोमविक्रान्तिनाम्निः	३१९८	सतिर्व्यक्तस्थानी पुरोडाशश्च	
सोमसंस्थानी नामानि	३१९८	पञ्चमसं चतुर्थतन्त्र	३१९८
सोमोपोथानमन्त्राणां प्राक्कायः		सतिर्व्यक्तस्थानी परिचयः	३१९८
स्थानानिर्दिष्टाः ...	३१९८	सोमकाणां परिचयः	३१९९, ३१९८, ३१९
पौतामस्योसुरायाः सुराचामात्रः	३१९९	सोमकाणां परिचयः	३१९८

॥ अथैतरेयालोच्यश्रुतिसूची ॥

श्रुतिः	भा० पृ०
“अग्निर्वा यथ वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितः” ...	४। २७४—२७५
“अग्निर्वाय पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाय पुरोहितो ऽन्त- रिक्षं पुरोधाता, ऽदित्यो वाय पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष ह वै पुरोहितो य एवं वेद ; अथ स तिरुहितो य एवं न वेद”	४। २८५
“अग्निर्वै परिन्दिभिर्होमाः प्रजाः परिक्षेत्स्मिं ङीमाः प्रजाः परिक्षिपन्ति”	३। ३८६
“अग्ने देवयोऽग्न्या आहुतिभ्यः सम्भूय शिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोक मेव्यति”	१। २५१, ३३१
“अग्नेर्वा एताः सर्वास्तान्वा यदेता देवताः”	२। १६
“अग्निरतिर्गन्तपिराजा सन् विद्याया समन्तं सर्वतः पृथिवीं पश्य परोधाय”	४। २६८
“अथ ह विष्णुमित्रः पुत्रनामन्त्रयामास मधुच्छन्दाः श्वश्रोतनं ऋषभो रेशुरष्टकः ये के च भ्रातरः स्य नामां श्वेष्टाय कल्पश्च मिति”	४। ८८
अथ ह शुनः प्रप ईक्षाचक्रे ऽमाशुय मिव नै मा विशसिषान्ति, हन्ताहं देवता उपधावामीति”	५। ७६
“अथातो प्रश्नः परिमरः —० स एव ब्रह्मणः परिमरः”	४। २६०—२६२
“अथास्य अङ्गार्ताः । लोमानि त्वगश्च कृष्टिकाः शफा विषागे स्फूर्जन्ति विश्रुतम्”	१। ३१२
“अदृष्टं ता प्राग्दृष्टं न यच्छ्रेष्ठेष्वलभत”	४। ८७
“अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति”	२। ३४७
“अनगम्भायुक्ता ह होतुश्च यजमानस्य च भाग्यं भवन्ति”	१। २१३
“अनुवर्तन् वा अयं होता सामगस्याभूत्”	१। ३८२
“अनेनम मेनमा सो ऽभिप्रस्तादेनस्ततो आपहरादेन । एकाति ११ एष सायं हव्यं विमानि स्तेनो गृह्णति”	३। १८३

“अन्तरिक्षं वै प्र ०—० अस्मै १ दीक्षाय ० ० अग्निर्वै श्रमे ०—०

चन्द्रमा नी ब्रह्म ०—० वायवे यस्त ०—० संवत्सरो वै समस्तः”	१। ४७५
“अन्तो वै स्वाहाकारः”	३। १५४
“अपस्तम्बः कर्गोद्यत्तं तदक्षतं मकरिणि वै विन्दन्ति”	१। ४५८
“आग्निधेनवीये पूर्यं पशु मालेभे”	४। ७६
“अग्निं न पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छन्तु”	३। २४७
“अष्ट ० वा एतदस्मिं लोके यदापः”	४। २५२
“अष्टसाथी मेवेमा मकुर्वत रजता मन्तरिक्षं हरिणी दिवम्”	१। १४७
“अथर्वेनं सव्यं गेन मशृतं छिनस्ति”	२। २४६
“अश्वीनस्य ओजस्य सुभ्यं गेव ज्ञापते ह्यम मिब रेभतीव”	१। १८२
“अथो वा पुरुषो ग मौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वय मात्मनः”	२। २४५
“अष्टामप्रतिं भवतो दीपवन्ति र्यसुता मशु ।	
गङ्गायां धृतन्नेऽवभ्रातु पञ्चपञ्चाशतं हव्यान् ॥”	४। २६७
“अथै वमञ्च एकदश सदा द्वादशादिद्याः प्रजापतिश्च	
वधट्कारश्चैते देवाः सोमपाः”	१। ३५५
“अक्षमायी वै स्वर्गो लोकः, कविर्दे स्वर्गो लोकः	
न समेतांति”	४। ३५२, ४१५
“अमत्रिमां वृथाभ्युनक्ति”	१। ६३
“अभूर्या ह वा इतरा विरः”	२। २४५
“अक्षौ पुर उदेति प्रज्ञानं यो”	१। ६०
“अहर्वै मित्रो रात्रिरक्ष”	२। २६२
“आर्ण्यं वै देवानां, सुराणाम् एतं मनुष्याणाम्, आर्यतं	
पितॄणां, नावीनं सप्त मास	१। ६७
“आम्रन्तेनं निनी वा सेतद गीर्वा पञ्चम”	१। ३६
“आदिवाक्षे वंशमसि हरिम् ० पर्ये विनायि मयजन्त, ते	
स्वर्गं लोकं मायन्	१। १२८
“आरक्षन्तो वै व सव्याणिमाया वृक्षस्याधो परशोः”	१। ४३३

“आहूतिभागा वा अन्य देवता अथवा सोमभागान्धोभागः” १ । ३५५

“इति तु पूर्वं पटलम्, अथोत्तरम्” ... १ । ३५६, ३५८

“इन्द्रियं वा एतदस्मिंल्लोके यदधि” ... ४ । २५२

“इयं वा इन्द्रस्य प्रिया आया वावाता प्राप्त्या नाम” ... २ । ६७

“इयं स्तोत्रागो वृष्टिर्विभक्तोपात्तरति” ... १ । २२०

“इयं मनुष्या देवयजनं मद्वाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं मिव” ० ३-६

“इह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्” ... २ । २६०

“उत्तागतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते” ... १ । ५२

“उदानीर यज्ञो धादथ्योऽयतनाच्चोद्यतं व्यथनना निनि
प्रगच्छत्या स्वात्” ... १ । २५२

“उद्यम्यागतया मरणं मिवैव प्रभातुषसो रूपम्” ... २ । २५६

“ऊर्हीः पुरुषस्य भूयानः प्राणाः” ... २ । २३१

“ऊच मेव तत्मानोऽनुवर्तानं क्षुर्याद्” ... १ । ३८२

“ऊतवी वै सोमश्च राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यास्त
तैरिवैनं तत्सहागमयति” ... १ । ६६

“ऊतयो वै सरस्वती सत्रं भासत” ... १ । ३६३

“एकं सञ्चक्षतेर्धाम” ... १ । ६३०

“एकस्य बहो जाया भवन्ति, नैकस्य बहवः सह पत्यः” ० । १०५

“एकादश प्रयाजा एकादशानुषाजा एकादशीपयजा
एते ऽसोमयाः पशुभाजनाः” ... १ । ३३५

एत उत्क्रान्तमेधा अमेधाः पशवस्त्वामेतेषां नाप्योद्यात १ । २५५

“एतच्च वै मनुष्यास्तु सत्यं निहितं यच्चतुस्तम्भाश्चक्षुः
रक्षयिषि, स यददर्शं मित्राक्षाणास्तु अर्धयानं, यत्तु वै सत्यं
पश्यति न बह्वं च नान्येषां अर्धयानं” ... १ । ५४

"एतद् वै देवसोमं, यच्चन्द्रमाः"	४।३८
"एतद् वै यज्ञस्य अष्टदं यद् यमस्य दं धन्मं क्रियमाणं नृगमिषदति" १।३९, ४०	
"एतर्हि गयं मीमांसमानाः एच्छन्ति, सन्ति तत्रोषाः इति" २।३८	
"एतर्हि नक्तं यावन्मात्रं मित्रेषापाकस्य विभक्तिः, यम इव हि रात्रिर्मुमुक्षुरिषः"	२।२६७
"एतर्हि यज्ञः सयमं भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वृद्धति प्राश्नतेन च कृन्दोमिषं"	२।२१५
एतर्हि विसर्गं आहुयैषाविस मेव न इति	२।२५५
"एतस्मिन् दोहसर्पणी नाम प्रयच्छति"	२।२१३
"एतानि वै त्रयस्य आधुधानि यद्यज्ञाधुधानि, अयेतानि अत्रस्थाः युधानि यदन्तर्यः अत्र च इषु पन्थः"	४।१०३
"एतानि ह वै वेदानां मन्त्रः श्रवणानि यदेता आहृतवस्तव्यशालना- त्तानं मन्त्राद् यथा पर्यगा पर्यं, यथा श्रेष्ठणा पर्यगं यावदा विशिष्टं संश्रयेदेन मेनेताभिर्गन्धर्व्य विशिष्टं मन्त्रधर्ति" ३।१६०	
"एता वै यज्ञा इतादौ यद् भासता अयेता अहुतादौ यदाचन्यो वैयः शुद्धः"	४।१०२
"एतेन ह वा ऐन्द्रेण मन्त्राभिर्गन्धर्व्यमय आनेयोऽङ्ग मभिषिषिष" ४।२६३	
एवं ह वाव स कविर्जि पतिविश्वं न यो दादशादेन यजते" २।२७४	
एष एतयो प्रयक्तमो यज्ञः	२।२६४

"येतयो ह वै सुनिरयंगायुदेवता, - ओषधीन पृथग्, पुत्रका
अग्निरायुदेवता तदेभिर्यजमानाः यज्ञं क्रियन्तामि तन्मि मा
पुत्रिगताति ० ० तस्याम् क्रियेतायन स्याकाने ऽभिज्ञाय
सुख मय्युल्लाङ्घयः पतिताः । तं दोषाचान्दुलमोऽभूयो मे
वाच भवधीः, गतायुं गा सकादेयां सचसत्यं पुरुषम्, पापिकां
ते प्रजां करोमि यो मेत्य एव ह्युवाच इति" ... ३।३६४

"ओषध्यारी वा इन्द्रो यज्ञं वा ददः पूर्वं गच्छत्येव तत्तापरं गच्छति" ३।३०१

“को मो मिति प्रबोद्धो मिति वै खर्गो लोक को मितवर्षी,
योऽसौ तपति” ३।१६६

“किंस्त्रिदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्तेऽक्षत्वाहोस्त्रिदेव हरता इति,
यश्चस्य हंस भिषग् यद् ब्रह्मा, यज्ञाद्यैव तद्भिषर्षं क्षत्वा हरति” ३।२०७
“कुमारं जातं जघन्या वागाविशति” २।७
“कुमारं जातं भवदन्त उप वै श्रुयुषते नि वै ध्यायतीति” २।७
“कुमारं जातं भवदन्ते प्रतिभारयति वै ग्रीवा कथो शिर इति” २।७
“कुमारो जातः पञ्चैव प्रचरति” २।७
“कुलपते ते ह प्रथमजा न्यायोधानां, तेभ्यो ज्ञान्येऽधिजाताः” ४।१४२
“कुलाय मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यन् प्रेतुदारवाः परिधयो
गुग्गुलूग्रास्तुकाः सुगन्धितेजनामीति” १।२००
“कोऽनङ्गा पुरुष इति, न देवान् न पित्र्यन् न मनुष्यामिति” ... ४।३८
“को नाम प्रजापतिः श्वशुरः” २।६८
“कोऽहति मनुष्यः सर्वं सत्त्वं वदितुं सत्यमंहिता वै देवा
अद्वृतमंहिता मनुष्या इति” १।५४

“यज्ञान् मेऽयहोतु प्राधारीन् आहुतोर्मैऽहोवीदित्यज्यैवे
दक्षिणा नीयन्ते, उदगासीन् उद्गात्रं,
अश्वंसीन्ऽधावीन् इति होत्रे” ६।२०६

“इतं प्राश्न्य शंसिद्, यथा ह वा इदं मनो वा रथो वाक्तो वर्तते
एवं वैवाक्तो वर्तते” २।२७८

“चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति” २।७
“चित्तेषु लुक्थ मिति ह स्त वा एतदाचक्षते” ... २।२६२

“ज्वायान्त्वन् मर्भेः कवीयांसं सक्तं गोविं न हिनस्ति” ... ३।८६

“ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं, ०—० ऋतुर्वै तमम्भाया, तैर्वै तमम्भो- तिषा ऋतुं तमम्भायां तरति”	४।५२
“तं (अमिष्टोमं) यथा समुद्रं सोढ्वा एवं भवे यज्ञकृतवो ऽपि यन्ति”	२।१८२
“तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्, तस्माद्वाप्येतर्हि परिमारक मित्याचक्षते”	१।३६३
“तं स्वर्यन्तोऽयुवमेतस्य ब्राह्मण महस्य मिति ; तदेतं समाकुर्वाणं पुरुषः कृष्णशवास्त्युत्तरत उपोत्थायात्रोत्सम वा इदम्, सम वे वास्तुह मिति”	३।७८
“त एतेऽन्धाः पुण्याः श्वराः पुलिन्दा मूतिषा श्लुदन्त्या बहवो भवन्ति तेष्वामिन्ना दस्यूना भूयिष्ठाः”	४।६४
“तद् ह स्माहोपाविर्जनिषुतेय उपसदां किं नै तद् ब्राह्मणं”	१।१८१
“तदेतद्वयिः पश्यन्नभ्युवाच - स पूर्वथा निविता ०—०”	१।४३५
“तदेतद्वयमिषुनम् ०—० सम्भूय दधता अर्पयति”	१।१५८
“तद्यथा दीर्घाऽय उग्रविमोक्तं यायान, तादृक् तत”	३।३३३
“तदाप्रादोऽप्येवमिह, त्रिर्वाच्यग्यैरश्वान्ततरेरश्वान्ततरेरुपविमोक्तं यान्ति, एवं मेयं तत्रास्तेभिरन्तेभिरश्वान्ततरेरश्वान्ततरे- रुपविमोक्तं स्वर्गं लोकं यान्ति”	२।३८८
“तद्यथा पुनराव्यन्यं पुनर्निपत्य गन्तं कथोयात्तययं वास्तवीं धार- णाय निहन्त्या, तादृक् तद्, यद्वाग्यन् धारयन्निति शंसति”	३।८४
“तद्यथातो माध्याह्न्ये प्रागतिं (आसित्वा) वाह्यैत्युवाच ॥ वेहते वा लदन्त्य एव मेवास्मा एवत क्षदन्ते”	१।११२
“त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्यैत्युवाच”	४।७१
“तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते, तस्मात् स्त्रानुरातं पत्याविच्छन्ते”	२।७०
“तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याच्यो वाग्वाहेन, नेदयं मयि प्रति निष्ठादिति”	२।३७४, ३७५
“तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सव्यनी विंशं प्रयन्ति”	१।४००

“तस्य यज्ञे तस्यः प्रथमं सददीप्यत, तदंवावाहिव्योऽभवत् ;	
यद् द्वितीयं मासीत्, तद् अगुरभवत् ;	
तं वरुणो अयच्छीत, तस्मात् स अगुर्वारुणिः ;	
यत् तृतीयं मदीक्षेत्, त आहिता अभवन् ;	
यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त, तद् बृहस्पतिरभवद्”	२।१५४
“तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गोऽस्मिन्कादवप्रातादविभयुक्तां त्रिभिः	
स्वर्गैर्लोकैरवस्तान् प्रत्युत्तभ्युवन् ०—० त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः	
परस्तात् प्रत्यस्तभ्युवन्”
“तान् वा हतान् सन्धातान् विश्वामित्रः प्रथमं मपश्यत्, तान्	
विश्वामित्रेण इष्टान् वामदेवोऽख्यतैव”	... २।३०४
“तिस्रिभिः स्तुवन्ति, तिस्रिभिरुद्गायन्ति”	... २।१०४
“तेजश्चा उभयतोऽनयोरप्रसृजय वसो गच्छति”	... १।८४
“तेजो वा एतत् पश्यां यद् घृतम्”	... ४।२५२
“तेजो वा घृतदस्योर्यदाङ्गनम्”	... १।३३
“तेभ्योऽभितर्पेभ्यस्त्वयो वर्णा व्यायनाकार उकारो मकार इति ;	
तानेकधा सम्भरत् तदेतरोऽमिति”	... २।१२६
“तेभ्यो वै देवा अपेवावीमस्वन्न मनुष्यागन्तात्”	... २।१२६
“तेषां यान्यनृक्षीणानि वस्तुन्यामंस्तान्धादाय सगुहं प्रौषात्”	३।६३
तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्त्वापति, स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्व-	
स्माद् अताद् भविष्यतः सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”	२।३३४
“ते आदित्यानङ्गिरसोऽयाजयस्तेभ्यो वाजयङ्गा इमां एषिर्वीं पूर्वां	
दक्षिणाया मदङ्गस्तानिधं प्रतियह्नीतातपत्ताम्बुज्जगत्वा सिंही भूत्वा	
विजृम्भन्ती जनानचरतस्याः शीघ्रया इमे प्रदरा प्रादीर्यन् ये ऽस्या	
इमे प्रदराः समेव हेव ततः पुरा तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां	
प्रतियह्नीषास्तेना शुभा विहा शुभा विध्यादिति यदि त्वेनां	
प्रतियह्नीषादधियायेनां आहवाय दक्षात्परा हेव भवति”	२।४०६
अथ इमं कर्षां एकविंशति लोका एकविंशत्येकविंशत्येतेमांशो-	
र्षाणं रोहति कर्षा एव लोके चतुःषष्टितमेन प्रनितिक्रति”	१।४८

“अथक्षीप्रश्नं देवाः अष्टौ वसवं एकादशं ब्रह्मा द्वादशादिनाः

प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”	१ । ४५१, १ । ६६
“अथक्षीप्रश्नं देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः”	१ । ४५१
“अथोदशो मासो मातुर्विद्यते”	१ । ६५
“अथो वा इमे विद्वतो लोकाः”	१ । ४५७
“त्रिंशद्विंशं विष्णुर्धनमस्य”	१ । १५
“त्रीणि च वै शतानि वष्टिश्च संवत्सरस्याह्नाणि”	१ । ४७०
“त्रीणि च वै यज्ञं क्रियन्ते यज्ञं गोर्धं वान्तं तत”	१ । ४१६
त्वं (प्रजापतिः) स्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि, यस्य तेऽहं (अमुष्टुप्)			
स्वं हृन्दोऽसि”	१ । ५६

“दक्षिणतोऽयं जीषध्वजः पथ्यमाना न्यायन्ति”	१ । ५०
“दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवोः यथा ह वा इदं मनो पुरोगवं रिषात्वेव”	हेतु यज्ञो दक्षिणो रिषति । तस्मादाहु-		
र्हतिथेव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि”	१ । ४०७
“दास्याः पुत्रः कितवो ऽत्राश्रमः कथं नो मध्ये ऽदीक्षिरेति तं बहिर्धन्वोदवहन् । अतैर्न पिपासा हन्तु, - सरस्वती उदकं मा पादिति”	१ । ४५६
“देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पानां मनुजन्तीश्च शिल्पं मधिगम्यते हृत्प्री कंसो वामो हिरण्यं मन्त्रतरोरथः शिल्पम्”	१ । ४५१
“देवा ह वै सर्वं चरौ सचं निधेदुस्ते च पाप्मानं मापनन्तिरे”	१ । ११६
“दिशाहं शान्तु समोऽहानां सर्वासा माजादृष्टिकाम् । दशाददात महसाण्यात् यो निश्चकण्डः ॥”	४ । २५६
“द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे, इव मेवैव प्रतिष्ठा ऽसानसुत”	१ । १११
“द्वौरंतरेच्छे पतिष्ठितांतरिचं पृथिव्यां पृथिव्यपस्त्राप, सतः सतः ब्रह्मणि ब्रह्म तपसीति”	१ । ५४
“धुमेर्नैवैयं ममं जिह्वन्ति, इष्टासाविमाम्”	१ । ४५६

"न दीक्षितस्याग्नीयात् ०—० अग्निं तव वपायां हुतायाम्"	१।३०१
"न व्यावानरिचात्मानरिचाङ्गमिः"	२।३८८
"नव स्वर्गा लोकाः"	२।३९५
"न चा एकेनाक्षरेण च्छन्दामि वियन्ति, न दाम्याम्" ...	१।५३, ४५१
"न वै देवा व्यथोऽन्यस्य गृहे वसन्ति"	३।५७
"न सारस्वतो गृहोऽस्ति"	२।१
"न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदनि. तस्माद्राजा यक्ष्माणो प्राक्ष्णं पुरो दधीत देवा मे ऽन्न मदन्ति"	४।२७३
"न ह वा अन्नतस्य देवा हविरश्नन्ति"	४।४७
"नाग्नीषोमीयस्य पशोरग्नीयात् ०—० तत्तस्मादयम् ०—० तस्याग्निं तव चैव लीपमितव्यं च"	१।२५२
"नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति"	४।६०
"नामानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भागरो निरभजन्तो ऽत्र जीदेव किं मद्य मभाक्तेत्येत मेव निश्चाय मयादितार मित्य- ब्रुवं स्तस्माद्वाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निज्ञातो ऽववदितव्ये वा वक्षते स पितर मेवाब्रवीत् त्वां ह वाव मयं तताभान्पुरिति तं पिताब्रवीन्मा पुत्रक तदादया वङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत मामते ते षष्ठं षष्ठ मेवाहरागस्य मुह्यन्ति तामेते छक्ते षष्ठे ऽहनि शंसय तेषां यत् सङ्गमं सन्नपरिवेषणं तत् ते स्वर्गलो दास्यन्तीति"	३।७७
"निश्चैतेर्वा एतन्मुखं यदयसि यच्छकुनयः"	१।३३५
"नूने वै रेतः सिक्तं मधं स्थिये प्राप्य स्यविष्ठं भवति"	३।२५६
"मक्षपदा पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्वा व्यन्नम्"	३।३१७
"पराक्षो गर्भा धीयन्ते पराक्षः सम्भवति ०—० मध्ये गर्भा प्रताः ०—० असुतोऽर्वाक्षो गर्भाः प्रजायन्ते"	२।४०
"पराक्षो भूत्वा चतुष्पादे रेतः सिञ्चन्ति ०—० सम्यक्षो भूत्वा द्विपादे रेतः सिञ्चन्ति ०—० योनिं तदुपसम्वाय रेतः सिञ्चन्ति"	१।४५८

"परीक्षप्रिया इव हि देवाः"	१।१५०
"परोवरीयांसो वा इमे लोकः सर्वागदीयांसः"	१।१५०
"परो वा अस्माकलोकतः सर्गो लोकः"	१।१५०
"पशुवै नीयमानः स मृत्युं प्राप्स्यत"	१।१५१
"पाकुत्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विद्धि न,			
लोमानित्वं मांसस्थि मञ्जा"	१।१५१, १५२
"पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसन् अपराये वाचो वदितारो			
यच्छापाणा इमांस्त्यापयन्ते मे तर्जयितुं मांसयन्तति"			१।१५१
"पापो हि मोमविज्जयी"	१।१५२
"पीवो रूपा वै पशवः, कृशित इव खलु ये धनमानी भवति"			१।१५२
"पुण्यैव सत्पत्नीः, पुण्या मेव सत्पत्नीर्न सम्भावयति"	१।१५२
"पुत्रो मे जायतां दिन त्या प्रभा दति"	१।१५२
"पुरा नाभ्या अग्रि शर्मो रूपा भूतस्त्रिज्जनाः इत्यादि			१।१५२
"पुरोहितस्थाययेण दीक्षा मां च दधेयुः, पुरोहितस्थाययेण			
पवरं पश्येत्तनुं"	१।१५२
"पूर्वां पौर्णमासीं सुपर्वेति पौर्ण सुत्तरा मिति कौशेयकम्"			१।१५३
"एधिये सप्तदश्यान्ताया गकरास्ति"	१।१५३
"प्रजापतिर्वै पितृ ऋतुं शान्तिं दुःखतोऽपार्जयन्"			
द्वितीयमवन् अभजत"	१।१५३
"प्रजापतिर्यै स्वां दुहितुं मन्थध्यायन्"	
प्रजापतिरुद्धत सक्त रिभं विजति"	१।१५४
"प्रतीक्षोऽप्यापि वक्राः स्थन्दन्त"	१।१५४
"प्रत्यक्षि दीर्घरिण्यानि भवन्ति"	१।१५४
"प्रार्था दिशि ये के च प्राच्यानो राजानः"	
के च सत्यतो राजानः"	
राजानः"	
उत्तराश्च दिशि ये के च पश्चिमं क्षिमतस्तं जगपता			
उत्तरकुर्वन् उत्तरमदाः"	
यै के च क्षुद्रपञ्चालानां मयशोकोनगणानां"			१।१५५

"प्राचीं वै दिशि देवा सोमं रात्राव मक्रौत्सव"	१।६२
"प्राचीं ग्रामता बहुलाविष्टा"	१।२०७
"प्राचीं इमे स्वाधो रेतस्यो मूलाः पुरीषा इति"	१।१४७
"प्राची वा अयं सन्नाभेरिति, तस्मात्प्राभिस्तन्नाभिर्नाभिलम्,			
प्राण मेवास्मिंस्तद्वधाति"	१।१४७
"प्राची वै प्र०—० मनी वै दीदाय०—० वाग्वै शर्म०—० ओषं वै			
ब्रह्म०—० अपानो वै यन्ता०—० चक्षुर्वा ऋतम्०—० आत्मा वै			
संस्तः०—० इत्यध्यात्मम् ॥"	१।१४८

"हृद्यस्तिह वै देवानां पुरोहितस्त मन्त्र्ये मनुष्याराक्षां पुरोहिताः" ४।२८१			
"ब्रह्म वा एव प्रपद्यते, यो यज्ञं प्रपद्यते; ब्रह्म वै यज्ञः"			४।११२
"ब्रह्मैवाग्रं वा एव परेषा ऋत्विजा मय्य आस"	४।२०७
"ब्राह्मणकल्पस्तं प्रजाय मा जनिषातः— आदाय्यापाया-			
वसायी यथाकामप्रदायः"	४।१३७

"भरतानां पश्यः सायज्ञोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मार्यान्ति"	२। ७७
"भरद्वाजा ह वै कृषी दीर्घः पलित आरु" ...	२। २३५
"भूमिर्ह जगविशुदाहरन्ति— न मा मर्त्याः कश्चन दातु मर्हति"	४। २५८
"भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति यत्तु उवाच" ...	४। ७३

"मनसा वा इविता वाग् वदति यां ह्यन्यमनः पापं वदति असुर्या वै सा नागदेवजुष्टा"	१।२६८, ४१४
"सुक्ता गर्भा जरायोर्जायन्ते ० --- सद्यैवोत्पन्नं कुमारो जायते"			१।३४
"सुक्तातो वै प्रजा अन्न मदैति ० --- मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनीति"			३।१८
"सुष्टी वै ज्ञात्वा गर्भो जन्तः श्रुते, सुष्टीकत्वा कुमारो जायते"	...		१।३३
"येदं प्रजापते देतो दुषदिति भादुषं सन्नातुप मित्राचक्षते"			२।१५०

“यः सज्जतु पापकं कुर्यात् कुषीदितुं क्षतीऽपरम् ।		
नापागाः शौद्राज्जायादमन्त्रेयं त्वया कृतम् ॥”	...	४ । ५०
“वज्रमानी वा यश्च निदानेन यत् पशुः”	...	१ । १११
“वज्रस्यैव तद् वक्षीं वक्षसि स्थिते वलायाविर्धमाय”	...	१ । ६८, ११६
“यत्रैव देवताः पर्यवृज्यन्ते— (१) विश्वरूपं त्वाद् मध्यमं स्त, (२)		
वच मस्तृ त, (३) यतीन्तुलानाटकेभ्यः प्रादाद्, (४) यत्रमथाव-		
वधीन्, (५) हृदयस्यैः शब्दवधीदिति”	...	४ । १३५
“अथ ऋषभो वाशिनी, यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठ मेवं ज्ञेया		
मिन्त्रो यत्त मेव गच्छति”	...	१ । १३६
“यथा गर्भो योष्या मंतरं वं सम्भवञ्छेति, न वे सज्जदेवार्थे नवः		
सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवतीति”	...	१ । १३८
“यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते सक्त त्या दध्यात्, ताडकं तत्”	...	१ । १३९
“यथा वर्द्धिभि दत्त मागञ्छेत्”	...	३ । १०९
“यथा वा व्यस्येवं एष्टाः प्रकृष्टः, तदथांतर भक्ष्यः ज्ञान मेवं		
कृन्तोमा अथ येन कर्त्तव्यता येन प्रयति”	...	१ । १४०
“यथा वाव प्रकृष्ट मेवं यास्या”	...	१ । १४१
“यथा वाव क्रीच मेवं प्रकृष्टम्”	...	१ । १४२
“यथा वै कर्त्तव्यं एष्टाः प्रकृष्टः, तदथांतरं कर्त्तव्य		
एवं कृन्तोमा अथ येनैव प्रयति”	...	३ । १४०
“यथा वै गालिके एवं एष्टाः प्रकृष्टः, तदथांतरं गालिकार्थाः		
एवं कृन्तोमा अथ येनैव गालिकान् विजानाति”	...	३ । १४०
“यथा वै सुख मेवं एष्टाः प्रकृष्टः, तदथांतरं सुखस्य विज्ञा-		
तानु-दत्ता एवं कृन्तोमा अथ येनैव वाचं वाकरोति, येन		
स्वादु वाखादु च विजानाति”	...	३ । १४०
“यथा वसुधं प्रपदेरज्ञं वै तं प्रपदन्ते, ये नंवाग्नरं वा		
वाद्वाधं वा ऽऽसते”	...	३ । १४१
“यथा ख्या वाचः सम्यग्वादिदं भवेनाभियन्तस्य चिद्धं		
अम्यदेति”	...	३ । १४१

“यथा सैरावतीं नावं पारकासाः समारोहिषुरिव मेवेतास्त्रिभुमः

समारोहन्ति” १।३२३

“यथा ह वा इदं निषादा वा सेऊगा वा पापकृतो वा वित्तवतं

पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्त्येव

मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति

य मनेर्विदो याजयन्ति” ४।२१६

“यथैव क्षिप्ता मौर्वन्वनात्तीरं तीरमृच्छन्तौ प्रवेतेव मेव ते

सन्निवस्तीरं तीरमृच्छन्तः प्रवेरन् य उभे समवहन्नेयुः” २।३११

यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं शिव

सुपसृष्टाविसम एवं ह्येतेनेन्द्रेण महाभिषेकेणाभि-

षितस्त्य ज्ञानियस्य सुरा वा भोमो वास्यदाज्ञादां सुखं

शिव सुपसृष्टाविसमः” ४।२५३

“यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्र मध्वानं समम्रवीत, ताडक् तत्” ३।१८३

“यदि पातरक्षतो ऽभिहोचं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति” ४।३६

“यदि शरीराणि न विद्वेरन्, पर्णशरः घटिस्त्रीणि च शताभ्याहृत्य

तेषां पुरुषरूपाक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माश्रुतं कुर्युरथेनाच्छ-

रीरे राजते; संस्पृष्टोऽस्येयुरधर्दशतं काष्ठे सकथिनी दि-

पञ्चाशे च विंशे तौरु द्विपञ्चविंशे शयं तु शिरसापरि तथ्यात्” ४।८,१०

“यदि स्तुतकामं प्राप्नोयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति” ४।२७

“यदि ह वा अपि यज्ञ इव जायाः पतिर्वाव तामां मिषन्त्या” २।२०५

“यदि ह वा अष्टमाक्षणीतो यदि दुरुक्तीतो यजते ऽथ ह्येधाहुति-

मृच्छत्येव देवान् न गामना मन्वस्यते” ... १।११६

“यद् घृतं तत् स्त्रिये पथो, ये तक्षुलास्त पुंसः” ... १।१२

“यदिच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गच्छं दध्याद्” ... १।१८२

“यद्दे देवानां नेति तदेवा मोक्षमिति” ... १।११७, २४७

“यम् ब्राह्मण मनुषानं यशो नर्ह्येदिति ह स्नाहारण्यं

परित्य दभस्तन्नातुदयस्य दक्षिणतो ब्रह्माण्य सुपदेश्य

ः त्वतुर्होतृन् आवाचीत” ३।१४४

- “कङ्क वा कस्य किञ्च नश्यति, यन्निवर्ते, वदपाचमि. सर्वं हेदेव
तदनुविंशीके यथा बहिषि इत मागच्छे देव मागच्छति च
एवं विद्वान्मिहोचं कुहोति” ... १।१०१
- “कङ्क वा शब्दो ऽभ्येति, य आर्त्तिभ्येन; तं यः प्रतिबन्धेद्. यज्ञः
स प्रतिबन्धेत्; तस्मान्न प्रत्तरौत्सीति; यदि तस्मादपोष्णिगांसिद्,
यज्ञेनास्मादपोदियात्; यदि त्वयाप्यः, स्वयं अपोदितं तस्मात्” १।१०२
- “यशो वै सोमो राजा, सर्वो ह वा एतेन नन्दन्ति, — यच्च यज्ञे
लक्ष्मामानो भवति, यच्च न” ... १।१०३
- “यां वै हन्तो वदति या मुक्कतः, सा वै राक्षसी वाक्” ... १।१०४
- “ये वा अन्नूचानास्ते कवयः” ... १।१०५
- “ये वे ते न ऋधयः पूर्वं प्रीतास्ते वै कवयस्तामेव तदभ्यतिनदति” १।१०६
- “यो माच्छन्तो बह्वृचो वीर्यवान्स्वगात्, सोऽस्याच्छावाकीयां क्षुर्यात्” १।१०७
- “यो वा अग्निः स वरुणः तदप्येतद्विजोक्तम्, त्वं मम वरुणो
आयसे यदिति” ... १।१०८
- “यो वै भवति यः श्रुता मभुते स क्तिवधं भवति” ... १।१०९
- “यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्रविष्टः, स ह्येतेनैवेन गङ्गाभिधेते-
नाभिधित्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति, न सुरा” १।११०

- “रक्षांसि वा एनं तद्वालाभन्ते यद्भि न जायते यद्भि विरं जायते” १।१११
- “रवराग्रो गाक्षत इति चतुर्ष्वष्टिं कवचिनः प्रश्नश्चास्तेन
पुत्रनम्रा आसुः” ... १।११२
- “रमो वा एव व्योषधिवनस्यतिधु यन्मधु” ... १।११३
- “रावण ह वा एतां पुरुषस्य सेवनें शीयति” ... १।११४
- “रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति” ... १।११५
- “रेतश्चतुर्ष्वि विक्करोति, मिक्किर्वा अयं ऽयं विक्कतिः, — उपोश्चिद
वै रेतसः मिक्किस्त्रिह इव वै रेतोभि विक्कियन्तः; • •
वद्विधो वै पुरुषः बह्वङ्ग व्यात्मान मेव तत् वद्विधं पङ्कजं विक्करोति;
• — रेतश्चतुर्ष्वि विक्कतं प्रजनयति, विक्कतिर्वा अयं ऽयं जातिः;

उच्चैरेवेन तत् प्रजनयति ; ०—० संवत्सरः प्रजापतिः, सीःस्य
सर्वस्य प्रजनयिता ; ०—० प्राणो वै जातवेदाः, स हि जातानां
; वेद, यावता वै स जातानां वेद ते भवन्ति, येषां तु न वेद किमु ते
स्वर्गो वा व्याज्य व्याज्यसंस्कृतिं वेद तत्, सुविदितम्” ... १।४६३

“रितो वा आपः” ... १।३३

“रिचति सप्त स्वर्गांस्तोक्तान् य एवं वेद” ... ३।६१

“वपायां क्षुतायां यजमानो हि स तर्हि भवति” ... १।३०१

“वाक् च मनश्च वर्त्तन्थौ ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्त्तते ; इयं

वै वाग्देवा मनः ; तद्वाचा चर्या विद्ययेकं पञ्च संस्करोति,

मनसैव अस्मा संस्करोति” ... ३।२०२

“वाक् तु सरस्वती” ... २।१

“वाग्धि सरस्वती” ... २।७

“वाग् वै सरस्वती” ... २।१६७

“वाचो वाव तौ स्तनौ सत्तावृते वाव ते” ... २।२४६

“वायुः प्राणः, प्राणो रितः” ... २।७

“विचक्षणवर्तौ वाचं वदेत्” ... १।५४

“विदुषा सत्यमेव वदितव्यम्” ... ३।७८

“विश्वमिव हि रूपं रराच्याः, शुक्लमिव च क्षणा मिव च” १।२१३

“विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस” ... ३।३१६, ३१८

“विश्वे वै देवानां द्वारपः, स एतास्मा एतद् द्वारं विवृणोति” ... १।२२२

“वैश्वकल्पन्ती प्रजाया भाजनिष्यती,—अन्यस्य बलिज्जदन्वस्यादौ

यथाकामन्येयः” ... ४।१३८

“अतिवक्त इव वै पुरुषः पाप्मना” ... १।२६०

“अतापुर्वे पुरुषः अतवीर्यः अतन्त्रियः” १।३४७, २।३४१, ३।२१८

“शुक्लं वै रितः, शुक्ला वपा ०—० ; यज्ञे लोहितं यज्मांसं तच्छरीरम्,

तस्माद्भुज याद् भावदलोहितं तावत्परिवासधेति” ... १।३३०

“ब्रह्मकल्पस्ते प्रजाया माजयिष्यते, — अन्वस्य प्रेक्षः कामीत्यापो

यथाकामवध्यः” ४। १६८

“शैशिरयोर्मांसयोरागतयेर्ये चैत्र व्याख्याः पशुजा ये चारण्या

अजिमान मेव तत्परुषिमांश्च नि यमि” ४। १६९

“अडा पक्षी, सत्यं यजमानः; अडा सत्यं तदित्युक्तं मिथुनः;

अष्टया सत्येन मिथुनेन स्वर्गांक्षोकाजयतीति” ४। १७५

“आत्मा मृकणवर्ही वहराविगी भव्येयुः” ४। १७७

“आत्मा विस्तृतमान उक्तयेत” ४। १७९

“पृथिक् चोणिं च शतानि स्तोत्रियास्तारंति संवत्सरस्याहानि” २। १०५

“संवत्सरो वे परिस्त्रित्, संवत्सरो क्षीमाः प्रजाः परिस्त्रेति, संवत्सरं

क्षीमाः प्रजाः परिस्त्रियन्ति” २। १८६

“स सचैव सौत्र मकुर्वत्, यज्याध्वयं, माक्षीहीर्यं, धर्मेवैतत्

त्रयीं विदार्थे शुक्रं तेन प्रकृत्य मकुर्वत्” ३। १६६, २०२

“स एतं विद्वांश्चन्द्रोमयो देवतामयो वक्षसमयो ऽष्टतमयः

सम्भूय देवता अणेति” १। ४६९

“स एवः स्वर्गः पशुय एत मेवं विभजन्त्यथ ये एतो ज्ञाया तद्वया

सैरुगा वा पापकृतो वा पशुं विभयूरेस्तादृक् तत्” ४। २

“स श्लोकं पुत्रं निरुद्धाग उवाच. — नन्विमं भित्ति नो रुद्रम भित्ति.

कनिष्ठं माता, तौ ह मधमे सम्पादयाचकृतः पुनः शपे, तस्म

ह शतं दत्त्वा, स त मादय नो इरुगाद याम मेयाय” ४। ७६

“स तथैत्युक्ता पुत्रं सामन्त्यामार, — ततार्यं ये मरुत्वा मरुदाहृत

त्वयाह मिमं यजा इति; स ह तैत्युक्ता प्रवृत्तादयारगय मया-

तम्यौ, स संवत्सरं मरुगे चचार” ४। ६८

“स तपस्तपु मांक्षोकाजयन्त ०...० त्रीणि ज्योतीष्यजायन्त ०...०

तृयो नदा अजायन्त ०...० त्रीणि शुक्राण्यजायन्त ०...० तृयो

वर्णा अजायन्त ०...०” ४। १८७

"स त्रिभूतभूतका भगनीको सुदाम् सुत सुप शायद् विजयाय"	२। १८८
"स द्विरेता वाणी"	२। २८७
"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"	२। ३४७
"सप्त वै देवलोकाः"	२। २८७
"समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुष आत्मादा पराह्वैतु दृष्टियै समुद्रपर्यन्ताया एकराकिति"	४। १३७
"अमानोदर्या खसा ऽन्योदर्याये आवाया अनुजीविनी जीवति"	२। १६६
"स यदसिः ०—० तदस्य, वायव्यं रूपम् ०—०, ऐन्द्रवायव्यं रूपम् ०—०, मैत्रावरुणं रूपम् ०—०, वारुणं रूपम् ०—०, मैत्रं रूपम् ०—०, आग्निं रूपम् ०—०, ऐश्वर्यं रूपम् ०—०, वैश्वदेवं रूपम् ०—०, सारखतं रूपम्"	२। १६
"स यदग्नीषोमीयं पशु मालभते, सर्वाभ्य एव तद्विवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते"	१। २५१
"सर्वे ह्येव महाराजा आसुरादिव इव ह स्म श्रियां प्रतिष्ठिता- स्त्रपन्ति ; सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते"	४। १५८
"स वा एष (आदित्यः) उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविषात्; सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"	२। ३३४
"स वा एष (सूर्यः) न कदाचनोक्त मेति, नोदेति ; ०—० ; स वा एष न कदाचनं निम्नोचति"	२। २०८
"स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोक्षाः ०—० पुरोक्षाश्च सर्वं लोच्यम्"	१। ३००
"अविष्टप्रसूतो ह्येष एतत् पवने"	१। ६१
"स ह (रोहितः) नेत्युक्ता धनुरादाधारण्य मपातस्यी"	४। ६८
"स ह स्म येनोपोदामर्षत् तर्ह्याप्येतर्ह्युदोदासर्षणी नाम प्रपदस्ति"	३। २१३
"सहस्राग्नीने वा इतः स्वर्गो लोकः"	१। ३४८
"स ऋषिश्च वालिष्ठः सायहय्यो देवचैत्रं वै तत् (उत्तरजुहः), न वै तन्मर्तां जेतु मर्हति"	४। २६८
"सा चामश्च समभवतां तत्सामाभवत्"	२। १०५
"चाम कस्मितम्"	२। १०४

"तुषाथः ख वै वाणी मुहिसो दधाति"	२।११५
"सुरार्कं हत आ दधाति ०-० न सुरा"	४।२५३
"सिना वा दन्तस्य प्रिया आया वावाता प्रासङ्गा नाम"	२।६८
"सो ऽग्निर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः सम्भवति ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयो ऽरुतमयः सम्भूय देवता व्यप्येति य एषं वेद यच्चैवं विद्वानेतेन यश्चक्रतुना यजते"	१।१५६
"सोऽपहृतपाप्मोर्हः स्वर्गं लोकं मेतीति वै आच्छद्य मुदाहरन्ति"	४।५६
"सोऽब्रवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एष सत्यं मवादीरिति ; तस्मादेवं विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्"	३।७८
"सो सा सन्ना"	२।१४५
"सौम्यः पित्रभ्यो वा अमुक्यरणी"	२।१४६
"स्त्रीकामा वै गन्धर्वा मयैव स्त्रिया भूतया पाषाणं मित्रं"	१।१६५
"स्त्राहविहरति ०-० पुमान्गुरुं समायति, तन्मिथुनम्"	१।४४६
"क्षुषा अशुरात्तन्ममाना निनीयमानैति"	२।६८
"स्वर्गास्त्रोकादवपातादविभयुक्तं (आदिष्वं) त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरथस्तात् प्रत्युपभुवन् ०-० तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परकात् प्रत्युपभुवन्"	२।४४४
"स्वर्गो वै दूरोद्दणम्"	२।४४६
"स्वर्गो वै लोको दूरोद्दणम्"	२।४४६
"स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गं मेव तत्सोक्तं यजमानं गमयति"	२।२६०

"हृदिअन्त्रो ह वैधम एन्त्राको राजा ऽपुत्र आस . तस्य ह शतं आया बभूवुस्तासु पुत्रं न जेम"	४।५८
"हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणति ; यथा वै हिरण्यम्"	४।१००

इमाः श्रुतया विज्ञेयत आलाप्याः—

"अन्नं वै भुङ्क्ते यदेहं वा अभिगेता अरन्ध्रवाभ्राणं प्रजायते"	३।१८
---	-----	-----	------

“अस्मी व लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तत, ततो वै द्यावापृथिवी अभवता ; न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः” ...	२ । २८६
“कलिः शयानो भवति, सङ्निहानस्तु दापरः । उत्तिष्ठं स्मृता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥ ” ...	४ । ७२
“तस्माद्वाप्येतर्हि गथं मीमांसमानाः पृच्छन्ति,— सन्ति ततोवाहः ? इति ; कथो हि पोषः” ...	२ । ३८६
“परो वा अस्मात्लोकात् स्वर्गो लोकः” ...	३ । ३१७

५

॥ अथैतरेयाख्यायिकार्थसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

यज्ञः (सोमयागः) केनापि निमित्तेनापरक्तो देवगणसकाशादुपक्रम्य गतवानित्यादिकथा ...	३४१
नतुर्षु दिक्षु देवासुरयोर्युद्धे प्राच्या मेव देवानां विजयवर्णनम् ...	६०
यज्ञः (प्रवर्ग्यः) युष्माकं महं भक्तं न भविष्यामीति कथयित्वा देवेभ्योऽपगत इत्यादिकथा ...	१०७
देवासुरयोर्युद्धे असुराणां त्रिपुररक्षणाय क्रमादयोरञ्जनद्विरय- प्रकारनिर्माणादिकथा ...	१४०
देवासुरयोर्युद्धकाले देवानां पुत्रकलत्रादीन् राजयज्ञे संस्थाप्य कौ- भावमन्त्रणादिकथा ...	१६७
स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यो मृत्युरूपस्त्रीदानेन सोमक्रयकथा ...	१७५
मनुष्याणां स्वर्गगमनसौकर्याय कबुद्धे यस्य यज्ञस्य यूपरूप- चित्रस्थापनकथा ...	१८५

देवानां पुनश्चमेधादिब्रीहिमेधानाकथास्तुल्येन मेधानेभ्यपशुनिदपञ्चम्	२६४
देवानां मत्सुरोपद्रवाद्यश्चरत्तार्थं मभितोऽधिप्राकारनिर्माणादिकथा	२६९
देवानां यज्ञादिनाः यथा स्वर्गत्रयस्तथैव केवलवपाहोमतोऽपीत्यादिकथा	२७६
प्रजापतिर्यज्ञाशुष्ठाने प्रवृत्तः किं देवतर्णां प्रातरनुवाकस्थारम्भः कार्यं इति	
विचिन्त्य देवानां रोगकलहादिभयात् सर्वदेवतर्णां तदारम्भः ...	२८२
अवीक्षां सरस्वतीतीरे सन्नाशुष्ठाने प्रवृत्तिं तत्र ऐलूयस्य कवचस्य	
दासीपुत्रत्वे ऽप्याखिण्यकथा	२८३
अपां यज्ञगमनार्थं महम्मूर्खं मिति स्याद्वावर्धनम् ...	२८८
आसुर्यां दीर्घचिह्नाः (कुक्कुर्याः) कथा	२८९
प्रातस्त्ववनादिधारणार्थं पुरोडाशगिह्वारवर्धनम्	२९०
अग्ने सोमपानार्थं विवदमानानां देवानां पञ्चपूर्वकानिधावनकथा	२९३
यज्ञेषु देवास्तुरयोः प्रतिदन्दिता वर्धनम् ...	२९६
प्रजापतेर्निविद्व्याहरणपूर्वकमवभूतस्थष्टिकथा	२९८
एषां लोकानां माधिपत्याय देवास्तुरयोर्मुहूर्ते सदेमकपात्रिकारितानां	
देवानां मावीचशालायां विजयलामादिकथा	३०५

॥ द्वितीयभागश्च ॥

यज्ञपालनाय प्रैषपुरोवगवेदियहनिविदां, प्रैषकर्तुः प्रकलस्य च कथा	३१
प्रजापतेरन्वृत्तार्थं देवेभ्यो विभागकरणं, तन्नाशुष्ठाने तुल्यत्वाच्च ...	५५
हव्यवमाने स्तोत्रे कूयमाने समूर्ध्वरेखाग्रशस्त्रे ऋजोष्णीवनम्,	
पुनराग्न्यस्तोत्रे कूयमाने समूर्ध्वरेखेः प्रउग्रशस्त्रे ऋजोष्णीवनम्,	
ततो माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे कूयमाने समूर्ध्वदृशापत्रस्याघेः मन्त्र-	
स्तोत्रियशस्त्रे ऋजोष्णीवनम्, तत आभवपवमाने कूयमाने समूर्ध्वदृशा-	
पत्रस्याघेः वैश्वदेवशस्त्रे ऋजोष्णीवनम्, पुनः यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे	
कूयमाने पुनर्मूर्ध्वदृशापत्रस्याघेः आग्निमावतशस्त्रे च पुनश्च-	
ष्णीवन मिति कथा	५८

ॐ शेषः— पुनश्च, च, च, शीः, च, च, शीः ।

अथैषा— किन्मुद्वः, शीः, यवः, उद्वः, शीः ।

इन्द्रो हृद् हृत्वापि न मृत इति मत्वा, तज्ज्ञातु दूराद्दूरतरं पलायाचक्रि ;	
ततः सर्वाणि भूतानि सर्वेषु देशेषु विभज्य त मन्वेष्टुमिच्छादिकथा	६४
इन्द्रवृत्रयोः सङ्ग्रामे स्वापि गमयतिरिक्ताः सर्वा एव देवसिनाः	
पलायाचक्रिरे इति कथा	६७
इन्द्रस्यतेः पौराहित्यप्रसादेनैव देवानां स्वर्गलोकजनयकथा	७०
इन्द्रवृत्रयोः सङ्ग्रामे प्रवृत्तिं वृत्रस्य महात्यासमातादेव विभज्यतः प्रायः सर्वे	
एव देवाः पलायनं मज्जुर्वन् ; मरुतस्तु तादृशविपत्कावेऽपि मेन्द्रं	
परित्यक्तवन्तः, ततो बहुलतस्त इन्द्रस्तान् स्वसचिवान्, यज्ञेषु	
माध्यन्दिनसवनगतशस्त्रभागिनश्च क्षतवानिति कथा	८८
इन्द्रवृत्रानन्तरं मिन्द्रस्य सर्वदेवप्राधान्यलाभः, यज्ञेषु उद्धारण्यहसम् ,	
देवानां खविन्यप्रार्थनातो यज्ञभागदानस्वीकारश्चेति कथा	९३
इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्वाभिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं	
प्रापयामौति प्रतिश्रुत्यादि, देवानां मपि तरुततत्ताप्रकाशार्थं तस्या	
यपि यज्ञं सम्भवः स्वीकार्य इति स्वीकारः	९७
अक्षसन्धोः संवादः	१०४
दुर्लभात् सोमाह्वरणाय जगतीन्द्रिभोर्यज्ञोऽक्षतकार्यता च	११५
दुर्लभात् सोमाह्वरणाय गायत्र्या यज्ञः क्षतकार्यता च	११८
सोमपालकैर्गन्धर्वैः सह गायत्र्या शुद्धकाले क्षिप्त्रेभ्यो गायत्रीगन्धादिभ्यः	
शश्वकाद्युपसृतिः कथा	११८
शुद्धविजयलभधनानां यद्यालभविभागव्यवस्था	११५
तपःप्रभावात् प्राप्तदेवभावात् नृभूषा यज्ञे सोमभागप्राप्तिकथा, तच्च	
सर्वितुः साहित्यवर्णनञ्च	१२५
प्रजापतेः स्वदुहितृपुत्रुगमनरूपकवर्णनम्	१४६
आदित्यादिदेवानां भग्वादीनां नद्योर्वा लक्षादिप्रभूनां सोमप्राप्तिकथा	१५३
देवाद्युर्योर्ध्वं अग्नेर्देवसैन्यपत्यस्वीकारः, तदसु तस्य स्वसिना-	
तिभागीकरश्च पूर्वकं शश्वुः सेनाक्रमवर्णनम्	१८१

॥ नाकेन्द्रो यज्ञः, माध्यन्दिनं सवनञ्च, निष्कं वस्त्रं शस्त्रञ्च. विष्टुप् इन्द्रः, वृत्रसिना-
निष्पादकवृत्रवन्तादीनि वदन्तानि चन्द्रलोकाः ।

अधिकर्तृकः स्वर्गद्वारोपः इत्यादिकथा	१२०
भ्रातृजाताभाय यतमवेदेवैः कृत्विग्यजमानकपत्राच्छाणां			
गायत्र्यादिष्ट्वभाष तदप्रायत्वं निर्णीत मिति कथा	११८
अमरः स्या सुक्यामुष्टाभिन देवतुष्टावीर्यत्वं प्रहृष्ट तद्विधातार्थं			
भरद्वाजस्याग्निं राक्षागादिकथा	११५
गुराराणां सुक्यामुष्टानविधातार्थं मिच्छोद्योगवर्णनम्	११६
देवाः पुरा एठाधुउडे प्रथमदिवसमिष्याद्वेन सोमप्रयोगेन इत्यर्थं			
इयं सम्पादितवन्त इत्यादिकथा	११५
देवा अष्टराश्रितवन्तः असुरास्तु रात्रि मिति देवासुराः समानवन्तः,			
ततः स्वबलाधिभ्यायेन्ने देवानां साहाय्यं मर्षेणवागित्वादिकथा			११६
प्रजापतिपुत्राः स्वर्यायाः पाष्यिष्यह्वयं सुप्रस्थितेष्टु देवेतु यः कश्चि-			
देकदेव आश्विनशस्त्रीयमहसमन्तान् पठितुं भमर्षस्तस्यै कम्बा			
मेनां दास्यामीति प्रजापतिः प्रणिज्ञादिकथा	११८
अग्न्यादीनां देवानां माजिधावनम्, तद्विजयक्रमेणैव शस्त्रभाग-			
पौर्वापर्यव्यवस्था चेत्यादिकथा	११८
तत्रैवाजिधावने अग्ननरोरणादीनां वर्णनम्	११६
गवा मपि सच्चानुष्ठानफलदिवर्णनम्	११७
भ्राजपतिर्दादृष्टाष्टयागानुष्ठानविवरणम्	११६
तदेव	११७
अपगताया वीक्षयाः श्रैशिरसमाद्याद्येन देवानां पुनर्लाभः	११८
उपविमोक्तद्वान्तेन नानाष्ट्वसांयन्त्रे प्रयोक्तव्यतावर्णनम्	११८
हृष्टाश्वः पुंसम्, रथन्तरस्य स्त्रीत्वम्, ततः श्वोभयोर्दाम्यात्मत्वव्य-			
वर्णनम्, ताभ्यां वैरूपसामाधेनां सुवर्णतकथा च	११५

॥ तृतीयभागः ॥

परराजितानां समुद्रं गतवता भूसुराणां मन्त्रज्ञाणां धनानि गोष-
 ५५ खेन समुद्रतीरे प्रीक्षितानि, तान्निपि देवाः पादच्छेपीपश्पाद-
 ५६ नामर्थादादातुं समयां अभवन्नि कथा ...

नाभानेदिष्टोपाख्यानम्, तत्र मनुपुत्राणां धनविभागकथा	...	१५
लक्ष्यश्रवामिनो वास्तुहाधिकारित्वादिकथा	...	७२
क्रातुकर्ण्य-वातावत-वृषशुभ्रस्य अग्निहोत्रिभिः सह संवादः	...	१७८
सप्तर्षीणां मिथः संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विषस्तैन्मलक्षण मपवादं		
प्राप्य तत्परिहारार्थं गृहीणा मग्ने श्रपथं चकारेति गाथाकथा	...	१८३
प्रजापतेर्लोकत्रय-वेदत्रय-वर्णत्रय-सृष्टिवर्णनम्	...	१८५
द्वौत्रोद्गात्राध्ययवन्नक्षत्रविध्यादिबोधनम्	...	१८६
सर्वचरप्रदेशे सन्नामुष्ठाधिभिर्देवैः सह कादवेयार्जुदस्य संवादः	...	२१३
यज्ञवेशसकारिभ्यो ऽसुरेभ्यो यज्ञस्य रक्षणार्थं रक्षकत्वेन मित्रावरुणा-		
दीनां नियोगकथा	...	२३१
पिता प्रजापतिः मनुष्यानेव ऋभून् देवान् कृत्वा तृतीयमनन-		
भागिनी ऽकरोदिति कथा	...	२७०
सम्पातसूक्तानां विश्वामित्रद्रष्टृत्वे ऽपि वामदेऽसृष्टत्वेन प्रसिद्धिः,		
ततो विश्वामित्रस्य पुनस्तत्प्रतिरूपप्रवृत्तसृष्टिश्च	...	३०४
वलनामकासुरेणापहृताणां गवां यज्ञप्रभावात् देवानां पुनर्लाभः	...	३३८
श्वयामरश्च श्रगादिविषये गौश्वबुलिलयोः संवादः	...	३७४
प्रजापतिकर्तृत्वं कृन्दसां सारगृहण मिति वर्णनम्	...	३८५
एतशसुनेः प्रलाभोक्तिः, तद्वाधाकारिणः स्वपुत्रान् प्रति अभिशोपोक्तिश्च	...	३८४
प्रवह्निर्काभिर्देवाना मसुरप्रवृत्तनकथा	...	३८५
आदित्यानां देवाना मङ्गिरसा चर्षीणां स्वर्गमने अहस्पृर्विकादिकथा, अङ्गि-		
रसा मग्नेश्च परस्परं संवादः, अङ्गिरसा मार्त्तव्याङ्गीकारयुक्तादि	...	४०२
अङ्गिरसाना मादित्याजनेन, पृथिवीदक्षिणालाभः, तत्परित्यागः,		
पुनःप्रतियुद्धे दोषोक्तिः, पुनर्गृहीतायाश्च दक्षिणायाः शत्रवे		
अर्पणोपदेशश्चेति कथा	...	४०६

॥ चतुर्थभागस्य ॥

हरिश्चन्द्रनारदसंवादः (शौनवेशोपाख्यानम्)	...	५६
हरिश्चन्द्रवरुणसंवादः	...	६७

हरिश्चन्द्रोद्दिष्टसंवादो रोहितस्यारयवे पनायनश्च	...	६५
रोहितेन्द्रसंवादः	७१
रोहिताजोगर्तसंवादो शुनःशेषनामसन्ध्यामपुत्रकथश्च	...	७५
हरिश्चन्द्रोद्दिष्टसंवादो द्वितीयः	७९
हरिश्चन्द्रवसन्ध्यासंवादो द्वितीयः	७९
हरिश्चन्द्रस्य राजयज्ञो विन्धामित्रादीनां ह्यष्टत्वादिवक्ष्यः	...	७९
अजोगर्तस्य शुनःशेषनामस्यपुत्रोपाकर्तव्यस्वाकारो		
शुनःशेषस्य देवोपासनारम्भश्च	७९
देवोपासनाप्रमादाच्छुनःशेषस्य पशुत्वतो मुक्तिः	७९
विन्धामित्रस्य शुनःशेषो देगरातः पुत्र इति स्वार्थो यद्वयम्	...	८६
अजोगर्तशुनःशेषयोः संवादः, विन्धामित्राजोगर्तयोः संवादश्च		८७
विन्धामित्रस्य एकाधिकपुत्राणां मातृकैर्मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः स्वपुत्रैः संवादः	...	८८
विन्धामित्रस्य स्वर्ग्यष्टपुत्रत्वेन शुनःशेषोऽङ्गीकृतिपुत्राणां मतसंघम्,		
तत्र पितृज्ञावमानिनां पञ्चाशत्पुत्राणां वर्जनादिकश्च	...	८८
प्रजापतेर्त्रासणादिजाति-यज्ञसंस्थादिकथाः	...	१०९
विश्वन्तरस्य मार्गवेधेण रामेण सह संवादः	... १११-११५	
विश्वन्तरस्य राक्षो यज्ञे श्यापणां मातृक्यनिराकरणकथा	...	१११
जनमेजयस्य राक्षो यज्ञे काश्यपाणां मातृक्यनिराकरणकथा	...	१११
पुरा कदाचित् देवा इन्द्रस्य पञ्चापराधान् संकृत्य तं भिक्षं यज्ञेयं		
परितो वर्जितवन्त इति कथा, तेषां मपराधानां मुक्तिश्च	...	११५
ब्राह्मणादीनां क्षत्र्याणां मेव वर्णाणां प्रकृतिवर्णनम्	...	११८
न्यग्रोधोत्पत्तिप्रभृतिवर्णनम् ११८, ११९	
मार्गवेधरामोपदेशाद् विश्वन्तरस्य राज्ञः स्वयज्ञे श्यापणां		
ब्राह्मणाणां मप्यात्विज्योऽगुमतिः	१५०
रामोपदेशाणां सम्यग्दायसिद्धस्ववर्णनम्	...	१५०
देवानां महर्देयुर्हं ऐशान्या दिक्षोऽपराजितस्ववर्णनम्	...	१०८
मारिचित्तस्य जनमेजयस्याभीष्टरसेनाजयादिकथा	...	११६
प्राच्यादिषु दिक्षु इन्द्रस्याभिवेकवर्णनम्	११७

प्रसरितचक्रमेतयादीना मन्त्रमहाभिवेककथा	...	२५७
आर्चयस्वाङ्गस्यैन्द्र महाभिवेके महादानविवरणम्	...	२६३
दौर्ध्वन्तोर्भरतस्य चैन्द्र महाभिवेके महादानविवरणम्	...	२६७

६

॥ अथैतरेयाम्नातमन्त्रादिसूची ॥

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
अंशुरंशुष्टे देव सोमायायताम्	यजुः	१	१८८
अथ इन्द्रश्च दशधो दुरोणे	ऋक्	१	४५१
अथये ऽभिवते स्वाहा	यजुः	४	२६
आमवते स्वाहा	यजुः	४	२६
तनुमते स्वाहा	यजुः	४	२६
तपस्यते जनदते	यजुः	४	२३
प्रथिलते स्वाहा	यजुः	४	२३
प्रविश्रवते स्वाहा	यजुः	४	२६
ऽसुमते स्वाहा	यजुः	४	३०
प्रणीयमानायानुद्दि	प्रैषः	१	१६६
मथ्यमानायानुद्दि	प्रैषः	१	११६
मरुत्वते स्वाहा	यजुः	४	२६
वरुणाय स्वाहा	यजुः	४	३६
विविचये स्वाहा	यजुः	४	२६
वीतये स्वाहा	यजुः	४	२६
वैष्णवाय स्वाहा	यजुः	४	३५
व्रतपतये स्वाहा	यजुः	४	३३

समाधि	नाम	भागः	पृष्ठा
अन्त्ये प्रतभृते स्वाहा ...	यजुः	४	६६
सुचये स्वाहा ...	यजुः	४	६०
संवर्गाव स्वाहा ...	यजुः	४ १८, ६०	
सुरभिमत स्वाहा ...	यजुः	४	६६
हिरण्यवते स्वाहा ...	यजुः	४	२६
अग्निः सुवमित ...	निविदु	१	४२६
अग्निर्गृहीतिरिति हेतुः आहुः ...	यजुः	३	१५४
अग्निर्जायता मा मे दिधन् ...	यजुः	४	१८१
(अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा) ...	यजुः	२	१८७
अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ...	यजुः	३	१६१
अग्निर्देवेभ्यः ...	निविदु	१	४३८
अग्निर्मन्विष्यः ...	निविदु	१	४३८
अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम् ...	अक्	१	४९
अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं ...	अक्	१	४९
अग्निष्टोमसाम ...	साम	२	४४१
अग्निष्टा गायत्र्या मयुग् ...	यजुः	४	१८८
अग्नीध्रोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां ...	प्रेषः	१	२९१
(अग्नेरातिथ्य मन्त्रि १-५) ...	५ अग्नेः	१	११४
अग्ने वीहि ...	निगदः	१	१५८
अग्नीधरो हि प्रवमानो (संहितापठितातोभिन्ना) अक् ...	अक्	४	२१५
अग्नेहिरसमहाजं ०-० हया देवेभ्यः ...	यजुः	१	२५०
अन्नमो यूप मधुञ्जिह्वि ...	प्रेषः	१	२४०
अतिवादः (वीमे देवा अक्रंसत) ...	अक्	३	४३५
अतूर्ता होता ...	निविदु	१	४३६
अतो देवीः प्रतिपञ्चाध्यापः ...	यजुः	४	१८६
अदभ्युक्ता आसहस्रं ...	गाथा	४	८०
(अदीक्षितानं) आसहो दीक्षित ...	यजुः	४ ११४, १२५	

समाधि	गान	मात्रः	पृष्ठा
अधीयत देवरातो	गाथा	४	६५
अध्वर्यो	निगदः	४	१५३
अध्वर्यो शोभावोम्	निगदः	२	५१
अध्वर्यो शोशोभावोम्	निगदः	२	५२
अनाध्वया चाप्रतिष्ठया	पदे	३	१५४
अनाप्ता चानाप्या	पदे	३	१५४
अनिलया चापमया	पदे	३	१५४
अनु हि त्वा सुतं (संहितापठितातोभिन्ना)	ऋक्	४	२१५
अनेनस मेनसा सो ऽभिप्रस्ताद् ...	गाथा	३	१८३
अन्नं ह प्राणः शरणं ह	गाथा	४	५६
अन्नादा चान्नपत्नी	पदे	३	१५४
अपानं यच्छ स्वाहा त्वा	यजुः	१	३८०
अपानपतं मे यच्छ	यजुः	१	३८०
अपूर्वा चाभ्राव्या	पदे	३	१५४
अभि त्वं देवं सवितार मोग्योः ...	ऋक्	१	१४३
अभि त्वं देवं सवितार मोग्योः ...	ऋक्	३	३३
(अभि प्र वः सुराधसम् इत्यादयः) बालखिल्याः ऋचः	ऋचः	३	३६७
अयं वेनभोदयत् एग्रिगर्भा ...	ऋक्	१	१४७
अवेरपो ऽध्वर्याउ	यजुः	१	३६८
(अश्विना चर्मन् पातम्)	निगदः	१	१६२
अश्विभ्यां स्वाहा	यजुः	४	३६
अष्टाचत्वारिंशः	स्तोमः	२	३०६
अष्टाचत्वारिंशः	स्तोमः	३	१००
अष्टाशीतिसहस्रानि	श्लोकः	४	२६३
अष्टासप्ततिं भरतो	श्लोकः	४	२६७
अस्मिन् राक्ष इन्द्रियं दधामि ...	यजुः	४	२८६
अस्मिन् राक्ष इन्द्रियं वद्धवामि ...	यजुः	४	२८६

श्लोकादि	नाम	भागः	पृष्ठा
व्यस्मिन् राक्षे श्रिय माविशयाभि	यजुः	४	२८६
अह्ना नेत मन्त्रविचेतनानि	पद्म	३	४११
व्या	परम	२	११८
व्यामेयीषु (व्याव्यस्तोत्रम्)	४ अथः	२	१७
व्याहिरमो जन्मनास्या जोगर्तिः	माथा	४	८७
व्यानिज्ञामिन्या (१-४)	४ अथः	३	४१५
व्याख्यानि	४ स्तोत्राणि	१ ३८५, ४४८	
व्याख्यानि	४ स्तोत्राणि	२ ६०, १८३	
व्या तिलस्त्रेतां ते दिश मभिमुखः	यजुः	४	२०६
(आ या विप्रस्तु कविर्ने)	अथ	२	२५१
व्यादिद्या रुद्रा वमवर्त्त रुते	पद्म	३	४१७
व्यादिव्याख्या जागतन	यजुः	४	२०३
व्यादिद्या हृ जरितरङ्गिरोभ्यो	पद्म	३	४१०
व्यादिद्यो जायतां मा मे	यजुः	४	२०३
व्या देवो देवान्	निघिद्	१	४३१
व्या देवं जर्हि रामोऽय	पद्म	३	४५३
व्या ना धाह नपमा जनेषु	अथ	४	३६
व्यापः प्रादावनेजनीर्दिष्टना	अथ	४	२८६
व्याप्राश्च देवा पाङ्क्तिव कृन्दमा	यजुः	४	२३४
व्या यस्मिन्नुप वामवा	अथ	१	१५६
व्या धाह नपमा जनेषु	अथ	४	३६
व्याभिवपवमानः	पद्म	२	५६
व्याभिवपवमानः	पद्म	३	२७२
व्यामन्दीवनि धाव्यादं	माथा	४	२५७
व्यास्ति भग व्यामीनस्थो	माथा	४	७२
व्याह नस्याः (१-८)	८ अथः	३	४१४

संज्ञादि	नाम	भावः	पङ्खा
(इकोपभूता सह दिवा)	ऋक्	१ ३०४
इदं राधः प्रति यम्यौहृज्जिरः	...	पदम्	३ ४१२
इदं राधो हृहृष्टपु	...	पदम्	३ ४१३
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	...	यजुः	४ १०७
इन्द्रगाथाः (१-५)	...	५ ऋक्	३ ३८७
(इन्द्र जटारं नयं न)	...	ऋक्	२ २५१
(इन्द्र जुषस्त्र प वह)	...	ऋक्	२ २५१
(इन्द्रस्तुराधास्त्रिजो न)	...	ऋक्	२ २५१
इन्द्रस्यापूपः	...	यजुः	१ २६२
इन्द्राग्ना गादिन्द्रवक्तः सुध्वम्	...	यजुः	३ २०८
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः	यजुः १ भा० ४३०, ४५२, ४६५, ४७६		
(इन्द्रो मरुत्वान्)	...	निविद्	२ ८५
इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः	...	ऋक्	३ ३४५
इन्द्रो विश्वस्य चेतति	...	ऋक्	३ ३४५
इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः	...	ऋक्	३ ३४५
इन्द्रो विश्वस्य राजति	...	ऋक्	३ ३४५
इन्द्रो विश्वं विराजति	...	ऋक्	३ ३४५
इमं जना अभ्युत्क्रोशत	...	यजुः	४ २४४
इमं देवा अभ्युत्क्रोशत	...	यजुः	४ २४४
इमा व्यापः शिवनमा	...	ऋक्	४ १६१, २२६
इयं पित्रे राक्षी व्ययः	...	ऋक्	१ १४३
इव मूर्धं मन्वारमे	...	यजुः	३ १४८
इह रमेह रमध्वम्	...	यजुः	३ १३७
उक्थं वाचि	...	पदम्	२ ५१
उक्थं वाचीन्द्राय	...	पदम्	२ ५१
उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्यः	...	पदम्	२ ५१

मन्त्रादि	श्रुति	मात्र	भागः	पङ्क्तिः
उत नित आशुपत्ता	पदम्	३	४११	
उतेमनसः	निगदः	१	४१८	
उतेमाशु मानं पिपत्ति	पदम्	३	४१९	
उतो पद्माभिर्ज्विष्ठः	पदम्	३	४१९	
उदस्याद्देवदितिरायुर्यज्ञपतावधातु	ऋक्	३	१६८	
उदस्याद्देवदितिरायुर्यज्ञपतावधातु	ऋक्	३	१६८	
उद्धराह्वनीयम्	ग्रीष्मः	३	१६८	
उप द्रव प्रयसा गोधुगोषम्	ऋक्	१	१५८	
उप ग्रीष्म होतृह्वया देवेभ्यः	ग्रीष्मः	१	२६७	
(उपसदाय मीळुषि)	३ ऋक्	२	२१७	
उपसृजन् धरुणं मातरं	ऋक्	३	१६८	
(उपसृजन् रथन्तरं सह पृथिव्या)	ऋक्	१	३०४	
(उरु विष्णो विक्रमस्त)	ऋक्	२	१४७	
ऋण मन्त्रित्समयश्च्युतत्वं	गाथा	४	५४	
ऋतापानं वैश्वानरं (१—३)	३ ऋक्	३	१११	
ऋतुयाजाः (१—४)	४ ऋक्	२	२४०	
(ऋतुयाजान् देवतान्)	गाथा	३	२२६	
(एकया च दशभिश्च स्वभूते)	ऋक्	२	१३४	
एकविंशः	स्तोमः	२	३३२	
एकविंशः	स्तोमः	३	२४	
(एव एवेना ०—० मनुसमिभः)	यजुः	२	४५५	
एव पश्चा उरुगायः सुशेवो	गाथा	४	६०	
एव वसुः पुरुवसुः	यजुः	१	४०८	
एव वसुः संयवसुः	यजुः	१	४०८	
एव वसुर्विवसुः	यजुः	१	४०८	

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
एव वः कुशिको वीरो ...	गाथा	४	६५
एव राय एव ...	यजुः	१	१८३
ऐतद्व्यप्रलापम् (१-७०) ...	७० पदानि	३	३६४
ओं होतस्तथा होतः ...	निगदः	३	१५३
ओजः मह ओजः ...	यजुः	३	३६
ओं तथा ददामि ...	यजुः	४	१०७
ओम् ...	पदम्	२	५२
ओम् ...	पदम्	४	६५(२)
ओ सुक्वशाः ...	निगदः	३	५१(२)
कलिः शयानोऽस्त ...	गाथा	४	७२
कारवाः (१-४) ...	४ यजुः	३	३८६
किमु भलं कि मजिनम् ...	गाथा	४	५६
अग्निरसि दिष्वां मयि ...	यजुः	४	२०५
केतो अग्निरासीत् ...	पदम्	३	१५६
अनं पुनरिष्टं पूर्तं दातृणां ...	यजुः	४	११०
अनं प्रपद्ये अन्नं मा ...	यजुः	४	११३, १६८
मौखिवीतम् ...	खाम	१	२५१
(इतहवगो इतष्टो) ...	अक्	२	१४६
अतुविष्टः ...	खोमः	१	३०४
अतुर्विष्टः ...	खोमः	२	६६, ३०६
अतुर्विष्टः ...	खोमः	३	६३

वक्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
चतुर्विंशतः (१-४) ...	४ पदादि	२	१७७
चतुर्विंशः ...	सोमः	१	२२४
चतुर्विंशः ...	सोमः	२	२२६
(चत्वारिंशः) ...	सोमः	२	१००
चतुर्विंशः ...	पदम्	१	५४
चक्रमा आयता मा मे ...	यजुः	४	२६२
चक्रम् वै मधु विन्दति ...	गाथा	४	७२
चित्त माय्य मासीदत्त ...	पदम्	३	१५३
चित्तिः सुगासीदत्त ...	पदम्	३	१५३
चक्रा नेत सन्नपुरीगवांसः ...	पदम्	३	४११
चक्रकल्पाः (१-६) ...	६ अक्षः	२	२२६
(चक्राणां सोम व्याख्यस्य) ...	यजुः	१	१३३
(चक्राणोऽग्निराख्यस्य वेतु) ...	यजुः	१	१३३
च्योहो मे त्वं पुत्राणां ...	गाथा	४	७७
तच्छाया आया भवति ...	गाथा	४	६०
तथा ...	पदम्	२	६५ (२)
तद्दे मा तात तपति ...	गाथा	४	७७
तदो अस्तु सुचेतनम् ...	पदम्	३	४१२
तमो वां धर्मो नक्षति स्वहोता ...	अक्षः	१	१५३
तस्युद्धन्ताः सित्युं ...	अक्षः	२	७५, १३१
तां ह अरितर्भः ०-० प्रत्ययभृगम् ...	प्रदम्	३	४१२
तां ह अरितर्भः ०-० प्रत्यायनम् ...	प्रदम्	३	४१०
ता सु ह अरितः ०-० मयभृगम् ...	प्रदम्	३	४११
ता सु ह अरितः ०-० माधनम् ...	प्रदम्	३	४१०
ताश्चक्षुर्यो दन्ताय ०-० भारिषोऽम् ...	निगदः	१	५६५

मन्त्रादि	नाम	भागः	वृत्ता
तूष्णीं ह्यवाट	गिविद्	१	४३६
(ते मः प्रातः ते नो ऽवसु)	यजुः	२	१८७
ते वा यतं यद् मयश्चत	पदम्	३	१५३
ते वै पुत्राः पशुमन्तो	गाथा	४	६५
तेषां तिस्रिः सुगामीभूत	पदम्	३	१५३
ते मन्त्रश्चो वैश्वामित्राः	गाथा	४	६५
त्रयस्त्रिंशः	स्तोमः	३	६५
त्रयस्त्रिंशश्चक्रे राजा	श्लोकः	४	२६७
त्रिंशवः	स्तोमः	३	४१
त्रिंशवः	स्तोमः	२	३८२
त्रिंशतु	स्तोमः	२	४००
तम मन्त्रं त्रयश्चक्रे चिर	शक्	४	३२
दक्षिणं पादं भवने निजे	यजुः	४	२८६
दश नागसंस्थानि	श्लोकः	४	२६२
दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो	यजुः	४	१६
दिवाकीर्णानि	६ सामानि	२	३४०
दिशां क्षप्रयः (१-५)	५ ऋचः	३	३८६
(देवैर्बहिः)	३ यजूर्भि	१	८५
दिशिः (१-१७)	१७ पदानि	२	४०२
देवस्य त्वं सवितुः ०-० ऽन्नाद्याय	यजुः	४	१०७
देवस्य त्वं सवितुः ०-० स्वरिति	यजुः	४	१२२
(देवता गातुविद्) "समिष्टयजुः"	यजुः	१	८७
देवा ददत्वा त्वम्	पदम्	३	४१२
देवासेना ऋषयश्च	गाथा	४	६०
देवेभ्यः प्राप्तव्याभ्यः	प्रे वः	१	३३५

मन्त्रादि	नाम	भागः	वृत्तः
विशाद्विशां मन्त्राणां ...	श्लोकः	४	२६३
विद्याः प्रमिताः या रमन्मम् ...	श्लोकः	१	२७१
दीपो व्यागाद् बहत् ...	श्लोकः	३	७५, १३१
विषमं विद्यतां सोऽन्तर्धीयताम् ...	यजुः	४	२६०
(धाता ददातु दाशुधे) ...	श्लोकः	२	२२६
(धाता प्रजानां) ...	श्लोकः	२	२२६
न मा मर्ताः कश्चन ...	गाथा	४	२५८
नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ...	यजुः	४	२०४
(नमो वः पितरः) ...	यजुः	५	१७१
नाराशंसपीतस्य देव सोम ...	यजुः	४	१५४
नासिर्देवतया एमि ...	यजुः	४	१००
नानदम् ...	साम	२	२५१
नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति ...	गाथा	४	७१
नाना हि वां देवहितं ...	यजुः	४	१६६
नाएत्रस्य लोकोऽस्ति ...	गाथा	४	५०
नाराशंसः (१—४) ...	यजुः	४	३८५
निधमाद् धृतप्रतो वरुणः ...	यजुः	४	२२६, २४८
नेन्द्राद् देवताया एमि ...	यजुः	४	११६
नौधमम् ...	साम	२	६३८
पञ्चदश ...	साम	२	४१३
पनिर्जायि प्रविशति ...	गाथा	४	
परिधये क्रियमाणायानुग्रहि ...	श्लोकः	१	
पथं यु प्र धनं (संहितापठितातो भिन्ना) ...	श्लोकः	४	
(प्रवमानाः) प्रवमानाः ...	५ स्तोत्राणि	२	१८३, २००

मन्त्रादि	नाम	मात्रः	पृष्ठा
भारिणिभ्यः (१-४) ...	४ ऋक्	२	३५५
भावक शोचि तव हि ...	ऋक्	१	१५६
भावमान्यः (१-६) ...	६ ऋक्	१	४५६
पिता मातरिभ्यः ०-० शंसिष्यति ...	यजुः	१	४५८
(पिता सुतस्य रसिनः) ...	ऋक्	२	११३
पुनर्न इन्द्रो मघवा ...	यजुः	४	११०
पुनर्न अग्निर्जातवेदा ...	यजुः	४	११०
पुर यत्रा वीरवन्तो ...	गाथा	४	६५
सुरोरुचः (१-७) ...	७ ऋक्	२	३७
सुखिण्यौ चरतो जक्ते ...	गाथा	४	७२
पूर्वं मन्थ मपर रान्धम् ...	यजुः	४	२७६
पूवश्चान् करम्भं ...	यजुः	१	३६२
ष्टविभ्यः सम्युचः पाहि ...	यजुः	१	३१६
ष्टानि (१-४) ...	४ स्तोत्राणि	१	३८५
ष्टानि (१-४) ...	४ स्तोत्राणि	२	१५४
ष्टानि (१-६) ...	६ सामानि २ ६६, ३४१, ३६७, ३६८		
ष्टानि (१-६) ...	६ साम	३	११०
ष्टो दिवि ष्टो अग्निः ...	ऋक्	४	३६
ष्ट ...	पदम्	२	११८
ष्टापतेर्विभान्नाम लोकः ...	यजुः	४	१२६
प्रणीर्यज्ञानाम् ...	निविद्	१	४३६
प्रतिराधः (१-३) ...	३ पदानि	३	३६५
प्रति तिष्ठामि व्यावाष्टविभ्योः ...	यजुः	४	२०४
प्रक्षिप शभायत ...	पदम्	३	४१३
(प्र धारा यन्म्) ...	ऋक्	३	३५५
(प्र धारा यन्म्) ...	ऋक्	४	१३
प्रमश्चिड्डीयम् ...	साम	२	२६८

मन्त्रादि	नाम	मात्राः	पङ्क्ति
प्रवहिकाः (१-६)	...	६ ऋचः	६ ३८५
प्रह्वर भगवो जहि वीरबल्ल	...	यजुः	२ ८३
प्राच्यं त्वा दिशि ०-० अभिविष्यन्तु	...	यजुः	४ २४३-२५०
प्राणं प्राणं मे यच्छ	...	यजुः	१ ३८०
प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा	...	यजुः	१ ३७८
प्राच्यो हविरासीरुतु	...	पदम्	३ १५३
प्रातः प्रातरुतं ते वदन्ति	...	गाथा	३ १३२
प्रासदि कक्षा पश्यति	...	यजुः	२ १०२
प्रीदं व्यनम्	...	पदम्	२ ४३
प्रीदं व्यनम्	...	पदम्	२ ४३
(प्रेव्य) "तनूनपातं यजति"	...	प्रीतिः	१ २६३
वह्निव्यवमाणः	...	सोत्रम्	१ ३८१, ४५३
वह्निव्यवमाणः	...	सोत्रम्	२ ६०, ६२
वृहत्	...	साम	२ ३११, ३४१, २८८, ३८५, ४१५
वृहत्	...	साम	२ ३३(२), १३८
वृहत्	...	साम	४ २४३
वृहदयन्तराभ्या मिद मेति युक्तं	...	गाथा	३ १८३
वृक्ष जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्	...	ऋचः	१ १४३
वृक्षान् प्रवर्त्येण प्र चरिष्यामः	...	निगमः	१ १४०
वृक्ष पुनरिष्टं पूर्णं दात्स्वाहा	...	यजुः	४ ११०
वृक्ष प्रपद्ये वृक्ष मा	...	यजुः	४ ११२, १२८
वृक्षसाम	...	साम	२ ३३
वृक्षा च कल्याणी च	...	पदे	६ १५४
वृक्षादभिषेयः प्रि हि	...	ऋचः	१ ३८
वृक्षतस्त्येव दीव्यन्ते	...	श्लोकः	४ २६७

श्रुति	नाम	भागः	पृष्ठा
भारहाजम्	साम	४	१७४
भासम्	साम	२	१७४
भीम एव सौयवसिः	गाथा	४	८७
भुवः	यजुः	३	२०७
भुवदिन्नवन्तः सुध्वम्	यजुः	३	२०७
भूः	यजुः	३	२०७
भूः	यजुः	४	१६२
भूतेच्छदः (१-३)	३ ऋक्	३	४१४
भूरग्निर्योतिर्गोतिरसिः	यजुः १	४२०, ४५२, ४३५, ४०६	
भूरिन्नवन्तः सुध्वम्	यजुः	३	२०७
भूर्भुवः	यजुः	४	१६२
भूर्भुवः स्वः	यजुः	३	२०७
भूर्भुवः स्वः	यजुः	४	१६२, २२६
भूर्भुवः स्वः रितवन्तः सुध्वम्	यजुः	३	२०७
भूर्भुवः स्वरो र्योतिर	यजुः	३	१६१
भूर्भुवः स्वरो मग्निर्गोतिर	यजुः	३	१६१
भूर्भुवः स्वरो ममोऽह मग्नि	यजुः	४	२८६
मधुच्छन्दाः ऋगोतन	गाथा	४	८८
मन उपवन्ता सौतु	पदम्	२	१५३
मनोवायै ऋविषो ऽवदीय०	प्रेषः	१	३०५
महाकर्म भरतस्य	श्लोकः	४	२६७
महादिवाकीर्णम्	साम	१	३४०
महादिवाजीर्णम्	साम	२	३४३
महान्तं त्वा महीनां	ऋक्	४	१६२, २२६
महाष्मही अस्तभाव विजातः	ऋक्	१	१४३
मही मू धु	ऋक्	१	७८

[१२५]

शब्दादि	नाम	भागः	पृष्ठा
मरुतः परिवेष्टारो ...	घोषः	४	२५६
मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च ...	यजुः	४	२२४
माध्यन्दिनपवमानः ...	स्तोत्रम्	१	६५५
माध्यन्दिनपवमानः ...	स्तोत्रम्	२	५६
माहात्म्यामृतानि (१ - २३) ...	२३ पदानि	२	३३६
सुखं मनि सुखं ...	यजुः	१	३८२
यः सक्तं पापकं कुर्यात् ...	गाथा	४	८७
यन्मदमिदं देवान् ...	नितिदृ	१	४३६
यजेन् सौत्रामण्या मपत्नीको ...	गाथा	४	४८
यज्ञायज्ञीयम् ...	नाम	२	६०
यज्ञायज्ञीयम् ...	स्तोत्रम्	२	१८४
यथा ह वा स्फुरिष्येतेन यायाद् ...	गाथा	४	१८३
यदस्य शिष्टं रमिनः सुतस्य ...	ऋक्	४ १५२, ४५३	
यदस्य दुग्धं पृथिवी मरुतम् ...	ऋक्	४	१६७
यदस्य दुग्धं पृथिवी मरुतम् ...	ऋक्	४	१४
यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य ...	गाथा	८	२०३
यदिहोतृमकर्म यद्वरौरिणाम् ...	यजुः	४	१४६
यदसिवा स्वाहुतं घृतं ...	ऋक्	१	१५८
यन्नः पिता सन्नामीते ...	गाथा	४	६४
यं त्विमं पुत्रं मिच्छन्ति ...	गाथा	४	५६
यथोरोजसा स्तमिता ...	ऋक्	२	१७५
यथोरोजसा स्तमिता ...	ऋक्	४	१६
यस्माद् भीषा निषीदमि ...	ऋक्	२	१६७
यस्माद् भीषा निषीदमि ...	ऋक्	४	१४
या ते अग्ने ऽयःश्रया ...	यजुः	१	१७१
या ते अग्ने ऽयाश्रया ...	यजुः	१	१७२

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
या ते अग्ने रजःप्रया	यजुः	१	१७१
या ते अग्ने हरःप्रया	यजुः	१	१७१
याभिरिन्द्र मभ्यध्विष्वत्	ऋक्	४	१६१, २२६
याभिर्गोभिरुदमयं	श्लोकः	४	२६३
प्रावन्तः पृथिव्यां भोगाः	गाथा	४	५६
युष्मि अस्तु दिवेदिवे	पदम्	३	४१२
ये यजामहे	यजुः	१	४१५
यो देवाना मिह	यजुः	१	३८२
यौधाजयम्	साम	२	७३
रथन्तरम्	साम २	३११, ३४१, ३८६, ३९५, ४००	
रथन्तरम्	साम	३	६३(२), ११०
रथीरध्वराणाम्	निविद्	१	४३६
राधन्तरसन्धिः	साम	२	२७१
रुद्रास्त्वा त्रिभुवन	यजुः	४	२२३
रैवतम्	साम २	३१४, ३४२, ३९५	
रैवतम्	साम	३	६५, ६३
रैभ्यः (१...३)	ऋक्	३	३८५
रौरवम्	साम	२	७३
वरं ददामि त्वित्या अभिजित्यै	यजुः	४	२०४
वषट्कार मा मां	यजुः	३	३१
वसवस्त्वा गायत्री ण	यजुः	४	२३३, २४४
वाग् वेदिरासीशत्	पदम्	३	१५३
वागीजः सह ओजः	यजुः	३	३२
वाचस्पतिर्होतासीशत्	पदम्	३	१५३
वाग्रस्यते दिधि नामन्	यजुः	५	१५६

शब्दादि	नाम	आवः	पृष्ठा
वामदेवम्	वाम	२	२२३
वालखिल्याः	६६ ऋक्	२	३६६
वालखिल्यानि (१-८)	८ वाक्यानि	३	३७६
विकर्णम्	वाम	२	३७१
विचक्ष्य	पदम्	१	५४
विशाल मन्त्रीहासीशत	पदम्	३	१५३
विद्युज्जायतां मा मे विषन्	यजुः	४	२६२
वियत्पवित्रं घ्रिषणा	ऋक्	१	१४७
विस्तस्य देधी	ऋक्	२	२६२
विन्धा व्याश्रा दक्षिणमात	ऋक्	१	१५६
विन्धि त्वा देवा आनुष्टुभेन	यजुः	४	२२४
(विष्णोः पृष्ठ मनि)	यजुः	१	२१६
वृष्टिर्जायतां मा मे	यजुः	४	२६२
वैराजम्	वाम २	३११, ३४२, ३६५	
वैराजम्	वाम	२	२५, ६७
वैरूपम्	वाम ३	२५, ३११, ३४२, ३६५	
वैरूपम्	वाम	४	१, ६७
वैश्वानरो अजीजनत्	ऋक्	२	१०७
वैश्वानरो अजीजनत्	ऋक्	४	३६
वैश्वानरो न अङ्घ्रिरोभ्यः	ऋक्	३	१३१
वैश्वानरो न आगमत	ऋक्	३	१३१
वैश्वानरो न ऊतये	ऋक्	३	१३१
वैषट्	यजुः	२	२४
व्यानाय त्वा	यजुः	१	३८०
वतादि विभट् वतपा व्यदम्भो	ऋक्	४	३२
शंभा मोद्वोम्	पदम्	२	५१ (२)

शब्दादि	नाम	भागः	वृत्ता
श्रीसा मोदेवोम् ...	पदम्	२	५२
शतं तुभ्यं शतं तुभ्यं ...	श्लोकः	४	२६३
शम एधि हृदे पीतः ...	यजुः	४	१५
शम्भत् पुत्रेण पितरः ...	गाथा	४	५६
शाकारम् ...	साम	२ ३११, ३४२, ३६५	
शाकारम् ...	साम	३ ४१, ४८	
शिष्णानि ...	४ छत्तानि	३	३६०
शिवेन मा चक्षुषा ...	ऋक्	४	१८७
शुक्रियम् ...	साम	३	२७३
श्रीसावोम् ...	पदम्	२	५१
श्रौतम् ...	साम	२	३८६
(शुधी हवं न हन्तो) ...	ऋक्	२	२५१
बद ...	पदम्	२	२३
बटपदं तूष्णींशंसम् ...	यजुः	१	४७५
बोहृशिसाम ...	साम	२	२५१
स वा नो देवः सविता ...	ऋक्	३ ७५, १३१	
सन्ज्ञानालेषु वे ब्रूयात् ...	गाथा	४	८७
समिः ...	स्तोत्रम्	२ १६४, २७५, २६४	
सप्तदशः ...	स्तोमः	३ १	
समिदसि सव्ये ह्विन्त्रियेण ...	यजुः	४	२०५
समिहो अमिरश्चिना ...	ऋक्	१ १५८	
समिहो अमिर्वृषणा ...	ऋक्	१ १५८	
(समिधो अग्न आण्यस्य) ...	५ यजूर्वि	१ २६६	
समिष्टयजूर्वि (१-६) ...	६ यजूर्वि	१ ८७	
सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवापः ...	यजुः	१ ३६२	

मन्त्रादि	...	नाम	भावः	पङ्क्ति
(सविता देव इह अवतः)	पद्म	१	१३४
(सविता देवः सोमस्य)	पद्म	१	१३४
न वै यथा गो प्रपया	गाथा	४	८७
मय्यं पाद मन्त्रेनिजे	यजुः	४	२८६
साकमन्त्रम्	साम	२	५३८
(साधुर्न यधुर्धुमुर)	ऋक्	२	२५१
सामाध्वर्युरासीत्	पद्म	३	१५३
सार्पराज्ञानि	१ सामानि	३	१४४
सावीर्हि देव प्रथमाव	ऋक्	१	२२१
सुधायां ह वै वाजी	ऋक्	२	२२५
सुत्रज्ञगया	निगदः	३	२३९
सुत्रज्ञगया	साम	३	२३२
सुमत्पद्मवदे	यजुः	१	३६२
(सुमत्पद्मवदे म इहं संशिष्यति)	यजुः	१	४२८
सूर्यो ज्योतिर्व्योतिः स्वः सूर्यः	यजुः १ ४३०, ४५२, ४६५, ४७६		
सूर्यो ज्योतिर्व्योतिः स्वः सूर्यः	यजुः	३	१६१
सो अध्वरा करति ज्ञातवेदाः	निविद्	१	४४०
सोमस्यान् वीहि	यजुः	२	२१
सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणाथ	प्रेषः	१	६८
सौपर्यम्	ऋक्	३	३४६
स्तोकैभ्यो ऽनुब्रूहि	निगदः	१	३१६
स्तोमभागाः	यजुषि	३	२०३
स्वरसामानि	सामानि	३	३४१
स्वरिन्वन्तः सुध्वम्	यजुः	३	२०७
स्वाहास्ततः शुचिर्देवेषु जर्मः	ऋक्	१	१५६
हरिवा ५ इन्द्रो धाना यत्तु	ऋक्	१	३६९

समाधि	नाम	भागः	पृष्ठा
हविरसि वीहि	यजुः	१	३६३
हविर्हानाभ्यां प्रोक्ष्यमानाभ्यां	प्रेषः	१	२१२
हिरण्येन परीकृतान्	श्लोकः	४	२६७
हुतं हविर्मधु हविर्निस्तमे	यजुः	१	१५६
होतरमिष्टुहि	प्रेषः	१	१४३
होता देवहतः	निविद	१	४३६
होता मनुवतः	निविद	१	४३६
(होता यक्षदमिं समिधा १-१२)	१२ यजुषि	१	२६२-२६६
(होता यक्षदमिं समिधा १-१२)	१२ यजुषि	२	३७
(होता यक्षदमिं समिधा १-१२)	१२ यजुषि	३	२८६
(होता यक्षदमिं स्वादाव्यस्य)	यजुः	१	३२७
(होता यक्षदमिं वायु मग्नेराम्)	प्रेषः	१	४१५
(होता यक्षद वायु अर्धन्त)	प्रेषः	१	४१५

७

॥ अथैतरेयश्रुतदेशव्यक्तिनामसूची ॥

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
अगस्त्यः	३	६२	१७	अङ्गिरसः (यजमानाः)	३	७७	२०
अमिः (आङ्गिरसः)	३	४०२	५	अङ्गिरा ऋषिः	३	१२	८
अङ्गिरः	४	८७	८	अङ्गो वैरोचनः	४	२६३	३, ६
अङ्गिरसः (ऋषयः)	२	३२८	१२	अजीगर्तः सौर्यमिः	४	७२	१६
अङ्गिरसः (महर्षयः)	२	४२०	१०	अतिमारिणी इरावती	४	५६	१५

नाम	भागः पृष्ठा संक्तिः	नाम	भागः पृष्ठा संक्तिः
अथरात्रिर्वाचनंतिपिः	४ २५८ ३	इरावती नान्तिारिणी	४ ५६ १५
अन्तर्वेदी	... ४ १३१ ७		
अन्ताः	... ४ ६४ २२	उत्तरकुरवः (अनपदाः)	४ २३१ १४
अभिप्रनारिणीष्टल्लद्युधः	२ २३१ १३	उत्तरकुरवः (देवाः)	४ २६८ ८
अभ्यग्निरैतप्रायनः	३ ३६४ १३	उत्तरमः	... ४ २६१ १४
अयास्यः (उन्नाता)	४ ७६ ३	उदन्त्याः	... ४ ६४ १३
अरिद्धमः सनभृतः	४ १५८ १	उदमय आचयेयः	... ४ २६३ २
अर्बुदः कादवेयः	... ३ २१३ ७	उद्दालक आरुणिः	४ १६२ १६
अर्बुदोदात्तपर्वणी प्रपट्ट	३ २१३ १३	उपाविन्ननिभृतयः	१ १८१ ६
अवचक्षकः	... ४ २६३ १३	(उशीनररागः)	... ४ २३१ २०
अवसारः	... १ ३६३ ४		
अष्टकः	... ४ ८८ ३	अयमः	... ४ ८८ ३
अमितश्रुताः	... ४ १३१ १२		
		शेकाष्टशास्त्रोमानुतन्तयः	३ १८४ ३
आङ्गिरस आजीगतिः	४ ८७ ५	शेष्ठाकः	... ४ ७१ १७
आङ्गिरसः संवत्तः	४ २५८ २०	शेष्ठाको नपमः	... ४ ५६ ५
आङ्गिरसी ऽदिः	... ३ ४०२ ५	शेत्तणः	... ३ ३६४ ८
आजीगतिराङ्गिरसः	४ ८७ ५	शेत्तप्रायनी ऽभ्यभिः	३ ३६४ १३
आजीय उदमयः	... ४ २६३ २	शेत्तप्राः कायः	... १ ३६३ ५
आदित्याः (यजमानाः)	३ ४०६ ६		
आम्नायाः	... ४ २५८ ५	ओग्रसेन्या वृधोश्रुतिः	४ २५८ ८
आराजिः सौजातः	४ ११२ १५	ओर्वाः	... ३ ३६४ १८
आरुणिरुद्दालकः	४ १६२ १६		
आविशितः कामप्रिः	४ २५६ ४	अयष शम्भयः	... १ ३६३ ५
आविशितो मरुतः	४ २५६ १	कश्चपाः	... ४ १३१ १२
आश्वतरो वृल्लिः	३ ३७४ ११	काश्चीवान् सुशीर्षिः	३ ८५ १७
आश्विः आश्वतरः	... ३ ३७४ ११	कादवेयो ऽर्बुदः	... ३ २१३ ७

नाम	भाग: पृष्ठा संक्ति:	नाम	भाग: पृष्ठा संक्ति:
कापिषेयाः	... ४ ८७ ९	जनमेजयः पारिवितः	४ १२१ १३
कामप्रिरावितः	४ २५६ ४	जनमेजयकः	... २ ३८६ ८
कावधियः तुरः	... २ ३८६ ७	जमदग्निः (अजगर्भः)	४ ७६ २
कावधियः तुरः	... ४ १५७ १५	जातुकर्ष्यः	... ३ १७८ १२
कुमारो गन्धर्व्यहीता	३ १७८ १५	जानकिः क्रतुविदु	... ४ १५८ २
कुवचेजम्	... ४ १४२ ८	जानन्तपिः अत्यरातिः	४ २६८ ३
कुवपञ्चाला राजानः	४ २३१ २०	जानश्रुतेय उपाविः	१ १८१ ६
(कुवराजः)	... ४ २३१ २०	जानश्रुतेयो नगरी	... ३ १८४ ५
कुशिकाः	... ४ ६५ ६	जावाकः सत्यकामः	४ १६२ १४
कुशाग्रवाली पुरुषः	३ ७८ १२	तुरः कावधियः	... २ ३८६ ७
कौरिभिः सुत्वा	... ४ २६२ १२	तुरः कावधियः	... ४ १५७ १५
कौशारवो मेजयः	४ २६२ ११	दीर्घतमा मामतेयः	४ २६७ २
कौशितकम्	... ४ ४७ १५	दीर्घारण्यानि	... ३ ३३३ ८
क्रतुविदु जानकिः	... ४ १५८ २	दुर्मुखः पाञ्चालः	... ४ २६७ १८
गङ्गा	... ४ २६७ १२	देवसेजम्	... ४ २६८ १०
गन्धर्व्यहीता कुमारी	३ १७८ १५	देवभागः श्रौतः	... ४ २ १०
गन्धारी गन्धितु	... ४ १५७ १८	देवरातो वीरः	... ४ ६५ ७
गन्धिकाः	... ४ ६५ ४	देवरातो वैश्यामित्रः	४ ८७ २
गिरिजो नाभयः	... ४ २ १२	देवावधो बभूवुः	... ४ १५७ १८
गन्धमदः	... ३ ११ ४	दीर्घवर्णिभैरतः	... ४ २६७ ४
गौपाकायनः शुचिष्ठः	२ २३१ १४	धन्व	... ३ ३६३ ७
गौरिवीतिः प्राक्तः	२ ८२ १३	नगरी जानश्रुतेयः	... ३ १८४ ५
ग्रीवः	... ३ ३७४ १५	गन्धितु गन्धारः	... ४ १५७ १८
गन्धवो भार्गवः	... ४ २५७ १५		

नाम	भाग: पृष्ठा संख्या:	नाम	भाग: पृष्ठा संख्या:
नभाकः	... ३ ३३८ १५	नखा काङ्कजायनः	... ३ १३३ ३३
नाभानेदिहो मानवः	३ ७७ १५		
नारदः	... ४ ५६ ७	भरत ऋषभः	... ४ ८८ ३
नीच्याना राजानः	... ४ २३१ ७	भरताः	... १ ४०० ३
नीधाः	... ३ ३०५ ३	भरताः	... १ ७७ ८, १५
(पञ्चानराजः)	... ४ २३१ २०	भरतो दौष्यन्तिः	... ४ २६७ ४
पर्वतः	... ४ ५६ ७	भरवाजः	... २ २३५ १४
प्राञ्चालो दुर्मुखः	... ४ २६७ १८	भरवाजः	... ३ ३०५ ४
पारिचितो जनमेजयः	४ १३१ १३	भार्गवश्चावनः	... ४ २५७ १५
पुष्पाः	... ४ ६४ १२	भार्गायणः कैरिशिः	४ २६२ १२
पुरुषः कण्ठप्रवासी	३ ७८ १२	भीमो वेदभः	... ४ १५७ १८
पुलिन्दाः	... ४ ६४ १३	भूतवीराः	... ४ १३१ १२
पैत्र्यम्	... ४ ४७ १४	भृगुः	... १ ३६८ ३
पेजवनः सुहाः	... ४ १५८ ३	भौवनो विष्णुकर्मा	... ४ २५८ १२
प्रपद अर्बुदीदाभर्पणी	३ २१३ १३	मधुच्छन्दाः	... ४ ८८ ३
प्राच्याना राजानः	... ४ २३० १५	मरुत आविन्धिनः	४ २५६ १
प्रियमेधाः	... २ ८३ १२	मन्थारः	... ४ २६७ ८
प्रियव्रतः सोमापः	४ १५७ ३	महिदासः	... १ ७ १३
प्रियमेधाः	... ४ २६३ ८	मानवः प्रार्थातः	... ४ २५७ १६
		मानवो नाभानेदिहः	३ ७७ १३
बभ्रुर्देवाहधः	... ४ १५७ १८	मानुतन्मथ येकादश्राजः	३ १५४ ३
बाभवाः	... ४ ८७ ३	मामतेयो दीर्घतमाः	४ २६७ २
बाभयो गिरिजः	... ४ २ १२	मार्गवेयो रामः	... ४ १३१ १६
बुलिन आन्धतरः	... ३ ३७४ ११	मूतिबाः	... ४ ६४ १३
बृहदुदयः	... ४ २६७ १७	मेचयः कौशारवः	... ४ २६२ १३
केदो हिरण्यदन्	... २ २४ ४	मौत्रयो नखा	... ३ १३ १५

नाम	भागः	पृष्ठा संक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा संक्तिः
यसुना	...	४ २६७ ११	विश्वामित्रः (होता)	४ ७६ २	
युष्माञ्चैष्टिरौयसेभ्यः	४ २५८ ८		वीरो देवरातः	...	४ ६५ ७
रथस्यः	...	२ २३१ १७	वृज्जः	...	४ २६७ १२
रामो भार्गवेयः	...	४ २३१ १६	वृद्धदुम्भोऽभिप्रतारिणः	२ २३१ १४	
रेवः	...	४ ८८ ३	वृषशुभ्रो वातावतः	३ १०८ १३	
रोहितः	...	४ ६७ १३	वेदभो भीमः	...	४ १५७ १८
राजन्नायनो मौद्गल्यः	४ १८ ११		वेधनो क्षरिश्चन्द्रः	...	४ ५६ ५
रत्नः	...	३ ३३८ १४	वेरोचनः अङ्गः	...	४ २६३ ३, ६
(वशराजः)	...	४ २३१ २०	विश्वामित्राः	...	४ ६५ ७
रत्नः	...	४ ३०५ ६	विश्वामित्रो देवरातः	४ ८७ २	
रत्नः	...	४ ३१७ ८	वृत्तार्ताकः सात्ताजितः	४ २५८ २	
रत्नः (जन्ता)	...	४ ७६ ३	श्वराः	...	४ ६४ १२
राजरत्नायनः सोमशुभ्रा	४ २५८ १		श्राकलः	...	२ २२ १४
वातावतो वृषशुभ्रः	३ १०८ १२		श्राक्यो गौरिवीतिः	२ ८२ १३	
रात्रिः सपिः	...	३ ३४० ८	श्राय्याः	...	२ ४२० १०
रामदेवः	...	२ ४०६ १७	श्राय्यातो मानवः	...	४ २५७ १६
रामदेवः	...	४ ३०४ १२	श्रुचिष्ठो गौपालायनः	२ २३१ १४	
रामदेवः साव्यहयः	४ २६८ २		शुनः पुच्छः	...	४ ७३ १
विभान् (प्रजापतेर्लोकः)	४ १२७ ४		शुनः श्रेपः	...	४ ७३ १
विमदो विरिजितः	३ २५ १२		शुनोलाङ्गलः	...	४ ७३ १
विरिजितो विमदः	३ २५ १२		शुभ्रिणः श्रेयः	...	४ २६८ १२
विश्वकर्मा भीवनः	...	४ २५८ १२	श्रेयः शुभ्रिणः	...	४ २६८ १२
विश्वम्भरः मौद्गल्यः	४ १३१ ४		श्रापणाः	...	४ १३१ ४
विश्वामित्रः	...	३ ३०४ ११	श्रापणावः	...	४ १३१ १७
			श्रीतो देवभागः	...	४ २ १०

नाम	भाग: पृष्ठा पंक्ति.	नाम	भाग: पृष्ठा पंक्ति.
संवर्त आङ्गिरसः ...	४ २५८ २०	सुकीर्तिः काण्डीवतः	४ ८५ १७
सद्यकामी आवाकः ...	४ १६२ १४	सत्वा कैरिणिः ...	४ २६२ १२
सत्वंता राजानः ...	४ २३१ २	सुदाः पैलवः ...	४ १५८ ३
सनश्रुतो ऽरिन्दमः...	४ १५८ १	सैरावती (शेरावती ?)	४ ३२४ १२
सरस्वती ...	१ ३६३ ५	सोमकः माहदंशः	४ १५७ १७
सर्प ऋषिः ...	३ २१३ ७	सोमशुभा वाजरत्नायनः	४ २५८ १
सर्पिर्वाशिः ...	३ ३४० ८	सोमापः प्रियव्रतः ...	४ १५७ ६
सर्वचरः ...	३ २१३ ६	सौजात आराजिहः	४ ११२ १५
भवशीशीनराः ...	४ २३१ २०	सौबलः ...	४ ३४० ८
सहदेवः सार्ज्यः ...	४ १५७ १७	सौयवमिरजीगर्तः	४ ७२ १६
साकमन्थः ...	२ २३६ २	सौवज्जनो विश्वन्तरः	४ १३१ ४
साचीगुणः ...	६ २६७ ६	हिरण्यदत्त वैदः ..	२ २४ ४
सायहथो वामिष्ठः	४ २६८ २	विशेषतो द्रष्टव्यम् ...	
साञ्जाजितः श्रान्तनीकः	४ २५८ २	जन्तवः *	४ ६५ १०
सार्ज्यः सहदेवः ...	४ १५७ १७		
साहदेवः सोमकः ...	४ १५७ १७		

* "अजीगर्तस्य कुटस्य ऋषिर्जन्तुः सञ्जातः" - इति सा० भा० ।

अस्मन्मते त्वत्तन्त्रोपपत्त्यै जन्तुना मिति बहुत्वश्च वशात्, अपि तु जन्तु-
वंशीयो ऽजीगर्तः स्यात् ।

अथ यत्र नामैकं ऽपि अर्कोऽयं संशयः, तादृशस्यैव नाम्नोऽहं द्विजि-
ह्वगुर्वैलिखः, कृतो नान्येषां आक्षेपः, वद्वारश्रुतावा मनीति ।

॥ अथैतरेखण्डप्रतीकसूची ॥

प० = पक्षिका, अ० = अध्यायः, ख० = खण्डः, भा० = भागः, पृ० = पृष्ठा ।

खण्डप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	पृ०
अथये प्रणीयमानायामुग्रहीत्याहाध्वर्युः	१. ५. २.	१	१६६
अथये मथ्यमानायामुग्रहीत्याहाध्वर्युः	१. ३. ५.	१	११६
अग्निर्देवैर्ह इति शंसत्यसौ ...	२. ५. २.	१	४३८
अग्निर्वा एव त्रैश्वानरः पञ्चमेभिः ...	८. ५. २.	४	२७८
अग्निर्वै देवता प्रथमं महर्वाहति ...	४. ५. १.	२	४००
अग्निर्वै देवानां होतासीत् ...	२. २. ३.	२	५६
अग्निर्वै देवानां मत्रसो ...	१. १. १.	१	१२
अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्तो ...	३. ५. ५.	२	२३५
अक्षौषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां मनु ...	१. ५. ४.	१	२२१
अङ्गमो यूपं मनुग्रहीत्याहाध्वर्युरङ्गन्ति	२. १. २.	१	२४०
अथ तसो ब्रूयाच्चतुष्टयानि त्रानस्यत्त्वानि	८. ४. २.	४	२४०
अथ देवीनां सूर्याय पुरोक्ताश्रम ...	३. ५. ४.	२	२३०
अथ पञ्चवीर्यं वा यतच्छब्दो ...	१. १. ६.	१	५३
अथ यदौदुम्भरागृज्जो वा एषो ...	७. ५. ६.	४	१४७
अथ यदौदुम्भर्यामन्दी भवत्यौ ...	८. २. ४.	४	१६८
अथ जेजाकं वरुणो जग्राह ...	७. ३. ३.	४	७१
अथार्भयो वै देवतया कृत्रियो ...	७. ४. ६.	४.	१२०
अथातः परिधानीया एव ...	६. २. ४.	३	२४२
अथातः पञ्चोविंशतिस्तस्य विभागं ...	७. १. १.	४	१
अथातः पुनरभिषेकस्यैव ...	८. २. १.	४	१८२
अथातः पुरोधया एव ...	८. ५. १.	४	२७४
अथातः स्तुतशस्त्रयोरपैकादिकं ...	८. १. १.	४	१६४

खण्डप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	प०
अथात आरम्भणीया एव ...	६. २. ३.	४	२३६
अथात इष्टापूर्तस्वापरिचयानिः ...	७. ४. ३.	४	११०
अथात ऐन्द्री महाभिवेकस्ते देवा ...	८. ३. १.	४	२२६
अथात स्कन्दाभ्येव यतिप्रजया ...	३. १. ३.	२	२५४
अथातो हीन्ताया आवेदनस्येव ...	७. ४. ७.	३	१२६
अथातो देवयजनस्येव याचभाम् ...	७. ४. २.	४	१०७
अथातो त्रिपुण्यः परिमरो ...	८. ५. ५.	४	२८०
अथातो धनमानभगास्येव ...	७. १. ८.	३	१२६
अथातो ऽहं नस्य युक्तिश्च तिसृक्तिश्च ...	६. ४. ७.	३	३३२
अथासा औदम्बरी मासन्दौ सम्भरन्ति ...	८. ४. ३.	४	२४६
अथाह यत्कथिण्यो ऽभ्या ह्योत्रा ...	६. ३. ५.	३	२७७
अथाह यदेतास्मिन् लकथिण्यो ह्योत्राः ...	६. ३. ६.	३	२८०
अथाह यदेन्द्री वै ऽभी ऽथ कस्ताद ...	६. ३. ५.	३	२६१
अथाह यदेन्द्री वै ऽभी ऽथ तीर्थमवनं ...	६. ३. ७.	३	२६०
अथाह यन्नागराण्यं वै ऽतोऽथमवनं ...	६. ३. ८.	३	२६८
अथेनं प्राप्तां दिशि वसवो देवाः ...	८. ३. ३.	३	२३०
अथेनं सुदुम्बरशाखा मन्मङ्गायाभि ...	८. २. ३.	४	१६१
अथेनं सुवाच वरुणं राजानं सुप्रधाव ...	७. ३. २.	४	६७
अथेन्द्रो वै देवतया कथिथो भवति ...	७. ४. ५.	४	११८
अथोत्तरं सुप्रकथे मृदुधा धनु मेतां ...	१. ४. ५.	१	१५८
अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्यवरोत्तुर्ग्या ...	८. २. ५.	४	२०३
अथोदुम्बरीं समन्वारभन्त ...	५. ४. ५.	४	१४८
अध्वर्यो इत्याहुयते चतुर्होत्र्य ...	१. ४. ६.	२	१५३
अन्नादां वा एतेनावरुण्ये ...	२. १. २.	२	६
अन्यतरो ऽनङ्गत्वं प्रकृतः स्याद ...	१. ४. ३.	६	१०७
अप प्राच इभ्रं विष्ठां अभि-रानिनि ...	६. ३. ६.	३	३२८
अपूर्था पुनतमान्यस्मा इति कर्त्तं ...	३. ३. ४.	३	११६

सूत्रप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	पृ०
अश्वतरिरीयेगाभिराणि मधवन् ।...	४. २. ३.	२	२८६
असावि देवं गोऋणीक मन्ध इति ...	६. ३. ३.	३	२६५
असौ वा अस्यादित्यो यूयः ...	५. ५. ३.	३	१७१
अज्ञा रणः संलज्जतादित्याह ...	२. १. ७.	१	२८५
अहर्वै देवा अश्रयन्त रात्री मसुरास् ...	४. १. ५.	२	२६६
आमेधी प्रथमा घृतयाण्या ...	३. ३. ८.	२	१४६
आ त्वा वदन्तु हरय इति ...	६. ३. १.	३	२५६
आ न इन्द्रो दूरादा न आभादिति ...	४. ५. २.	२	४०६
आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते हृन्मि ...	५. १. ३.	३	१७
आग्नीभिराग्नीषाति तेजो वै ...	२. १. ४.	१	२६०
आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु ...	३. ३. ६.	२	१३५
आहूय तृणीशंसं शंसति ...	२. ५. ७.	१	४६३
आहूय दूरोद्दणं रोदति स्वर्गो वै ...	४. ३. ७.	२	३५६
इति शु पुरस्तादयोपरिष्ठात् ...	३. ४. ३.	२	१८०
इन्द्रस्य शु वीर्याणि प्र वोच मिति सूक्तं ...	५. ३. २.	३	१०३
इन्द्रियं वा एतद्विंशोक्तो यद्धि ...	८. ४. ६.	४	२५२
इन्द्रो वै देवता त्रितीय महर्जहति ...	४. ५. ३.	२	४१३
इन्द्रो वै वृत्रं अग्निर्वांसं गास्तृतेति ...	३. २. ५.	२	६७
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा गास्तृतीति ...	३. २. ४.	२	६४
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर् ...	३. २. १०.	२	६३
इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्त्वर्वा देवता ...	३. २. ८.	२	८८
इन्द्रोपवात शवसो नपात इति ...	६. ३. ४.	३	२७०
उद्यन्तु खलु वा आदित्यः ...	५. ५. ६.	३	१८१
उह्वराष्टवनीम मित्पराङ्ग आह ...	५. ५. १.	३	१६३

खण्डपतीकम्	प० प० ख०	भा०	प०
उभयः परिधानीया भवन्ति ...	६. २. ५.	३	२३५
अहं च वा इदं मयि साम चाक्षां ...	३. २. १२.	२	१०४
अथयो वै शरस्वत्यां खन मासत ...	२. ६. १.	१	३६६
एकविंश मेतदहंरुपयन्ति ...	४. ६. ४.	२	३६६
एतेन ह वा ऐन्नेण महाभिषेकेण तुरः	८. ४. ७.	४	२५७
एतेन ह वा ऐन्नेण महाभिषेकेण दीर्घतमा	८. ४. ८.	४	२६७
एतेन ह वा ऐन्नेण महाभिषेकेणोदमय	८. ४. ८.	४	२६७
एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति ...	७. ५. ४.	४	१४२
एते ह वै संवत्सरस्य चक्रं ...	५. ५. ५.	३	१८२
एन्र यान्नुप नः परावत इति सूक्तं ...	५. २. ८.	३	७३
एवयामरुतं शंसति प्रतिष्ठा वा एवयामरुत	६. ५. ४.	३	३७४
ऐकाहिका होत्रा एता वै शाक्ताः ...	८. १. ४.	४	१७६
ऐतश्चप्रलार्पं शंसत्येतशो ह वै सुनिर...	६. ५. ७.	३	३६४
कक्ष मित्र त्वा वसुं कक्षयो व्यतसीनां ...	६. ४. ५.	३	३२२
ऊह युत इन्द्रः कक्षिन्नयेति सूक्तं ...	५. १. ५.	३	३५
गच्छाणां त्वा गच्छपतिं हवामह इति ...	१. ४. ४.	१	१४६
गर्भा वा एत उक्त्वाणां यन्निविदम् ...	३. १. १०.	२	३६
गवामयनेन यन्ति गावो वा ...	४. ३. ३.	२	३२७
गायत्री स्मृतकृतः संयान्ये ...	१. १. ५.	१	४४
गौरिवीतं योऽक्षिप्रमम कुर्वीत ...	४. १. २.	२	२५५
गौर्वै देवता पञ्चमं ब्रह्मवदति ...	५. २. १.	३	४५
गहोक्तं वा एतद्यत् प्रजगं ...	३. १. १.	३	५

सङ्ग्रहप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	प०
अक्षुषि वा यतानि भरतानां यत् ...	१. ४. ८.	१	४३
अतुर्विप्र मेतदहं प्रयत्न्या० ...	४. २. ६.	२	३०४
हन्सा वै षष्ठे नाम्नामानां रसोऽद्यनेदत्	६. ५. ६.	३	३८५
हन्सांसि वा अन्धोऽन्यस्यायतनं मध्यधायन्	४. ४. ५.	२	३८८
हन्सांसि वै देवभ्यो ह्यथ मृदुः ...	३. ५. ३.	२	२२४
अनिष्ठा उग्रः सङ्गसे तुरायेति स्तुतम् ...	८. १. २.	४	१६६
जातवेदस्यं शंसति प्रजापतिः प्रजा ...	३. ३. १२.	२	१६३
जितयो वै नामैता यदुपसदो ...	१. ४. ७.	१	१७५
ज्योतिर्गौराशुरिति स्तोमेभिर्न्ययं ...	४. ३. १.	२	३२१
ततो वा यतान्क्रीगन्म्यातान् मैत्रावरुणो	६. ४. ३.	३	३११
तदग्निना पर्यादधुस्तम्भरतो धूर्त्तम् ...	३. ३. १०.	२	१५३
तदग्निस्तद्विष्णोर्मे सं ददात्रा ...	८. ५. ३.	४	२८१
तदाहुः कथं मनुष्यः प्रातरशुवाक इति ..	२. २. ८.	१	३५४
तदाहुः काः स्वाहाकृतीनां पुरीषुवाक्याः	२. २. ३.	१	३२५
तदाहुः क्रियतीमिरिगुयादिति ..	६. १. २.	३	२१८
तदाहुः संशंसन्तु षष्ठेऽह्नाम् ...	६. ४. १०.	३	३५२
तदाहुः सर्पेऽन्तु न सर्पेऽन्तु इति ...	२. ३. ४.	१	३८१
तदाहुः सूर्यो नातिग्रस्तो ...	४. २. ४.	२	२६१
तदाहुर्महावदाहः यदपैव ह्रीचं ..	५. ५. ८.	३	२०२
तदाहुर्न्य आहितामिराग्नययोगेनाग्निना ...	७. २. ८.	४	३५
तदाहुर्न्य आहितामिरपवसथेऽग्नौ कुर्वीत	७. २. ७.	४	३२
तदाहुर्न्य आहितामिरपवसथे न्नियेत ...	७. २. १.	४	६
तदाहुर्न्य वाव स्तोत्र मेव शस्त्रम् ...	३. १. ४.	२	१६
तदाहुर्न्यदस्मिन् विन्धजिह्वतिरात्र ...	६. ५. ५.	३	३८१

22

अणुप्रतीकम्	पञ्चमख०	भा०	ग०
ते वा अत्रुवन्नादित्यान् युष्माभिरिदं ...	३. ४. ५.	२	१३०
ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्त्यम् ...	३. ५. ६.	२	२३६
ते वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्ध्वं स्वर्गं ...	३. ४. ४.	२	१६७
ते वा इमे इतरे द्वन्द्वसौ गायत्रीम् ...	३. ४. ४.	२	१२५
तेषां यश्चममानां रसो ऽवाहेत् ...	७. ५. ५.	४	१४४
ते ह्यादित्यान्ङ्गिरसो ऽयाजयंस्तेभ्यो ...	६. ५. ६.	३	४०६
अयश्च वा एते त्राहा व्या ...	४. ४. २.	२	३६६
अयाणां भक्षाणां मेक माहुरिच्छन्ति ...	७. ५. ३.	४	१३७
त्रयो वै वषट्कारा वचो धाम क्क्षत्रिणः	६. १. ७.	२	२६
त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते ...	३. ५. २.	५	२१६
त्वं ममै सप्रया अमि ...	१. १. ४.	१	४१
दीक्षणीथिष्ठिस्तायते ता मेवत्र ...	३. ४. २.	२	१०५
दीक्षा वै देवेभ्यो ऽप्राकामत् ...	४. ४. ४.	२	३६१
दूरोद्वर्णं रोहति तस्योक्तं त्राक्षणम् ...	६. ४. ६.	३	३४६
दूरोद्वर्णं रोहति स्वर्गं वै लोका	४. ४. ६.	२	३४६
देवक्षेत्रं वा एतदन्तं वषट्कार	५. २. ४.	३	५०
देवनीचं प्रांमत्यादित्याश्च ह वा	६. ५. ८.	३	४०२
देवपात्रं वा यदु वषट्कारो	३. १. ५.	२	७१
देवरथो वा एष यद्यजम् ...	२. ५. ५.	१	४५०
देववर्म वा एतद् यन् प्रयाजाश्च	१. ४. ६.	१	१८८
देवविशः कक्षयितया इत्याहुम्हन्द्मन्द्मि	३. २. १.	२	११
देवविशः कक्षयितया इत्याहुस्ताः ...	१. २. ३.	१	७४
देवानां वै सवगानि गाधियन्त	२. ३. ५.	१	३८७
देवानां पत्नीः प्रांसत्यनूत्नीरसि	३. ३. १.२.	२	१६६
देवा वा असुरैर्युद्धं सप्त प्रायम्	३. ४. १.	२	१८१
देवा वै प्रथमेनाह्निन्नाश्च वज्रं	३. १. १.	२	२४५

खण्डप्रतीकम्	प० प० सं०	भा०	प०
देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्ता ...	६. ४. ८.	३	३३८
देवा वै यज्ञ मतन्वत ०—० तानाप्रीते	६. २. १.	३	२३१
देवा वै यज्ञ मतन्वत ०—० तान् दक्षिणत	२. २. १.	१	३११
देवा वै यदेव यज्ञोऽकुर्वन् ...	२. ४. ७.	१	४२३
देवा वै सोमस्य राज्ञोऽप्यपेये ...	२. ४. १.	१	३६६
देवासुरा वा यष्टु लोकेषु समयतन्त ते वा	१. ४. ६.	१	१६७
देवासुरा वा यष्टु लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	२. ५. ४.	१	४४५
देवासुरा वा यष्टु लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	५. २. ६.	३	६३
देवासुरा वा यष्टु लोकेषु संयेतिरे ...	८. २. ६.	४	२०६
देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निनिदम् ...	६. १. १.	२	२१४
देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ह्योतरनुवृद्धौ	२. २. ५.	१	३३५
देव्याः श्रमितार व्यारभश्च सुत ...	२. १. ६.	१	२७१
योर्वै देवता षष्ठ मष्टवैहति ..	५. २. ७.	२	६५
धाव्याः शंसति धाव्याभिर्वै प्रजापतिर	३. २. ७.	२	७६
नाभानेदिङ् शंसति नाभानेदिङ् वै ..	५. २. ६.	६	७७
निषमाद् धृतवतो वरुणः पश्यास्वा ..	८. ३. २.	४	२२६
निषमाद् धृतवतो वरुणः पश्यास्वा ...	८. ४. ४.	४	२४८
पर्यपये कियमाणायातुञ्जीत्याह्वार्युर्	८. १. ५.	१	२६७
पर्युं पु प्र धन्व वाज्रमातये ...	८. २. ७.	४	२१५
पान्त मा वो व्यन्मम इत्यन्धस्वत्या ..	४. १. ६.	२	२७०
पारुष्णीपीरुपदधनि पूर्वयोः सवनयोः .	५. २. ५.	३	६१
पुनर्वा एत नृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ...	१. १. ५.	१	३३
पुर्वर्धने देवाः पशु मालभन्त ...	८. १. ८.	१	२६४
पृष्ठां वरुञ्च सुपयन्ति ..	५. ४. ६.	२	१४७

खण्डपतीकम्	प० अ० व०	मा०	पृ०
प्रजापतियज्ञो वा एष य दादृशाहः ...	४. ४. ३.	२	३७६
प्रजापतिरकामयत प्रजायेय ...	४. ४. १.	२	३६६
प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्त्वया०	५. ५. ७.	३	१६५
प्रजापतियज्ञं मत्सृजत यज्ञं ह्यष्ट मनु ...	७. ४. १.	४	१०३
प्रजापतिर्वै यज्ञं कर्त्तासि देवेभ्यो ..	३. २. २.	२	५५
प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं ...	४. २. १.	२	२७८
प्रजापतिर्वै खां दुहितरं मभ्यध्यायद् ...	३. ३. ६.	२	१४६
प्रजापतौ वै स्वयं ह्योतरि ...	२. २. ६.	१	३४२
प्रथमं प्रच्छ सुपयन्ति प्रच्छानि ...	४. ३. २.	२	३२४
अथाजवद्भुवार्जं कर्त्तव्यम् ...	१. २. ५.	१	८३
प्र वो देवायामय इति प्रमन्ति ...	७. ५. ८.	१	४६८
प्र वो देवायामय इत्यनुष्टुभः ...	२. ५. ३.	१	४४३
प्राक्षां वै दिशि देवाः सोमं ...	१. ३. १.	१	६२
प्राक्षां त्वा दिशि वसवो देवाः ...	८. ४. ५.	४	२४६
प्राणानां वा एतदुक्तं यत्प्रउगं ...	३. १. ३.	२	१२
प्राणा वा ऋतुयाजास् ...	२. ४. ५.	१	४१०
प्राणा वै दिदेवता अननानं ...	२. ४. ४.	१	४१३
प्राणा वै दिदेवता एकपात्रा गच्छन्ति	२. ४. ३.	१	४०८
प्राणा वै दिदेवताः प्राण इच्छा ...	२. ४. ६.	१	४२०
प्रिदं ब्रह्म तृचतुर्यैवाविषेति सूक्तं ...	५. २. ३.	३	५३
ब्रह्म वा इदं मग्ने रथन्तरं वास्तं ...	४. ४. ६.	२	३६५
ब्रह्मद्रथन्तरे सामनौ भवत एतं ...	४. २. ७.	२	३११
ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ..	१. ४. २.	१	१४३
ब्रह्म वा व्याह्वयः सत्त्वं निविद् ..	७. ५. १.	१	४३४
ब्राह्मणत्वात् प्रगाथं शंसति ..	३. २. ६.	२	७०
ब्राह्मण्यस्य परि दधासि ...	४. २. ५.	२	२६६

सुखप्रतीकम्	प. ५०. ५०.	भा. ७०.	
भूतेष्वदः शंसति भूतेष्वद्विषं ...	६. ५. १०.	३	४१४
मनोताये हविषो ऽवदोयमानस्यानु ...	७. १. १०.	१	५०५
मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ...	३. २. ८.	२	८२
महाऽनाम्नीना सुपसर्गानुपलब्धज्यं ...	४. १. ४.	२	२५६
महानान्नीष्वत्र स्तुवते शाकरेण माम्ना	५. २. २.	३	४८
यः श्वः स्तोत्रियस्त मयुरूपं कुर्वन्ति ...	६. ४. १.	३	५०१
यज्ञेन वै देवा ऊर्जुः स्वर्गं लोक मायंस्ति	७. १. १.	१	२४४
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तमिष्टिभिः ...	१. १. २.	१	२६
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तं प्रैषेः ..	३. १. ६.	२	३६
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् वो ...	१. ४. १.	१	१४०
यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाद्य मुदक्रामत् ...	३. ५. १.	२	२१४
यच्च न्दं देवताः पर्यङ्मन् ...	७. ५. २.	४	१४५
यथा वै पुरुष एवं विपुर्वास्तस्य ..	४. ३. ८.	२	३५६
यदा एति च प्रैति च तत् सप्रमस्यान्ही	५. ३. १.	३	६१
यदे चतुर्विंशं तस्मिन्नातन ...	४. ७. ८.	२	४१७
यदे नति न प्रैति यत् स्थितं ..	५. ३. ३.	३	१०८
यदे समानोदकं तन्नवमस्यान्ही रूपं	५. ४. १.	३	१२४
यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्	१. २. २.	१	६७
यस्याग्निहोत्रा पावकृष्टा दक्षमानोपविशत	५. ५. २.	३	१६५
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् ...	३. १. ८.	२	३१
या त ऊतिरवमा यौ परमेति स क ...	७. ४. ४.	२	४१६
यो जान एव प्रथमो मनस्वानिति कर्क	५. १. ७.	३	१०
यो वा एष तपस्विषो ऽपिष्टोम	३. ४. ६.	२	२०७
यो वै यज्ञं हविषा कृत्तिं वेद ..	७. ३. ६.	१	६१२
यो ह वै त्रीन् पुरोहितांस्त्रीन् ..	८. ५. ४.	४	२८५

संस्कृतप्रतीकम्	प० अ० सू०	भा०	प०
वज्रो वा एव यद् वषट्कारो ...	३. १. ६.	२	२३
वाग्देवता चतुर्थं महर्वह्न्ये ...	५. १. ४.	३	२५
वाग्देवसुब्रह्मण्या तस्थौ सोमो राजा ...	६. १. ३.	३	२२३
वाल्खिल्याः शंसति प्राणा वै वाल्खिल्याः	६. ५. २.	३	३६५
विश्वन्तरो ह सौधद्वानः स्थापणीन् ...	७. ५. १.	४	१३३
विश्वे वै देवा देवतास्तृतीयं महर्वह्न्ये	५. १. १.	३	१
वृषशुक्रो ह वातावत उवाच ...	५. ५. ४.	३	१७८
वैश्वदेवं शंसति यथा वै प्रजा एव ...	३. ३. ७.	२	१३६
वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते ...	३. ३. ११.	२	१५६
वाङ्मत्स्येणा स्तृणात्सरोन्ना ...	८. २. २.	४	१८५
शत मनूष्य मायुष्कामस्य ...	२. २. ७.	१	३४७
शिश्रो वा शतदाक्षस्य यत्पातरनुवाकः	२. ३. ३.	१	३७८
शिश्रो वा शतदाक्षस्य यदातिथ्यं ...	१. ४. ८.	१	१८०
शिक्ष्यानि शंसन्ति देवशिक्ष्यान्तेषां ...	६. ५. १.	३	३६०
शट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ...	२. ५. ६.	१	४७५
सं च त्वं जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरिति स्तुतां	५. ४. २.	३	१३०
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति ...	६. ४. ४.	३	३१६
समिधामिं द्रवस्यताप्यायस्व ...	१. ३. ६.	१	१३१
स य इच्छेदेवंवितुं चित्रिय मयं ...	८. ४. १.	४	२३७
सां यद्वह्निर्गोन पदा समयम्भ्यात् ...	३. ३. ३.	२	१२२
स वा एव पशुरेवालयते ...	२. १. ६.	१	३००
स वा एवो भिरिव यद्वह्न्येभ्योमम् ...	३. ४. ५.	२	२०३
सा वा एवान्ताहुतिरेव यद् ...	२. २. ४.	१	३३०
सुकीर्तिं शंसन्ति देवयोनिर्वै सुकीर्तिम्	६. ५. ३.	३	३७२

संस्कृतश्लोक	पं.सं.खं०	भा०	पं०
सोमाय क्रौताय प्रोक्षमाभाय ..	१.५.२.	१	१५
सोमो वै राजा गर्भोऽश्वरीति ..	१.५.१.	१	१६५
सोमो वै राजासुविंश्लोक आसीत् ..	१.५.१.	२	११५
सौर्या वा रुता देवता यद्विदिदम् ..	३.१.११.	२	४२
स्तोत्रियं प्रोमथावा जै स्तोत्रियम् ..	३.५.१३.	७	११०
स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यासुरूपं कुर्यन्ति ..	३.५.१.	३	२३३
सर्ष्वं द्रष्टव्यं धमताः सप्तश्वरहितं ..	३.५.१.	१	१३७
स्वामात्र उपयन्तोमे वै वो वा. ..	५.५.१.	२	३४०
स्वर्गं वा एतेन लोकं संपादयन्ति ..	५.५.१.	१	६०
स्वादुस्तिषाथं मधुमात्रं संपादयन्ति ..	५.५.१.	२	१७२
हरिश्चन्द्रो ह वैधमं संपादो राजा ..	५.५.१.	३	५१
हरिश्चन्द्रो निसृज्यते ..	५.५.१.	१	११२
हरिश्चन्द्रो निसृज्यते प्रोक्षमाभाय मन्त्रे ..	५.५.१.	१	२१२
होतृजपं जपन्ति न तस्मात् सिद्धयुपायः ..	५.५.१.	१	४५३

॥ सूत्रोपनिषद् ॥

सूत्रोपनिषद्
परिच्छेदः

प्राजि ३.५.१. १३५.
१. १३५. १३५. १३५.

	४०		४०
ऐतरेयविषयसूची ...	१३	ऐतरेयब्राह्मणव्याख्यानसूची ...	१०६
महाऐतरेय विषयसूची	१४	तत्र प्रथमभागस्य ...	१०६
तत्र प्रथमभागस्य ...	१४	तथा द्वितीयभागस्य ...	१०७
तथा द्वितीयभागस्य ...	३४	तथा तृतीयभागस्य ...	१०८
तथा तृतीयभागस्य ...	५४	तथा चतुर्थभागस्य ...	११०
तथा चतुर्थभागस्य ..	६७	ऐतरेयब्राह्मणव्याख्यानसूची	११२
ऐतरेयटीप्पणीविषयसूची	७६	ऐतरेयश्रुतदेश्यव्यक्तिनामसूची	१२०
ऐतरेयबालोपश्रुतिसूची	८८	ऐतरेयखण्डप्रतीकसूची ...	१३६

॥ ऐतरेयब्राह्मणोक्तम् ॥

(पाङ्चावः *)

॥ अध्वर्यो शोशोसावोऽम् ॥

(प्रतिगरः †)

॥ शंसा मोदेवोऽम् ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एष्टू षु ब्रवाणि ते ऽग्न इत्य् तंरा गिरः ।

एभिवर्हास इन्दुभोऽम् § ॥

यत्र क्व च ते मनी दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसोऽम् ॥

नचि ते पूतं मक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो ।

अथा दुवो वनवसोऽम् ¶ ॥

* “अध्वर्यो शोशोसावोमिवाक्यते तृतीयसवने सप्तपुरेण” इति
ऐ० ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० । “अध्वर्यो शोशोसावो मिति तृतीयसवने
शस्त्रादिव्याहवः”—इति च आप० औ० ५. १८. ४ ।

† “शंसा मोदेवोमिति अध्वर्युः प्रतियुगाति पञ्चावः”—इति ऐ०
ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ “आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वाक्खिल्याः” इत्यादि ऐ० ब्रा० २ भा०
३५९ पृ० । “अथ कस्मादस्यायेयौ स्तोत्रियायुक्तौ भवत इति”—
इत्यादि च २ भा० ७८१, २८८ पृ० । “तेषां तृचाः स्तोत्रियायुक्ताः पा. शस्त्रादिषु
कीर्तयन्”—इति आप० औ० ५. १०. १८ । आमेयौ = ‘एष्टूषु’, ‘आयिरगामि’ ।

§ “वसोऽम् प्रणवेनावसानम्” इति, “वसन्त मोक्षारं त्रिमासं कृत्वा”—
इति च आप० औ० १. २. १२, १० । १ अ० सं० ६. १६. १६, १७. १८ ।

॥ वासविष्णवस्तुम् ॥

(स्तोत्रियः *)

अग्ने त्वं नो अन्तमः ।

उत ज्ञाता शिवो भवा बह्व्योऽम् ॥

वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।

अक्का नक्षि द्युमत्तमं रयिं दोऽम् ॥

तन्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।

सुधाय नून मौमहे सखिभ्योऽम् † ॥

(स्तोत्रियः †)

एह्य घु ब्रवाणि ते ऽग्न इत्येतरा गिरः ।

एभिर्वर्हास इन्दुभोऽम् ॥

यज्ञं क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसोऽम् ॥

* षष्ठे ऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्ने त्वं मिति हे, तं त्वा शोचिष्ठेत्येका । एवं मिलिता द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः । तथैव कश्चित् माण्डलायनेन—“मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमः अग्ने भव सुपमिष्ठा समिद्ध इति स्तोत्रियाशुहरी । अथ वासविष्णव्या विहरेत्”—इति ८. २, १ ।

† ऋ० मं० ५. २४. १. २, ४ ।

‡ एष च स्तोत्रियस्तृचः, अस्याशु रूपः आधिरगामीति । तथाहि—“मैत्रावरुणस्य”—इत्यधिक्य, “एह्य घु ब्रवाणि ते, आधिरगामि भारतः”—इति आश्व० श्रौ० ७. ८. १ ।

नहि ते पूर्त्तं मक्षिपद् भुवन्नेमानी वसो ।
अथा दुवो वनवसोऽम् * ॥

(अनुरूपः †)

आग्निरंगामि भारती वृषहा पुरुचेतनः ।
दिवोदासस्य सत्यतोऽम् ॥
स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशम्महित्वना ।
वन्वन्नवातो जसृतोऽम् ॥
स प्रब्रवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।
वृहन्नतस्य भानुनोऽम् ॥

(अनुरूपः §)

अग्नं भव सुषमिधा समिवः ।
उत बर्हिर्विया वि स्तृणीतोऽम् ॥

* अ० सं० ६. १६. १६, १७. १८ ।

† “स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुत्तमं कुर्वन्नि” - इत्यादि ऐ० मा० ३ भा० २३७८ ।
पूर्वपञ्चायाः ‡ टीप्पणी चात्र द्रष्टव्या ।

‡ अ० सं० ६. १६. १६, २०, २१ ।

§ पूर्वपञ्चायाः * टीप्पणी द्रष्टव्या ।

उत दार उग्रतीर्विश्रयन्ताम् ।
उत देवा उग्रत आ वहिहोश्म् ॥
अग्ने वीहि हविषा यन्ति देवान् ।
स्वध्वरा कृणुहि जातवेदोश्म् * ॥

(अनुरूपः †)

आग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः ।
दिवोदासस्य सत्यतोश्म् ॥
स हि विप्रवाति पार्थिवारयि दाशन्महत्त्वना ।
वन्वन्नवातो अस्ततोश्म् ॥
स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नि संयता ।
वृहत्ततय भानुनाश्म् ‡ ॥ §
(पुनराहः ¶)
॥ अध्वर्यो शार्गांसिर्वोश्म् ॥

* ऋ० सं० ७. १७. १, २ ।

† ऋगीय पृष्ठपादः ‡ टीकापत्रे १०३ अ० ।

‡ ऋ० सं० ६. १६. १६, १७ । [अ० ८. १. १ ।

§ “अत ऊर्ध्वं मयुरूपेभ्यो विप्रः पति शिष्यानि शंसन्तुः”—इति आश्व०

¶ स्तोत्रियादुरूपेभ्यः प्रतिपदशुक्लैर्भ्यः प्रगायेभ्यो धायाभ्य इति एषः
माहात्म्यम्—इति आश्व० अ० ५. १०. १३

(पुनः प्रतिगरः)

॥ शंसा मोदैवोऽम् ॥

(बालखिल्यानां पञ्चो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधम मिन्द्रस्य समिषो महीः ।
 शतानीका हेतया अथ दुष्टरा इन्द्र मर्च यथा विदोऽम् ॥
 यो जगिष्ठभ्यो मघवा पुरुवसुर्यदी सुता अमन्दिषुः ।
 गिरिर्न भुजमा मघवत्सु पिन्वते सहस्रेणैव शिचतोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य गोपतीऽम् ॥ १ ॥

प्र सु श्रुतं सुराधमं हन्ति वृत्राणि दाशुष ।
 शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुयार्चा अक्र मभिष्टयाऽम् ॥
 यः सुन्वते सुवते काम्यं वमु दत्राणि पुरुभीजम ।
 गिरिरिव प्र रस । अथ पिन्विरे सहस्रेणैव मंहतोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य भूपतीऽम् ॥ २ ॥

* ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४२ पृ० १२ पंक्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४५ पृ० १-१ पंक्तयो द्रष्टव्याः । मेरुपदा प्रगाथान्ते ऽवसानमिति चतुर्मात्रः प्रणवः सर्वत्र । "चतुर्मात्रो ऽवसाने" — इति आश्व० श्रौ० १. २. १४ ।

‡ एष प्रगाथाङ्कः । बालखिल्याङ्कानां प्रथमादि चतुषु कृत्तुषु ऋचो दश दश सूयन्ते । ततः पञ्चमषष्ठयोऽष्टावर्षाविति तामां सङ्कलनया षट्पञ्चाशद् । तेषां हथोर्हयोः प्रत्ययेन षष्ठाविंशतिः प्रगाथाः सम्यदन्ते ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
 अनेहम बो हवमान मूतये मदा ये इन्द्रं गिर्वणोऽम् ॥
 आपो न वज्रिन्न न्वीकां सर उप स्तोत्रेषु दधिरे ।
 आ त्वा वसो हवमानास इन्दवः पृणन्ति शूराधसोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽम् ॥ ३

यदी सुतास इन्दवो मध्वः स्वादिष्ट मीं पिब ।
 अनेहसं प्रतरणं विवक्ष्ण मभि प्रिय ममन्दिषोऽम् ॥
 आपो न धायि सवनस्य आ वसो प्र जुद्रेव त्वना धुषत् ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नो दुधा इतोप दाशुषोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य राजतोऽम् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद् विभूतिं राधसो महः ।
 प्र वीर मयं विविचिं धनम्पृतं
 ह्रियानो अश्वो न सोऽभोऽम् ॥

यन्तं स्वधावन्स्वदयन्ति धेनवः सदा पीपेथ दाशुषे ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वनेन्द्र कण्वे पु रातयोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वं विराजतोऽम् ॥ ५

आ नः सोमेष्वध्वरं विभूतिं मजिता वसुम् ।
 उयं न वीरं नमसोपसेदि मेयानो अथो न तोशतोऽम् ॥

यं तं स्वदावन्स्वदन्ति गूक्षयः क्षरन्तीन्द धीतयः ।
उद्रोव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते गौरे कन्दयसे हवीश्म ॥

प्र चेतन प्र चेतयोष्ठम् * ॥ ६

यह नूनं यदा यज्ञ ओजो वातस्य पिप्रति ।
रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध यदा पृथिव्या मधीश्म ॥
अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे मते येभिः स्त्रः परीयसे ।
येभिर्नि दक्षं मनुषो निघोषय उग्र उग्र भिरागहोश्म ॥
इन्द्र दुस्माय न इषोष्ठम् ॥ ७

यह नूनं परावति वाता इव प्रसन्निधः ।
अजिरासो हरयो ये ते आशवो यज्ञ पृथिव्यां दिवोश्म ॥
युजान इन्द्र हरिभिर्महे मते येभिर्विश्वं खर्द्विषे ।
येभिरपत्न्यं मनुषः परीयस ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोश्म ॥
राये वाजाय वल्लिवोष्ठम् ॥ ८

एतावतस्त ईमहे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा कण्वे मघवन् मेघे अध्वर इन्द्र सुमन्त्र गोमतोश्म ॥

* ये० ब्रा० ३ भा० ३४५ पृ० ११-२० पंक्तयो द्रष्टव्याः । एतदादीनि
प्रशानि त्वैतरेयकथतुर्यारण्यके सुतानि । “अयोर्विंशति मष्टाक्षरान् पादान्
महानाष्टीभ्यः सपुरीषाभ्यः” - इति च आश्व० श्रौ० ८. २. २३ ।

यथा प्रावो मधवन् मेध्यातिथिं मयि गोर्धं हरिन्निवन् ।

यथा गोर्धं असिवासो अद्रिबो

यथा नौपातिथिं धनोऽम् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नुसोऽम् ॥ ६

एतावतस्ते वसो यथा एकथे दशवजे ।

यथा कण्ठे मधवन् त्रसद्वि विद्याम शूर नव्यसोऽम् ॥

यथा प्राव एतशं कृत्वो धन इन्द्र गोमविरण्यवत् ।

यथा गोर्धं असनोऽजिग्रन्नि यथा वशं दशवजोऽम् ॥

मृष्टिष्ठ वज्रिन्नुसोऽम् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणाविन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

पृषधे मेधे सातरिग्रन्नि सोममिन्द्रापिवः सुतोऽम् ॥

नौपातिथौ मधवन् मेध्यातिथौ अमरशावृजूनसि ।

यथा सोमं दशशिमे दशोऽम्

पृष्टिमी श्रुष्टिमी सचोऽम् ॥

चिकित्बो अभि नो नयोऽम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति शयानं जित्रि मुदितम् ।

पार्षदावः प्रस्कणं समसादयत् सोमं शक्रापिवः सुतोऽम् ॥

यथा त्रिते इन्द्र इन्द्र जुजोषमि त्वीतो दक्षे वृकाः ।

सहस्राक्षसिषासङ्गवा मृषिरायौ मादयसे सचोऽम् ॥

इन्द्रो विदे तमु सुषोऽम् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विव्यते वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनञ्चिकिद्यत् । षचोदनीऽम् ॥
इन्द्रं तमच्छा वद नयस्या मती जुहूमसि अवस्ववः ।
तं त्वा वयं सुदृषामिव गोदुहोऽविष्यन्तं न भोजसेऽम् ॥
त मृतये हवामहोऽम् ॥ १३

य उक्था केवला दधे त्रिधातु सन्तमे पदे ।

यस्या अकं सप्तशोषाण मानृचु-

र्यः सीमं धृषिता पिबोऽम् ॥

यस्यै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम आदिज्जनिष्ट पौत्र्यम् ।
सऽत्विमाविश्रामुवनानि चिक्रददुप मित्रस्य धर्मभोऽम् ॥
जेतार मपराजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसूनां स रायस्पोष भिन्वति ।

यस्यै त्ववसो दानाय मंहस इन्द्रं तं ह्रमहे वयोऽम् ॥

विद्या ह्यथ सुमतिं नवीयसीं स्तोमेरिन्द्र हवामहे ।

वसूयवो वसूपतिं शतक्रतुं गमेम गोसतिं त्रजोऽम् ॥

स नः पर्यदति द्विषोऽम् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता स रायस्योषं ममृते ।
यच्चै त्वं वसो दानाय शिञ्जसि महाँ उय ईशानकोऽम्
अयामन्नयो मघवा पुण्वसुः सुतावनो हवामहे ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणो गोरश्चस्य प्रदातुनोऽम् ॥
क्रतुश्चन्द्रः कृतं वृहोऽम् ॥ १६

कदा चन सरीरसि शिञ्जो शिञ्जसि दाशुषे ।
यच्चै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणो नन्द्र सद्यसि दाशुषोऽम् ॥
उपोपेन्न मघवन् भूय इन्न ते कण्वच्छणधी हवम् ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो दानं देवस्य पृच्यतोऽम् ॥
स नः पर्षदतिस्त्रिधाऽम् ॥ १७

कदा चन प्र युष्मसि वधेः शुष्णं निघोषयन् ।
प्र यो ननजे अम्योजसा क्रिधिमुभं निपोमि जन्मनोऽम्
तुतीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मादिज्जनिष्ट पाथिवः ।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमं दिव मा तस्यावसतं दिवोऽम् ॥
पूर्वस्य यत्तं अद्रिवाऽम् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यः सं क्षोणी समु मर्यम् ।
स मिन्द्रो राया बृहतीरधूनत दामः शेषधिपा अरोऽम् ॥
तिरश्चिदर्थे कृशने पवीरवि सोमा इन्द्र ममन्दिषुः ।

संशुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरस्तुभ्येत् सो अज्यते रयोऽम् ॥

सुन्न आ धेहि नो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मग्मं पूर्यं विप्रासो अर्कं मानृचुः ।

तुरव्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं ब्रह्मेन्द्राय वोचतोऽम् ॥

पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूपतास्यो सुवानास इन्द्रवः ।

अस्यो रयिः पप्रथे वृष्णां शवः स्तोतुर्मेधा असृक्षतोऽम् ॥

पूर्तिः शविष्ठ शस्यतोऽम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां येषां सुतेषु मन्दसे ।

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुहायता ज्येष्ठं च वृषभाणोऽम् ॥

पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद् मेवासी इन्द्र मरख ।

यथा ।संवर्त्ते अमदो यथा कृणु ईशानं राय ईमहीऽम् ॥

नूनं तं नव्यं सन्न्यसोऽम् ॥ २१

एतत् इन्द्र वीर्यं वावृधानो दिवे दिवे ।

य आयुं कुत्स्य मतिथिग्वमर्दयो

गीर्भिर्गुणान्ति कारवोऽम् ॥

ते स्तोभन्त जज मावन् घृतश्रुतं वाजयन्तो हवामहे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं पौरासो नक्षन् धीतिभोऽम् ॥

म भो जनस्य वृषहीऽम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं भवन्तु सप्त सित्यतः ।
 पूषा विश्वेषु हवन् मे सरस्वतः शिवः विश्वस्त्वद्रयोश्म ॥
 ये परावति सुन्विरे जनेष्वा भूमीतु पृथिवी हवम् ।
 आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिर्य अर्वाधतीन्द्रोश्म ॥
 समन्येषु ब्रवावहोऽम् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो विश्वे मन्वन्त्या वसु ।
 विश्वा देवासि जहि चाव चा कृधि
 देवासी गन्तनोप नोश्म ॥
 वसवो रुद्रा अवसे न आ गमन यत्रा सोमस्य तृम्यसि ।
 शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंगवः शृणन्तु मरुतो हवोश्म ॥
 शरः धा गोषु गच्छतोऽम् ॥ २४

इन्द्र नेदीय एदिहि वाज आ वसि सुकतो ।
 आजिपते नृपते त्वमिदि नो मितमेधाभिरुतिभोश्म ॥
 आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभि समवांसो विश्वसिरे ।
 वीतीन्द्राभिरुत देववीतिभिर्ग स्वापे स्वापिभोश्म ॥
 सखा सुशेवो अहयोऽम् ॥ २५

यदिन्द्र राघो अस्ति ते कृधि प्रजास्त्रा भगम् ।
 आजितुरं सत्यति विश्वचर्षणि भाघान मघवत्तमोश्म ॥

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे क्रतुं पुनन्त आनुषकम् ।
 प्रसूतिरो शचीभिर्ये त उक्थिनो भगोदानायवृत्रहोऽम्
 एवा ह्येवैवा हि देवोऽम् ॥ २६

यस्ते साधिष्ठोऽवसे त्व मस्माकं शतक्रतो ।
 वयं त इन्द्र सोमेभिर्विधेम ते स्वाम भरेषु तोऽम् ॥
 वयं हेत्राभिरुत देवहूतिभिः प्रस्कणवाय नि तोशय ।
 महि स्थूरं शशयं राधो अहयं ससवांसो मनामहोऽम् ॥
 आयो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २७

सन्ति ह्यर्श्य आशिष आजिं यामि सदेतिभिः ।
 अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुरिन्द्र आयुर्जनानोऽम् ॥
 अस्मान्नुक्षस्व मधवन्नुपावसे गत्र्युरग्रे मथीनाम् ।
 त्वा मि देव तमसं समश्वयुर्धुक्षस्व पिप्युषी मिषोऽम् ॥
 उपो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २८

(अथ वालखिल्याना मर्हर्षयो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।

गिरिर्न भुज्मा मघवरसु पिबते

यदीं सुता अमन्दिषाश्म ॥

गतानीका हेतयो अथ दुष्टरा इन्द्रस्य समिषा महीः ।

यो जगितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिलतोश्म ॥

इन्द्रो विश्वस्य गोपतोऽश्म ॥ १

प्र सुश्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

गिरिर्वि प्र रसा अथ पिबिरे दन्वाणि पुरुभोजसोश्म ॥

गतानीकेव प्र जिगाति धृष्णया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

यः सुन्वते सुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहतोश्म ॥

इन्द्रो विश्वस्य भूपतोऽश्म ॥ २

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेपु दधिरोश्म

अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः जरन्ति धीतयः ।

आपो नु वज्रिन्नन्वोक्थं सरः पृणन्ति शूरा राधसोश्म ॥

इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽश्म ॥ ३

यदीं सुतास इन्द्रवो ऽभि प्रिय ममन्दिपुः ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र लुद्रेव त्वनाधृषोश्म ॥

अनेहसं प्रतरणं विवर्णं मध्वः स्त्रादिष्ठ सीं पिब ।

आपो न धायि सवनं मथा वसो दुधाक्षोपदाशुषोऽम् ॥

इन्द्रो विश्वं राजतोऽम् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोढमिः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेय दाशुषोऽम् ॥

प्र वीर मुयं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

यन्तो स्वधावन्तस्वदन्ति धेनव इन्द्र कण्वेपु रातयोऽम् ॥

इन्द्रो विश्वं विराजतोऽम् ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते वरन्तोन्द्र धीतयोऽम् ॥

उयं न वीरं नमसोप मेदिम विभूतिं मन्विता वसुम् ।

यन्तो स्वधावन्तस्वदन्ति गूर्त्तयः पीरे कण्वयसो हवोऽम् ॥

प्र चेतन प्रचेतयोऽम् ॥ ६

यह नूनं यदा यज्ञो यदा पृथिव्या मधि ।

येभिर्नि दक्षु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसोऽम्

रथिरासो हरयो ये ते अस्निध ओजो वातश्च पिप्रति ।

अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-

मत उय उयेभिरा गहोऽम् ॥

इन्द्र द्युजाय न इषोऽम् ॥ ७

यथा नृपः पशुमन्ति यथा पशुमन्ति दिवि ।

येभिः पशुभिः पशुमन्ति येभिर्विश्वं स्वर्गलो३म् ॥

अजिह्वः पशुमन्ति येभिः पशुभिः वाता इव प्रसन्निभः ।

युजान् इन्द्र हरिभिर्महामतः सृष्ट्व सृष्ट्वेभिरागही३म् ॥

राये वाजाय वज्रिवो३म् ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्र मुमूक्षु गोमतः ।

यथा गोशयं असितासो अद्रिवो गायि गोचं हरिश्चियो३म् ॥

यथा कण्वं मघवन् दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा प्रादं मघवन् मेधातिथिं

यथा नीपातिथिं धनो३म् ॥

शविष्ठं वज्रिन् वृजसो३म् ॥ ९

एतावतस्ते वसो वयाम शूर नव्यम ।

यथा गोशयं असने ऋजिप्रवतोन्द्र गोमतिरग्यवो३म् ॥

यथा कण्वं मघवन् वसदेखवि यथा पक्ष्यं दशवजं ।

यथा प्रादं एतशं कृत्वा धने यथा वशं दशवजो३म् ॥

मर्हिष्ठं वज्रिन् वृजसो३म् ॥ १०

यथा मनो सावरणो सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।

यथा सोमं दशशिमे दशोण्ये हृमरश्मावृजूनो३म् ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वानीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
नीपातिथौ मधवमेध्यातिथौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचोऽम् ॥
चिकित्वा अभि नौ नयोऽम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
सहस्राण्यसिषासङ्गवा मृषिस्त्वोतो दक्षवे वृकोऽम् ॥
पार्षदाणः प्रस्थणुं समसादयच्छयानं जित्रिमुदितम् ।
अथा जिते रुन्द रुन्द जुजोषस्यायौ मादयसे सचोऽम् ॥
रुन्द्रे विदे तमुं सुषोऽम् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विभन्ते चिकित्वा ऋषिचोदनः ।
तं त्वा वयं सुदुषामिव गोदुहो जुहुमसि श्ववस्वोऽम् ॥
यस्य त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्जितक्रतो ।
रुन्द्रे तमच्छा वद नय्यस्या मय्यविष्यन्तं न भोजसीऽम् ॥
तं मूतये इवामहोऽम् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।
स त्विहमा विश्वा भुवनानिचिक्रददादिज्जनिष्टपौऽम् ॥
यस्या अर्कं सप्तशोषाणि मानुषुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।
यस्यै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उपमित्रस्य धर्मभोऽम् ॥
जेता रमपराजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
 वसुयवो वसुपतिं शतक्रतुं क्षीमैरिन्द्रं हवामहो३म् ॥
 यक्षौ त्वं वसो दानाय मंहसो न रायस्पोष मिन्वति ।
 विद्या द्यौश्च सुमतिं नवीयसीं शमीस गोमतिं वृजो३म् ॥

स नः पर्षदतिद्विषो३म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता राहाः उग्र ईशानकृत् ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः

सुतावन्तो हवामहो३म् ॥

दस्मै त्वं वसो दानाय गिर्वसि स रायस्पोष मश्रुते ।
 अयामन्नुग्रो मघवो प्रणमसुगौरवस्य प्र दातु नो३म् ।

द्राव्यकुन्द स्रवं वृजो३म् ॥ १६

कदा चन स्तरीर्गमि मेन्द्र मश्रुमि दाशुषे ।
 अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्वच्छृणुधौ हवो३म् ।
 यक्षौ त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः जिज्ञी जिज्ञसि दाशुषे ।
 उपोषेन्न मघवन् भूय इन्न, नै दानं देवस्य पृच्यतो३म् ॥

स नः पर्षदतिस्त्रिधो३म् ॥ १७

कदा चन प्र युच्छस्यमे नि पासि जन्मनी ।
 प्रदेदस्तन्मीत् प्रथयन्नमूदिवमादित्व निष्ट पाणिषी३म् ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम् ॥

पूर्वस्य यत्ते अद्विवोऽम् ॥ १८

यस्यायं विश्व अर्थो दासः श्वधिया अग्निः ।

सं शक्रासः श्वधयः सङ्गवा-

शिवः सोमा इन्द्र ममन्दिषोऽम् ॥

स मिन्द्रो रायो बृहतीरधनुत सं ज्योतोः ससु मूर्यम् ।
तिरश्चिदर्थं रुग्मे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रयोऽम् ॥

सुख आ धिहि जो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मग्ने पृथ्वीं ब्रह्मोन्द्राय वातम् ।

अस्ते रथिः पप्रथे वृष्णां शवोऽस्ते सवानाम इन्द्रोऽम् ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतञ्चुतं विष्णोः शर्क मानृचुः ।

पूर्वीर्हृतस्य बृहतीरनूपत स्तोतुर्मधा यवदन्तोऽम् ॥

पूर्तिः श्विष्ठ शखतोऽम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषमाणाम् ।

यथा संवर्त्ते अमदो यथा कृग एवास्ते इन्द्र मरक्षोऽम् ।

नयन्त इन्द्र मवसे सुकथया येषां सुतेषु मन्दसे ॥

पूर्भिस्तमं मघवग्निन्द्र गोविद मीशानं राय ईमंहीऽम् ॥

॥ वाकस्वित्यश्वसम् ॥

नूतं तं जगत् सगन्धसोऽम् ॥ २१ ॥

एतत्तं ब्रह्म वीर्यं विभिर्भूयानि कारयत् ।

ते त्वा वयं हर्यश्चं पातकतुं वाजसनीं प्रवासयाम् ॥

य आयुं कुत्समतिथिष्वसदेवो मायानो दिवदिने ।

ते स्तोमना उर्जं पापम् न्यस्तुमं

हीरुसो नवन धातमोऽम् ॥

प्र मो जनय उरुलोऽम् ॥ २२ ॥

आ नो विश्वेषां रमं तदा मिन्नन्त्ययम् ।

आपो वाता पर्वतासो नस्पतः

गृणोर् पृथिवी हवोऽम् ॥

पृषा विष्णुर्देवन् मी मरुस्वत्यवन् सप्त मिथ्यम् ।

ये परावति सुन्विर् जनय्या ये अवावतीन्द्रवोऽम् ॥

ममन्त्यु ववावोऽम् ॥ २३ ॥

आ नो विश्वं सजोपमा देवासां गन्तनाप न ।

शीष्टेषु चित्ते मदिगसां कजम् न प्रवामश्च तृभ्यमोऽम् ॥

निष्वा दे धामि जहि पायना कृषि निम्द मन्त्रत्वा वसा

वसवो मद्रा ववसे न आगमच्छृणुना नयना हवोऽम् ॥

ग्रणी यो गोपु गच्छतोऽम् ॥ २४ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससर्वांसो विष्टखिलरी३म् ॥

आजिपते नृपते त्व मिद्वि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।

आ गन्तमशक्तमाभिरभिष्टिमिरा स्वापे स्वापिभो३म् ॥

सखा सुशेवो अदयो४म् ॥ २५

यदिन्द्र राधो आस्त ते माघानं मघवत्तम ।

प्र सू तिरा गवीभिर्ये त उक्थिनः

क्रतुं पुनत आनुषो३म् ॥

आजितुरं सत्यतिं विश्ववर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म् ॥

एवा ह्येवेवा हि देवा४म् ॥ २६

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्वाभ भरेषु ते ।

महि स्थूरं शशयं राधो अक्षयं प्राक्कणवाग नि ते शयो३म् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमैर्भिर्विधेम त्व मस्माकं गतक्रतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वांसो मनामहो३म् ॥

आयो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७

सन्ति ह्यर्श्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनो३म् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदातिभिः ।

अस्मान्नक्षस्य मधवन्नुपावसे

धुक्षस्व पिप्यषी मिषाऽम ॥

उपो मन्याय मन्योवा४म ॥ २८

(अथ पालखिल्याना मर्द्धयो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र सर्वं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मधवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिञ्जताऽम ॥

शतानीका हेतयो अथ दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मधवरसु पिन्वते

यदौ सुता अमन्दिषाऽम ॥

इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म ॥ १

प्र सु सुतं सुराधस सर्वा शक्र समिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव गंहतीऽम ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अथ पिन्विरे दृत्राणि पुरुभोजसोऽम ॥

इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म ॥ २

* शि० आ० इभा० ३४४ पृ० २१, ०२ पंखी दृष्टये; पुनः २४४ पृ० ६, ७, ८ पंखयस्य ।

आ त्वा सुतास इन्द्रो मदा ये इन्द्र गिर्वशः ।

आपो न वज्रिन्नन्वेकांशं सरः पृणन्ति शूरा राधसीशम् ॥

अनेहसं वो हवमान मृतये मध्वः चरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेण दधिरोशम्

इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽष्टम् ॥ ३

यदा सुतास इन्द्रो ऽभि प्रिय समन्दिषुः ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुधाद्वोपदाशषोऽंशः

अनेहसं प्रतरणं विवक्ष्णं मध्वः स्वादिष्ठ तौ पिष्ट ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रव त्मनाधृषीः ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजनोऽष्टम् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवक्षियानो अश्वो न सीदामि ।

यं ते स्वधावनस्वदयन्ति धेन इन्द्र कण्वेषु रातथाशम् ॥

प्र वीर मुगं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसी सहः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषोऽशम् ॥

इन्द्रो विश्वं विराजतेऽष्टम् ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अश्वो न तांशते

यं ते स्वधावनस्वदन्ति गूर्तयः पीरे कन्दयसे हवीशम् ॥

उयं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिं मज्जितावसुम् ।

अग्नीं वज्रिभरती न सिञ्चति हरन्तीन्द्र धीनवीशम् ॥

प्र चेतन प्रचेतयोऽम् ॥ ६

यद् नूनं यदा यत्ते यदा पृथिव्या मधि ।

अतो नो यत्त माशुभिर्महे-

मत उय उयेभिरा गहोऽम् ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध योजो वातस्य विप्रति ।

येभिर्नि दधु मनुषो निघोषयो येभिः खः परीयसोऽम्

इन्द्र दुम्नाय न इषोऽम् ॥ ७

यद् नूनं परावति यदा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत स्रष्टव ऋष्येभिरा गहोऽम् ॥

अजिरासो हरयो ये ते आशवो वाता इव प्रसन्निधः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दशोऽम् ॥

राये वाजाय वज्रिदोऽम् ॥ ८

एतावतस्त त्रैमह इन्द्र सुस्रष्ट गामतः ।

यथा प्रावो मघवन् मेधातिथिं

यथा नीपातिथिं मनीषम् ॥

यथा वायवे मघवन्मेधे वायवे दीप्यते नो हि दमूनसि ।

यथा गीर्गये असिघासो पशवे वायवे गामं हरिष्विदोऽम् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नृक्षसी४म् ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्वै धने यथा वशं दशत्रजो३म् ॥

यथा कण्ठे मघवन् चसदस्त्रवि यथा पक्षे दशत्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोक्तजिष्वनीन्द्र गोमहिरण्यवो३म् ॥

मष्टिष्ठ वज्रिन्नृक्षसी४म् ॥ १० ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्नेष्ट्यातिथौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचो३म् ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिष्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिमे दशोण्ये खूमरश्मावृजूनसो३म् ॥

चिकित्वो अभि नो नयो४म् ॥ ११ ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिवः सुतम् ।

यथा चित्ते कृन्दं बृन्द्रं जुजोषस्यायौ मादयसे सचो३म् ॥

पार्षदाणः प्रस्काणुं समसादयच्छयानं जित्रिमुदितम् ।

सहस्राण्यसिषासङ्गवा मृषिस्त्वोतो दक्षवे वृको३म् ॥

बृन्द्रो विदेत मु क्षुषो४म् ॥ १२ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकित्य कृषिचोदनः ।

बृन्द्रं तमश्वा वद नव्यसा मत्यविष्यन्तं न भोजसी३म् ॥

यस्य त्वमिन्द्रो मेघे चान्नो वाजे वाजिच्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुष्पामिष गोदहो जुहूमसि अवस्योऽम् ॥
त मृतये हवामहोऽम् ॥ १३

य उक्थी केवला दधे यः सोमं धृपितापिवत् ।
यश्चै विष्णुस्तीर्णपदा विचक्राम उपमित्रस्य धर्मभोऽम् ॥
यश्चा अर्कं सप्तशोषाणि मानुचुस्त्वधातु मुक्तमे पदे ।
स त्विमा विष्णा भुवनानिचिक्रददादिः क्षनिष्टपौखोऽम् ॥
जितार मपराजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वमूना मिन्द्रं तं हमहे वयम् ।
विद्या ह्यस्य सुमतिं नवीयमीं भसम गोमति वजाऽम् ॥
यश्चै त्वं वसो दानाय भंहसे म रायस्योप मिश्वति ।
वभूयवो वमुपतिं शतक्रतुं सोममिन्द्रं हवामहोऽम् ॥
स नः पर्वदतिर्दृष्टाऽम् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महा उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्नुयो मधवा पुरुवसर्गोऽग्नयः प्र दातु नाऽम् ।
यस्मै त्वं वसो दानाय शिञ्जिषि म रायस्योप मश्रुते ।
तं त्वा वयं मधवमिन्द्र गिवेणः मुतावन्तो हवामहोऽम् ॥
क्रतुच्छन्दः कृतं बृहोऽम् ॥ १६

कदा चन क्षरीरसि नेन्द्र सक्षसि दाशुषे ।
 उपोषेन्न मघवन् भूय इन्न ते दानं देवस्य पृच्यतोऽम् ॥
 यक्षौ त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिखौ शिखसि दाशुषे ।
 अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवोऽम् ॥
 स नः पर्षदतिसिधोऽम् ॥ १७

कदा चन प्र युच्छुमे नि पासिजन्मनी ।
 शुगीयादिष्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम् ॥
 प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णां निघोषयन् ।
 यदेदस्तस्मात् प्रथयन्नमूदिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवोऽम् ॥
 पूर्वस्य यत्ते अद्विवोऽम् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
 तिरश्चिदर्थे हशमे पवीरयि तुभ्येत् सो अज्यते रथोऽम् ॥
 स मिन्द्रो राथो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
 सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः
 सोमा इन्द्र ममन्दिषोऽम् ॥
 सुन्न आ धेहि नो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मग्म पृथ्वी ब्रह्मोन्द्राय वोचत ।
 पूर्वीर्हस्तस्य बृहतीरनृपतः सोतुर्मधा अक्षतोऽम् ॥

दुर्योधनो मधुमन्तं धृतश्रुतं विप्रासो अर्कं मानृषुः ।

अथो रथिः पप्रथे वृष्णां प्रवोऽसौ सुवानास इन्द्रवोऽम् ॥

पूर्तिः शविष्ठ शसताष्ठम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।

पृभिस्तमं मघवग्निन्द्र गोविद

मीशानं रात्र ईमहोऽम् ॥

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥

यथा संवर्त्तं अमदो यथा कृश एवास्मि इन्द्र मरखोऽम्

नूनं तं नव्यं सग्न्यसोऽम् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गौभिर्गृणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त अर्ज मावन् धृतश्रुतं

पीरामां नक्षन् धीतिमाऽम् ॥

य आयुं कुत्समतिथिष्वमर्दयो वावृथानां दिवेदिमे ।

त्वं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽम् ॥

प्र भो जनन्य वृत्रहोऽम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मधः सिञ्चन्वद्रयः ।

ये परावर्ति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्द्रवोऽम् ॥

पृषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त मित्यवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः

शृणोतु पृथिवी हवी३म् ॥

समन्येषु ब्रवावहो३म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजायसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आगमच्छृण्वन्तु ममतो हवी३म् ।

विश्वो देषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वत्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रासोमस्य तम्पसो३म् ॥

शूरो यो गोषु गच्छती३म् ॥ २४

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः ।

आ शन्तमशन्तमाभिरभिष्टभिरा स्वापे स्वापिभो३म् ॥

आजिपते नृपते त्व मिद्धि नो वाज आ वलि सुक्रतो ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विश्वशिवरो३म् ॥

सखा सुशेवो अद्वयो३म् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म् ॥

आजितुरं सत्यतिं विश्ववर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः

क्रतुं पुनत आनुषो३म् ॥

एवा ह्येवैवा हि देवोऽम् ॥ २६

वक्ष्ते साधिष्ठोऽवसे ते खाम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससर्वासी मनामहोऽम् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमंभिर्विधेम त्व मस्माकं गतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधा अक्रयं प्रक्कण्वाय नि नोशयोऽम् ॥

आ यो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २७

भन्ति ह्यैर्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे

धुक्षस्व पिप्यषी मिषोऽम् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुगाजिं यामि सदेतिभिः ।

त्वामिदेव तमसे समश्वयुगं व्युरगं मयीनोऽम् ॥

उपो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २८

(अथ वालखिल्यानां यथापाठं शंसनम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।

यो जरितृथो मघवा पुरुवसुः सहस्रं गव शिञ्जताऽम् ॥

ज्ञानातीक्ष्णं प्र जिगाति धृष्णुया जन्ति वृक्षाणि दक्षिणे ।
 गिरेरिव प्र रसा अथ पिन्विरे दक्षाणि पुद्गभोजसोऽम्भे ।
 आ त्वा सुतास इन्द्रो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
 आपो नु वज्रिन्नन्वोऽक्षः सरः पृणन्ति शूर राधसोऽम्भे ।
 अनेहसं प्रतरणं विवक्ष्यं मध्वः स्वादिष्ठ मौ पिब ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव तन्नाधृषोऽम्भे ॥
 आ नः स्तोम मुप द्रवक्षियानो अश्वो न सीदभिः ।
 यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कखेषु रातयोऽम्भे ॥
 उयं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षितावसुम् ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयोऽम्भे ॥
 यज्ञं नूनं यदा यज्ञे यदा पृथिव्या मधि ।
 अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उय उयेभिरा गहोऽम्भे ॥
 अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
 येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्गोऽम्भे ॥
 एतावतस्त ईमह इन्द्र सुमन्त्र गोमतः ।
 यथा प्रावो मववन्म ध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धनोऽम्भे ॥
 यथा कषो मववन्त्सदसाव यथा पक्ष्ये दशत्रजे ।

या गोशयं असनोर्जिष्वनीन्द्र गोमहिरण्यवोश्म ॥

सुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः सुवते सुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव महतोश्म ॥

शतानीका हितयो अथ ददरा इन्द्रस्य मभिषो महीः ।

गिदिर्नभुज्मा मघवत्य पिबन्ते यदौ सुता अमन्दिषोश्म

यदौ सुतास इन्द्रवो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।

पो न धायि सवनं म आ वसो दुघा हवोप दाशुषोश्म

अनेहमं यो हवमान मृतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव जय स्तोत्रेषु दधिरोश्म

आ नः सोमे स्वध्वर इया नो ग्रथो न तांशते ।

यं ते खदावनस्वदन्ति गृतयः पौर छन्दयसे हवोश्म

प्र वीर मुयं विविचिं धनम्यृत निभृतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्वतो यमृत्वना मटा पीपेय दाशुषोश्म

यइ नूनं परावति यदा पृथिक्शां दिवि ।

युज्जान इन्द्र हरिभिर्महमत ऋष्य ऋष्यभिरा गहोश्म

रथिरासो हरयो ये तं अस्मिन् ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दक्षुं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः पत्नीसोऽम् ।

एतावतस्ते वसो विद्याम शू नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्ये धने यथा वशं दशत्रजोऽम् ॥

यथा कखे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीधे दमूनसि ।

यथा गोशर्धे असिषासो अद्रिवो मयि गोचं हरिश्चियोऽम् ।

यथा मनौ सांवरणौ सोम मिन्द्रापिबः सुतम् ।

नौपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचोऽम् ।

पार्षदाणः प्रस्करावं समसादयच्छयानं जित्रि मुञ्जितम् ।

सहस्राण्यसि षासद्द्वामृषिस्त्वोतो दक्षवे वृकोऽम् ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिदा ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं त मच्छा वद नव्यस्या मत्यविध्यन्तं न भोजसोऽम् ।

यस्मा अकं सप्तशीर्षाण मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।

स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्र-

ददादिष्मनिष्टपौसोऽम् ॥

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं ह्रमहे वयम् ।

विद्या ह्यस्य समतिं नवीयसीं गमेम गोमतिं ब्रजोऽम्

यस्मै त्वं वसो दानाय शिञ्जसि स रात्र्यम्बोध मथते ।

तं त्वा वयं मघवास्मिन्द्र गिर्विणाः सुतावनो हवामहोऽम्

कदा चन स्तरीरमि मेन्द्र सस्यमि दाशुषे ।

उपोपेक्षु मघवन्मय इन्द्र ते दानं देवस्य पच्यतोऽम् ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा विधिं वधेः शशां निघोपयन् ।

यदेदस्तस्मीत्यययन्मं त्विष मादृज्जानिष पार्थिवोऽम् ॥

यस्यायं विश्व आयी दासः शत्रुविषा शरिः ।

तिरस्त्रिदर्थं रुशरे पवोरानि तथ्यतोः यज्यते रयोऽम्

तुरण्यवी सधुमन्तं धमयन्तं निप्रानः यक्ष मानृचः ।

अक्षो रयिः पप्रथे वृष्यन् गवोऽस्य सुवानास इन्द्रवाऽम्

यथा मनो विवस्वति भोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा जिते कन्द इन्द्र जुजोषस्यायी सादयमं सचोऽम्

पृषधे मेघ्ये मातरिष्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोत्थे खूमरश्मावृजूनसोऽम् ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिवत् ।

यच्चै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मितस्त्र्यधर्मभोऽम्

यस्य त्व मिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिज्जुतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुघा मित्र गोदुहो जुह्वमसि यत्रस्यवोऽम्

यो नो दाता स नः पिता महाः उप देशानकृत ।

अयामनुयो मघवा पुहवसुगोश्वस्य प्र दातु नोऽम्

यच्चै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्येष मिन्वति ।

वसूयशो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽम् ॥

कदा चन प्र युक्कसुभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम्

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्तो शिक्तसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधीं हवोऽम्

अस्तावि मन्म पूर्वं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वोर्कतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मधा असृजतोऽम् ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधनुतं तं जीणी समु मूर्यम् ।
 सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः मोक्षः इन्द्रममन्दिषोऽम्
 उपमं त्वा मघोनाञ्जिष्ठं दण्डमाणाम् ।
 पूर्मित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद मीशानं राय यूमहोऽम्
 य आयुं कुत्स मतिथिग्व मर्दयो वाहधानो दिवोदिव ।
 तं त्वा वयं हयैश्वरं शतक्रतुं वाजयन्ता हवामहोऽम् ॥
 आ नो विश्वेषां रमं मध्वः सिञ्चन्वद्वयः ।
 ये परावति मुन्विरे जनेष्वे ये अर्वावतीन्दवोऽम् ॥
 विश्वा देषांसि जहि चाव आ कृधि
 विश्वं सन्त्यन्त्वा वस ।

शीटेषु चित्ते सदिरासा अश्वो यथा सामस्य तम्यमाऽम्
 इन्द्र नेदीय पादहि मितमेधामिहवभिः ।
 आ शन्तम शन्तमागिरभिष्टमिरा स्वापे स्वापिमोऽम् ॥
 आजितुरं सत्यतिं विश्वचर्पणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
 प्रसूतिरा शचीभिर्ये त उक्थितः क्रतुं पुनत आनुषोऽम्

यस्ते साधिष्ठो ऽवसे ते ह्याम भरेषु ते ।

वयं हीनाभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहोऽम् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनोऽम् ॥

एतत् इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावधृतश्चुतम्यौरासो नक्षत्र्यीतिभोऽम्

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुक्त्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मै इन्द्र मरस्वोऽम् ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्ज्गवन्तु मरुतो हवोऽम्

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवीहवोऽम्

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

तेन नो बोधि सधमाद्यो हृधे भगो दानाय वृत्रहोऽम्

आजिपते नृपते त्वमिद्वि नो वाक्त्र आ वक्षि सुक्रतो ।

वी॒ती हो॒त्राभि॒रु॒त दे॒वो॒तिभिः॑ स॒स॒वां सो॒ वि शृ॑खरे ॥

स॒न्ति ह्य॒श्वे आ॒ग्निष॒ इन्द्र॒ आयु॑र्जनानाम् ।

अ॒स्मा॒न्व॒क्षस्व॒ मघ॑व॒न् पा॒वसे॒ ध॒न॒स्व पि॒ण्य॒षी मि॒षो॑ऽम् ॥

व॒यं त इन्द्र॒ स्तोम॑भि॒र्धि॒म॒ त्व म॒स्माकं॑ शतक्रतो ।

महि॒ स्यूरं॑ श॒ग॒यं रा॒धो अ॒ङ्ग॒यं प्र॒स्क॒गवा॒य नि॒ तो॒श॒यो॑ऽम्

प्रति॑ ते द॒ख॒वे वृ॒क॒रा॒घो अ॒द॒श्य॑ इ॒यम् ।

दो॒र्न प्र॒थि॒ना श॒यो॑ऽम् ॥

द॒श म॒ह्यं पी॒त॒क्रतः॑ म॒ह॒म्ना द॒ख॒वे वृ॒कः ।

नि॒त्या॒द्रा॒यो अ॒म॒ह॒तो॑ऽम् ॥

श॒तं मे॑ ग॒र्द॒मानां॑ श॒त मृ॒णा॒वती॑नाम् ।

श॒तं दा॒सा॒ अ॒ति स॒जो॑ऽम् ॥

त॒त्रो अ॒पि प्रा॒णी॒यत॑ पृ॒न॒क्रता॒ये व्य॒क्ता ।

अ॒श्वाना॑ मि॒त्र यू॒य्यो॑ऽम् ॥

अ॒चे॒त्य॒ग्नि॒ध्वि॒कित॑ इ॒व्य॒षाट् स सु॒म॒द्र॒यः ।

अ॒ग्निः शु॒क्ले॒ष गो॒त्रि॒षा वृ॒ह॒त्यु॒रो अ॒रो॒चत॑

दिवि सूर्यो अरोचतोऽम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यस्य मभ्यायति ।

राधस्ते दृश्यवे वृकोऽम् ॥

शतं श्वेतास उक्ष्णो दिवि तारो न रोचन्ते ।

सङ्गा दिवं न तस्तभोऽम् ॥

शतं वेणूकृतं शुनः शतं चर्मणि म्लातानि

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतोऽम् ॥

सुदेवाः स्थ काशवायना वयोवयो विचरन्तः ।

अश्वामो न चङ्क्रमतोऽम् ॥

आदित्याम्रस्य चर्किरन्नानूतस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथस्रक्षुषा च न मन्त्रशोऽम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्त्रत

इन्द्राव्वरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञो ह सधना भुरग्ययो

यत्सुन्वते यज्ञमन्नाय शिञ्जथोऽम् ॥

निः पि॒ध्व॒रो॒रो॒ध॒वी॒रा॒प चा॒स्ता-
 मि॒न्द्रा॒व्य॒रु॒णाम॒हि॒मान॒ मा॒शत॑ ।
 वा सि॒स्र॒त॒ रज॒सः पा॒रे अ॒ध्व॒नो
 ययोः श॒चुर्न॒कि॒रादे॒व ओ॒हतो॑श्म ॥
 स॒त्थं तदि॒न्द्रा॒व्य॒रु॒णा कृ॒श॒स्य वां
 म॒ध्व ज॒र्मि दु॒हते॑ स॒प्त वा॒णो॑श्म ।
 ताभिर्द॒ग्धि॒वांस॑ स॒वतं॑ शु॒भस्प॒ती
 यो वा म॒द॒ब्धो अ॒भि पा॒ति चि॒त्ति॒भो॑श्म ॥
 घृ॒त॒पु॒षः सौ॒म्या जी॒र॒दान॒वः
 स॒प्त स्व॒सा॒रः स॒दन॒ आ ऋ॒त॒स्य
 या ह॒ वा मि॒न्द्रा॒व्य॒रु॒णा घृ॒त॒द्यु॒त-
 स्ताभिर्ध॒त्तं य॒ज॒मा॒नाय॑ शि॒ञ्जतो॑श्म ॥
 अ॒वी॒चाम॑ म॒हते॑ सै॒भगा॒य
 स॒त्थं त्वे॒षाभ्यां॑ म॒हि॒मान॒ मि॒न्द्रि॒यो॑श्म ।

पसागिस्वन्नावरुणा वृषभुत-

त्रितिः साप्तेभिरवतं शुभस्यतोऽम् ॥

इन्द्राव्वरुणा यद्विभ्यो मनीषा

वाचो मतिं श्रुतमदत्तमयोऽम् ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा

यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्योऽम् * ॥

[पुनराहावः †]

॥ शीसावोऽम् ॥

[पञ्चो दूरोहणम्]

हंसः शचिषद् वसुरन्तरिक्षोऽम् ।

हीता वेदिषदतिथिर्दूरोणोऽम् ॥

* अथ सक्तस्त्वान्वा ऋक् दूरोहणानि शस्यते । तदनुपदं द्रष्टव्यम् (४५८०) ।

† शिष्यशंसनानन्तरं दूरोहणशंसनं विहितम् । तदर्थोऽयं माहावः ।
“व्याकृत्य दूरोहणं रोहति”-इत्यादि ये. आ० १भा० ३५६८०,
३भा० ३४६८० च द्रष्टव्यम् ।

नृषद् वरसहतसद् व्योमसोऽम् ।

अब्जा गोजा कृतजा अद्रिजा कृतोऽम् ॥ १ ॥

[अर्धर्षगो दूरोद्गमम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्ष-

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसोऽम् ।

नृषद् वरसहतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा कृतजा अद्रिजा कृतोऽम् ॥ २ ॥

[त्रिपद्या दूरोद्गमम्]

सः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसहोता वेदिषोऽम् ।

तिथिर्दुरोणसन्नृषद् वरसहतसोऽम् ।

सदब्जा गोजा कृतजा अद्रिजा कृतोऽम् ॥ ३ ॥

[कृक्गोऽनवानं दूरोद्गमम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षम-

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

* अ० अ० ४. ४०. ५ ।

† "सप्तकृपा हंसवती दूरोद्गम मितोरितम्"—इति रे० आ० भा०
भा० इभा० ३३६८०, ३भा० ३५५८० च द्रष्टव्यम् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥

[पुनः त्रिपद्या दूरोक्षणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसञ्ज्ञो वेदिषोश्म् ।

अतिथिर्दुर्गोणसन् नृषद् वरसदृतसोश्म् ।

व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ ५

(पुनरहर्षो दूरोक्षणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

ञ्ज्ञो वेदिषदतिथिर्दुर्गोणसोश्म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ ६

(पुनः पञ्चो दूरोक्षणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसोश्म् ।

होता वेदिषदतिथिर्दुर्गोणसोश्म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमसोश्म् ।

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ ७

[ऐन्द्रावरुणी परिधानीया *]

इन्द्रावरुणा औमनस महत्तं
 रायस्योषं यजमानेषु धत्तोऽम् ।
 प्रजां पुष्टिं भूतिं मस्मासु धत्तं
 दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयोऽम् ॥ †

[शस्तसूक्तम् ‡]

आ वां राजानावध्वरि वदत्यां
 हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभोऽम् ।
 प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना
 परि त्मना विषुरुपा जिगातोऽम् ॥ §

* “अथेदं मैत्रावरुणं सूक्तं मैत्रावरुणी परिधानीया” इति ऐ०
 ब्रा० ३५३, ३५७८० ।

† वालखिल्योक्तादशस्तसूक्तस्यान्तिमा ऋग्विधम् । सं० ८. ५३. ७ ।

‡ “आ वां राजानाविति नित्यं मेकाधिकम्” इति च आच० श्रौ०
 सू० ८. २. १६ । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य शस्तसूक्तं मिरम् । ऐ० ब्रा०
 ३५३ ३५७८० २४ पं० तपाहीत्यादि, पुनः ३५३, ३५७८० च नष्टम् ।

यु॒वो रा॒ष्ट्रं वृ॒हदि॒न्वति॒ द्यौ-
 र्यौ मे॒ढभि॒रर॒जुभिः॑ सि॒नीयो॒श्म ।
 परि॑ नो हे॒ळो वरु॒णस्य॑ वृ॒ज्या
 उ॒क्तं न इन्द्रः॑ कृ॒णवदु॑ लो॒को॒श्म ॥ २
 कृतं॑ नो य॒ज्ञं वि॒द्येषु॑ चा॒क्तं
 कृतं॑ ब्र॒ह्माणि॑ सू॒रिषु॑ प्रश॒स्तो॒श्म ।
 उपो॑ र॒यिर्दे॒वजूतो॑ न एतु
 प्र यः॑ स्या॒र्हामि॑रु॒तिभि॑स्ति॒रतो॒श्म ।
 अ॒स्यो इन्द्रा॑वरु॒णा वि॒श्ववारं॑
 र॒यिं ध॑त्तं वसु॒मन्तं॑ पु॒रु॒षो॒श्म ।
 प्र य॑ आदि॒त्यो अ॒न॒ता मि॒ना-
 त्थ॒मि॒ता शू॒रो द॑यते॒ वसु॑नो॒श्म ॥ ४ ॥

* वक्ष्यते मिदं वक्तुं माध्यातम् (चं० ७, पृ० ५); तत्र चतस्र इन्द्रः;
 पञ्चमी तु परिधानीया ४७ पृ० ब्रह्मम् ।

[परिधानीया *]

इ॒य मि॒न्द्रं व॒क्ष्य म॒ष्ट मे॒ गौः

प्रा॒व॒त्तो॒क्ते त॒नये॒ तू॒तु॒जानो॑श्म ।

सु॒र॒त्ना॒सो दे॒ववी॑तिं गमे॒म

यू॒यं पा॒त स्व॒स्तिभिः॒ मदा॑ नो॑श्म ॥

[शस्त्रान्ते आहावः †]

उ॒क्त्यं वा॒चीन्द्रा॑य दे॒वेभ्यः॑ ।

[शस्त्रान्ते प्रतिगरः ‡]

॥ श्री॑श्म ॥

[आगूः §]

॥ ये॑श् य॒जाम॑हे ॥

* “कृत्तान्तेर्होता परिदधेति, अथ समाप्य एव द्वितीयमवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति”—इति रे० आ० ३भा० २४७, २५४, ३५३, ३५७ ए० ।

† “उक्त्यं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्रैकादशाक्षरम्”—इति रे० आ० ३भा० ५२, ५४ ए० ।

‡ “ओ मित्रध्वर्युरेकाक्षरम्”—इति रे० आ० ३भा० ५२, ५४ ए० ।

§ “येश् यजामहे इत्यागूः”—इति, “आगूर्याद्यादिः”—इति च आ० श्री० सू० १. ५. ५, ४ ।

[शस्त्रयाज्या ५]

इन्द्रावृषणा मधुमत्तमस्य

वृषाः सोमस्य वृषणा वृषेयाम् ।

इदं वा मन्त्रः परिषित मस्ये

आसद्यामिन् बर्हिषि मादयेथोऽम् + ॥

[वषट्कारः ‡, अनुवषट्कारः §]

॥ वौऽषट् । सोमस्याग्ने वौहि वौऽषट् ॥ ॥

॥ इति बालखिल्यं ॥ शस्त्रं समाप्तम् ॥

* शस्त्रान्ते प्रयोज्या याज्या । एषा याज्या ऐन्द्रावृषणी । ऐ० ब्रा० ३भा० ३५१ ए० । “याज्यान्तानि च शस्त्राणि”-इति व्याख० औ० ५. १०. २१ ।

† अ० सं० ३. ६८. ११ । “याज्यान्तश्च प्रावयेत्”-इति व्या० १. ५. ८ ।

‡ “वौहिडिति वषट्कारः”-इति व्याख० औ० १. ५. १५ । एष एव वषट्कारः शस्त्रयाज्यान्ते पाठाः । “उक्तेस्तरी वषट्कारः”-इति, याज्यावषट्कारयोर्नैरन्तर्यविधितु ऐ० ब्रा० २भा० २०. ३० ए० प्रत्ययः ।

§ ऐ० ब्रा० २भा० २१, २२ । व्याख० औ० ५. ५. १६ प्रत्ययम् ।

॥ “वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र”-इति, “तद्योरादी प्रावयेत्”-इति, व्याख० औ० ३. ५. ७ ।

१ अत्र प्रदक्षितो विहारो महाबलभिन्नात्मकः, आधरावपि, सुतो वौहिषमिति । तौ तु ऐ० ब्रा० ३भा० ३५५ ए०-३५१ ए० प्रत्ययौ ।

॥ पंतरयानोचनम् ॥

अधिहालोचयामः-- (१) किं सिद्धं मेतरेयं नाम ? (२) कोऽस्य प्रवक्ता ? (३) कुत्रायः सः ? (४) कः कालोऽस्य ? (५) कीदृशाभ्या-
सन् तदानीन्तनाचारव्यवहाराविज्ञानानि ? (६) कस्याः प्राशयाया इदम् ?
(७) कोऽस्य विषयः ? (८) तिसु प्रयोजन मेतस्येत्यर्थः ॥

(१)

अथ किं सिद्धं मेतरेयं नाम ? ब्राह्मणं मिति ब्रूमः ।
किमु ब्राह्मणं मिति ? अत्रात्त जेमिनिः--“शेषे ब्राह्मणशब्दः”
-इति (२. १. ३३.) । सन्तभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण-
मिति तदर्थः । यद्यपि विचारेणैवं लक्षणं युक्ततमं मिति
ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिर्गृहीतम्, न तथाप्यर्थज्ञानाय
तादृशं मिति मन्यामहे वयम् ; एतल्लक्षणं एव तत्पुरुषा-
प्रतीतिब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च । अतोऽथ
“कर्मचोदना ब्राह्मणानि”-इति (३५ म०, आपस्तम्बलक्षण-
मेवेहाश्रयामहे । अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति
तल्लक्षणं सदोषं मिति चेदत्र ब्रूमः, - पदार्थस्वरूपबोधायुपयुक्त-
निर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदोषलक्षण-
मपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्बहुनाया यजुर्मंजिताया यजुर्वेदस्य
न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनावहम् इव त्वेतरेयादौ ब्राह्मणत्व-
मपीति । ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयामुपयुक्तो निबन्धः-

लोचने “कोऽसौ वेदः ?”-इतिप्रकरणे प्रकाशिता एव । ततो
 दयानन्दस्याभिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुटं भवावादि ।
 तत्र हि वेदसंज्ञाविवारोपसंहारे— “ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामा-
 स्ति । अत्र प्रमाणम् । ‘ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षतं राजन्यः (ग० १३.
 १.)’-इति, ‘समानार्थाधिकृतौ ब्रह्मन्गन्धो ब्राह्मणगन्धश्च’-इति
 व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणै-
 र्मेहर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि”-इति ।
 इतः पूर्वं भूयसात्मन्यस्यतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां छा० ऋग्-
 महोदयेनापि ब्राह्मणगन्धनिर्वाचनमेवमेव सूचितम् । अत्रात्राकस्वव-
 द्वाप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । तद्यथा— न हि “ब्राह्मोऽजान्ते” इति
 (पा० ६. ४. १०१.) श्रुते जायति ब्रह्मन्गन्धाद् अथ्यपरो
 ब्राह्मणगन्धः सम्भाव्यते, यतो ब्राह्मणवाचित्रह्मन्गन्धासंदं निष्पन्नं
 ब्राह्मणं पदम्, अपि तत्सम्भवं ब्राह्मणगन्धादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽपि
 स्यान्निष्पन्नं ब्राह्मणमिति ।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिवोधकं वचनं ब्राह्मणम्,
 तादृशवचनानां समूहो अर्थोऽपि ब्राह्मणमेव । अचनपरत्वा-
 देवास्य ब्राह्मणशब्दस्य लोच्यम् । अथवा अस्वेतद् ब्राह्मण-
 पदं भाष्यपरम् । वेदार्थवित्तमेन ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुस्यूतं
 मन्त्रभाष्यमेव ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणस्य वेदत्वं सुररीकुर्व-
 तापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व
 साभाषि । तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “ब्रा-
 ह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समान्ज्ञाताः”-इति ।
 वस्तुतस्तु मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात्
 ब्राह्मणकाले तदवर्धित्वसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां

ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्यावास्थानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना, तत एवेमानि पेश्यकौषीतकैतरेयादीनि आदिषेद-
भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव । तदिदं मन्त्राभिर्नि-
रुक्तालोचने (ड--डौ) “वस्तुतः”-इत्यादिना “वेदभाष्यरूपाणि
ब्राह्मणानीति”-इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थानां मादिषेदभाष्यरूपत्वं
मेव सिद्धान्तितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय
एवोपलभ्यन्ते । तच्च यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्या-
द्युत्पादनार्थाः स्रुत्यादयः स्रुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य
आख्याताः श्रूयन्ते । ता एव अर्थवादा श्रूयन्त्यन्ते । तदप्युक्तं
मायस्त्वमेव— “ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः
पुराकल्पश्च”-इति (३६, ३७ सू०) । तत्राङ्गसतो बहूनां मन्त्राणां
मन्त्राङ्गानां वा प्रायोऽधिगुणपरकाख्यानां, कचिदन्यान्ध-
विधान्यापि समाम्नातानीति सर्वत्रैव मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां
यागविधानार्थमेव पाफल्पत इति “कर्म्मचोदना ब्राह्मणानि”-
इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सति निरुद्धम् ॥

अथोक्तमेवार्थं सिद्धोदाहरणेः किञ्चिद् बोधयितुं यत्तामहे ।
प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्दिहिता । सा स्वस्वग्निष्टोमादि-
यागेषु दीक्षणाार्था भवति । यागस्त्रिविधः ; इष्टि होतृसच-
भेदात् । तत्रैव मिष्टिः प्रथमविधो यागः । अस्य देवताविधानस्यैव
साम्नातम्— “अग्निर्वै देवानां सवसो विश्वाः परमस्तदन्तरेण
सर्वा अन्या देवताः”-इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.) । एतेनास्य
यागस्य अग्निर्विश्वाश्च द्वे देवते ऽवगम्येते । ततो द्रव्यविधानस्यैव
साम्नातम्— “आग्नाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीय

‘नैकादशकपालम्’-इत्यादि । इत उत्तर मीतदीयावात्तरवह-
विषविधानाद्यनन्तरं मन्वदयं विहितम्—“अग्निर्मुखं प्रथमो
देवतानां मन्विष्य विष्णो तप उत्तमं मह इत्यानावेष्यवग्न इविषो
याच्यानुवाक्ये भवतः”-इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वो दीक्षा-
यागप्रधानवृषिषः पूर्वोक्तस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति, उत्तरो
याज्येति विधेयः । तदेनयोः स्पष्टार्थतया, अविर्वाज्यतविशेष-
तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं नोक्ते ऽत्रैतरेयके ; अपि
यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै देवानां मवमो विश्वः परमस्तदन्तरेण सर्वा
अग्न्या देवताः”-इति देवव्यमुतिराज्ञाता, तदेवेतन्मन्त्रद्वयस्य
सामान्यतस्तत्पर्यावाख्यानं सम्यक् । ‘अग्नाः’ पार्थिवस्यास्याव-
मत्वम्, पृथिवीस्थत्वात् ; एवं ‘विष्णोः’ आदित्यस्योत्तमत्वम्,
अस्यत्वात् ; अन्यासां वायुादीनां सर्वासां मेव देवतानां मीतयो
र्वावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एनयोर्वृक्षेनेव यज्ञेण मभीष्ट
मित्याशयः । मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशाखीयमंहितास्त्रिदानी-
मवलितासु न दृश्येते ; कृष्णयजुस्तेत्तिरीयब्राह्मणे तु श्रूयेते (२.
४. १. ३. ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः । आश्वलायन-
श्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपञ्चं विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशाखीया-
व्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशाखीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रवहणीनां मृचान्तु विधानं मनु व्याख्यानां वाक्ता-
तानि । तद्यथा—“भद्रादभि श्रेयः प्रेक्षीत्यन्वाह, अयं वाव-
लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान्त्, स्वर्गं मेव तं लोकं
गमयति । वृक्षस्यतिः पुर एता तं अस्त्विति, ब्रह्म मे वृक्षस्यति-
र्देवास्मा एतत् पुरोगव भवत्, ब्रह्म मे वृक्षस्यति । अथैवमव-
धत्वा एतत् पुरोगव भवत्, ब्रह्म मे वृक्षस्यति, देवयजनं वै वरं पृथिव्यै, देवयजनं एवेनं

किञ्चिदन्तरेयनाम ?

तद्वसायति । आरे शत्रून् कुण्डि सर्ववीर इति, विष्णु
मेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्य मपवाधतेऽधरं पादयति—इति
प्रथमर्धे विधिव्याख्याने (ऐ० ब्रा० १. २. २.) । एवापि प्रच-
लितायां सूक्तशाखायां नाम्नातेत्यन्यशास्त्रीयेव : तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यत्रान्यथा चोदाह-
रामः । श्रूयते हि शुक्लयजुर्देवस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया
आदिर्मेवा कण्डिका—“इधे त्वोर्जे त्वा वायव स्य देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे”—इति । शतपथब्राह्मणेऽस्या
मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन गत्रां वक्षानाङ्गकालीकरणे,
अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्ध्वतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्यातास्तु ते तत्र एव मन्त्राः ।
तद्यथा—“ता माच्छिनन्ति—‘इधे त्वोर्जे’ त्वेति । तर्ह्ये तदाह,
यदाह्वे त्वोर्जे त्वेति ; यो वृष्टादूयसो जायते तस्मै तदाह ।
अथ माहभिर्यक्षाः समवायजन्ति, स वक्षं शाखयोपसृशति—
‘वायव स्येति । अयं वै वायुर्योऽयं पवर्ग ; एष वा इदं सर्वं
प्रप्राययति यदिदं किञ्च ; वर्षत्वेण वा एतासां प्रप्राययिता ;
तस्मादाह वायव स्येति । ०—० अथ मातृणां मेकां शाख-
योपसृशति वक्षेन व्याकृत्य—‘देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ।
सविता वै देवानां प्रसविता, सविष्टप्रसूता यज्ञं सन्धरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति । ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे
इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय
कर्मणे इति”—इति माध्य० शत० ब्रा० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मस्या मन्त्रत्रयः त्रिकायाः शुक्लः रजः प्रसमकण्डिकायाः
सविनिर्गो एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) 'इषे त्वा, ऊर्जे त्वा' वृद्धौ त्वां ; छिन्नीति शेषः ।

(२) 'वाययः स्य' पवमानाः, वर्षणेन प्रप्यागमानाः
यूयं स्य ; युष्मान् समवच्छजन् शाखयोपसृशामीति शेषः ।

(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'दिवः', 'यः' युष्मान्,
यज्ञं सभरान्, पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रार्पयतु' ;
सवित्प्रसूता वयं मिदं याचामहे इति शेषः ।

नूनं मेघोऽर्थोऽधिपज्ञः, परं भग्नं च पदव्याख्यानेनाधिपदेवता-
ऽर्थोऽपि सम्पन्नत एव । तद्यथा— “अयं वे वायुर्गोऽयं पवते” ।
'यः अयं पवते' सदेव पवमानो विद्यते, स एव 'अयं' त्वगिन्द्रिय
प्रत्यक्षः, अत एव विग्रहादिशून्यो भौतिको 'वायुः' । “एव वे
इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च” । 'यत् इदं किञ्च' स्थावर
जङ्गमात्मकं जगत्, तत् 'इदं सर्वं' एषः वे वायुरेव 'प्रप्या-
ययति' प्रकर्षेण वर्धयति । “एष वे वर्धयति” वायुरेव वृष्टिधाराः
सर्वाः सघतश्चालयन् पृथिव्यां संवाह्यापस्थापयति । अत एव
“एतासाम्” पार्थिवीनां मघां “प्रप्याययिता” वर्धयिता भवति ।
तत एवभूतं 'त्वा' त्वां वायुं “वृद्धौ” ज्ञानामि । “वृष्टात् ऊर्जे-
रसः जायते” । “तस्मै” ऊर्जे-रसाय, तत एवात्र सुपद्यत इति
'इषे' अन्नाय च 'त्वा' त्वां जानामि । “देवानां” सर्वेषां मन्त्रा-
दीनां “प्रसविता” सूर्यः ईश्वरो वा 'यः' “यज्ञं सभरान्”
प्राणनहेतून् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' “यज्ञाय” प्राणनकार्य-
निर्वाहार्थं 'प्रार्पयतु' सदैव प्रार्पयत्येव, वयं अपि “सवित्-प्रसूताः”
एव, अस्मानिति शेषः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्धहेतुत्वम्,

वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; धर्मप्रसूतत्वम्, प्राणरूपश्रेष्ठकर्मकारित्वेनैवाख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव च. स्नातो यजुर्वेदः । अतएवेतदुक्तम्— “अग्नि-वायुरविभ्यस्तु तयं ब्रह्म मनातेनम्”— इत्येवमादिक मिति ॥

श्रूयते चात पर्णशब्देनैव वत्सापकरणकार्यविधानार्थं सुद्र-तमेकाख्ययिक्तः । तस्यैव— ‘यत् वे गायत्री सोम मच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपावस्ताभ्यायत्य पर्णे पचिच्छेद । गायत्री वा सोमस्य वा राज्ञस्तत् पतित्वा पर्णोभवत् । तस्मात् पर्णी नाम । तद्वदेवात् सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यभिदति । तस्मात् पर्णशब्दो वत्सानपाकरोति’ इति (शत० ब्रा० १. ५. ४.) । अस्यार्थः— ‘यत्’ यस्मिन् काले हि ‘गन्धर्वनगरे’ हिमालयस्य जम्बूद्वीपे सुरम्यशिवरे ‘सोमं’ सोमवल्लीवृक्षम् ‘अच्छ’ आसु ‘गायत्री’ काचिद् गायिका ‘अपतत्’ गतयती; ‘तत्’ तदैव ‘आहरन्त्या’ सोमवल्लीवृक्षं कुर्वन्त्या; ‘अस्याः’ ‘अपावस्ताभ्यायत्य’ ‘अवस्ता’=अवस्तात्—अधस्तात् ‘अपयत्य’ विद्युत् स्थितं ‘पर्णे’ पर्णकार मेव पर्णव्रीत्रं ‘चिच्छेद’, सा गायत्रीति शेषः । ‘गायत्री’ गायत्र्याः तस्या ‘वा’ अथवा ‘सोमस्य’ राज्ञः अङ्गभक्षणं मागतं ‘तत्’ क्लृप्तं पर्णं ‘पतित्वा’ भूमिं गत्वा ‘पर्णे’ पर्णापरपर्यायः पलाशा वृक्षः ‘अभवत्’ । यतः पर्णत एवाभ्युत्पत्तिः, तस्मात् ‘पर्णे’ नाम पर्ण इत्येवैव वृक्षः प्रसिद्धः । ‘तत्’ तस्मात् ‘अत्’ ‘सोमस्य’ मारभूते रसे ‘यदेव’ न्यक्तं वीर्यम्, ‘तत्’ इहापि पलाशवृक्षेऽपि ‘असत्’ अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति । पुरा नास्तीदिहार्जनगरीषु पलाशवृक्षो हिमवतः पृष्ठादिज्ञानीत

इति प्रथमम् । बहुषु पलाशारणेषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम् । पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पलाशकाराण्येव तद्गीशानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्त्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम् । एतदस्यपि सोमरसतुल्यबलकारित्वमिति पञ्चमम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च मंलक्ष्य, तत्र गन्धर्वनगरं सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथेऽन्यत्र च सुतम् (शका. २प्र. २क.), नत्वं तत्रैव दृष्टव्यमिति ॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूत्रे विधातव्येऽप्याख्यायिकाभिरिति । तद्यथा— ‘‘तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्’’ इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ६.) । तार्क्ष्यदेवताकं त्वचं भूतं तार्क्ष्यम् ऋ० सं० १०. १७८. १-३.), तस्मिन् ‘तार्क्ष्यं’ मृते; तेन सूक्तशंसनेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसङ्गागतं ‘दूरोहणं’ स्वर्गे ‘रोहेत्’, रोहणमारोहणं तत्सम्पादयेत्; यंसनकर्त्ता ऋत्विर्गतिं शिषः । इममेव विधिं प्रदीतुं भास्वानेषा रूप्यख्यादिका— ‘‘तार्क्ष्यो ह वा एतं पूर्वीध्वानं मेत्, यत्रादौ गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाह्वरत्; तद्यथा चेतश्च मध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्’’—इति । ‘तार्क्ष्यः’ तन्नामा कश्चित् ‘वे’ एव ‘पूर्वः’ अग्रगामी सन् ‘एतं मध्वानं’ पार्वत्यमार्गम् ‘एतं’ आगमत्, दर्शयन्निवेति यावद् । कदा किमर्थं मित्याह— ‘यत्र’ यत्काले ‘अदः’ वृत्तान्तं सम्पन्नम् । किमित्युच्यते— ‘गायत्री’ देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता, काचिद् गायिका नारी, ‘सुपर्णः’ पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमानमिदं पदम्), स यथास्तीक्ष्णदृष्टिर्दुर्गतगामी स्वरज्जलसं सन् स्वलक्ष्ये

उत्पत्तिर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहृत्य' आहृतवती, 'तत्' तदानीं 'यद्यः' 'अध्वनः' चैत्रं मार्गविशेषाभिन्नं तद्देशवाचिनं कश्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाद्यगामिनं 'कुर्वति', 'ताहृत्य' 'तत्' तार्क्ष्यंभनं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः । कश्चिज्जने तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह — "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । वा. १ 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदेव सर्वत्र प्रवहति । एषश्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पद्यम् । स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वाच्च वायो गन्धर्वहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आधातीति समनुभूय तत्रदेशं गतवती चेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञानं भावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यपरिपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुततीनां जन्तूनां मातिवाहिकान् देवान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्यादित्यपर्याग्रहो निघण्टो (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातश्च तत्रा निरुक्तोऽपि (२. ४. २.), ततथादित्यरश्मीनां मिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-वोढृत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, अमृतानिवाहिक-मूक्यदेहवाहकश्चैव एव ; तदिदं महर्षिज्ञानहयचैतदाख्यायिक-योषद्विष्टमिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाश्च लभ्यन्ते ; तत एत एवमवकाशश्च बहवः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथात्रिचिति-कादिषु च जन्ममतीनां स्त्रीपुद्गलजवभूनां धर्मोपदेशाश्च

कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिर्द्वानेकैः क्रमादद्य-
तनैरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपहृहयेत्”—इति (१. १. २६७.) । वस्तुतस्तु
सर्वपुराणेषु इतिहासमूलीभूतो वेदिकाख्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इतिमूत्रव्याख्यानवसरे-
ऽभाष्येन स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— “अथ वृत्तान्ता-
न्वाख्यानम् ; सुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने
वर्णमाने हयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कश्चिन्धितं
प्ररोचना हेतोः या । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निव-
र्त्तकश्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविश्रितम् ; प्ररोचनया तु
प्रवर्त्तते हेतुनिवर्त्तत इति तयोर्विवक्षा” इति (१. २. १० मू०) ।
प्रदर्शितानि चैतदुदाहरणानि बहूनि तत्रैव किञ्चिदग्रम्, तत्र
मिदं “मः (प्रजापतिः) आत्मनो वपा मुदक्खिदत्” (तै० ब्र० १. १. १.)—
इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानस्यम्
“कथमुनरिदं निरालम्बम् मन्दाख्यायते ? इति । उच्यते— निरालम्बं
कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वपा । अथ
आत्मनो वपा मुदक्खिदत्”—इति,— वृष्टिं, वायुं, शक्तिं वा । “ततोऽजा
भवौ प्राग्वह्यात्”—इति,— वैद्युते, आर्क्षिणि, लौकिके वा । “ततोऽजः”
—इति,— अश्वं, वीजं, वीरुहा । “त मालभ्य (त समुपजीव्य) प्रजाः
पशुनाप्नोति”—इति गौणाः शब्दाः—इति । तदेवं छिन्नेषु मूलेषु
कुतो न पतयुः पौराणिकेतिहासाद्भुतकथाः सर्वा वातेन कदली-
वनानि यवेति, को वा विष्कलिति वालोपदेशाय विश्वशर्मादिभि-
र्निर्मिता काकोलूकसंवादादिकथा अवालोऽपीति सुषीभिरेवाकलय्य

मासः । तदानीं खिन्नवदनं महिदास मवगत्येतराख्या तन्माता
 स्वकीयकुलदेवतां भूमिं अभिसम्भार । सा च भूमिदेवता दिव्य-
 भूर्तिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं
 दत्त्वा तत्रैव सुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिकां प्रशंस-
 य्येतद्वाङ्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुपन्नात् तस्य महि-
 दासस्य मनसः 'अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'
 - इत्यादिकं 'स्वाणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंश-
 दध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुग्भूत् । तत ऊर्ध्वं 'अथ महाव्रतम्
 (ऐ० ब्रा० १. १. १.)' इत्यादिकम् 'आचार्याः (ऐ० ब्रा० २.
 ६. ८.)'-इत्यन्तं सारण्यकप्रतरूपं च ज्ञानां सारविरभूत्
 - इति'-इति । तथा चेतराशब्दात् "शुभ्रादिशब्दः पा० ४. १.
 १२३.)" इत्यपत्त्यर्थं ढकि सम्पाद्य सिद्धं रूपं मेतरेय इति ॥

अत्र केषिदनुमीयते, सोऽयं मैतरेयः स्याद् दामोपुत्रः । अस्ति
 हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्येतिद्विविधार्थानां तदितरस्य
 शूद्रस्यानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः ; तथा क्षत्रियस्यापि
 क्षत्रिय-वैश्येतिद्विविधयोरात्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य
 कन्याग्रहणेऽधिकारः ; एवं वैश्यस्यापि स्वजानीयाया आयथीस्तदि-
 तराया अनार्यायास कन्या-विवहनेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां मेवार्थ-
 वर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडनं मेव विहितम् । किञ्च
 आर्यकन्यानां मेवोदहने यथाविधि वैदिकमन्वादीनां व्यवहारः
 समुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम् ; अत एवोक्तं भगवता महामु-
 निना पाणिनिनापि "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे"-इति (४. १. ३३.) ;
 इतरायास्त्वमन्त्रकं ग्रहणमात्रम् अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्व-
 मिति विवेकः ॥

एतच्च सर्वे भृगुप्रोक्तमनुमंजितादीं सूच्यते विहितम् । तथाहि—

“सवर्णांश्चे दिजातीनां प्रशस्ता दारकर्मिणः ।

कामतस्तु प्रवृत्तानां मिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा न स्यात् न विशः स्मृता ।

तं च स्वाचैद् राज्ञश्च तान् नृणां सायजन्मनः”-इति (२.) ।

तथैवास्तु— “विप्रस्य त्वि, वर्णेषु, वृषतेवर्णयोर्द्वयोः ।

वेश्यस्य वर्णं चेकस्मिन्, परः अपमदाः स्मृताः”-इति (१०.) ।

“वर्णत्रयाणां मेति षट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापिक्तया ‘अपमदाः’

निकृष्टाः” इति तत्र कुल्लूकः । एषा अपमदत्वेऽपि द्विजत्वं

न व्याहृतम् । तत्र तत्रैव — (१०. ४१.)

“मजातिजानन्तरजाः षट् पुत्रा विजधर्मिणः”-इति ।

“षट् पुत्राः विजधर्मिणः उपनीयाः”-इति च तत्र कुल्लूकः ।

पुनस्तत्तत्तत्वेव — “यस्माद् वीजधर्मादेन निर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

प्रजिताय प्रशस्ताय तस्माद् वीजं प्रयस्यते” इति (१०. ७२.) ।

यदुक्तं “न मा द्राणक्षत्रिययोः ०---० गृह्णा भार्यापटिश्यते”-

इत्यादिषट्श्लोका, तच्च न भगवन्निर्णीतमवर्णापरम्, सवर्णांश्चे दिजा-

तीनां मिति श्लोकेऽप्यपदस्वारस्यात्, अन्यथा पूर्वापरग्रन्थावरोधस्या-

परिहायेत्वात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च । न चान्यथा

धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रस्य भूपपद्यते, नापि ‘शान्तिं विख्या-

रामा मुपेयात्”-इति (ति० स० ५. ३. ८. ६.) निषेध-श्रुतिः सङ्ग-

च्छते । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मांभभर्त्रीयात्, न रामा

मुपेयात्, न सृष्टमयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टो पिबेत्, तेज एव

नत् संश्रयति”-इति (५. ८. ४६.) । एवमादौ ‘रामा’-शब्दः शूद्रा-

परः ; सर्वत्र तथैव व्याख्यानत्वात् । विशेषतोऽत्र नैवक्तुं द्रष्टव्यम् ।

तयाहि—“रामा रमणायोपयते, न धर्माय; कृष्णजातीया”-इति (१२. २. २.) । “रामा-इति शूद्रोच्यते”-इत्यादिस्तदीया दौर्गा हृत्तिर्येह द्रष्टव्या । तदेवं सधर्मायाः पाणिपीडनानन्तरं मसवर्णाणां ग्रहणं न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव “इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम”-इत्येतरैर्यशुतेर्व्याख्यानावसरे सायण आह—“राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावातेति, अधमजातेः परित्रक्तिरिति”-इति (३. २. ११.) । श्रुताश्चैतास्तेत्तिरीयेऽप्यप्रथमधकरणे (ब्रा० ३. ८. ५.) । शतपथे तु “चतस्त्रो जाया उपक्रता भवन्ति, —महिषी, वावाता, परित्रक्ता, पालागली” इति (१२. ५. १. ८.) श्रुतम् ॥

तदेव मेतद्ब्राह्मणप्रवक्तुरेतरयनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भूतत्वसिद्धेः सायणाचार्यैकप्रवादप्रथितयज्ञसमाप्तपत्तिहेत्वनुमानतश्च सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिदाम इति दामाना मभिधानं मपि विश्रुतम् ; तथा विहानित्वेय विण्णवणम्, न तु ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

नन्वेव मार्याणां मार्यत्वप्रतिपादकानां मादिधर्माणां यागादीनां विधायकस्यैतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्यं तत्र दासीपुत्रे सम्भवेदामेति चेत्, अत्र ब्रूमः । यागादिविधायक-ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तृत्वं तु किं तच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्वमपि ज्ञायते दासीपुत्रस्यापीति । तद्यथा श्रुतं तावदत्रेव कवर्षेलूषोपाख्यानम्—“ऋषयो वै मरस्वत्यां सत्रं मासत । ते कवर्ष मेलूषं सोमादनयन्, द्वास्याः पुत्रः कितयोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षिष्येति । तं बहिर्धन्वोदवहन्ब्रह्मं पिपासा हन्तु मरस्वत्या उदकं

मा पादिति । स बहिर्धन्वोदृढः पिपासया वित्त एतदपोनप्रीयं
भपश्यत्”-इत्यादि (२, ३, १.) । तदपोनप्रीयं मूलम् दाशनस्यां
दशमे त्रिंशं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वमसु पुरा खल्वनार्यावर्त्ते ये नगरवामिनः सभ्यास्तेषां
मार्यत्वम्, ये खिन्नावीतरागा अप्यरक्षिता गिरिकन्दरादिवासिनो
सभ्यास्तेषां मनार्थत्व मित्येव जातिदयं पार्यक्येन वर्णनीय माभी
जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्यायवर्णिकाः किन्तु तज्जातिदय
मवन्तस्तेष्वेव मान्नायस्ते (१८, १, ८, १.) —

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, — उत शूद्र उतार्थे”-इति ।

अत्रो प्रगल्भोऽयं तदानीन्तनः भार्वजनीनरीतिभायः ! तदेवं
तदानीं यथा ज्ञानालोचन बलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां
ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणां अपि आर्यानु-
गतत्वानुगतत्वभेदात् हेतुविध्यं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणां
मानुगत्य मानललम्बिने, त एव दासाः । तद्विपरिवर्तानु दस्यव इति
व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु स्वेच्छा
इति चाख्याताः । इत्य मित् एच्च जातयो नियन्त्राः । एताश्च
पञ्च जातयो मनुष्याणां भवेति मनुष्यगणदपर्यायत्व साप्तं पञ्चजन
इति । तदेव मेषु पञ्चजनेषु, कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः,
वैश्य इति त्रय आर्याः ; दासा दस्यवेति दास्यनार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-
क्येन जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जात्यु-
च्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम् ! तथापि कर्मतो जात्यन्तरनापि नास-
त्यम् ! । तदाज्ञापस्तम्बः— “धर्मचर्याया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णं

मापयते जातिपरिवृत्तौ”-इति, “अथर्मचर्यथा पूर्वो वर्षो जघन्यं
जघन्यं वर्षं मापयते जातिपरिवृत्तौ”-इति च (२, ५, १०, ११)

मनुरप्याह—“यूद्धो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मण्येति यूद्धताम् ।

क्षत्रियाज्जात मेवन्तु विद्याद वैश्यास्तथैव च”-इति १०, ६५ ।

“जातो नार्या मनार्याया मार्यादार्यो भवेद् गुणैः”

-इति (१०, ६७) च मनूक्तमिह स्मृत्यम् ॥

न च व्याजहारादिभिश्च जातिपरिवर्त्तनं मद्दृष्टवरं वक्तव्यम् ।
तत्रानार्यस्याप्यनार्यत्वनामोऽभवदपि न प्रतीयसूक्तदर्शनसामर्थ्यादिति
तु इदानीं मेव प्रदर्शितम् ; आर्यस्याप्यनार्यत्वनामोऽपि समाज्जात
इहैवैतरेयके । तथाहि — “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः,
पञ्चागदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाग्रत् कनीयांसः, तद् ये
ज्यायांसो गतं कृगलं भेनिरे, ताननु व्याजहारान्तान् षः प्रजा भक्षी-
हेति । त एतैः स्याः पुच्छाः शवराः पुलिन्दा मृतवा इत्युदगत्वा
बहवो भदनि वेश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति (७, ३, ६) ।

विश्वामित्रस्यास्य जन्मतः क्षत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यैषेणुप्रार्थनम्,
तदलाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ
इति पौराणिकी कथापि स्वादक्षोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा
नूनं माभूत्कल्पितेव ;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि
कदापि तेन वसिष्ठस्यैषेणुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनाश-
स्याविधस्य महर्षेः कथं मपि युज्यते, नैव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्व
माप्नोति सर्वं श्रिवेदं मसङ्गतं ममृतं वचः पौराणिकानाम् ;
त्रेदमूलकत्वाभावादंग्रयो वेदमिहत्वाच्चेति वेदानुशीलिनां सुविहित
नैवेति दिक् ॥

प्रकृते तु यथाय प्रतीतिः श्रीपादभारतीयानां भारतसम्भवाद्-

मेनिकेषु विद्यमाननव्यप्रवेशत्वेऽपि वङ्गदेशीयानां योग्यवत्ताद्यभावत एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्याङ्ग्यकिरिङ्गीति वङ्गप्रसिद्धानां युग्मीयानाम् ; तथेवामिश्रितार्थशोणितानां मनार्याणां बुद्धि-
माध्यादितोऽनुपगुक्ततथैवऽस्माच्छेष्टे, वेदपङ्क्तयोपनयनविधे-
रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रितार्थशोणितानां तु वेदव्यासमदृशानां वेद-
पङ्क्तयोपनयनं केन वारितं मिति स्फुटम् । मन्त्ररूप्याह—“वीज
मेके प्रसंसन्ति चेत मन्त्रे मनीषिणः”-इत्यादि (१०. ७०.) ।
“जातो नार्या मनार्या मायीदयी भवेद् गुणैः”-इति च
(१०. ६७) गुणपञ्चपातस्यैव । शूद्रस्य वेदाधिकारे, मायात्
भङ्गितावचनं मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन—(वा० मं० २६. २.) ।

“यथेमां वाचं कल्पाणी मावदानि जनंभ्यः ।

ब्रह्मराजम्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाग्र” इति ।

तदेषं वेदविधेः पञ्चपातदोषभाक्कं न कथं मपीति स्पष्टम् ;
स्पष्टञ्च दासानां मनुपगुक्तमतीनां मन्वादिकर्त्तृकं वेदानधिकारित्व-
विधानं, मनुग्रहार्थं मेवेति ।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रमत्तादिसान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य
मस्ति, तद्यथा—भारतवर्षीयानां मन्माकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो
विधिनिषेधा विहिताः, यानि च वर्णाश्रमधर्मशामनानि श्रुतानि
स्मृतानि च, तेः खल्विमे वयं भारतवर्षीयः एव मास्याः, न लन्ध-
देशीयाः ; अत एवोक्तं मनुना—“अस्मिन् धर्मोऽस्मिन्नेनाको गुण-
दोषो च कर्मणाम् । चतुर्णां मपि वर्णाणां माचारयेव शास्त्रतः”-
इति (१. १०७.) । एवमास्मच्छाश्रकता ब्राह्मणादिजातिसम्प्रा-
त्यन्माक मेव : भारतादन्वत ब्राह्मणादयस्तयो वर्णाः शूद्रः लेच्छाय
नेव सस्तीति तद्वत्यानां ब्राह्मणादिजातिसत्येनायत्वं शूद्रस्त्वैच्छत्वं-

नानार्थत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्मच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिङ्गलकण्डादिदेशानां श्लेच्छदेशत्वम्, तस्यैशीयानां श्लेच्छत्वञ्च न
 कथं अपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोच्यम् । श्लेच्छदेशाः किलात्र
 भारते विद्यन्त एव, श्लेच्छा अपि भारतीयेष्वेव केचन, श्लेच्छा-
 चाराद्यास्मच्छास्त्रविमुखाणां मार्याणां मनार्याणाञ्च भारतीयाना-
 मेव, न त्वन्यदेशीयानाम् ; तत्तद्वर्गस्थेषु श्लेच्छाश्लेच्छविज्ञानोप-
 देशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव श्लेच्छाः, श्लेच्छदेशाः,
 अश्लेच्छानां श्लेच्छवाक्प्रयोगादिश्लेच्छाचारनिषेधाश्च । शतपथ-
 ब्राह्मणे तत्सङ्गदेव युतां श्लेच्छशब्दः (३. २. १. २३, २४.),
 पानिनिर्धातुपाठे श्लेच्छ धातुः (भा० प० २०५.), शणपाठे
 उच्छादी तत्पाठः (६. १. १६०.), आत्मायनस्य व्याकरणध्ययन-
 प्रयोजनाभ्याख्यानावसरे शतपथब्राह्मणमुल्लेखं 'श्लेच्छा ह वा मा
 भूमि' इति कथनम्, पतञ्जले पञ्चशाखां तद्व्याख्यानम्, सीमांभा-
 दर्शनं आर्यश्लेच्छाधिकरणम् (१. ३. ६.), मनौ श्लेच्छदेशलक्षणम्
 (२. २३.) श्लेच्छभाषाट्टकलिख्य १०. १४१; १०. ४५; १२.
 ४३.), महाभारते ह्यादिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य श्लेच्छभाषया गूढोपदेश-
 दानश्रेतत् सर्वं तन्निर्दर्शनमिति ।

तदित्यं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणयत्नप्रवचन-
 शक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्रमित्येवोपर-
 मामहं वयमिति ॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते ह्यन्तोत्पन्नब्राह्मणे
 — "स ह योऽयं वर्तमानमजीवत्" इति (५. १६. ७.) । योऽयं
 धिक्कृत्यवर्षकालस्यापि जीवनमेव मनुष्याणां पूर्णमायुः । अतएव

तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनाभ्यामात्मनि—“चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातरुसवनम्” प्रथमं वयः, वास्य मिति यावत् । ततः “चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः, यौवन मिति यावत् । तत उत्तरम् “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्” अन्त्यं वयः, वार्षेय्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्रह षोडशं वर्षशतं जीवति” ११६ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं “शतायुर्वै पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)-श्रुतिर्विरुध्यते ; द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्—“शतं हिमाः (य० वा० सं० २. २७.)-इति, शतं वर्षाणि जीयाम मित्येवेतदाह । तदप्येतद् ब्रुवन्नाद्विधेयं ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”—इति १. ८. ३. १८ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिकं मपि तत्रैव गण्यत इति । एव मपि “दशवर्षमहस्त्राणि तद्वर्षा शतानि च । रासो रास्य सुपायित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति”—इति महाकविवाङ्मोक्तं । (ग० १. १. ८६.) अथ कल्पतरुफलं न कदापि भवेन्नन्तव्यम् ; तद्विरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासिन् आरक्षकग्रन्थोपेक्षः प्रोक्तः । स हि पञ्चधा विभक्तोऽधीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथम-द्वितीयतृतीयां-शानां मेव तत्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चेतरेयभाष्यभूमिकायाम्—“तस्य महिदासस्य मनसा ‘अत्रिं देवानां मयमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’-इत्यादिकं ‘स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वं ‘अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १. १. १.)’ इत्यादिकम् ‘आचायाः (ऐ० ३ आ० २. ६. ८.)’-इत्यन्तं सारक्षकग्रन्थं ब्राह्मणं मानिरभूत्”—इत्युक्तम् ।

चतुर्थारण्यकविषये तूक्तम् 'तदिदं नवसङ्ख्याकानां रक्षां
पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितं
युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्यं मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात
पठितम्' (ऐ० ४ ब्रा०. १. १. १५.) इति । पञ्चमस्यात्मिभ्य
त्वाश्चलायनकृतसूत्रत्वमेवामानि तेन । इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य
महिदामशोक्तत्वम्, चतुर्थस्य महितात्तरात् सहृद्व्य पठितत्वम्,
पञ्चमारण्यकस्य तत्परमवत्वं च स्फुटम् । ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थत्वे-
तदारण्यकात्तर्गत एव ; परं तत्राप्यस्ति मतात्तरता । इदानीं
मैतरेयोपनिषदिनिर्दिष्टः शङ्खभाष्यादिमन्त्रिनो योऽयं ग्रन्थो-
ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरं, मायणसम्मतः । तत्र त्र्यचर्याणि "एष
यत्याः (ऐ० २ ब्रा० १. १. १.)"—इत्यादि. "आचार्याः—
(ऐ० १ ब्रा० २. १. १.)"—इत्यादि. तृतीयतरीयारण्यकः
कस्य एव ग्रन्थ उपनिषदित्ययादि ॥

सांख्यमेकमेवैतरेयो महिदाभो ब्राह्मणः पारश्वः वा, विनाय।
ब्राह्मणत्वं माय्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तथोप-
निषद्गर्भस्यारण्यकत्रयस्य च बभूव प्रवर्तेति सिद्धम् ॥

(३)

अथ कुत्रत्य सः ? को जनपदस्तस्मैतरेयस्य जनभूगर्भजनो-
वेति भावः । अत्र ब्रूमः । एष आर्यावर्त एव तज्जन्मभूरिति । तदे-
तदार्थावर्त्ताभिधानं न क्वचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुतं मस्ति ;

अनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये विशेषतस्तु अणुश्लोकायां
मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि कृत एतावत्प्रपादितिर्य
इति तन्नामप्रसिद्धिः । तच्चतस्र्यार्याणां त्रायनिबन्धन इव तन्नामेति
आर्यनामेवार्यावर्त्तनामवीजमुपगम्यते ।

आर्यशब्दस्य ऋक्संहितादेः बहवः बहुधा श्रूयन्ते, प्रतीयन्ते च
तत्र सर्वत्रैव तदानीं मित्रं पृथिव्यां श्रेष्ठजातिरेवार्यनामतः
प्रसिद्धतिः । तत्रथा—“विज्ञानी शार्यान् ये च दस्यवो बर्हिषते
रथ्यथा शासद्व्रताम्” इति ऋ० सं० १, ५१, ८२ ।
“साक्षात् दासं सार्यं त्वया युवा मनुस्कृतेन सप्तमा सङ्ख्यता”—
इति ऋ० सं० १०, ८३, १० । “अथदशभिरस्तुत शूद्रायां
वसृज्यताम्” इति य० जा० सं० १४, ३०, १६० । “तथाहं
सर्वे वाय्वांसि यच्च शूद्र उभार्यः” इति अथ० सं० ४, २०, ४५० ।
“शूद्राग्री चर्मणि व्यायच्छेत्” इति सा० ता० तत० ५, ५, १४ ।
तैत्तिरीयसंहितायां मध्येष आर्यशब्दोऽसंनिभः कलहः पाश्चातः
(१, १, ८) । तस्यैवैकस्याभावात् आर्यशब्दः—“अथुव
सार्यस्य राष्ट्रं भवति” इति ८, ५, २ । निरुक्तकारः खलु
यास्कांश्व्यक्तायेशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम् “निकार मस्या-
येषु” इति (२, १, ४) । आर्यशब्दव्याख्यानान्मत्तं कृतं तनैवम्,
—“आर्यः = ईश्वरपुत्रः”—इति (६, ५, ३,) । अस्ति च
‘अर्य’ इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२, २२,) ईश्वरनामसु,
तत एवाप्रत्यार्यप्रत्यये मित्रान्धार्यशब्दः इति भव्यज्ञं तन्निबन्धनम् ।
तदेव मज्जमर्थं, — यथा महम्मदीया महम्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं
मात्तादीश्वरदूतं मन्यन्ते, यथा वा कृष्णाः स्वधर्मप्रवर्त्तकं श्रीष्ट
मात्तादीश्वराकञ्जं मन्यन्ते एव सप्त पुरास्माकं मपि पूर्वपुरुषा रूप-

वर्त्त्वेन, बलवर्त्त्वेन, विद्वत्त्वेन, सत्यवादितादिबहुमहोपवर्त्त्वेन,
पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्येवैश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यप-
दिष्टास्तदेवास्माक मर्यानामनिदान मिति ।

महामुनिपाणिनिनाप्येकव आर्यशब्दोक्तेः कृतः— “आर्यो
ब्राह्मणकुमारयोः (६, २, ५८.)”—इति । त इमे आर्यास्तदानीं मा-
दर्भविज्ञानादि ब्रह्मविज्ञानान्तर्विश्रमा अतिप्रभया अप्यतिपाचीनाः
ब्राह्मणश्रुतिग्रन्थेति त्रिविधाः, दम्बुदासेति, द्विविधामभ्युद्गतो-
ऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा आसन् ; ये खल्वेव काल-
चक्रपरिभ्रमणनियमतो लुप्तकलापेदविज्ञानः विलुप्तैक्यवत्ता बहि-
र्वाणिज्यान्तर्वाणिज्यहीनाः सन्त एव समूर्ध्वदण्डपत्रा सुष्ठुः प्रसन्ती-
त्येव जीविता इति । अथैत एव “आर्या अत्रावर्त्तन्ते पुनः
पुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः” इत्याह च मन्त्रटीकायां कुम्भकः (१, २०.),
‘आवर्त्तनं’ पुनः पुनर्जन्मपङ्कज मिति तदाशयः । अस्मान्मते तु
जन्मान्तरास्वीकारेऽपि ‘आर्याः’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः
यत्र ‘आ’ आभिसुख्येन, प्रधानरूपेण, ‘वर्त्तन्ते’ विवर्त्तन्ते, निवम-
न्तीति स एव भूभाग आर्यावर्त्तः । तदेव मर्यादाया एव
आर्यावर्त्तः ।

स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवतप्रउत्थ दक्षिणभागे सुवास-
प्रदेशे एवासीदिति गम्यते । श्रूयते ऋक्संहितायाम्—“सुवास्वा
अधि तुम्बनि”—इति (८, २०, ३७.) । व्याख्यातश्चैव ऋगंगो यास्त्रेन
—“सुवासुनदी, तुम्ब तीर्थं भवति, तूर्णं सतदायन्ति”—इति (४,
२, ७.) । वासुवर्त्तभूमिः, सा खलु यस्यास्त्रीरे सुश्रेव, सा नदी
सुवासुर्नाम । तत्तीरेस्थितो जनपदसाम्भवत् तन्नामतः सुवास-
रेव । “सुवास्वदिभ्योऽण्”—इति (४, २, ७७.) सूत्रदर्शनादव-

नम्यने विदितयात्रं प्रेशः पाणिनेरपीति । कनिंगहाममहीदय-
मतेऽय 'स्वात्'—इति 'सुवात्'—इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवातः ।
सुवासुवासकाले एव स्यादियमृक् समान्वाता (५, ५१, ८)—

“मा वो रसानितभा कुभा क्रमुर्मा वः सिन्धुनिरीरमत् ।

मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत् सुस्व मसु वः”—इति ॥

अस्यार्थः ।—‘यस्मे’ अस्माकं मियम ‘अनितभा’ अगतप्रभावा
सर्वतुषु अतिप्रभावा ‘रसा’ नदी ‘वः’ युष्मात् ‘मा निरीरमत्’
अतिरमणस्य अस्थानन्दतो विहरणस्य बाधां जलप्रावनादिजन्या मा
कुर्यात् । कुभा’ कुक्षितप्रभावा नदी च ‘वः’ ‘मा निरीरमत्’ ।
‘क्रमुः’ नदी च ‘वः मा निरीरमत्’ । ‘सिन्धुः’ क्रमुमङ्गतः सिन्धु-
नदीऽपि ‘मा वः निरीरमत्’ । ततः क्रमुमङ्गतसिन्धुतः ‘परिष्ठात्’
परिस्थिता ‘पुरीषिणी’ मदय सज्जना ‘सरयुः’ नदी च ‘वः’
युष्माकम् ‘सुस्व’ सुस्वम् ‘इत्’ एव ‘असु’ ।

एतस्मादृष्टव्यात् पूर्वतनार्यावामस्य तस्य चतुस्सीमनिर्देशो-
ऽपि व्यज्यते । तथा च तस्मादुल्लिङ्गानप्रदेशीयसुधानुनदीतीरस्य-
सुवासुजनपदात् बह्वत्तरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा भीनप्रभावा क्रमेव स्यात्
तत्पश्चिमसीमा ; तच्छशिनाप्रदेशीया सरयुर्वेवामोत् तत्पूर्व-
सीमा (न चात्रोत्तरकोशनप्रदेशीया सरयुःकपयते, कुमेयादि-
माहचर्यात्, अर्थज्ञाने साहचर्येऽपि निवासकत्वं मत्तव्यं मेव ;
अथवा हि रामनक्षत्राविलोच जामदग्न्यज्ज्यायज्योरन्यतर-
स्यापि बोधः स्यात्) ; अथ कुभाया नीचेः क्रमुसिन्धुसङ्गम एव
तद्विशिष्टीमेति सम्यग्धने सुतराम् ।

यदा हि सुवासुतः पश्चिमस्यां दिग्यवस्थिता निषधपर्वतोऽप्य-

भूदार्यावासस्तदाप्ययं सुवासुप्रदेश एवासीत् तदीयपूर्वसीमेत्यपि
गम्यतेऽपरमन्तेभ्यः । तथाहि सं० १, १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र
प्रथममन्त्रे “योनिए इन्द्र निप्रदे अकारि” - इति श्रुत्या निषद-
स्याशेषिज्ञतत्वं गम्यते । अतएव शतपथेऽपि श्रुतम् — “नङो
नेविधः” - इत्यादि (३, ३, २, १, २.) । ततश्चतुर्थमन्त्र एषः —

“युयोप नाभिरुग्रस्यायोः प्रपुर्वीभिस्तिरते राष्ट्रि शूरः ।

अञ्जमी कुलिशी वीरपत्नी पयो ह्रिन्वाना उदभिर्भरन्ते” इति ।

अस्यार्थः -- ‘उपग्रस्य’ उपनम्य पर्वतस्य सम्बन्धोति यावत्
‘नाभिः’ प्रधानावाप्तो योऽस्ति, तम् ‘शूरः’ विक्रान्तः ‘आयो. राष्ट्रि’
मभुधराजः कथनार्थः ‘युयोप’ रज्जति । तत्र नगरं काले काले
‘पूर्वाभिः’ प्राग्वहमानाभिर्नदीभिः ‘प्रतिरते’ ज्वमाना भवति,
तत एवापदः स राजा तन्नगरं रज्जतीत्यभिप्रायः । काश्च ताः प्राक्
प्रवहमाना नद्य इत्याह -- “अञ्जमीत्यादि. ‘अञ्जमी’ सुवासुतः
तेषां दक्षिणाभिमुखी वहमाना, ‘कुलिशी’ सुवासुतो वायव्यां
दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, ‘वीरपत्नी’ सुवासुत आग्नेयां दक्षिणा-
भिमुख्येव वहमाना, एतास्तिस्त्री नद्यः ‘पयो ह्रिन्वानाः’ सत्यः
‘उदभिः’ प्रवृद्धोदकोः ‘भरन्ते’ प्रावयन्ति, तं नाभि मिति ।

ततः क्रमात्सुवासुतः प्राग्दक्षिणस्या मपि बहुदूरास्थां श्रीकण्ठ-
मेतसमुद्भूतां अङ्गमुन्वायमतनवाहिनीं जङ्गलीं यावदार्यावासः
सम्पन्नः । अत एवैषा ऋणान्नाता (३, ५८, ६.) —

“पुराण मोक सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जङ्गाव्याम्” - इति ।

जङ्गावी जाङ्गवीत्यनर्थान्तर मित्यस्माकम् । प्रसिद्धेषा नदी
भागीरथ्याः शाखाविशेषेभ्यस्ताराखण्डेद्यापि । जाङ्गवप्रदेशस्य
पुराणोक्तस्वान्नान निर्द्गुणं व्यक्तिगतं न तु सार्वजन्यमिति

च वेदितव्यम् । जङ्गावीतीरस्थो जाङ्गवप्रदेशः स्वस्ववतनपाञ्च-
कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्यक् कुनार् (वर्णु) प्रदेशतदीदृक् स्थित
इति विश्वकोषसम्पादको वसुदासः । एतच्च सुवासुमन्निहितेवैयं
जङ्गावी इति स्वीकृत्येऽपि न नः क्षतिः ।

तत एव आर्याधामः सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णः । इहैव बहव
ऋषयः यजुर्मन्त्राः सामगानमन्त्राः आथर्वणमन्त्राश्च समालोच्यताः,
यागविधयश्चात्रैव समुद्भूताः परिपुष्टा वा ; आर्यसाम्राज्यक्षेत्रे
प्रथमं विश्रुतम् । अतएव सर्ववेदिकग्रन्थेषु सरस्वतीनामाख्याना-
दिकं गृह्यतैव श्रूयते । तद्यथाऽथर्वलायनशाखायाम्—१. ३.
१०-१२ ; २. ३०. ८ ; ४१. १६ १८, ६. ६१ ; ७. ८५. १. २.
४ ६ ; ८. ६. १-६ ; १०. १७. १-८ इत्येवमादयः समालोच्यताः ।
तदेतस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमिर्त्विन प्रथमं मध्यमेकत्र श्रूयते ।
तद्यथा (३. २३. ४.)

“नि त्वा दधं वर आ पृथिव्या दद्यायास्पदे सदिनत्वे अङ्गाम् ।

दृषदत्वां मानुष आपयायां सरस्वत्यां देवदत्ते दिदीहि”-इति ।

अस्यार्थः ।— ‘दद्यायास्पदे’ शब्दबहुव्रीहिः, अतएव ‘पृथिव्याः
वरं’ उत्कृष्टप्रदेशं हि ‘अस्ते’ ‘वितत्’ कृतान् धनवान् कृतं ‘त्वा’
त्वां ‘आ’ आभिमुख्येन ‘निदधे’ स्थानप्रतिष्ठापितम् । कथं सः शस्त्रबहुलः
पृथिव्या वरः प्रदेश इत्यादि—‘दृषदत्वां’, ‘आपयायां’, ‘सर-
स्वत्याम्’ इति ; दृषद्वतीतीरं आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत्
विनदीतीरप्रदेशः, सर्व एव ब्रह्मावर्तः । ‘मानुषे’ जनपदे तादृशं त्वं
‘दिदीहि’ दीप्यस्व । अतः गन्तव्यं मनुना - “सरस्वतीदृषद्वती-
देवदेवोऽयं दत्तम् । तं देवनिर्वाणं तं देवं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते”-

इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह — ‘अक्षां सुदिन-
त्वाय’ — इति । जोदकालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

ततो यदा एष आर्यावर्त्ता बहुविस्तृतस्तद्देशं त्रिमत्तनदीभिः परि-
व्याप्त इति वर्णित मस्या सूक्तमंहितायाम् । तथा चास्ति शाकल-
संहितायां दशममण्डले नववे मेकं सूक्तम्, तद्दि नदीसुतिपर-
मिति नदीसुतिरिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक् — (१०. ७५.) ।

‘इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तामं सचता परुष्ण्या ।

असिक्ता मरुदृधे वितस्तयार्जिकीये शृणोह्या सुषोमया’ — इति ।

अत्र शुता गङ्गा (१) नदी त्वम्भदेशेऽतीव परिष्ठा । ततः
पश्चिमस्था यमुना (२) । ततः पश्चिमस्था सरस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्था शुतुद्रि (४), याय शतद्रुरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्था
परुष्णी, सेवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ए. ३. ५.), एतद्दि
त्वेरावतीति । ततः पश्चिमस्था असिक्ती, मेव चन्द्रभागेत्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्था वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभामा, वितस्तेति तिसृणां
मासां नीचेः सम्मिलनत्वां याभूदतिप्रसारा म्भालदेशीय-दाश्रय-
पुरतः पश्चिमस्थां दक्षिणाभिमुखीं महानदी, सर्वेण मरुदृधेति
पञ्चमी (५) । अपि तस्यैव कश्यपपुरतः प्राक्प्रकाशिता या शुतुद्रि
(शतद्रुः) पूर्वं मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्ठा पश्चिम-
पाश्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा अर्जिकीया (६) ; उरुश्चिरेत्य-
प्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाडित्युक्ता यास्ककाले
(निरु० ए. ३. ५०), विपाशा-नामिका केय मिदानीम् । ततोऽपि
पश्चिमस्था सुषोमा (७), येयं तक्षशिलानामप्रदेशाक्षिन्नामिनी
विन्धुसङ्गता । एता एव सर्वे नद्यो यावद्भूभागेषु प्रवहन्ति, तावानेक

प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते । सिन्धुबेह नदी-
पर्यायः । तासु गङ्गायमुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु
प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति
सङ्क्षेपः । ऋक्संहिताया मन्त्र मेकं (३. २३. ४.) प्रदेशे यदिह
वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेश, ततः परस्तादेव एव प्रदेशः पुण्य
भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम् ---

“कुर्वन्नेवञ्च मन्त्राश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मावर्त्तदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः”-इति (२. १८.) ॥

वर्णित एव सप्तनदप्रदेशः सिन्ध्याः पूर्वपारस्थः ; एवं सिन्धोः
पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः । स ह्रीदानीं भार्या-
वर्त्ताद् बह्विर्भूतोऽप्यासीत् पुरा भार्यावर्त्तान्तर्गतः । अतएव संहि-
ताया मित उत्तरं पठया भूचि तस्याना मपि सप्तानां नदीनां
वर्णनं श्रूयते । तथाहि ---

“दृष्टमया प्रथमं यातवे सत्रुः सुमत्त्वा रमया प्रुत्वा त्वा ।

त्वं सिन्धो कुम्भया गोमतीं क्रुमुं मेहदन्वा सरथं याभिरौगसे ॥”

इत्यस्मिन् मन्त्रे दृष्टामा प्रथमा, सुमत्तुः द्वितीया, रमा तृतीया,
श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहद्रुयुता क्रुमुः
सप्तमी । इमाः सर्वा एव नम नद्या मध्यहिमालयोपतंस्य पूर्व
पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगम्य तिस्र-
नदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्थान्तव्यः सत्यन्धनामतः ।
तत्रेदानीं चित्रलदेशतः प्राग् बहमाना पञ्चमी प्रदेशीया द्रवयवा
नदीव स्यात् ‘दृष्टामा’; ‘सुमत्तुः’ इति सुधाभोगीनामन्तरम्, यदन्त
खादित्युच्यते ; ‘रमा’ त्विहापि पूर्ववर्णितेव (२३ पृ० १६ पं०) ;
‘श्वेती’ खादित्यतः-डेगाइस्माइल्वा-प्रदेशतलदाहिनी अर्जुनी ;

‘कुभा’=काबुल् ; ‘क्रुमुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’ सम्प्रति गोमल्लिति प्रसिद्धा । एताः दृष्टमात्राः नद्यः समेव साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गताः ॥

तदेवं चित्रल्लुप्रदेशतः प्राक्, बेलुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत् पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्ताग्रः स एव एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्त-नदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्) पञ्चकोरप्रदेशोऽपीति । अतो गान्धारस्थार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां सम्भवम् । ततः सङ्गच्छते “गन्धारौणा मिवाविका (ऋ० सं० १. १२६. ७.)”-इति संहितावचनम्, उपपद्यते च “नग्नजिते गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)”-इति ब्राह्मणवचनम्, तथा “साख्येयगान्धारिभ्याश्च (४. १. १६६.)”-इति पाणिनिवचनम् ; कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी तु भारतप्रसिद्धेव । वर्णुप्रभृतीनां मायुधजीवित्वेन वर्णनञ्च पाणिने-र्द्रष्टव्यम् ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्याह्नमवलम्बित्वाऽवाक् प्रवणः सप्तद्राक्षः प्राचीनार्यावर्त्तहिंसाकृतप्रबलः सीमदण्ड इवैव सिन्धुर्नामिको नदोऽद्यापि राजते ।

तस्यास्य सिन्धोरतिदूरपश्चिमस्था मल्लुत्तरस्याञ्चान्यासां समानां नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसुलूक्तस्य सप्तमा-ष्टम्योर्द्धचोः समालोच्यं सप्रणिधानम् । तास्वेका ‘जर्णवती’, स्यादेषा कैलाशनिम्नस्थोर्णाप्रदेशीया ; क्षिरस्मयी, वाजिनीवती, कीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरल्लुत्तरस्था एव ; ‘एनी’ नदी तु निम्नबेलुचीस्थाने प्रसिद्धेव ; तथा चिता च चित्रल्लुप्रदेशत आगच्छ

कुभायां मिलिता ; 'सृजती' अपि स्यात् तत्समीपवाङ्मनीति
सम्भाव्यते ।

एतदुक्तचित्सप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं
तत्रैव सूत्रे प्रथमम् । तद्यथा तत्सूक्ष्मप्रथमस्य पराचं एषः—

“प्र सप्त-सप्त तेषां द्वि चक्रमुः प्र सृजरीणा मति सिन्धुरोजसा”

अस्यार्थः ।—‘आपः’ नद्यः ‘सप्त सप्त’ भूत्वा ‘तेषां’ त्रिधा
त्रियेण्यः सत्यः ‘प्रचक्रमुः’ प्रावहन् प्रवहन्ति, ‘अस्मिन्नार्यावर्ते’ ;
सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तेति । तासां
‘सृजरीणां’ एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् ‘सृजसा’ ब्रह्म
‘अति’ अतिशयितः एको नदः ‘सिन्धुः’ ।

तासां मेव त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव
चतुर्थी नृचि—

“अभि त्वा सिन्धो गिशु मिव मातरौ

वाय्वा अर्षन्ति पयमेव धेनवः ।

राजिव युध्वा नयमि त्व भित् भिर्चौ

यदासा मय प्रवता मिनससि” इति ।

अस्यार्थः ।—हे ‘सिन्धो’ ! ‘मातरः गिशु’ न (इव) इमा
नद्यः ‘त्वा’ अभ्यर्षन्ति त्वां पयः प्रापयितुं मयाभिर्नो गच्छन्ति,
‘पयसा’ युक्तः ‘वाय्वाः धेनवः’ सुगन्धकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव
इव च । ‘त्वं’ ‘युध्वा’ युद्धकारी ‘राजा इव’ इमौ पूर्वापर-
नदीसप्तकी ‘भिर्चौ’ सेनानिवेशादिव ‘नयमि इत्’ प्रेरयच्छेव ;
‘यत्’ यतः ‘आसां प्रवतां’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अग्रम् इनससि’
अग्रगो भवसि, अत इति भावः ।

अथत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां श्रवणं भस्ति । तद्यथा
—“त्रिः सप्त सप्ता नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

तत्त्वतस्त्वेतच्चिसप्तनदीपरिहृतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्तः । अत एवैतरेयके श्रुतम्—“यस्तेजो
ब्रह्मवर्चसं मिच्छेत्—० प्राङ् स इयात्, योऽन्नाद्यं मिच्छेत्—०
दक्षिणां स इयात्, यः सोमपीथं मिच्छेत्—० उदङ् स इयात्”—
इति (१. २. २.) । प्रागादिदिक्शब्दाश्च कश्चिदवधिं मपेक्षन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्त्तीयसिन्धुमध्यं मेवावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्वीकारेणैव तेजस्वादिसिद्ध्युपपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यस्मानुष्ठानवाहुच्यन्तेस्ते तेजस्व-
ब्रह्मवर्चस्वयोर्नामः समुपपद्यते ; शतद्रुसिन्धुसिन्धुतो दक्षिणस्थानं
हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव पशुरशन्योत्यत्तिः ;
सिन्धुतः पश्चिमस्या मरणप्राचुर्यात् तत्र पशुनामः सन्नाथ एव,
शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्था मतिर्मेत्यात् सोमस्य च शीतप्रभवत्वात्
वल्लीसोमस्य लाभः, शरीरसोमस्य च वृद्धिर्भवेदेवेति । तदिदं
मतिप्राक्तनार्यावर्त्तस्यायं सिन्धुर्मेरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते ।
इत एव सकारादेशकाराद्युच्चारणकृद्भिः पात्रात्यैरिदं भूखण्डं
सिन्धुस्थानं मिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानित्युच्यते ।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रसेति विश्रुता,
द्वितीयनदीसप्तके द्वितीयेति च वर्णिता, मैवामीत् तदानीन्तनार्था-
वासस्थोत्तरसीमेति गम्यते । तथा ह्यनुक्रान्तं मिदं ग्रीनका-
न्त्रावर्णं—“किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अस्मेष्टुं सरमां
देवशुनी मिन्द्रेण प्रक्षितं मयुग्मिः पणयो मित्तीयन्तः प्रोचुः, स

तान् युग्मस्थाभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे”-इति । तस्यैतच्छेदं
सायणकृतं भाष्यम्-- “इन्द्रपरोहितस्य ब्रह्मसतेर्गोषु बलनाम्नो-
ऽसुरस्य भटैः पणिनामकेरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीसु
ब्रह्मसतिप्रेरितमिन्द्रेण गवा मन्वेपणाय सरमा नाम देवशुनी
प्रेषिता । सा च महती नदी सुवीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने
नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्मन्त्रे पण्य इदं वृत्तान्तं भव-
गच्छन्त एतां मित्रीकर्तुं संवादं मकुर्वन् । तत्र प्रथमवृत्तीयाद्या
अयुजोऽन्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि,०--०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या
युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि”-इति । यस्ततोऽत्र
पण्यः--वणिजः, सार्थवाहा इति यावत् ; “पणिर्यणिम् भवतीति
(२. ५. ३.) नेरुक्तात् । असुराः--वन्वन्ता (निरु० ३. २.
२.) । नूनं मेतद्ब्रह्म आयेतरा एव वृक्षन्ते । सरमा देवशुनी
दिव्यगुणोपितास्तस्माद्विष्णुः सुशिक्षिता कुङ्कुमी ; बलपुरीस्था
गुहा तु नूनं सार्थशामनाद्विष्णुः ; तथानानार्थैरपहृता सार्थ-
गावः कुङ्कुरीमन्यानेन पुनर्न्या इत्येवात्र सारम्, सर्वं
मन्वत् राजनेतिकं काव्यम् ! तदिदं काव्यं सकर्मकताया दशभिः
मण्डले एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् (१०. १०८. १११.) ।
तस्मादिमेषा--

“किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानङ् दूरे ह्यध्या त्रशुरिः पराचैः ।

कास्मे हेतिः का परितक्कासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि”

--इति ।

तद्विषयं ज्ञायते, या खलु पूर्वं स्वाम्प्रदेशेऽन्योत्तरमीमेति
वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभृतवेगा च नदी पुरानीदार्यान्मार्थ-
देशयोः सीमरूपेति ।

संज्ञा 'रसा' ऋक्संहितायां बहुव्रीहौ वर्णिता । तद्यथा
८. ४८. २—

“गिरिरेव प्र रसा अस्य पिप्पिरे दत्ताणि पुरुभोजसः”—इति ।

यथा गिरिः 'रसा' नद्यः 'प्रपिप्पिरे', 'अस्य पुरुभोजसः' दत्ताणि' तथैव प्रपिप्पिरे इति तदर्थः । एतेनावगम्यते रसायाः कन्माहृद् गिरित एव समुद्भवः । अपि यथा सिन्धोः पूर्वप्रदेशीय-सप्तनदीषु 'गङ्गा' एकापि, अन्यासा मपि नदीनां निरावाधैवास्ति गङ्गेति प्रसिद्धिः ; 'सरस्वती' एकापि प्राधान्याद् बह्वीना मप्यन्यासां नदीनां वाचिका ; तथैव सिन्धोः पश्चिमप्रदेशीयसप्तनदीषु एकापि 'रसा' बह्वीना अन्यासां नदीनां वाचिका भवति । किञ्च यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि, तथैव रसेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गमनात्'—इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती' सर इत्युदकनामः सत्संज्ञाहती—इति निरुक्तिः कृता ; तथैव रसाशब्दाख्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकार्त्तव्यः'—इति कृतं च नदीसाधारणवाचिका निरुक्तिः । एव मध्येवमादिषु योगकृत्ये वार्थः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तकृतः पदार्थितरसां निरुक्तेष्वस्या नद्याः सदेव शब्दकारित्वं चावगम्यते । प्रदर्शितस्तत्र ऋषन्ते 'रसाः'—इति बहुवचनश्रुतेस्तद्वत्त्व मपि गम्यते । तथा च यथा हिमवत्पठेषु बह्वो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरगु अपि द्वित्व सिद्धं च पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसावृत्त मपि स्वीकार्यम् । रसा-दित्वन्तु नूनं सङ्गीकार्यम् ; प्रदर्शिते “छष्टामया (१०. ७५. ६.)”—इति मन्त्रे तस्याः सिन्धुसङ्गतत्वस्य, “समुद्रं रसया सहाहः (१०. २२. ४.)”—इति मन्त्रे तस्याः समुद्रमन्त्रत्वस्य च स्फुटाव

गमात् । समुद्रसङ्गता तु सा अद्यतनार्यावर्ततो वङ्गिना, खोरा-
शान्-राज्यान्तर्गता 'आवेस्ता'-अन्यवर्णिता, 'रंङ्गा' इत्याह विष्णु-
कोषकारः । तथा चैयं रमा तदानीन्तनार्यावासस्थ पश्चिमसीमेति
च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशनीपणिसंवाद एतद्विषयको वेति ।

अंशुमत्याद्या नद्यन्वेतदार्यायसीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
“अंशुमती” ऋ० सं० ८. ८६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
मेघा यमुनासङ्गता, दृषहतीतः प्राक् स्थिता । “अमन्वती” च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । एषा किल घर्षरातः प्रत्यक्, शतवृत्तो
बभ्रुप्राक्, उत्तरतोऽत्राग् वहमाना, विनश्वनप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येगियातः समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति जम्बूनादिपायात्यभिज्ञानोऽनर्थको
निर्मूलश्च ; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्त्येव तथोपपत्तेः । जिं महती
वंशस्तस्याङ्गहानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाव्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋक्षु वर्णिता शिफा नाम नदी त निषधदेशीयेव
सम्भाव्यते । तत्रायमन्वेद निषधनामील्लेखदर्शनात् । ऋ० सं०
६. २७. ६, ७ ऋगृह्यते 'हरियूपीया' 'यथावती' च नद्यो
आफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते । तत्रच तत्रत्य 'जजारा'प्रदेशीया
सम्पत्ति हरिरुदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वेदिकहरियूपीयेति ।

“पीवानं मेघ मपचन्त वीग न्युमा अज्ञा अशु दीव आसन् ।

हा धेनुं हहती मरुत्वाःस्तः पवितवन्ता चरतः पुनन्ता”-इति ।

अभिन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २७. १७.) अन्यत्र च यद्
ध्वन्यते अज्ञा इति, तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना
'अञ्जम्' नदीति च सुवचम् ।

उदेती नद्येव सम्प्रत्यर्जनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २७

यं २४) ; सा हि श्वेतपर्वतानिर्गतेत्येव तस्यास्ताथा नाम सम्भवम् ।
 आन्नातश्च ग्रतपथे—“प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीच्योऽन्याः”—इति १४. ६. ८. ९ । ऋक्संहितायां नून
 मेघेवात्माता “श्वेत्या त्वा”—इति १०. ७५. ६ । श्वेतयावरी
 नद्यपि स्यात् तच्छ्वेतगिरिप्रभवैः । सदिदं श्रूयते—“उत स्या
 श्वेतयावरी”—इत्यादि ८. ३६. १८ । अपि संहितायां सरयुनदी
 द्विः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. २०. ८ ; १०. ६४. ८.) तत्र सर्व-
 त्वैव सिन्धुसङ्गता तक्षशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजसनेयिर्लङ्घितायाम्—“काम्पिल्यवासिनी”—इति
 (२३. १८.) सैषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्ध-
 प्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि काम्पिल्येव प्रसिद्धा दक्षिण-
 पाञ्चालस्था । साङ्ख्यस्थनगर्यपि तत्रैवर्ततेऽस्ति । बृहदारण्यकोक्तः
 कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्रैवर्तते एव ।
 निरुक्तोक्तः कपिठलोऽप्यत्रैव (४. १४.) । अनतिप्राचीनपुराणैरिति-
 ह्यसर्वर्षिता यक्षु-वक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता
 अपि नास्मत्पूर्वतनार्याणां निकेतनभूमयः । तत्त्वतो या पुनर्नद्यो
 हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यप्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः,
 ताः सर्वा एवान्धदेशीया इति भ्रुकम् ; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठ-
 दक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाम्भूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्म-
 द्देशीया एव ; विन्दुसरोमानससरोरावणकृदादयोऽप्यार्यपरिव्राजक-
 परिचिता अपि नास्मद्देशीयाः किं मत्र चिन्तनीयं मस्ति ।
 शर्यणावत्सरस्तु नूनं मार्यावर्त्तीयम् । तदाहुः प्राच्यायनिनः—
 “शर्यणावत् वे नाम कुक्षेत्रस्य जघनाहं सरः स्यन्दन्”—इति
 ऋ० सं० १. ८४. १३. १० भा० द्रष्टव्यम् ।

पाणिनिस्तु प्रथितं कापिशानमर मध्येतकविधावेव । तत्र
मधुद्रावे च भवत उरुहृत्तरे, तत एव तदुदाहरणं दर्शितम्
'कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षेति । श्रूयते षेव मन्त्रः
(ऋ० सं० १०. ३४. १.)—

“प्रावेपा मा वृक्तो मादयन्ति

प्रवातेजा हरिषि वर्वतानाः ।

सोमस्त्वैव मीजवतस्य भक्षो

विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्”-इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपत्राः, ‘प्रवातेजाः’ अपरवन्-
त्वादिशून्ये बहुवायुयुते प्राप्नोते जनिष्वन्तः ‘हरिषि’ इराननाम-
पारस्यदेशे ‘वर्वतानाः’ अधिकतया वर्तमानाः ‘वृक्तः’ विभीदक-
वृक्षाः ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जागृविः’ भक्षयितुर्जामरणहेतुः,
‘विभीदकः’ कोष्ठस्य मलस्य वायोश्च भेदनकारी, यत्र ‘मीजवतः’
मृजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भक्षः’ भक्षोऽग्नः ‘इव’ ‘मच्छान्’
‘अच्छान्’ छदयति, मोक्षयतीति ।

हरिण मित्वस्य यास्केन द्वितीया व्याख्या कृता—‘हरिण
शृणातेरपायं भवति, अपरता अस्मादोपधय इति वा’-इति (८.
१. ७.) । तयोराद्योऽर्थे एवात्र उपपद्यते ; तद्देशीयानां हि
भारतीयानां मिव पुत्रपौत्रादिष्वपि पितृपैतामहं कृष्णं न सङ्गमत्
इति दर्शनात् । मृजवाम् पर्वतसु कैलाशगिरेः पश्चिमस्योऽस्यापि
राजते ।

तदेव मृक्संहिताकाले इरान्-नाम-जनपदस्य चार्थावर्णयित्वं
तथा मृजवतोऽपीति स्यान्न्यस्तव्य मिति ।

अथर्वसंहितायाः प्रथमकाण्डीयचतुर्दशब्रह्मविंशतितमसूक्तस्य

तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य, पञ्चम-
सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्विकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-
वतोः, नवमे पुनरेव बह्वीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-मगध-मूज-
वद्-गन्धारीणां च श्रवणं मस्ति ; परं मुक्ता इमे सर्व एव जनपदा-
स्तादानीं मासन्नार्थवासो इत्येव गम्यते ; न ह्यन्यत्रेषु तन्म श्रापनं
मभीष्टं भवेदिति । तद्यथा तच्चतुर्थमन्त्र पक्षः—

“गन्धारिभ्यां मूजवद्गोऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रेष्ठं जनं मिव श्रेष्ठं तन्मन्त्रं परिदृष्ट्वसि”—इति ।

न ह्यार्यवास्तव्येषु तन्मन्त्रापनं मिष्टं स्यादाथर्वणिकानाम् ।

नन्वेवं परुष (पेशावर)देशस्य, गान्धार (कन्दाहार)प्रदेशस्य,
पूर्वसुक्तं मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः । तयो-
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रद्वयं कालेऽनार्थवासत्वे कोऽस्ति बाध
इति ; कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मध्ययर्थ-
संहिताया ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रयं स्यात् ;
मन्त्राणां मेव प्रकाशकालपर्यायत्वोपकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतञ्चै-
तदस्माभिर्निरुक्तालोचने (ठ पृ०) ‘वस्तुत एक एव धेदः’—इत्यारभ्य
(ठू पृ०) ‘चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्याः’—इत्यन्तेन, पुनः
(तू पृ०) ‘यास्तेन’—इत्यारभ्य (ते पृ०) ‘पुरा तु बहुकालं मभि-
व्याप्यं बहुभिर्ऋषिभिर्बहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायेः प्रणीता बहुवो-
मन्त्राः’—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवक्त्रां तु ऋक्संहितायां (१०. ३४. १) श्रूयते
इति सद्यम् ! परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्यार्थावासत्वं प्रतीयते,
प्रतीयते तु तत्रत्यसोमाना . मौत्स्यमात्रम् । यद्यार्थव्यवस्था
ज्ञानम्—“उदङ् आतो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम्”—इति

(५. ४. ८.), अथादपि तत्रत्यकुठस्थौत्कर्षमात्रं गम्यते । सोमस्यानार्याधिकृतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणे पि सुव्यक्तम् । एवं महाहवस्यापि सिद्धान्तः कृत एव । श्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य वङ्गिकस्य तु यदर्यावासत्वं प्रतीयते “वङ्गीकः प्रातिपीयः शुचाद्”-इत्यादि (शत० ब्रा० १०. ३. ३.) श्रुतिः, तस्यापि कालभेदतो व्यवस्थैव स्वीकार्या ; अपि वा तस्यार्याभिजनत्वे च न क मपि बाधं पश्यामः । अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानीं मनार्यस्त्वैव ; कुरुराजदुर्गैव न कालत एव तस्याभवदार्यावर्तान्तर्गतत्वम् । मगधस्य त्वनार्यवामत्वेन निन्दः श्रूयते ऋक्मंहिताया मपि ।

तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)---

“किं कण्वन्ति कीकटेषु गावो

नाशिरं दुर्ध्वे न तपन्ति घर्मम्”-इति ।

निरुक्तकारेण चैतदग्राख्याया मुक्तम्- “कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः”-इति (६. ६. ४.) । कीकट एव मगधः ; अस्ति हि स्मृतिवचनम्- “कीकटेषु गया पुण्या, पुण्या नदी पुनपना । अवनस्याश्वमं पुष्यं पुष्यं राजशृङ्गं वनम्”-इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धं भवेति ॥

तत्त्वतो हिमवतृष्ठमध्यस्थो मृजवान्नाम नगराजस्तु स्यादार्य-वासोऽनार्यवासो वा, परं मासीत् पुरार्यावर्तौत्तरसीमेति तु मन्तव्यं भवेत् । अत एव वाजमनेयिनः समामनन्ति-“एतत् ते रुद्रावसम्, तेन परो मृजवतोऽतीहि”-इति (सं० ३. ६१.) । एतस्मैव यजुषो व्याख्यानं मिदं शतपथे । तथाहि-“अवसेन वा अध्वानं यन्ति, तदेन ए सावसः भवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं, तदन्वत्तं ह वा अस्य परो मृजवतोऽतीहि”-

इति (२. ६. २. १७) । तदेव सत्र मन्त्रे रुद्रनामस्तु-
देवताया मूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात् आर्यावर्त्तत एव
सूरगमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव स घनपारस्यराज्यपश्चिमोत्तरस्थे शियामाइनरतः प्राक्,
प्रत्यगनुगङ्गाप्रदेशात्, उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात्, अवाक् च
मूजवतश्चाय भार्यावासः आर्यावर्त्तो वा संहिताकालीन इति
निश्चयते ॥

आर्यसाम्राज्यं तु इतोऽप्यन्यत्र च स्थित मित्यन्यदेतत् ।
तथाहि (ऋ० सं० ७. १८. १९.)—

“आवदिन्द्रं यमुना तत्सवः प्रातः भेदं सर्वताता सुषायत् ।

अजासः शिषवो यक्षवश्च वलिं श्रीर्षाणि जम्बुश्वानि”—इति ।

अस्यार्थः । — यः ‘इन्द्रः’ सम्राट् ‘अव’ राज्ये ‘सर्वताता’
सर्वकर्त्तृसु ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं ‘प्रसुषायत्’ प्रमु-
ष्णाति प्रच्छन्नीकरोति, एवं कृत्वैव सर्वाः प्रजाः ‘आवत्’ अवति,
तम् ‘इन्द्र’ सम्राजं ‘यमुनाः’, ‘तत्सवः’, ‘अजासः’, शिषवः’,
‘यक्षवः’ ‘च’ यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः ‘अश्वानि’
अश्वानिवाहितानि, ‘श्रीर्षाणि’ शीर्षतः प्रवाहितानि ‘व’ ‘वलिम्’
उपलोकनं ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या ह्यचि श्रुताः यामुनादयः सर्व एव जनपदाः तदानीन्तना-
र्यावासतोऽप्यतनादस्मादायावर्त्ततश्च बहिर्भूता एव स्युः । अतो-
भयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्पार्श्वस्थिता एतेव
यमुना अस्या ह्यचि श्रुता, उतान्येति ? अत्रान्यते त्वन्येव । शिषु-
जनपदोऽपि स्यादन्तर्भावाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति । अपि वा
आर्यावर्त्तीयावस्थेती तदानीन्तरप्रदेशावेवेत्यापि किं चित् मिति ॥

अथैतरेयकाले अथ मार्गवर्त्तं चासीद् य इमायतनः, सखि
किञ्चिद्विशम्यते तदुपन्यत एव । तथाहि श्रुतेः प्राभिषेकप्रसङ्गे
—“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिण्यं दिशि
ये के च सत्वता राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां
राजानो देऽप्राच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेष हिमवतं
जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-
ष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सप्तमीमीनराणां
राज्यायेव तैःभिप्रियन्ते”—इति (ँ. ३. ३.) ।

अतः, ‘प्राच्यानां राजानः’—इति सामान्येन श्रवणादवगम्यते न
तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् शुद्र-
राजानो बहव इति । अत एव श्रुतं मत्तैवान्यत्र “प्राच्यो ग्रामता
बहुलाविष्टाः”—इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्वत्य-
जनपदो य चासीदासंज्ञिताकालात् प्रसिद्धः किरातनगरादिकः
तत एव सोमक्रीणां क्रयो विहितश्चात्रैतरेयके—“प्राच्यां वे दिशि
देवाः सोमं राजानं मक्रीणन्”—इति (१. ३. १.) । तदेवं
पाणिन्यागमे हि येषां काम्यकुलादिच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्य-
मानतोपलभ्यते, एतरेयकाले तु तेषां नगराणां मासीद्वा अना-
विर्भाव एवेति ।

दक्षिण्यं तदानीं मासीदेकं सत्वद्राज्यं नैव बलवन्तमभू,
यदिदानीं क्षत्रपुरित्वाख्यायते । तदेतत् “आदत्तं यज्ञं काशीनरं
भरतः सत्वता मिव”—इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५. २१.) गाथा-
वचनश्रुतेरैतदेतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतश्चेति गम्यते ।
आदौ दौष्यन्ति-भरतेन तत् स्थापितं मिति तद्व्याख्यारं नैव
भरता इत्येकोऽयम्, इष्टश्चेतदेतरेयेणापि भरताधिकृतः भवेति ।

अतएवेहान्यत्र श्रुतम्—“तस्मादाप्येतर्हि भरताः सत्त्वनां
विप्तिं प्रयन्ति”—इति (२. ४. १.) । अन्यच्च “तस्मादेदं भरतानां
पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति”—इति
(३. २. ६.) । अन्ययोः श्रुतिवचनयोः ‘मायन्ति’ ‘प्रयन्ति’—
इति वर्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, ‘इदम्’—इत्यङ्गुल्या निर्देशा-
च्चावगम्यतेऽर्जुनैतरेयेण स्वयं मपि दृष्टं स्यात्तद्ग्राज्यं भरतदेशीय-
शासनायित मिति । तस्य च दौष्पन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्तिकथा
बहुप्राचीना इत्येवंतरेयादिषु गायेति व्यपदिष्टा । तद्यथेतरेये—
“तदप्येति श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीक्षितान् कृष्णाञ्चुक्कदतो मृगान् ।

मण्यारे भरतोऽददाच्छतं बह्वानि सम च ।

भरतस्येव दौष्पन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।

यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहवो गा विभेजिरे ।

अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना मनु ।

गङ्गायां वृत्रघ्नेऽवभ्रात् पञ्चपधाशतं हयान् ।

अयस्त्रिंशच्छतं राजाश्वान् बध्वाय मेध्यात् ।

दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः ।

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः”

—इति (८. ४. ८.) ।

अतपथेऽप्येव मेव श्रूयते प्रायः—“तदेतद् गाथयाभिगीतम्”
—इत्यादि (१३. ५. ४. ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीक्षां दिशि तु नैकमप्यासीत् सुसम्बद्धं राज्यं मय्यारुण-
भागे पर्वतपादस्थभूमिपाः ‘नीक्षाः’ केचनाप्रसिद्धराजानस्तां

इत्थिगमोऽप्यभावाः केचन, मध्यभागे त्वरस्थभूमय एवेत्युक्तं मित्र-
जीवानां मयात्माना मिति । इहैवान्तरं श्रूयते “प्रत्यक्षि दीर्घा-
रक्षानि भवन्ति”—इति (१. ४. ६.), “प्रतीत्योऽप्यापो बह्वः
स्यन्दन्ती”—इति (१. २. १.) च ।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डत्योत्तरे भागे आर्यावर्ताद् बहिर्विन्ध्य-
मानावपि आर्यमित्त्रजनपदाविमौ उत्तरमद्रः उत्तरकुक्षेति
श्रूयते । एवं हि गम्यते—यद्येव हिमवतो दक्षिणभूभागोऽयं
आर्यावर्तो मद्रदेश-कुक्षदेशाभ्यां मासीत्तदानीं द्विधा विभक्तः,
नयेव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुक्षदेशाभ्यां मासीत् पुरा
द्विधैव विभक्त इति । आर्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
इत्युच्यते सः, आर्यावर्त्तीयकुक्षदेशादुत्तर इति उत्तरकुक्षेति ।
आर्यावर्त्तीयप्रत्यक्षदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा भद्रदेशा वा सन्ति, न
तेषु मन्वाद्युक्ताख्येनार्थ्यनामादिसम्भव इत्युक्तं पुरस्तात् (१० पृ०
१६ पं०), तथा च तद्देशवासिना आर्यत्व मनार्थत्वं वा नैव
विचार्य मस्ति ; परमुत्तरकुक्षदेशस्य मेसर्गिकसीन्दर्यस्त्राख्यकारत्वा-
दितः, तद्देशवासिनाश्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदेवस्वभाव-
दर्शनात्, पुष्कलमयत्वं देवलोत्रत्व मजेबत्वञ्च । मन्वाद्युत्तरेयकम्—
“देवलोत्रं वे तन्न वेतन्नत्यो जितुं मर्हति”—इति (८. ४. ६.) ।
तेषां शान्तिप्रियत्वादित्त्वभाव एवाजिगत्वे हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
महाभारतीय-सभाष्येण चार्जुनदिम्बिजये—

“तांस्तु सान्ख्येन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकर्षा-
स्तथा सर्वान् ददमं कुक्षनन्दनः ॥ × × × ॥ तत एवं महा-
वीर्यं महाकाया महाबलाः । हारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन
मनुवत् ॥ पार्थ ! मेढं त्वया शक्यं पुरं जितुं नाश्वनम् । उपा-

वर्त्तस्व कल्याण पर्याप्त मिद मञ्चुत ॥ × × × ॥ न चाक्षि
 किञ्चिज्जीतव्य मर्जुनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरुवो ह्येते नात्
 युद्धं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्व-
 चिकीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामि वचनात् तत्र भारत ॥
 ततस्तानब्रवीद्राजन्मर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि
 अश्वमेधास्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे ।
 युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि
 वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
 प्रददुः करम्”-इति २८ अ० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगरं
 सम्प्रति तीव्रदिव्युच्यते, स्थोत्र्यकदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि
 प्रायशः स्थूलनामिकोदरजङ्घा भवन्ति ।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः ; स नूनं मेरुसन्निभः, ‘शान्तपितृवर्ग’-
 प्रभृति-‘सुवीर्य’-देशान्तः, योऽयं मद्यतन-मेण्डपिटर्स्वर्गोदिमाई-
 क्षीरियान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ
 बहुलम् । तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्वणि—“अहो सह
 शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुष्टानय-
 वाप्यमरावतीम्”-इति (५४.१६) । पुनस्तत्रैव—“नेवेशिकं सर्व-
 गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो हिजाय । स्वाध्यायचारित्र्य-
 गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु”-इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-
 लादयश्चत्वार एवेते प्रदेशा स्तदानीं मासन् मध्यदेशाः, पार्था-
 वर्त्तव्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतां वयो-
 देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’ । किञ्च य-
 एते ‘ध्रुवायां प्रतिष्ठायाम्’ इति हे पदे तद्विशेषणे श्रूयते, ततो

जायते चात्रेव मध्यार्यावर्त्तं तदानीन्तनसम्माजा मासीद्वाज-
धानीति । यवश्च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेशाकम्भदेशत
एवात्र प्राच्यादयो दिशोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव मीतरेयकाले हिमयद्वाप्यपार्श्वमिन्द्रस्थं किरातजाति
निकेतनं किरातनगरं मेयासीत् आर्यावर्त्तं स्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षि-
णस्थां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्यं मप्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्,
पश्चिमस्थां गिरिगिरिन्दीयामसीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गान्धार-
देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्थकास इति गम्यते, उत्तरस्यान्तूत्तर-
कुरुणा मजियस्त्वेन वर्णनात् ततोऽर्वांगेवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च
प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्—“त एतेऽभ्राः पुण्ड्राः शवराः
पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति” (७. ३. ६.) ।
तत्र ‘एते’-इति इदंशब्दव्यवहारादेतरेयकालेऽप्यासन्निभा जातव
इति, ‘उदन्त्याः’-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासिनोऽनाया इति च गम्यते ।
तथाचंपां देशानां मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्तःस्थिताः प्रदेशा
एवासन् तदानीं मार्यभूमय इति सुवचम् । अन्यजातयोऽधुना
दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाजपुर’-इति प्रज-
न्तत्त्वानुमन्त्रिकवो वदन्ति, एवं शवरपुलिन्दमूतिवाः विन्ध्यगिरि-
वासिनो भ्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव । तदेवं
न तदाप्येव आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवात्मकम् ॥

अथ श्रूयते ह्येतद् विदेघमाथवास्यानं शतपथे १ का० ३ प्र०
१ ब्रा० १०-१८ क० “विदेघो ह माथवोऽग्निं येष्मानरं मुखे
बभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह्मदानीरित्युगराद् विदे-
निर्धावति ता ए हेव नातिददाह्, ना ए ह य तां पुरा माह्वणा न
तरत्यनतिदग्धाग्निना वैष्णानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो

भ्रातृणास्तथाचेततर मिवासे ज्ञावितर मिवास्वदित मन्मिना
 वेज्ञानरणेति । तदु हैतर्हि चेन्नतर मिवा—० सेवाप्येतर्हि
 कोसलविदेहानां मर्यादा, ते हि मातृवाः ०—० स मे सुखाक्षिर-
 पाद्वीति”—इति । एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाम-
 मैथिलजनपदस्थानतिप्राचीनार्थभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिण-
 मगधस्थार्यावर्त्तत्वं सम्यक् मन्यामहे वयम् ; अनतिप्राचीनपात-
 ञ्जलमहाभाष्यवर्णितार्यावर्त्तलक्षणतोऽपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगेवा-
 र्यावर्त्तत्वप्रतीतेः । अपीह प्रतपथे (१२. ८. ३. ३.) “वह्निक्तः
 प्रातिपीय शुश्राव”—इति श्रवणात्, तदाप्यासीद् बाह्वीकस्यार्या-
 वर्त्तत्वं मिति च स्वीकार्यम् ॥

पाणिन्यागमोऽपि आयुधजीविवाचिपश्वीदिगणे पठितो बह्वीकः
 (पा० सू० ५. ३. ११०.) । “कम्बोजाङ्गुक्”—इति (पा० सू०
 ४. १. १०५.) कम्बोजपशुपञ्च दृश्यते । तत्र सिन्धुदिगणेऽपि
 पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ८३.) । गणपाठोऽपि
 पाणिनिनेव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १.
 ३४) । महाभारतेऽपि वर्णितौ कम्बोजबाह्वीकौ (द्रो० प०
 ११०, १५५ अ०) ।

अथ भगवता यास्नेनापि “कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीय-
 भोजा वा ; कम्बलः कमनीयो भवति”—इति कम्बोजग्रन्थे निरुक्तः
 (२. १. ४.) । “प्रकृतय एवेकेषु भाष्यन्ते विकृतय एवेकेषु”—
 इत्याद्यूरका तदुदाहरणाय प्रोक्तं चेत्तत्—“अथतिर्गतिकर्मा कम्बो-
 जेष्वेव भाष्यन्ते—० विकार मस्यार्थेषु भाष्यन्ते शब्द इति ; दात्ति-
 र्थवन्तार्थे प्राप्तेषु ; दात्त सुदीप्तेषु”—इति (२. १. १, ४.) ।
 अतश्चैते महाभाष्ये पश्यमाया मध्येव भव ।

अपि तत्र आर्यावर्तस्यास्य वतुष्वोभयनिधयः कर्तव्यम् ।
तथाहि—“कः पुनरार्यावर्तः ? प्रागादर्शात्, प्रत्यक् क्षालमगधस्य
दक्षिणेन हिमवतम्, उत्तरेण पारिपात्रम्”—इति २. ४. १०. भा०
भा० । अत्राह तद्दीक्षाकारः कैटवः—“आदर्शादयः पूर्वतः
विज्ञेयाः”—इत्येव । “जनपदतदवधौ च (पा० सू० ४. २. ११३.)”—
इति सूत्रस्योदाहरणभूतं यदिह मादर्यक इति पदं लक्ष्यते,
इतोऽपि ज्ञायते अस्मादर्शनामा कश्चित् सीमपर्वत इति । सोऽयं
मादर्यः स्यादस्मन्पर्वतः ; तत्पदनिश्चितस्यैवावगतेः । अथेदानीं
कुतः समानित्वञ्चते । अ हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्चेतगिरेरेव दक्षि-
णांशः । एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदावर्ता-
वर्तस्य पश्चिमसीमित्वनुमानं न स्यादसङ्गतम् । तदासीन्त-
नार्यावर्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुर- (वक्शर)—प्रदेशीयं
ताडकवनम् । पुरासीत् तच्च कालयवनाश्रितम् ; तत्पञ्चत्येव तस्य
कालवनं कालकवनं वेति च नाम सम्पन्नम् । हरिवंशोक्तिस्थितस्य
विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २३. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-
राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं
स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवामत्वेनोक्तेश्चोक्ति
तस्यैतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते । तथाहि—“इत्यर्तः सुपार्श्वेऽपि,
रंजतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रयुज्यते”—इति
(म० भा० प्रसूया०) । तदेवं तदापि सोराज्जनपदस्य, तत्रे-
दानीं पठनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयस्य सुपार्श्वेऽपि
आर्यावर्तसीमतो वक्षिः स्थितिरासीदित्यत्र च नास्ति संशयः
सीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह—“आ संहद्रात्, वै पूर्वादा
समुद्राच्च पश्चिमात् । ॥ तयोरेवान्तरं गिर्योऽरायावर्त्तं विदुर्बुधाः”
—इति (२, २२,) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वीपात्तयोः हिमवदिन्ध्ययोः ।
तदित्ये पूर्वापरसमुद्रव्याप्ये देशे मनोः सञ्जातः । तत्र पूर्वं स्यात्
सिन्धुसागरसङ्गमः, अपरस्तु गङ्गासागरसङ्गमः । स एष भार्यावर्त्तः
ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन
वर्णितस्तेन तत्प्रान्तभूमिनां क्लृप्त्भूत्व सुररीकृतञ्च । तद्यथा—

“सरस्वतीदृषद्व्योदेंवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुमुद्वेत्तञ्च मत्स्याथ पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मर्षिदेशो वे ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

हिमवदिन्ध्यर्थीमव्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

क्षणासारस्तु चरति रोगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो क्लृप्त्देशस्त्वतः परः”—इति

(म० २ अ० १७, १८, २१, २३ श्लो०) ।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशास्तु ‘यज्ञियाः’ यज्ञकार्याह-
भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि
भार्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्ह-
भूमय इति ‘यज्ञियदेशाः’ उच्यन्ते । एतस्माच्चार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः
“किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृतः । आन्ना दक्षिणतो
वीर ! तुरस्कास्त्वपि चोत्तरे”—इति (वा० पु० १३, ४०), एव-
मादिकाः श्वोराद्यान-तुरस्का-पूर्ववक्त्रोत्तरवङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽभ्यार्या-
वर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव क्लृप्त्देशाः ; किञ्चाार्यावर्त्तात्तर्गत्य

दक्षिणवङ्गाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारसङ्गहीनत्वेनायश्चियत्वात्
स्लेच्छदेशा एव ।

तत्त्वतस्तु “तयोरेवान्तरं गिर्योः”—इति मनूजैः पूर्वस्थां यावदेव
विन्ध्यगिरेः प्रसूतिस्तावदेव यज्ञिय आर्यावर्ष स्वीकार्यः, ततो वङ्ग-
रार्यावर्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति स्लेच्छभूत्व मेव । अतः
एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेषु भौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ;
सूचितत्वेतत्तत्र मनुनैव “एतान् दिजातयो देशान् संशयेन
प्रयजतः”—इति (२. २४.) । ‘एतान्’ ब्रह्मावर्तादीनित्यर्थः ।
तथेषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्यते । एत-
र्ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु,
चान्यत आगताः शकलदीपिब्राह्मणाः, तथा वङ्गेष्वथ काव्यकुञ्जा-
दागता एव ब्राह्मण राडि वारेन्द्र वेदिका इति ख्याता वसन्ति,
कलिङ्गभौराष्ट्रोरपि तथैव ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिमूले तदवार्त्तिकतत्परा-
भाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि—अस्ति पाणिनिरैकं सूत्रं “परोक्षे
लिट्”—इति (३. २. ११५), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिक
मिहम्—“अत्यन्तापङ्गवे च”—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदा-
हरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना—“नो कलिङ्गान् जगाम”—इति
विहितं च तत् कैयटेन—“न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवो यावत्
तद्देशगमनादेरपि”—इत्यादि । एव च कलिङ्गप्रदेशोऽप्याध्याय-
वर्त्ताद्वहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद्
विस्तृतः । पुरा आसीदय मुत्कलिङ्ग मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति
त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रैलिङ्गनाम तु तत एव
समुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गत एवोत्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरेतिङ्गा-

चिकाः । अतएव श्रीक्षेत्रे वर्षविचाराभावस्तद्दीपनिष्ठस्यै चोत्तररत्न
समये केनचिदुत्कलखण्डप्रणयनेति सम्भाव्यते ।

अथामरसिंहोऽपि प्राच्योदिश्यमध्यम्लेच्छेति चतुर्विभक्त मार्या-
वर्त्तदेशसंस्थान मञ्चोकयत् । तद्यथा—“प्राच्यावर्त्तः पुष्पभूमि-
र्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः”—इति (२. १. ८.) । तत्र “शरा-
वत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्वामध्यदेशस्तु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) ।
प्राक्संहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिणाः’, एवं पश्चिमसंहित
उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, अन्तं प्रति गतः ‘प्रत्यन्तः’ सीमान्त-
प्रदेशः ॥

अथात्र वुरोपीयभ्रातरः केचन सम्भवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्-
वेदितायाम्—“अनु प्रत्नस्योकसो हुवे”—इति (१. ३०. ८.),
तेनाधिगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्याणां मादिपुरुषाणां वास आसीत्
पुरा क्वचिदन्त्यैवेति । तच्चार्याणां मादिनिकेतन मस्मैवासिया-
खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्वेलुर्ताग्सुग्ताग्वर्षतयोः पश्चिमपार्श्व-
जताधित्यका भूमिस्तत एव विकीर्णा वयं भारतीयाः पारसिकाः
शर्न्याद्यादयश्च समभवामेति । अत्र ब्रूमः । भारतीयपारसीक-
शर्न्याद्यादीनां मार्यमूलत्वेनैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्यम्,
किन्त्वहोपनिवेशिका वयं मिति नैव मन्वामहे वयम् ; स्वदेश-
स्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्, तेषां तन्मतपीषकप्रमाणहेतूनां
मतिर्दीर्घाश्च ।

ते अयो दीपाः खल्वेते—नेष देशोऽस्माकं पैठकोऽपि तु यथा-
भवद्यवमानां मधिकृतोऽस्य चैत्रण्डीयानाम्, तथैव पुरास्मत्पूर्वपुरुषै-
रत्नत्वान्नमार्यान् विजित्वा बलाद् गृहीत इति । एतेनाभिगम्

देहेऽस्माकं मूलस्वत्वं कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनाणां जयसत्त्वं स्वत्वं सम्भव मय्य चेलण्डीयानाम्, तथैवैकदास्माकं मपि बभूवेत्येवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवास्माकं यहुवादीना मिषीपनिवेशवासित्व मिति द्वितीयो दोषः । स्वार्थानुरोधतः स्वावलम्बकगृहभूतानां मेतद्देशीयमूलस्वत्ववता मनार्याणां मुच्छेदन-
चेति तृतीयः । यदि हि तेषां तस्मैत मस्माकं मृत मित्यभिमतं श्वात्, तर्ह्येते त्रयोऽपि 'दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः । न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमिसत्तुरङ्ग, ल-
भूमिस्वत्व मपि त्यक्तुं मुक्तयते, तदप्य मिहार्यावर्त्तं चिर मासृष्टे-
नियमस्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाण मन्तरेव कथञ्चार्त्तं नाम पैठकं
स्वत्व मुक्तजन्तोऽत्र देवभावं चमामहे ? अपि राजमासनतोऽन्नाभा-
वादितो विपुलाधार्ज्ज्वलतृषामन्ताडनादितो वा ये केचनार्या
चनार्याश्च स्वदेशाद् बहिर्भूता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते
वाद्यापि, अस्तु तेषां तथात्वं मदीषाय ; अतथाविधाना मस्माकं विषये
तेषां तद्याविधजन्यत्वं कथं न गो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्पलाणा
माद्यनार्याणां प्राणद्विमस्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह वानुस्थान
मालेभिर इत्यमृत मपि यद्युतायेत, तर्ह्येष तत्कलङ्कप्रवादः कथं न
भवेद् दोषायेति च हृदयवह्निः सुधीभिरेव विवेचनीयम् ॥

मस्ति चात्र तेषां तस्मैतपोदका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः,
न तेऽप्येकोऽपि विचारसह इत्यस्माकम् । सद्यथा —

(१) 'एगियाखण्डतः प्रोषिता एवार्थाः कालेन सर्वत्र यूरोप-
खण्डादीं 'बभुजुः कृतवास्तव्याः'—इत्येव मन्त्रकः प्रवादः, अतोऽव-
श्यमेव नून मासीदार्थ्याणां मादिवासः प्रथम मेगियाखण्डमध्य-
भाग एवेति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्त्तनम् । अत्र ब्रूमः—

जागर्तुं स प्रवादस्यैव किम्, तथा स्त्रीकारेऽपि न भवेदस्माकं
भूस्त्वनाशः, चार्यावर्तस्यास्य चेशियाखण्डीयभूभागत्वात् ;
निरवसिताश्चास्माद् विश्वामित्रभिर्पुत्रादयः । तथाहि—“न एतेऽन्वा
पुष्पाः शवराः पुलिन्दा मूर्तिषा इत्युदक्या बहवो भवन्ति वैशा-
मित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”—इति (ऐ० ब्रा० ७. ३. १.) । अतएव
त्वग्दोषदुष्टा भर्तृपरित्यक्ता अत्रिमुता विदुष्यपालैव ग्रीकदेशीया
अपेलो देवतेति सम्भाव्यते । ‘तद्वत् ऋ० सं० ८. ८१ सूक्त-
व्याख्यानपरं शाव्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेलङ्कीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि
भाषासीसादृश्यं दरीदृश्यते, विस्पष्टतः सर्वास्तेषु भाषासु ग्रीतर्तु-
न्ममैकविध मेव प्रायः, तन्माञ्चावगम्यते सर्वेषां मेवैषा मेकवंश-
प्रभवत्वं ग्रीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानग्रहसं द्वितीय-
ईतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—अस्त्वेषा मेकवंशप्रभवत्वम्, अपि
स्त्रीकार्यञ्च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषां मेव हिमप्रधानेकदेशवासित्वञ्च,
तेन किम् ? ग्रीतप्रधाने तस्मिन् सुवास्तुप्रदेशे हि तेषां मुक्त-
सर्वजातिमूलार्याणां वासस्त्रीकारेऽपि किं मेनोपपद्यते ? उप-
पद्यत इति चेत् क्लृप्तं कल्पनाकल्पितजल्पनयेति । अपि पार-
सिकावेस्ताग्रन्थस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणीयाद्याध्याये ‘हरख् इति’-
नामकस्त्रीकस्याभ्युदयशालिनी नमरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नूनं
मेतस्य सारस्वतप्रदेशस्त्वैव ; ‘सरस्वती’-शब्दस्यैव हि पारसिक-
भाषार्या ‘हरख् इति’-व्यवहारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितश्च तथा
ज्जाकं महोदयेनापि (१८१२ ख्रु. सु. व्या. ५१-५८ पृ०) ।

(३) तत्रैव ‘अवस्ता’ग्रन्थस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणी देशवर्णनप्रसङ्गे
‘ऐर्वेनम्वेजो’-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते । हिमस्य

प्रधानस्य स इति प्रोक्षितं तत्रैव । स एव जनपदः पारसिक-
जाना मादिवास्तव्यः स्यात्, स्वीक्रियते च तथा तेः पारसिकैः ।
भारतीयपारसिकयोर्वदनमण्डलसादृश्यात् भाषासादृश्यात्, चण्डि-
पूजकत्वसाम्याच्चैकमूलप्रभवत्वं व्यञ्जत एवेति सर्वमूलार्याणां निवा-
सासभूमिः स्यात् स एव 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र द्वितीयः
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्तु पारसिकानां मार्यवंशसमुत्पत्त-
त्वेनास्माद्भाष्यत्वम्, स्याच्च स्वीकार्यं तेषां मादिपुरुषाणां मार्यनम्वे-
जोवासित्वम् ; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम् ;
राजानादिभिरकदेशतो यित्ताङ्गितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथा-
त्वसम्भवात् । एकवंशप्रभवानां मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो
नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-
वासित्वं मपीति सुवचमेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णितं
'भार्याणक' देश एव 'ऐर्यनम्वेजो' इति पारसिकनामभागात्सीत्,
स च स्यात् केषाञ्चिदायाणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चैषां
तेभ्य एवोत्पत्तिः स्वीकार्येति सर्वं भवदातम् । स च देशः
काश्मीरादुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्तान्तर्गत एव । तथाहि
(रा० त० ४. ३६७)—

“तुषारवर्षैर्बहुलैस्तमकाण्डनिपातिभिः ।

आर्याणामभिधे देशे विपक्षं केचिदूचिरे” इति ।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाथ कचिदपि किनाङ्गुप-
लभ्यते, पुरा ज्ञासीत् तस्य विद्यमानतेत्यपि नाथ यावत् सुनिर्णी-
तम् ; तदर्थं खण्डपुष्पपर्यालोचनयेति ।

(४) अस्ति शैव मपि प्रवादः— श्रीकरोमकजाति-पूर्वपुरुषाः
पूर्वोत्तरदेशतः प्रोक्षिता इत्याद्यादौ न्यवास्तुरिति । स एव प्रवाद-

स्तदैव सङ्गच्छेत, यदि नामासियाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषां माया-
र्याणां निजेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
पूर्ववर्णितः सुवास्वादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरगतपूर्व
एवेति तरप्रवादोपपत्तिः समानैवेति ।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-
न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनानां मार्याणां स्वीकारात् तादृश-
स्थानस्थितदादिपुरुषाणां वासः सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-
नम् । अत्र ब्रूमः— हिमवद्गणितभागस्या आर्याः तपस्साधनादिकं
चिकीर्षवन्ति मेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा छातव्या भवन्ति, इत
एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम् ; न त्वादिपितृवासनिवस्थानं सिति ।
लोकातीतमहिमान्वितत्वेन तु तत्रत्यकुरुणा मजेगत्वादिश्रवणत
एव । हिमवत्पृष्ठस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम् ; उत्तरगण्यमात्रं
तर्ज्जुम् । “उत्तरः → उन्नततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधो न
धावतीत्युद्गतिः प्रतिविदा”-इति यास्कः (निरु. २. ३. २.) ।
तथाचोर्द्ध्वतनप्रदेश एवोत्तरः । आर्यावर्त्तस्य यस्यां दिशि उन्नत
ऊर्द्ध्वतनो हिमवान् पर्वतो विद्यते, सैव दिगुत्तरेति व्यपदिश्यते, ततो
विपरीता अधरेति । अत एवैवं श्रूयते— “स उत्तरस्मादधरं ममुद्र
मपो दिव्या असृजदर्थ्या अभि”-इति (ऋ० सं १०. ८८. ५.) ।
अत एव सूर्योऽप्युत्तर उच्यते । तत्रथा ऋक्मंहिताया मस-
ङ्गच्छतम्— “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”-इति (ऋ० सं १०. ८६.
१-२३.) । एव मन्यमान्य च बहुत्रैव ।

(६) श्रूयते हि कौपीतकन्याग्रणि - “उदीष्टां दिशि प्रज्ञात-
तरा वागुच्यते, उदश्च उ एव यति वाचं शिञ्जितुं, यो वा तत
आगच्छति, तस्य वा श्रूयन्ति इति ह आह्वेषा हि वाचो दिक्

तत्त्वतस्तत्प्रदर्शितो ह्येव मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न सूरसो देशं
मावेदति ; तत् पश्यत्येतत्पूर्वमन्त्रावेती—

“पूर्वे देशे अपरेणानुपपन्नकल्मषिः । जन्मान्तरैः पराधि ।

वेदानि देवा अय मन्त्रीति माम् ।

पञ्च हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्”-इत्येकः .

अथापरः— “प्राणापानी चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि सञ्चरताम् ।
हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वय मन्त्रात्मकै”
-इत्यतस्तृतीय एवेष यः प्रदर्शितपूर्वः । तथा च पूर्वजन्मनि
दृष्टा एवेमा उवस इत्येव तत्फलितार्थः सम्पद्यते । एवञ्च न
कथं मध्ये मन्त्रः सुमेरुप्रदेशीयोषसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं
भवितुं मर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योषसो बहुदिनव्यापित्वं
तत्रत्यानां कथं भवेदधिगन्तव्यं मित्यपि विचार्य मेव ॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उषसश्च सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव “पुन-
श्चरति दक्षिणायाः (ऋ० सं० ३.५८.१.)”-इति दक्षिणापुत्रत्व-
व्यपदेशोऽपीति । तत्रैतत् समम् प्रमाणं मपि मन्त्रमात्रस्य वक्ष-
मानवशावलम्बनं मिथ्याविश्विकरम् । उत्तरः=उर्ध्वस्थः सूर्यः,
दक्षिणा=अधःस्था पृथिवी, इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुमेरु-
वासिनां तु येन दिग्भाक् पश्चिमा, सेन म्याद् दक्षिणा ; यस्यां
दिशि सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्कनियमान् । पुरः पुरस्तात्, प्राक्,
पूर्वोक्तभिवाच्यः ; सूर्योदयास्तनिवन्धन एवात्र भवत्यन्नाकं दिग्-
व्यवहारः प्राक्पश्चगुदगर्भागिनीति । अतिसिद्धं (ऐ० ब्रा० १.
१. १.) युक्तिगम्यश्चेतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विवृतं
मपि वा इदं परतया अन्नाकं चक्षुःषु धूमिमुष्टिप्रक्षेपायोद्युक्तं
इति सुखावितुं यत्नितं मिति विचारयन्तु भीमन्त एव ॥

यस्यो चित्रमिदम् ! “सप्तपिहस्ताश्चितादशैवानधोविवस्वान्”
—इति कुमारसम्भवंशं कोऽपि तेन स्वातप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत्
किं मन्त्रयुगीयस्य “अस्थुत्तरस्यां दिशि देवताया हिमालयो
नाम नगाधिराजः”—इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं
मन्तव्यम् ? तदिदं तदीयं मष्टमं प्रमाणं मन्त्रातीत्य विस्मापयती-
त्यत्र मौनावलम्बनमेव श्रेयः ॥

“दीर्घतमा सामतेयः”—इत्येतदुक्तो ‘दीर्घतमाः’—इति
सञ्ज्ञा यद् मपि स्वमतप्रमाणं ममानि तेन । तदिदं तदीयं नक्षत्रं
प्रमाणम् । तत्कतां घेदार्भीमांमेकप्रयोजनव्यभीमांसादयेनस्य
भते दीर्घतमा इति हि प्राधाहणिरितिधत् कल्पितं नाम ; यः
खलु ममताप्रभतः, स नूनं दीर्घतमास्तावकः रुन्देहः । द्रष्टव्य-
शेषसिद्धान्तो मी० द० १. १. २८—३२ सूत्रभाष्ये ॥

यदपि निर्णयितम्,—वेदिकमन्त्रेषु ‘नवग्वा’—इतिपदस्वारभ्यात्
नवमासात्मको वर्षः ‘दशग्व’—इतिपदस्वारभ्याद् दशमात्मको वर्षश्च
गम्यते, तादृशवर्षो नास्मत्प्रदेशेऽपि नूनं सुमेरुप्रदेशीय एषः
वर्षो वर्णित इति स्वीकार्यं मित्य मपि सिध्यति तत्प्रार्थादिवास्तव्य-
मिति । तदिदं दशमं प्रमाणं मपि निर्वोज्यमेव । अत्र हि ब्रह्मा-
पृच्छाः समुत्थीयन्ते । तद्यथा—सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नव-
मासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते ? उत दशमासात्मकः ? आद्यद्वेत्
दशग्वब्दस्य का गतिः ? द्वितीयशेदाद्यस्य का गतिः ? उभयविध-
शब्दाब्दस्त्राद्यापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः ?
शब्दाब्ददेशेष्वत्र भूस्वमणजन्य मन्त्रपरिगणनं भवति, तथा तत्र
तत् किन्निबन्धनम् ? अस्मदब्द एव तेषां मेकदिनम्, तादृशकति-
दिनात्मकः को मासः ? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः ? तादृश-

वचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सकृन्तिष्ठ
जलप्रावनेऽन्नादेवार्थावर्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलोपस्य हिमालय-
शृङ्गाधिरोहणम्, उपशान्ते च तदुपद्रुते ततः क्रमादभिसर्पणस्येति-
वेत्यस्मत्तानुसूक्ष्मेष्टा श्रुतिरिति । अत एव ‘अतिदुद्राव’-इति
पदस्य ‘अधिजगाम’-इत्यर्थः कृतस्तत्राश्रयता हरिस्वामिना ।
विदार्थनिर्णयायैव यास्कमपीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽतिशयो-
क्तिर्निर्णीतः— “अति सु इत्यभिपूजिते”-इति (१. १. ५.) ।
‘अतिधनः’-इति, ‘सुभाषणः’-इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति-
शयोऽप्यर्थोऽप्यस्यतेऽस्मीयः । अत एव “अतिसूत्य मेति”-इत्यादौ
(श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोक्तुमार्थः ।
“अतिरतिक्रमणे च”-इति पाणिनिस्मृतस्य (१. ४. ०५.)
व्याख्यायां ब्राह्मैव ज्ञानेऽस्मरस्वती— “अतिक्रमणं सुचितादधिक-
स्यानुष्ठानम्”-इति । अथ वा ‘तुष्यतु दुर्जनः’-इति व्यायादते-
रुक्तुमार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमालयोत्तरवासिनां तेषां इत्यास्य
हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेत् ? अपि हिमालयोत्तर-
प्रदेशेषु आसिया-मध्यभूखण्डेषु न कदाप्यासीत्समुद्रो नैवाद्यापि
दृश्यते, तत् कथं शिरोनास्ति शिरोव्यथेतिवत् शमपथीयार्थवजस्त-
स्मीतिवर्णनं सङ्गच्छेतेति च विचार्य मेव । आसीत् पुरोदीया
मपि समुद्र इति चेद् वेदेषु प्रायः सर्वत्रैव समुद्रोक्तत्वात्
तथाविधसमुद्रस्यानुक्तः कथङ्कारमुपयुज्यत इति च ध्येयमिति ॥

एवं सुमेरुप्रदेशवासिनः खल्वस्मत्पूर्वपुरुषा इति वाक्-
सिद्धान्तोऽपि स्याद् बालसिद्धान्त एव । तथाहि—

उत्तरभूतप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणां माध्यार्याणां मासीद्
वाक्साव्यभूतिरिति प्रमाणयितुं तेन निःप्रमाणोऽपि वागाङ्गवरी बह-

पन्थास्तः ; तत्र प्रमाणपरंतन्त्राणां मौनं निव श्रेयः ; ततो याजि
तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्थामने-
वयम्— “अमी य ऋक्षा निहितास उवा,

नक्तं ददृशे कुहचिद् दिवेयुः ।

अदभ्यानि वरुणस्य भ्रतानि,

विचाकषच्चन्द्रमा नक्तं जेति ॥”—इति ऋ० १. २४. १० ।

तत्प्रश्नतोऽस्यार्थः—‘अमी’ ‘ये’ ‘ऋक्षाः’ समर्पयः ‘उवा’ उच्चैः
शिरःप्रदेशे ‘निहितासः’ स्थापिताः, सृष्टिकर्त्तृति शेषः । ते ‘नक्तं’
रात्रौ ‘ददृशे’ दृश्यन्ते ‘दिवा’ ‘कुहचित्’ ‘इयुः’ गच्छेयुः, न दृश्यन्त
इति यावत् । ‘चन्द्रमाः’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकषत्’ प्रदीप्यमानः
‘एति’ पृथ्गन इति धावः । तदेतदेवमादीनि ‘वरुणस्य’ राज्ञः
‘अदभ्यानि’ कथमाप्यविनाश्यानि ‘भ्रतानि’ कर्त्तृणि, भ्रंयाजीति ।
एवञ्च शिरःप्रदेशे समर्पिमण्डलावस्थानं भज्यते, तत्र सुमेरावेवोप-
पद्यते ; अत एतादृशद्रष्टृणा माथार्थ्यवर्षिणा मन्थीत् पुरा तत्रैवा-
वास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्कमते ऋक्षा इति
पदेनेह सर्वेषां निव नक्षत्राणां ग्रहणं सिष्टम् (नि० १. २०) ;
सर्वेषां निव तेषां रात्रावेव द्योतमानत्वात् सुसङ्गच्छत एवात्र
यास्कस्य तत्त्वतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्य-
मानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव
दृश्यमानाजीति तेषां सुमेरुस्थित्यं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत
एव । न कुहचिःपदेन स तत्कोपरिवर्तमानं भ्रम्यमानं वा गम्यते ।
यद्युच्येत शतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋक्षगण्डं समर्पिवाचको-
ऽपि ; तत्रापि न नः क्षतिः । “उत्तरम्, उद्धततरम्”—इत्यादि-
नैवतत्त्वमात् (२. ३. २.) उच्चैर्दृष्टनिवस्यत मेवोत्तरनामव्यपदेश

इत्यगमात् उच्चैरित्यत्रेह समर्पिपथे उत्तरस्या मित्येवार्थः प्रक्यते ;
सुतश्च तत् तत्रैव गतपथे तदनुपदम् - “उत्तरां हि समर्पय
उच्यति”-इति । तदित्यं तत्र दर्शयति एव मन्त्रोऽस्मिन्मन्त्रसमुच्छेदको
भवितुं मर्हति न वेति सुधीभिरेवाकलय्यम् ।

यस्य एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक
एव प्रयत्नः ; तदत्र दृष्टव्यं वरुणप्रदायबोधाय विलीयत एवेतद्-
वाक्यविज्ञानं समत्ताम् । तथाहि- “रात्रिर्वरुणः”-इति श्रुतिः
(ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिरेतत्त्वम् ; निवण्टो हादशा-
दित्यनामप्रक्रमे वरुणगण्डपाठान् सूर्यविशेषत्वम् ; “दिना पावका
वचसा-—०पादन् जन्मानि सूर्य”-इति स्तोत्राद्व्युत्पत्तिश्चाख्यानेन
भगवता यास्क्येन तदेव प्रतिपादितञ्च (१३. ३. ८.) ; एवं
हि रात्रिक्रान्तिर्लोपः सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एवं
वरुणस्य स्त्रीकारेण बोधोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः समर्पिप्रभृतीनां
चन्द्रमसश्च प्रकाशः । परं न चेत्तद् वरुणः सङ्गच्छते मेघप्रदेश-
गमिनाम् ; तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थितेन चन्द्रमः-
प्रभृतीनां प्रकाशकत्वासम्भवात् , प्रत्युत भार्यावर्त्तवामिना मेव
सङ्गर्हति ; अतस्तदादर्शितोऽप्येष मन्त्रोऽस्मिन्मन्त्रोपपन्न एवेति
ब्रुवम् । एवमपि स्वमन्त्रप्रमाणायास्येहोपन्यासो नूनं नूतनमन्त्र-
प्रकाशश्च प्रमाणसम्यक् तस्य, सुदीर्घप्रान्तरमभ्यापितस्य शुद्ध-
ज्ञानस्य कश्चिदप्यस्य मरीचिकादिगन्धम इवेति ॥

तद्वितीयप्रमाणं मध्येव मेव । तथाहि—

अस्यैकमष्टादशर्षं सूर्यसुवाम सुक्तम् (ऋ० सं० १०. ८५. १.) ।

तस्य द्वितीयस्याः ऋचः प्रथमार्धर्ष एवः—

“म सूर्यः पर्युक् वरांस्येहा वदन्त्यर्घ्यं व वक्ता”-इति ।

इमं निव मन्मांशं मवसन्त्या सुमेरीराध्यायावासभूत्वं
प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथपक्षा-
कारेण मन्त्राणां अभयं तत्रस्थाना निव सम्भवतीति । वस्तु-
तस्तस्मिन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनत्वे न तादृशतच्छायापि गम्यते ;
प्रत्युत तस्मत्विपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा
—‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सः’ ‘सूर्यः’ ‘उक्’ उरौ
विस्तीर्णान्तरिक्षे ‘वरासि’ पृथिव्यादिपद्मोपपद्ममण्डलानि ‘भाव-
हत्यात्’ सदेव भावयति । तत्र दृष्टान्तः—‘रथा चक्रा इव’
यथा चक्रः मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, चक्राणां
मितस्ततोविक्षिप्तपतनतो रक्षयति च तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित-
सूर्याकर्षणशक्तिः सर्वेषां पद्मोपपद्माणां मितस्ततोविक्षिप्तपतन-
राहित्यं अभ्यवर्धयति विज्ञानं सुपदिष्टं भवति । शालमते तु तेषां
मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादचक्रपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं
कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधियः एव विभावयन्तुः । सुख्यस्य
अपि श्रुतं मन्त्ररूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरम्—

“यो यच्छेव चक्रिया शचीभिर्

विश्वक् तस्तम् पृथिवीं सुतं ध्याम्”—इति ।

अन्वयः । — ‘यः’ सूर्यः ‘शचीभिः’ आकर्षणक्रियाभिः ‘पृथिवीम्’
जनीधेः स्थितां भूमिम्, पद्ममण्डलनिष्ठाईभागगता मिति भावः ;
‘उत’ अपि ‘ध्याम्’ स्वीधेः स्थितां सुतरां युस्याम्, पद्ममण्डलोर्ध्व-
भागगता मिति भावः ; ‘विश्वक्’ सर्वतः ‘तस्तम्’ तस्मिन् वसति ।
तैत्तिरीयेति “इन्द्रसि सङ्कुलङ्गलिटः”—इति सार्वकाशिको लिट् ।
तादृशस्तम्भेन पद्माणां मितस्ततः पतनजन्यं कक्षाध्वजनं वारितं
भवति । अत्र दृष्टान्तः—“यच्छेव चक्रिया”—इति । ‘चक्रिया’

अज्ञेयः, चक्षतेति निष्कर्षः प्राप्नोति यथा 'अथैव' इत्येव दृश्यते
कोने, तद्वदिति ।

तत्प्रातीयप्रमाणानु ससिद्धान्तापातमेव न सङ्गते, किन्तुनः सत्स-
सिद्धान्तापातम् । तथाहि—यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयायिषु
अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधावेतरेयके—“प्रातरैव स तं देवेभ्यो
ऽन्वव्रीत्”—इत्यादि (२. २. ५.) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक-
पाठस्य प्रातरैव कालो व्यक्तीकृतः । ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकस्य
सङ्ख्याविधौ श्रूयते—“सहस्रं मनूयं स्वर्गकामस्य”—इत्यादि
पञ्चान्तरत्वेन । स एषः सहस्रस्य पाठः प्रातरनुवाकस्य कथं
मिहार्थावत्तं सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तं सङ्गच्छते; तत्रोपसो मास-
इयव्यापित्वात् । तदित्यं सुवसि सहस्रस्य पाठविधानं गमयत्ये-
वाध्यायाणां दीर्घोपसो सुमेरी तदानीं मासीद् वाच इति ।

अथ ब्रूमः—नैवः प्रातरनुवाकविधिः कश्चिदूक्तसंहितायां श्रुतः,
अपि श्रूयते ब्राह्मणेऽत्रैतरेयके, तत् किं मिदं मैतरेयकं अपि तत्रैव
प्रोक्तम् ? तथा स्वीकारे यदिदं श्रूयतेऽत्रैतरेयके—“ध्रुवायां मध्य-
मायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः”—इत्यादि
(३८४. ६५०), तत् कथं सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाक-
पाठस्य कालो हिमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रागस्तवनमाध्यन्दिन-
सवनव्रतीयसवनानां कालाः कीदृशा भवन्त्याः ? संवत्सरसत्रकालस्य
कीदृशः ? इत्यादि च तेन निरूपणीय एव । अथापरम्, यदि
दीर्घोपसो सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि
बुधितिरादिभिर्वाजिरावान्ते रार्यावत्तं वाग्भिभिरनुष्ठितेव्यश्चमेधादिषु
सोमयायिषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्यव्यम् ?

अथ च; यथा सहस्रवार्षिकसत्रस्यासम्भवता मासक मीमांसायां

मधिकारश्च भारव्य सिद्धान्तितम्, तथैवोपसि सहस्ररुद्धा काना
मृचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारितमित्यपि विचार्य मेवेति ।

वस्तुतस्तु “महति रात्र्या अनूचः पुरा शकुनिवादात्”-इत्येव
विधिः । ‘रात्र्याः’ पूर्वस्योपवस्यस्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपञ्च-
मुष्ठानशुक्लस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे ‘महत्’
अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकस्याना मृचां पाठ आरब्धव्यः,
‘शकुनिवादात्’ शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुपकाले प्रबुध्य
वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं मेव तत्पाठः समाप्य
इत्यर्थः । अत्राह मायणः—“एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले
प्रारब्धः प्रातरनुवाकः तमभ्युपघानात् पुरेव समापयितुं शक्यः
स्यात्, तदा प्रारब्धव्यः”-इति (२. २. ५.) । अवश्यपाठ्य-
प्रातरनुवाकस्य मङ्गलः त्वेकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.) ;
काव्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता । तदत्रावश्यपाठ्याना
मृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यते इति प्रातरनुवाकनाम-
करणमुपपद्यते एव । काव्यपाठ्यानां शतादिसहस्रान्तानां मृचां
पाठस्तत्रोपस्यसम्भव इत्येव “महति रात्र्या अनूचः”-इति
विधिः । सहस्रप्रातरनुवाकीयासु ऋचु एकपदादीना मप्यस्ति
विद्यमानता, न वाभ्यस्तर्षा पाठे विशेषवेल्लक्ष्यं सम्भवति ;
अतो रात्र्या महति भागेऽवशिष्टे प्रारब्धः प्रातरनुवाकपाठः शकुनि-
वादात् पुरा समाप्य भवेत् किं तत्र चितम् ? किञ्च सहस्रर्ष-
पाठपक्षे “पुरा शकुनिवादात्”-इति नियमाभावश्च । अत
यवेद्दमपि श्रुतं तत्र तदुत्तरम्—“अपरिमितमनूचम्”-इति
(२. २. ७.) । “अतं सहस्रं मित्वादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य
मध्यरात्रादूर्ध्वमुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं

शक्तिरस्ति तावतीरनुगृह्यात्”-इति तत्र सायणभाष्यम् । एतेन सहस्रानुवचनपक्षे परा शत्रुनिशादादिति नियमो परित्याज्य इति स्फुटम् । अप्यज्यस्य ‘शतं सहस्रं मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्याज्य’-इत्यत्र स्थाने ‘सहस्रं सङ्ख्यापरिमाणं परित्याज्य’-इत्येव मन्तव्यम् ; सहस्रपाठमात्रं च कच्छसाधेतया तत्रैवापरिमित-पाठव्यवस्थाया औचित्यादिति ।

अस्ति चान्यत्र प्रातरनुवाकस्य सर्वदिवापाज्यव्युत्तिः — “उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुगृह्यात् ; सर्वं ह्येवेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति”-इति (ऐ० ब्रा० ४, ३, ४.) । कास्ये बहुसङ्ख्याकश्रीं पाठपक्षे एतदपि स्याच्छाणम् ; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकश्रीं मन्त्रसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य वक्ष्यभाविवात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वयतापि नानुपपन्नेति विवादे मेतत् सुधीमिरिति ॥

उपरोधेव प्रथमपरं तदीयवतुर्ग्रहमाणं मय्यकिञ्चित्करम् । तथाहि— “स जयः परिधेस्वजे”-इति (ऋ० सं० ८, ४१, ३.) मन्त्रे यूपते ‘तस्य वेनोरनु व्रत सुवस्तिस्त्वो अवर्धयन्’-इति । तदिह उपसस्त्वित्वप्रवणाय दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरादेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वतस्त्विह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोपस-स्त्वित्वं समिहितम्, प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘ततम्’ कर्म ‘अनु-सृज्य’ ‘उपः’ कालः ‘तिस्रः वेनीः’ त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्विजाः ‘वेनीः’ प्रजाः ‘अवर्धयन्’ वर्धयति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च “प्रजा ह तिस्रो अयाः य मीयुः”-इत्यादी (ऋ० सं० ८, १०१, १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं युतं मेवेति द्रष्टव्यम् । ‘अवर्धयत् + नभस्ताम्’-इतिपदद्वयसन्निजव्यम् अवर्धयन्नभस्ता मिति रूपम् ; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिय ऋगुदाहृता— “क्षियात्वा यत् समया भवति”—इति (सं० १. ११३. १७.), सेवा उपोविष्टान-
सूक्ष्मात्मनता उपसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तद्योपसः पञ्चविभागत्वाख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं यत्
तैत्तिरीयासुत्राकस्योद्धारणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम् ;
तादृशविभागस्यात्रार्यावर्तंऽप्युपयोगित्वात् ।

किञ्चेद मपि विवेच्यन्,— सुमेरुप्रादेशीयोपसो दीर्घत्वं
कि मायावर्त्तवासिना मन्त्राकं दृष्ट्वा प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना
मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्रवार्याणां
धासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रजम् प्रमेय मिति चेत्, तदपि
नोपपद्यते ; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवति, न हि तत् उपोऽन्तरदर्शन-
विरहादपि सङ्गच्छते ! तत् किं मेतेन उपोदीर्घत्वप्रकाशकमन्या-
न्वेष्टयेनेति धीवन्मावता तेनैव स्वयं मानोक्त मिति ।

यदिदं श्रूयते— “तानीदृशानि बहुलान्यासन् या प्राचीन
मुदिता सूर्थस्य”—इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः खलू-
पसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषां माधार्याणां
सुमेरुवासिस्त्वे पञ्चमं प्रमाणं मित्वाह । अस्माकं तु नात्र श्रुतौ तिल-
कोद्भावितं मर्थतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते तु पञ्चा मानस्यम् ;
तदिहाशेषशेषेषुषीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

अथःशब्दस्थानिकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्रःस्वैकं प्रमाणम्,
तदिदं षष्ठं स्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः—

“इमा एव ता उपसो याः प्रथमा व्यीञ्चन् ।

ता देव्यः कुर्वन्ते पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावपृञ्चन्ति ।

न नमस्यन्ताम्”—इति (१. ५. ६. १४.) ।

प्रजाता”-इति (१. ७. ६.) । तदेवं कौषीतकब्राह्मणस्य-
प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवदक्षिणखण्डस्थत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-
वदुत्तरखण्डवासित्वेनैवोत्तरदिक्क्षितिः सङ्गच्छत इति तत्र जङ्ग-
हेतुवर्णनम् । अथ ब्रूमः — ऐतरेये च ब्राह्मणे समान्यतैतदर्थिका-
श्रुतिः ; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालमिषीवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वे-
वर्णितम् । मध्यदेशापि नयोद्याननगरस्थोत्तरत्वं सर्वेष्वनुष्मिन्मध्य-
मेव । एष एवाद्यानदेशो राजतरङ्गिण्या मुञ्जानक इत्युक्तः ;
तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन क्षतिरव्यचापि । स एष काश्मीर-
सन्निहित उद्याननामजनपदोऽतेशो विद्यानिलय इति कथं धावेम
हिमवतोऽप्युत्तरमिति ।

(७) अयूते हि — “तोंकं पुष्येस तनयं शतं हिमाः”-इति
(ऋ० सं० १. ६. ८४.) आशीमंजः । एव मन्थान्योऽपि ।
तदत्र विवेचनीयम्, एवं हिमर्तुतोऽष्टपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत,
यत्र प्रदेशे हिमप्रपातस्यातिशयं विद्यते सदेव, नात्र तथोपलभ्यते ;
अपि त्वासियामध्यभूभागस्थो बलुतांगस्यतांगपर्वतयोरन्तराल-
प्रदेशस्य नूनं नादृश एवेति तत्रैवाभीत् पुरायाणां मादिवास
इति प्रमाणयितुं प्रबलोऽयं हेतुः सगमः । अत्र ब्रूमः— “यदि
हिमर्तुवाचिहिमशब्देनाष्टपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याष्टवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्तुप्रधानदेशवासित्वानु-
मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाष्टपरिगणनश्रवणात् शर-
च्छब्दस्याष्टवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुलं । तद्यथा—

“तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मिदृ”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२. ।

“शतं मिदु शरदो अस्ति देवाः” इति ऋ० सं० १. १४. ६०. ।

“शतं नो राक्षसं शरदौ०—०ऽश्वामायूँषि”-ऋ० सं० २. १. २७ ।

“अक्षं शतं शरदौ जीवसे धाः”-इति ऋ० सं० १. १. ३५ ।

“यतिर्जीवाति शरदः शतम्”-इति च ऋ० सं० १०. ८६. ३८ ।

असुतस्त्वार्याषां न कदापि हिमर्तुमात्रभोगौकस्त्व मासीत् न च कदापि शरदृतुमात्रभोगौकस्त्वम् ; अपि नाम “शर-
च्छता अस्या मोषधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वा”-इति
यास्कीतेः (४. ४. ४.) शृणाति हिमस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्द-
श्रुत्या शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति
तस्मिन्तोरब्दाव्यवसमानि तेरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्याब्दा-
व्यावयवत्वे, हिमर्तोरब्दावयवत्वं सुतरां सम्भवं । अत्र एवाब्द-
नक्षत्राप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते
वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोगैर्गोष्ठावृत्त्यावृत्तत्वाच्च मपीति ।

(८) अपि श्रूयते— “उत्तरं गिरि मति दुद्राव”-इति (श०
ब्रा० १. ८. १.) । ‘उत्तरं गिरिं’ हिमालयम् ‘अति’ अतिक्रम्य
उत्तरं ‘दुद्राव’ द्रुतगमनं कृतवानिति च तत्सम्मतोऽर्थः । तदस्मादपि
वचनात् हिमालयं सुलङ्घ्य इहागमनं सुव्यक्त मिति तेषां तादृशानु-
मानेऽष्टमो हेतुः । अत्र ब्रूमः— तस्याः श्रुतेरात्यन्तपर्यालोचनया
अतिशब्दार्थाश्लोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते । तथाहि—
“स चीक उल्लिखे नाव मापेदे । तं स मख्य तपन्या पुमुवे ।
तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रति सुमोच । तेनेत सुतरं गिरि मति-
दुद्राव । स होवाच । अपीपरं वै त्वा । तले नावं प्रतिबधीष्व ।
तं तु त्वा मा गिरौ सन्त सुदक् मन्ताम्हेक्षीत् । यावद्यावदुदकं
समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति । स ह तावत्तावदन्ववसर्प
सुदध्मेतदेवोत्तरस्य विरेर्मनोरन्ववसर्पणम्”-इति पूर्वं तच्छतपथ-

कल्पवृक्षे च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुश्च तेषां कथ-
ञ्चार सुपपद्यत इति ।

इहापरं मपि विवेच्य मस्ति,---यथा नवम्वा पदं नवमासात्मक-
वर्षवाचकम्, दशम्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति मन्थते,
तथैव शतम्बिपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्थ्यम् ?
श्रूयते तु शतम्बिपदं मपि ; तथाथा—

“शनैस्त्रिदन्तो अद्रिवीऽश्वावन्तः शतम्बिनः ।

विवक्षणा अनेहसः” इति ऋ० सं० ८, १४५, ११ ।

“आ न इन्दो शतम्बिनम्”—इति च ऋ० सं० ८, ६७, ६ ।

वस्तुतन्म्येवमादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु-
रंगिणां सर्वत्र पीतदर्शनं निवेद्येति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च भिन्नान्तिं तेन,—यैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य
सुमेरुयानं सुमेरुयानं भवगम्यते, पित्रयानशब्दतश्च सूर्यस्य कुमेरु-
गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुदेशेषु देवयानेहः सम्पद्यते,
पित्रयाने च रात्रिरतो देवयानपित्रयानशब्दान्वितमन्त्राणां तत्रैव
रचना बभूवेति तत्रायादिवाप्त्येव मेकादयं प्रमाणं मिति । एतच्च
सर्वं स्यात् प्रेक्षावतां पगीक्षणांमहं मेव । तच्चैवम्,—मध्यभूभागत
एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणान्तरभू-
वासिनाम् नेतं समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपित्रयानशब्दार्थतो
दिशानिर्गत्यादिसमुद्भावनादिविचारिणेति । यच्च येन इहथा
एवप्रया देवयानपित्रयानशब्दान्वितमन्त्रदर्शने बभूवुरिति स्वीका-
र्यंऽपि देवयानार्थस्तु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवयानत्वकथन
सार्गपूर्वपुरुषवाचननिबन्धनगौरवसूचकं मिति, एतदप्यसङ्गतम् ;
शतपथब्राह्मणादौ (१४. ८. १,) देवयानपित्रयानशब्दयोगपरार्थ-

प्रतीतेः, सुमरादेवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषाणां वास्तव्य
हेतूपन्नाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम् । वस्तुतस्तु 'देवाः'
द्युस्थाः अश्विप्रभृतयो 'यान्ति' गच्छन्ति, येन मार्गेण, स एव
भ्रमणस्तादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्याः ; तथा 'देवाः' द्युस्था रश्मयः
पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च सुतरां देवयानमञ्ज्ञा ;
तेरेव मार्गैः पृथिव्यादिशनेश्वरान्तनिवासिनो विनिर्मुक्तस्थूलदेहा
जीवा रश्मिभिराकृत्यमाणा द्युलोकं गच्छन्ति । तथैव पितृ
स्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्ग एव पितृयानम् : अपि
अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोकं मारं वा
तत्सन्निहितं पितृलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अक्षिरादयश्चाप्य गच्छन्ति
येन, स एव मार्गः पितृयानाख्याः । तिलकीदाहृतमन्यास्याञ्चवमेव
बुद्धयते । तत्र प्रथम उपः (ऋ० सं० १. १८३. ६.) --

“अतारिष्य तमसस्सार मस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पयिभिर्देवयानेर्विद्यमिषं व्रजं जीरदानुम्” इति ।

अस्यार्थः -- हे 'अश्विनौ' प्रालम्ब्यमात्रप्रथमवृत्तदेव्यो 'देव
यानेः पयिभिः' द्युस्थैः स्वमार्गैः 'व्रजं' पृथिव्याम् 'आयातम्' उद-
यताम् । तथाचेह युवयोरुदयात् 'अस्य तमसः' रात्रिजन्ताञ्च
कारश्चै'पारम्' पर्जन्तम् 'अतारिष्य' उत्तीर्णाः स्मः । 'वां प्रति'
'स्तोमः' क्षतक्षतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः 'अधायि' । 'इयम्'
अन्नम्, 'व्रजनं' भोगेयलम्, 'जीरदानुम्' जरान्तव्यापिनं सुदीर्घ-
जीवनञ्च 'विद्याम्' लभेम, वयं मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकालं
जायतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्नादीनि अवश्यम्भावीनीति समर्थेर्जने-
स्तथा कर्त्तव्यं मित्र्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वार्द्धे --

“परं मृत्योः अनु परेहि पत्न्यां यस्मै स्व इतरो देवयानात्”—इति ।

अर्थार्थः— हे मृत्यो ! ‘ते’ देवयानात् इतरः यः स्वः पत्न्याः, ‘ते’ पत्न्यां पत्न्यान् ‘अनु’ मृत्योः ‘परेहि’ इति । अत्र कृत्यसंधिस्थितौ वायुपिशेपः आनविश्वो मारी एव पितृयानाख्य-
स्य स्वकीयः । यथा मृश्यानां मनिः राजा, द्युस्थानां भूयः, जलस्य मध्यस्थानां पितृणां मृश्यानां वा राजा इति । यागजुह्वानां स्वर्गगामिनां पितृणां मर्त्तिमादिमाहात्म्येन पितृयानं मेव शरणम् ।

संहितायाः सन्ध्याख्ये तृये सूत्रम् । तद्यथा (१० २. ७.)—

“पत्न्या मनु प्र विद्वान् पितृयानं द्युप्रदले समिधानं वि भाहि”

हे ‘अग्ने !’ ‘पितृयानं’ विद्वान् त्वं ‘समिधानं’ मनु ‘द्युमत्’ यथा स्यात् तथा ‘प्रविभाहि’ इति मन्त्रद्वयोः । तन्मन्त्रविज्ञानानां पितृयानगामिचम, तदन् अनुष्ठितव्यानां यत्कथः शिवदेहा-
भासुनि ध्वनितम् ॥

अतः च तत्तिरीयब्राह्मणे— “पत्न्यां वा गतः देवयानां महः यत् संवसराः”—इति (३. ८. २२. २.) । गणितशुलकं प्यादे-
तश्चनवचनम् (१. ६७.) —

“देवे राक्षसहन्ती वरे प्रविभागमार्गः पुनः ।

अहस्ततोदगधनं रात्रिः स्यात् यत्तदगमम्” इति । तदेवमादिवचनानि सुप्रशस्यन्ते समिधायत्तानां च एव देवलोको मन्त्रस्थः । अत एव महाभारतगीतापरायणे “उदीचीं दीप-
यत्नेव दिशं तिष्ठति वीरियदा । सप्तमेकमहाभायः शिवो ब्रह्मविदां गतिः”—इत्यादिः कथा च वर्णिता (१६३७-१६३९) । तानीमान्येव वचनान्यवलम्ब्य पश्यन् रुषीमादेवगिनयत्वं सर्वसम्मत-
मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन ; यदन्तर्वायपितृपुरुषाणां त्रयम्

आसीदित्यत एव देवनिर्गमत्वेन स मरुर्वर्णित इति सिद्धान्तं निराबाध मिवेति । अहो वत ! तस्यैव सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ इवैव प्रतिभात्यध्याकम् । न हि श्रुत्युक्तस्य देवानां मित्यस्य सुमेरुवासिनः मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्नान मस्ति ; अस्ति च ततोऽन्यत्र । मनुसंहितायान्तु अस्मत्संवत्सरकालमितं भवति देवानां मङ्गरित्युल्लिखित मिति न सत्यम् , परं न तत्र सुमेरुर्गन्धोऽप्यस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम् , परमिहापि न तेषां देवानां मासत्वे-यनवत्सरमानान्यभिहितानी अपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरु-प्रदेशीयदेवशब्दजात्यानां नानि च भवन्ति कथम्भूतानि ? आयुःपरिमाणं तेषां तदद्भ्यमानतो भवति कीदृश मित्यापि ज्ञेय मेव । अथैवं “शतार्थं पुरुषः”-इत्यादिश्रुतिमिदं ज्ञातार्थं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयान्मानमेव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः शतवर्षाणीति, तन्नून मस्मद्देशीयाहोरात्रमानन एवेति भयं भवेत्तच्चिन्त्य मेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “इमे रात्राहोरात्रे वर्षम्”-इति मनुक्चन सुपपद्यते, तथैव सुमेरावपि किं नोपपद्यत इत्यापि विचार्य मेव । विचारितेषु चैतेषु सुमेरोराद्यायावासिनिर्णाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतलवणवद् विलीयतेत्यपि ध्येयम् ।

वस्तुतो महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोदेवलोक्तम् , तत्त्वाधिनिक मित्यस्माभिर्मन्यत एव । यथेह सौरजगति भूलोकान्तरिक्षलोकद्यलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरेऽपि मन्यन्त एव शरीरविहिरकदेहीद्वैत एव मनिवायुस्यस्योतिषां प्रधानतो

भूरादीनि स्थानानीति स्वीकारकारिणोऽपि वयं मित्रैकम् । तेषां
किं तेषां विद्यमानता न स्वीकुर्महे ? भुवि तेषां मस्तित्वस्य कथा तु
दुरे आस्ताम्, भीमपदार्थेषु सखीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां स्थितिः
मेव देवानां सत्ता स्वीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगत
ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्वीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि
वज्रादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्लीरादयो वज्रादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत
ऊर्ध्वस्थाः कौलाश-गन्धमादन-रावणज्जट मानससरोवरादयः काश्ली-
रीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यादेशाः शास्त-
पितृवर्गादयश्च रावणज्जटादिवामिना मपि स्वर्गाः, तेषांऽप्यूर्ध्वतः
सुमेरुप्रदेशस्तु भवेत्भूवासिनां स्वर्ग एवेत्येत कः संशयः । अथि
हि पृथिव्या उत्तरकेंद्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदेशानां तत्केंद्र-
भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तथोत्तर इति स्वर्गदेशत्वम् सिद्धम्
सर्वत्रैवैकसम्मतः । अत एव महाभारते उत्तरभागे देवप्रतिष्ठो
पाठेन, अथास्यां यमनिनयश्च, एव सम्प्रत्यास्यत इति । तत्रैव सुमेरु-
प्रदेशस्य तस्य स्वीकृतोऽप्यपि चिकित्सेवनिमित्तत्वे न सिद्ध्यति तत्र-
यार्थावास इति भ्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोषिकेत्युद्धृता भव्यता सासुरीयतया तेषां
युग्मता, तदपि तथैव । पश्यतु तावत् — अथैव समस्ततया
मन्त्रः “समानो अध्वा स्वस्तीः” इति (सा० म० १०. १०. १०) ।
युतञ्चाव ‘सुमेरु’-इति पदम् ; विवर्णवर्णक-प्रकारेण च तत्र-
ध्यायां ‘संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वै’ इति, उत्तरायणे च ‘वज्रा’ इत्या-
दिभिः । मया चैषा पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयठीप्पत्यां प्रकाशिता । तत्रैव
अथैवामिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च अथैव
अथैव मिति तद्वत्तत्वेनपरेषा ऋगित्याह म श्रीमान् आत्मज्ञानम् ।

तत्त्वतस्त्वेतदार्थावर्त्तीयोरेवाहोरात्रमानयोर्वहनकालप्रकाशने एव
तस्याः पङ्क्तेस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्धेत एवेह रात्रिमानम् ,
तथोत्तरायणे च दिवामान मिति । किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते
'समानो अध्वा स्वस्त्रोः'—इति, भगिनोरूपयोः रात्र्युपसोः सञ्चर-
मार्गः एक एव, येनाकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति
तदर्थः । तदेव मिदं स्वप्नदृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धरणाय वेदावेस्तादि-
जलधिप्रवमानस्याग्रहीनस्य तस्य कुशकाशावलम्बनं सर्वथा
निरर्थकं नैव भवितव्यं तत्रास्ति किमु शोच्य मिति दिक् ॥

अथैवम् “अनु प्रज्ञस्यौकसो हुवे (१. ३०. ८.)”—इत्यादि-
श्रुतिगम्य मार्गाणां प्रज्ञाकृत्त्वं कतमस्य प्रदेशस्य स्यात्कथं मिति
चेत्, अत्रोत्तरन्तु “स चार्वावासः पूर्वं तावत् द्विमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-
भागे सुवालुप्रदेशे एवासौत्”—इत्यादिनोक्तं मित्रैव द्रष्टव्यम् (२२ पृ०
१८ पं०) । अपि “अनु प्रज्ञस्यौकसो हुवे”—इत्युक्त्यवगमनात्तेन किं
सर्वेषां भेदायाणां मादिवसोऽन्यत्र कचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सङ्गतम्, किमु स्यात् तन्मन्त्रद्रष्टुमेति च विवेच्यम् ।

श्रूयते ह्येवम् (ऋ० सं०. ३. ५८. ६.)—

“पुराणं मोक्षः सख्यं शिष्यं वां

युवेनैरा द्रविणं जङ्गाव्याम् ।

पुनः कृत्वाऽनाः सख्या शिवानि

मध्वा मदेम सह नू समानाः”—इति ।

एतस्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शनःशेषस्य पूर्वावास आसीद् जाङ्गव्या-
मूले जङ्गनाक्षाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. १. ६.) जङ्गमुन्याग्रम-
कान्तारे ; तत एव हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारसतप्रदेश-
भानीकवान् । तत्रास्थानं मित्रैव (७. ३. १—६.) श्रुतम् ।

जङ्गोस्तदात्रमारुह्य त्वयापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे शिवः
परपृष्ठे प्रसिद्धम् । तत एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशद्वय-
नाद् गङ्गायाश्चापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अथ
प्रज्ञस्थीकसो हुवे”-इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव ।

अपिवा हिमवतपृष्ठस्थीकोनामनदीतीरभूमय एव प्रज्ञीकसः ;
तत्र चासीत् क्षेत्रास्त्रिद्वार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति ॥

इदानीं सेवार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्गृहिता,
दक्षिणस्याम्नायः पूर्ववदेव, पूर्वस्मान् हुतश्चिह्नतेत्युक्तल-राङ्-
गौड-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्येवार्यावर्त्तान्तर्गताः पुण्यभूमय एव
गण्यन्ते ; अतोऽत्रत्यवाङ्गाद्याश्चाथ यूरोपादीनां क्षेत्रदेशत्वं मत्वा
तत्र गन्तुं न हृदयेनोक्तवन्ति ! कालो हि बलवत्तर इति ॥

अथ प्रकृत मनुसरामः । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽस्मिन्तरेयस्यासीद् वास
इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतम-
न्मिन् प्रदेशे स उवाचेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम् ;
वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य पाणिनिशास्त्रादिभ्योऽनिप्राचीनत्वनिर्णयान् ।
एवमपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यते स्यादेरावतीतटसन्निहिते कश्चित्
प्रदेशे इति । श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः --“यथा सैरावतीं
नारवं पारकामाः समारोहेयुः”-इति (६. ४. ५.) । इह ‘सा’ इति
द्वितीयेकवचनस्य स्त्री रूपम्, ता मित्यर्थः । सायणेन तु सैरावती
मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतञ्च ।
तत्र रोज्ज्वलसम्भ्रमम् ; अकृतेऽध्याहारोऽपि सम्पद्येयंऽध्याहारस्या-
नौचित्यात्, समुद्रस्यैव सर्वदेव नावा भरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषां
मनुष्यत्वाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति । सेपा नदी संज्ञिताकाली
पुण्यीति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति

मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे “इरावतीं परुष्णीत्याहुः”—इति (८. १. ५.) । तदेव मन्त्रेवार्थावसरे इरावत्या नद्याः सन्धिषौ कस्मिंश्चि-
जनपदे स विरराज मन्त्रिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ।

(४)

अथ कः कानोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । श्रूयते हि ऋक्मंजि-
तायां चतुर्दशर्षं सूक्तं सिद्धम्—“प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः”—इति
(१०. ८४. १—१४.) । तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा
हृष्टम् । तदाहैतरेयः—“देवा इ वे सर्वचरौ सत्रं निषेदुः, ते ह
पाप्मानं नापजह्निरे । तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्पन्तविर्म-
न्त्रकृत्”—इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी,
नामिका प्रपदासीत् । प्रपद = जलप्रपातो निर्भरो वा । ऐतरेयका-
लोऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तत्र तदुत्तरम्—“तन्नाप्यत-
र्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति”—इति । सैषा प्रपत् यास्ककालात्
पुरैवामवदु विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीं न तन्नाम निरुच्येत
तेन । यथा विपाशः । तथाहि—“भार्जीकीये शृणोन्ना सुषोमया”
—इति (ऋ० सं० १०. ७५. ६.) ऋगंशव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन—
“भार्जीकीयां विपाडित्याहुः—पूर्व मासीदुक्छिरा”—इति
(निरु० ८. १. ५.) । तदेवम्—यास्कसमये या नदी विपाडिति
प्रसिद्धा, सैवासीत् तन्नामकासौ भार्जीकीया, ततः पुरा उक्-
क्षिरेति न व्यक्तम् । यद् नैकला एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा

भगवता पाणिनिमुनिना यथायं मितराशब्दः शुभादिगण
पठितः (४. १. ११३.), यतः सम्यख्यते इतराया अपत्यं पुमानेतरेय
इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरतिसूत्रभाष्ये ;
अतोऽवगम्यते अयं मेतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
अपि नडादिगण (पा० सू० ३. १. ८८.) आश्वलायनशब्द-
मूलस्य अश्वलशब्दस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाचार्य-
पूर्वतनइति सिद्धान्तात् । सूत्रितश्चेतत् “छन्दोगीक्षिकयाज्ञिक-
वह्वृधनटाञ् अः”—इति (पा० ४. ३. १३८.) । अनेनैव
सूत्रेण छन्दोगानी धर्मं आम्नायो वेत्यर्थे सिध्यति छान्दोग्य मिति
पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनिनूनं मन्यन् ;
श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये “तद्विद्वानाह महीदास ऐतरेयः”—इति
(५. १६. ७.) । इतोऽप्यसन्दिग्धं मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम् । -

कल्पद्रुमाद्विज्ञानायनोऽपि नूनं भित्तिभादेतरेयात् परतनः ; तत्रः
बहुल एतरेयनामकृतेः । तद्यथा — “भन्तरेण हविषी विष्णुः
मुपांक्षितरेयिभः” — इति भाष्य० श्री० सू० १.०.१. १.२; पुनः १.०.
१.३, १.३. १.०.१.१ प्रत्यादीनि च ।

पञ्चमः अथ शिवस्य प्रवक्तव्यः शिवस्य प्रवक्तव्यः पञ्चमः

आय मीतरेयः पूर्वतमः ; इहीधृतमन्त्राणां तन्नादन्नात् । तद्विदं
मनुष्यं प्रतिपादयिष्यामः शास्त्राविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्येन विदुषा—“इहैतरेये
‘पारिचितस्य जनमेजयस्य’—इति-(७. ५. १.)-अवस्थात् स्यादयं
‘मैतरेयो जनमेजयाश्च राज्ञः परभवः’—इति, तन्नून मपास्तम् ।
बभूव एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिचिन्ताम बभूव, बभूव
च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात्-सर्वसामन्त्रस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

“तदेवाभियन्त्रगाथा गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पश्च शकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति”
—इति । तदेतेनास्य शकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष
च शकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्गा-
दिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)”—इत्येतेनैव भाव्यम् , तथाच
संन्यस्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शकल इति । सुद्धिते
ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः
शकलः’—इति, तस्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया
यजोऽप्रवृत्तेः । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः
सम्यक् ; ‘शकलस्य पौत्रः’—इति, ‘शकलस्य पुत्रः’—इति, ‘शक-
लस्य गोत्रः’—इति वा स्वात् तत्रत्यपाठो विद्युतः । ये तु शकल-
स्यिष्याः शिषिरादयः, ते नासन् शकला एवोच्यमानाः ; आत्रेऽपि
विषयिणे “गोत्रे मुगधि”—इति (पा० ४. १. ८५.) गोत्रप्रत्ययस्य
अन्ती मुगधिविज्ञानाद्, परं नाम यन्त्राचार्यां तथा मन्त्रतन्त्रस्य
विषयिणं यथाशक्ती, अथ हि एतदेतरेयतोऽतिपाशीकगोत्रायाम्

द्वितीयोत्तरभेदस्य शाकलस्य नामस्यैव मिति । तेषां द्वैतदेवत्व-
भवेत्वं त्विदोपरिष्टादुपपादयिष्यामः ।

“अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्”—इति (४. १. १६२.) चापि-
न्युपदेशात् शाकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शाकलपौत्रस्य, शाकलप्रपौत्रस्य,
शाकलाऋततमाधिकपुरुषस्य च स्त्रीकार्यं भवेत् ; तदेवं शाकलगोत्र-
इति विवक्षिताः सर्व एव पुरुषाः शाकल्य इत्यास्मात्ता भवन्ति ।
अत एव बहुक्प्रतिशब्दे ‘शाकल्यस्य’—इत्येतन्मात्रोक्तितः प्रसि-
द्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति कश्चिन् ‘स्वविरस्य
शाकल्यस्य’—इत्युक्तम् (१५०. २५०. ८५०.), कश्चित् (१. ४. १.)
‘शाकल्यपितुः’—इत्युक्तम्, कश्चिन्निर्विशेषणञ्च ‘व्याङ्गिशाकल्य-
गार्ग्याः’—इति (३. १. ३.) । तदत्र व्याङ्गिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
त्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-
त्युक्त्या चास्यैव ग्रहणं भिष्यते, स्वविरविशेषणविशिष्टत्वात् ततोऽपि
प्राचीनः कश्चिद् ब्रुवते । एवं यत् श्रूयते शतपथब्राह्मणे— “अथ
हैनं विदग्धः शाकल्यः यप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति”—इत्यादि
(१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिकः शाकल्योऽन्य-
एव । अथप्रवक्षितायाः शाकलान्यतमाया आश्लायन्त्याः शाकलीयाः
प्रवक्तुराश्लयायनत्वाचार्यशाभवदपरः शाकल्यः । त इमे सर्व एव
शाकल्याः प्रदर्शितनाशान्नातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते ।

तत्र स्वविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च नून
सर्व परमेव ; एतद्वारण्ये तदुभयोरेव नामस्यवशात् । तथैव—
“अथ शाकल्यस्य”—इत्यादि ३५०. १५०. २५०. , ततः “प्राचीनोऽयं
इति स्वविरः शाकल्यः ३५०. २५०. १५०.”—इति । विश्वामित्र-
वक्त्रे (४. १. ३.) ब्रुवते— “वृद्धिआयतनं निर्भुजम्, विश्वा-

यतनं प्रवक्ष्यम्, अन्तरिक्षायतनं सुभयं मन्तरेण”-इति, ततस्तन्नि-
र्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुतमिदम्— “यच्च सन्धिं विवर्त्तयति,
तन्निर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छब्दे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रव-
क्ष्यत्य; अथ उ एवोभयं मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति”-इति। ‘निर्भुज-
शब्दः संहितावाची, प्रवक्ष्यशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन
क्रमो विवक्ष्यते’-इति चाह तद्वाक्ये सायणः। तदेवं पदपाठप्रादु-
र्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं सत्रं कोऽस्ति संशयः।
पदकारश्चैकः शाकल्य एव। तथाहि “वने न वायो”-इति निगम-
व्याख्यानावसरे निर्णीतं मिदं भगवता यास्क्येन— “वेति च य
इति च चकार शाकल्यः”-इत्यादि (६. ५. ५.)। क्रमप्रवृत्ता
त्वमवद् ‘वाञ्छव्यः’। तथाहि बहुक्प्रातिशाख्यम्— “इति प्र
वाञ्छव्य उवाच च क्रमम्”-इति (२५०. ५प०. ६व०. २श्लो०)।

तदित्य मेव महिदास ऐतरेयोऽद्यप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाक-
लाश्रयलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः
शाकल्यात् परतन इति सिद्धम् ॥

(५)

अवेदानीं विचार्य मस्ति, कीदृशाभ्यासम् तदानीन्तनाचार-
व्यवहारविग्रहमासीति। तत्र प्रथमं तावत् तेषां साधारणालोचयितुं
प्रवृत्तं यद्यं अत्र साधारणार्थकानां मूलं जातिपार्श्वक्यं सुपल-
भासम्, अतस्तज्जातिपार्श्वक्यं नैव प्रथमं समासतो वर्णयामः—

यथा मोक्षोद्भवमनुष्पत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-
ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्मिक-
सिद्धान्तैः पूर्वं मुख्यकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि श्रुतम्—“देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्प-
माना अमु मनुष्यविशः कल्पन्त इति”—इत्यादि १. २. ३. । तथा
चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवनं मुहूर्तं ब्रह्मण्यं मन्त्रपादान्
मुपदेशदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुख्यकर्माणि च येषां समाजेषू-
पलभ्यन्ते, तेषां मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । चत्वारिणादीनां
मध्येनं वनादिप्रकायकबाह्यादिभिरौपम्यं तत्तज्जातिकल्पनावीजम् ।
तदेव श्रुतं सूक्तसंहितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्मि सुखं मासीद् बाह्व राजन्यः कृतः ।

ऊरु तदस्म यद् वैश्यः पद्भ्यां शुद्धो अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः श्रेणिविभागा एव गम्यन्ते । अतः
एव देवतियङ्कुलुङ्गिण्डः स्तोममन्त्राणां मपि सर्वेषां जाति-
विभागाः समाख्याताः । तथाया देवानाम्—

“ब्रह्म वै देवानां ब्रह्मसतिः”—इति ते० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दादीं ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मणः”—इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

“अग्ने ! महाए चसि ब्राह्मण ! भारत !”—इति ते० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अथब्रह्मण्यत्र च—“ब्रह्म ब्रह्मिः”—इति श० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

“ब्रह्म वै ब्रह्मसतिः”—इति श० ब्रा० ३. ८. १. ११ ।

“मन्त्रे योऽपि मन्त्रव्रजतः चतं, यान्येतानि चत्वारि ; इन्द्रो
वृषभः सोमो वृद्धः पूज्यो यमो मृत्युरीशान इति०—० च निम्न

मसृजत, याम्बेतानि देवजातानि गन्धश्च चास्यायन्ते ; यस्यो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा भरुत इति०—० स ग्रीद्रं वर्षं मसृजत पूष-
श्चम्”—इति श० ब्रा० १४. ४. २. २१, २४, २५ ।

तिरुषां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “अत्रं वा अखः”, “वेश्म न शूद्रश्चानु रासभः”
—इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वे पत्ताशः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“अत्रं वा एतदोऽजोनां यद् दुर्गा ; अत्रं राजन्यः” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिष्टुप्, अत्रं पञ्चदशः”, ०—०

विशः सप्तदशः, ग्रीद्रो वर्षं एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिष्टुप् पञ्चदशसप्तदशैकविंशः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्र्यच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभ्यच्छन्दसा (क्षत्रियः)”

—इत्यादिपञ्चो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायाम्बेकत्रैव स्तोमदेवता च्छन्दसाममनुष्य-
पशूनां त्रेणीविभाग आस्तातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । ततश्च,
त्रिष्टुप्स्तोम-अग्निदेव-गायत्री च्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-आग-
पशूनां मुखत्वेनैकत्रेणीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्छन्दो-
हवस्ताम-राजन्ममनुष्य-निषपशूनां बलवत्त्वेनैकत्रेणीत्वम्, सप्तदश-
स्तोम-विश्वदेवदेव-अगती च्छन्दो-वैरूपसाम-वेश्ममनुष्य-गोपशूनां बहु-
त्वेनात्रैकत्रेणीत्वम्, एकविंशस्तोम-अनुष्टुप्छन्दो-
ग्रीद्रस्तोम-शूद्रमनुष्य-आदिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकत्रेणीत्वमेति

सुव्यक्तम् । एष च सीमन्तदशायां पादोपजीवित्वेन प्रकृत्युक्तम्
मुक्तत्वाद् बोध्यमिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाणां जातयः कश्चिन्म
इति स्पष्टम्, तथापि पशून्निजमनुष्येषु सम्प्रति तां जन्मानु-
सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टान्नवीजतो मिष्टा-
न्नाणां निव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणवीजोद्भि-
जातानां ब्राह्मणादित्वं मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एवं सपि यथा
क्षेत्रादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणाधी-
रसजाता अप्यब्राह्मणादित्वो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव
“जातो नार्या मनार्यायम्”—इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह
चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० पं०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणैर्निर्दिष्टतुर्वर्णानां स्वभावादय इह तरेत्ये यथा
वर्णितास्त एवैव क्रमात् प्रदर्शयन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्—आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्,
यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विधेयतो ज्ञाहिताः ।
‘आदायी’ आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीनां आदान-
कारी । ‘आपायी’ अपायस्त्यागः, दानादिना धनादीनां त्याग-
कारी । ‘अवसायी’ अवसाय सिद्धान्तः, विद्याबलेन सर्वतत्त्वाधी-
निष्ठयकारी । ‘यथाकामप्रयाप्य’ प्रयाप्यं युवाय प्रस्थानम्, तत्र
राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः ‘प्रयाप्यः’, काम मनसिष्ठम्
यथाकामम्, स्वकामनानुरूपं मिति यादत्; तदेवं राज्यरक्षण-
क्षेत्रे युवाय प्रयाप्य मन्वेवेत् राजा प्रेषणीयो ‘यथाकामप्रयाप्यः’ ।
तदेतत् ७. ५. १ दृष्टव्यम् । अत्रियाचानु—वस्तुप्रतिष्ठा, कामि-
रक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, नैकस्वित्वम्, कामिनिष्ठत्वादी-

वर्णनीयम् । वैश्यानां वसु—अन्वस्य बलिकत्वम्, अन्वस्य
चायत्वम्, यथाकामव्येत्येति भीषि लिङ्गानि । शूद्राणां
हि—अन्वस्य प्रेक्षत्वम्, कामोत्पत्त्यत्वम्, यथाकामवधत्वचेति
च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५. ६.) । अथ भव्याः—

ब्राह्मणानां बलकरो भव्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां
अपोधोदुम्बराश्च यज्ञफलानि बलहेतुभवाणि निर्णीतानि, तथा
वैश्यानां दध्नेवेकं बलकरं भव्यं सूचितम् । शूद्राणां त्वाप एव
भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६ ।
अपरमपि—“एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणाय येता अहु-
तादा यद् राजन्या वैश्यः शूद्र इति”—इति ७. ४. १ । अथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यथायुधानि; अथेतानि—
क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इव धन्व”—इति च तत्रैव ।
तानि च यज्ञायुधान्यत्र परिगणितानि—“स्मरस्य कपालानि
त्र, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कण्ठाजिनं च शम्या च, उलूखलं
च सुशलं च, हृषश्चोपला चेतानि वै दश यज्ञायुधानि”—इति तै.
सं० १. ६. ८. २, ३ ।

तदानीं मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं ब्राह्मणानाम् ।
तथा—“भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति”—इति ७. १. २. ।

शूद्राणां ब्राह्मणपङ्क्त्यानुपवेशनमप्यासीदोषावहम् । तथाहि—
“दाक्षाः पुत्रः क्षितवो ऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षतेति”
—इत्यादि (२. १. १.) समालोच्यम् । यज्ञकार्येषु गोदोहना-
दिवपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तत्तिरीयकम्—“शूद्र-
एव न दुह्यात्, असतो ब्राह्मणं सभूतो यच्छूद्रः । अहोरेव
च दित्वा इह्यच्छूद्रो दोषीति”—इति (ब्रा० १. २. १.) । अत एव

तेषां मयश्चियत्वम् । यत्र दीक्षितस्य देवभावे मापत्यस्य यत्र
मानस्य तेजायश्चियैः सह वाक्यास्तापिऽपि निबिडः प्रतपस्तदी—
“स वै न सर्वेष्वेव संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो द्वीचते,
स देवतानां जेको भवति ; न वै देवाः सर्वेष्वेव संवदन्ते,—
ब्राह्मणेन वैव, राज्ञ्येन वा, वैश्येन वा [संवदन्ते] ; ते हि
वज्रियाः”—इत्यादिना (१. १. १. १०.) । मूर्खाणां सामीप्यं
मप्यासीत्तदानीं क्लेशयेत्वाज्ञातम्—“तेभ्यो वै देवा अपेक्षावीभक्त्या
मनुष्यगन्तात्”—इति १. १. ६ । अत्र देवा इति सत्यवादिता-
दिनासदेवत्वानां ग्रहणं मिष्टम्, मनुष्यशब्देन चानृतभावणादि-
मरुत्यधर्मवतां मूर्खाणां शूद्राणां मिल्येव । तदिदं शूद्राणां
मयश्चियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वज्ञातिमूर्खत्वकचरत्वकदा-
चारत्वकदाकारत्वादिनिबन्धनमेव ; नाभ्यथा तान् प्रति कृत-
दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तयासनं विहितं श्रूयेत । तच्च यथा य०
वा० सं० २०. १७. १—

“यच्छूद्रे यदर्धे यदेनश्चक्रमा वयं

यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनं मसि”—इति ।

शूद्राणां मुक्त्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिश्च विहितोऽत्र
संहितायाम् २६. २. १—

“यथेमां वाचं कल्याणीं मावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजस्यभ्यात् शूद्राय चार्याय च स्त्राय चार्षाय”—इति ।

चतुर्णां मेव वर्णाणां हितप्रार्थने साम्यश्च श्रुतं बहुत्र ।

तस्यैवातमेव यजुश्चंहितायाम् १८. ४८. १—

“वचं नो धेहि ब्राह्मणेभ्य, वचं राजसु नस्कृषि ।

वचं विश्वेभ्य शूद्रेभ्य, अयि धेहि वचावचम्”—इति ।

पार्थर्वश्रिका अप्यामनन्धेव मेव १६. ७. ८—

“प्रियं मा कृषु देवेभु, प्रियं राजसु मा कृषु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र सतार्य”-इति ।

चतुर्थी वर्षाणा माह्वानप्रयोगपार्थक्य मपि श्रुत मन्थन—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य,
धामह्वानवेति वैश्यस्य राजन्ध्वन्धोस्य, आधावेति शूद्रस्य”-इति
श्र० ब्रा० १. १. ४. १२ ।

वाग्व्यवहारविषये त्वासीदिह बह्वपदेशः । तद्यथा— “वाक्
तु सरस्वती” (३. १. १.), “वाग्वि सरस्वती” (३. १. २.),
“वाग्वि सरस्वती” (३. ३. १३.) “वाचो वाव तो स्तनौ, सत्यान्वते
वाव ते” (४. १. १.), “कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्,
सत्यसंज्ञिता वै देवा अनृतसंज्ञिता मनुष्याः” (१. १. ६.),
“विदुषां सत्यं मेव वदितव्यम्” (५. २. ८.), “एतच्च वै मनुष्येषु
सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्थं
मित्याहायास्य अहधति ; यच्च वै स्वयं पश्यति न बह्वनाञ्च नान्येषां
अहधति” (१. १. ६.), “अवत्येनं सत्यं नेन मन्वतं हिनस्ति”
(४. १. १.), “विचक्षणवतीं वाचं वदेत्” (१. १. ६.), “असुर्या
च वा इतरा गिरः” (३. ५. ५.), “मनसा वा इषिता वाग
वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा” (१.
१. ५. ; ४. ४.), “यां वै इतो वदति, या मुष्मत्तः, सा वै राजसी
वाक्” (२. १. ७.), “वाक् च मनस वर्तन्व्यो ; वाचा च हि
मनसा च यज्ञो वर्तते ; इत्थं वै वागदो मनः” (५. ५. ८.),
“अथा पक्षी, सत्यं यजमानः, अथा सत्यं तदित्युत्तमं भिक्षुनम् ;
अथवा, सत्येन भिक्षुर्जीवः स्वर्गीयलोकां जयति” (७. २. ८.),

“पापस्य वा इति कर्मणः कर्तारः प्रसिद्धेः प्रसिद्धे वाचोऽपि न
 ब्रह्मपापस्य प्रसिद्धत्वापत्तेरिति नैऋतवेदि मासिपतेति” (५. १. ८)
 “सोऽब्रवीत् तदर्थं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्यं भवतीति हि
 तत्त्वादेवं त्रिदुषा सत्यं मेव ब्रूहि त्वयम्”—इति (५. १. ८) इति
 चन्द्रशेखराचार्यविरचिते ब्राह्मसूत्रसंख्येयसूत्रभाष्ये कात्यायनीयसूत्र-
 जीनान्ध्यायभाषितिविदेष्टव्यप्रसिद्धा मनु का भाषा, शास्त्री का,
 यादविकी वा ? इत्यत्र प्रसङ्गतस्मिन्ननीयम् ; अपौरुषेयवैदिक-
 यत्वेऽपि, अतिशयनीयमनुतिन्ध्यायमीमांसावेदाङ्गादिषु, अतिशयनी-
 मेतिहासपुरातनवैदिकयत्वेतिहासप्रीतकाङ्गादिषु वा कश्चिदपि
 तथाविधवाग्जालाच्छब्दोच्छेदितुमिवेयप्रवेयाप्रतीतेः ।

विवाहबन्धन मपि तेषां मासीदितकरत्वेनाभिप्रेतम् । अतः
 एवं चूयते— “मापुत्रस्य लोकोऽस्ति”—इति, “तदपि मन्त्रिक-
 यत्वेऽतत्त्वत्वं गच्छति । पिता, पुत्रस्य मातस्य पश्येच्छेच्छीवती
 सुखम्”—इति च ७. १. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्र-
 रूपेण पुनः प्रजायते मास्यत इति च तत्रैव । तथाहि— “पति-
 र्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्गर्भो भूत्वा
 दयमे मासि जायते”—इति । तदेव मुत्यादिते पुत्रे बन्धनपरम्परा
 अस्तस्य मेव स्थापनादिते भवतीति तेषां मभिप्रायः ।

तत्र चतुर्याणां वैश्वशूद्रसमावपुत्रमिन्द्रायाम् वा चामा,
 ब्राह्मणसमावपुत्रोऽप्यासीदनीक्षितः । तथाहि— “ब्राह्मणसमाव-
 प्त्राया मा जनिष्यत”—इत्यादि (७. ५. १) इत्यत्रम् । वैश्व-
 शूद्रसमावपुत्रमनीक्षायि तत्रैवाप्ताता ।

अथान्ये चतुर्याः तदधिकार्या वा जाययां प्रीयिताः मभि-
 प्रायान्तरिण्यन्तः प्रसीदु दोषादपि, ततश्च जीवन्मूर्तिवत्त्वमपि

पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो मेवासीदसामाजिकः । तदुक्तं
मिह— “यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथु-
नम्”—इति (३. ५. ३.) । इतोऽपि व्यक्तमाप्नातम्— “एकस्य
बह्व्यो जाया भवन्ति”—इति (३. २. १२.) । अपि नासीद्
तदानीं अपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहाणाचारः ।
तदप्युक्तं तत उत्तरम्— “नैकस्ये बहवः सह पतयः”—इति । अत्र
सहस्यन्त्युतेर्मृतपतिकायाः त्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदा-
नीन्तनाचारविद्भिर्मित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधवा-
वेदनस्यासीद्वीचजातिष्वेव प्रचलितमिति च पुराणेतिहासा-
द्याख्यानतोऽवगम्यते, तत्त्वितदानीं अपि वर्तत एवेत्यस्माकम् ।
अथर्वसभायां समागतेषु कथापाणिग्रहणार्थिषु पणजयकारिणे
कथादानप्रथाप्यासीद्वलितैव । तदाह— “प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रे
दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् ; तस्यै सर्वे देवा वरा भागच्छं-
स्तस्या एतत् सहस्रं बहवो भन्वाकरोद्, यदेतदाश्विन मित्वाचक्षते”
—इति (४. २. १.) । तदानीन्तनस्त्रीणां मयासीदसाधारण-
पाण्डित्यम् । तदनिहोचकालनिर्णायकाख्यायिकायाम्— “कुमारी-
गन्धर्वगृहीता वक्ता साः”—इत्यादि (५. ५. ४.) ।

तदानीं अपि सुषा श्वशुराज्जने स्त्रीवार्थ्याणाम् । तथाहि—
“सुषा श्वशुराज्जमाना मिलीयमानेति”—इति (३. २. ११.) ।
अपि तदाप्यार्थ्याणां सोदर्याणां अपि भगिनीनां आह्वयानुगतत्वं
मेवासीत् । तच्चाप्नातमिह यथा— “समानोदर्शं स्वसाऽभ्योदर्यायै
जायायां अनुजीविनी जीवति”—इति (३. ३. १३.) । तदेवं
सोदर्याया अपि स्वशुरभास्त्रीयत्वं मन्थकुलतो लब्ध्वाया अपि जायाया
आजीयत्वं पारम्पर्यमेतन्निवेति स्यात् स्त्रीकार्यम् ।

अग्निहोत्रस्य त्वत्कर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता प्रतिपादिता । तथाच— “तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रम्”— इत्यादि (७. २. ८.) । तस्य अग्निहोत्रस्य दृष्ट मद्दृष्ट कर्त्तव्यतेरधिगतम् ; अत एव तैत्तिर्याग्निहोत्रिभिः सङ्गिः सदैव स्वस्वगृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते— “मनुषो दुरोणे”—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.), व्याख्यातश्चेतद् यास्केन ‘मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. १.)’—इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातक्षीयनिवारणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नूनं मासीत् सुखावहम् ; श्रुतं ह्येवम्— “अग्निर्हिमस्य भेषजम्”—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाग्नीविविधसुगन्ध्यादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुतमस्ति । तथाच— “शुक्लाय मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतृदारवाः परिभयो गुग्गुलूर्णासुकाः सुगन्धितेजनानीति”—इति (१. ५. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र आख्यायिकास्थानमपि सं० ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्ध्यादिभिः गृहजातवायुदोषोऽपि प्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदनौ आख्याशिरपयःपयस्यासान्नाय्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्तद्वाप्यप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातीष्वध्वादीनां भक्षणतः खल्वाण्यादिसाराहार एव सम्पद्यतेऽस्माकमिति च दृष्टमेव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफलसिद्ध्यर्थमेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठानमिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता । तथाहि— “य आहिताग्निर्वदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं श्रुत्वात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७. २. ८ । तत्रैव आचययै-
नानिष्ठा नवाक्षप्राशने, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, क्षिरस्योऽनुद्विष्टे

अपहृते च, जीवत्यपि कस्मिंश्चिदाकीये स मृत इति श्रुते, जायायाः स्त्र-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव मृतकान्प्राशनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा-विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तत एव तथाविधपापानां भवति सङ्कय इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् ज्ञानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम् ; प्रत्युत किञ्चिद् भुञ्जीव कर्माणि कुर्वीतित्येवेहान्यत्र ध्वनितम् । तथाहि—“दृतं प्राश्य शंसेद् यथा ह वा हृद मनो वा रथो बाहो वर्त्तते एवं वैवाहो वर्त्तते”—इति ४. २. १ ।

मृतस्य शरीरालाभे पर्यंशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानी मपि ब्यवस्थितः । तदाह—“यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्यंशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्युः । अथैनाञ्जरीरैराहृतैः संस्पर्शोद्भासयेयुः ; अथर्व-शतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोक्त द्विपञ्चाशे, शेषान् शिरसुपरि दध्यात्”—इति ७. २. १ ।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्चनपरताप्यासीत्, तदभावे ‘अनङ्गापुरुषः’—इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषां भवश्यम्भावेव । तदाह—“कोऽनङ्गापुरुषः ? इति, न देवान्, न पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति (७. २. ८.) । अत्रार्चंतीति पदसु शेषयितव्यम् । स्फुट मीतच्छत-पथे—“एव ह वा अनङ्गापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति (६. ३. १. १४.) । ‘अङ्गा’—इति सत्यनाम (निघ० ३. १०. ४.), अनङ्गा = असत्यः, तथाचानङ्गापुरुषोऽसत्य-पुरुषः । एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्याञ्च नार्चति, ‘अज्ञानसंस्थानस्यैव तस्य अज्ञ निरर्थकम्’—इति भावः । तदेवं तादृशपुरुष-

सस्य निन्दावादः सम्भवः । तदत्र समासतो देवादीनिव पूर्वं निरूपयामः ।—

देवाः । निघण्टौ द्युस्थानभाजनेषु 'देवाः'—इति षड्विंशं पदम् । ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । 'देवाः रश्मय उच्यन्ते'—इति तद्भाषी देवराजः । महाभुनियास्के नापि निरुक्ते देवा इत्यस्यैष एवार्थ उल्लिखितः—“रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते”—इति (१३. १. १०.) । यास्काप्रदर्शितं मुदाहरणं मेव च देवराजेन प्रदर्शितम्—“देवानां भद्रा सुमतिर्दृश्यताम् (ऋ० मं० १. ८८. २.)”—इति, निघ० ५. १. २६ । निरु० १२. ४. ५ ; १३. १. ११ द्रष्टव्यम् । पार्थिवस्याग्नेर्माध्यमिकस्य च विद्युनोऽपि रश्मिजनकत्वेन, उत्तमान्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-रभेदात् रश्मयभिधत्तम् । किञ्चास्येषां प्रथममध्यभोजमानां त्रयाणां भवान्नीनां रश्मिवत्त्वम् ; “त्रयः केशिनः”—इत्यस्य व्याख्यानं सुव्यक्तं मुक्तचेतद् यास्केन—“केशा रश्मयः, तैसाहान् भवति०—० आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमनाम्नी रजसा च मध्यमः”—इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.) । एषा मेव त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बह्वो देवा भर्त्तान्ते । तदपि व्यक्तं मुक्तं यास्काचार्येण—“तिस्र एव देवता इति मैरुक्ताः०—० तासां महाभाग्यादेर्कंकस्या अपि वङ्गानि नामभेदानि भवन्ति”—इत्यादि ७. २. १ ; ३. १० । “यो देवः सा देवता”—इति च निरु० ७, ४, २ । विवरिण्यामस्यतद्वैवोपाख्यप्रकरणे ।

पितरः । निघण्टौ अम्सरिष्यस्थानभाजनेषु 'पितरः'—इति द्वादशं पदम् । ततो गम्यते अम्नरिक्तलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । “पिता, 'पाता वा पानयिता या'—इत्यादिना (निरु०

४. ३. ५.) व्याख्यातः ; जस्—इति तन्नाम्ने देवराजः । महासुनि-
यास्केन हि—“पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति”—इत्युक्तौ

“उदीरता मवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवका ऋतज्ञाने नोऽवन्तु पितरो हवेषु”—इत्येषा ऋक्
इह (सं० १०. १५. १.) उदाहृता । व्याख्याता चैवम्—“उदीरता
मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्या-
दिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो ज्ञानेषु”—इति (निरु० ११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्प्रशते—“हवेषु” ‘ज्ञानेषु’
अस्मदाज्ञानेषु सक्तु “ते” ‘पितरः’ पित्रगणाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” ‘आगच्छन्तु’ । ते कीदृशाः ? इत्याह—“ये” “असुं”
‘प्राणम्’ “ईयुः” ‘अन्वीयुः’ प्राभवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकाले “अवकाः” ‘अनमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
देव साधुव्यवहारतः अभिज्ञान्याः, “ऋतज्ञाः” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्तृतया कारयितृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, “सोम्यासः”
‘सोम्याः=सोमसम्यादिनः’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?
इत्याह—“अवरे”, “परासः” ‘परे’, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः ।
तत्र, ‘परे’ द्युस्थान्तरिक्षचारिणः, “ये चेमेऽरण्ये अत्रा तप इत्युपा-
सते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयान-
मार्गेण सूर्यलोकं गताः ; ‘मध्यमाः’ द्यावापृथिव्योरन्तरेण
स्थायिनः “य इमे ग्राम इष्टापूर्त्तं दत्त मित्युपासते”—इत्यादिना
छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं
गताः ; ‘अवरे’ भूपृष्ठस्थान्तरिक्षचारिणः, “अथैतयोः पथोर्न कत-
रेण च”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या

मेव निरन्तरावर्तिनः । तदेवां त्रिविधानां पितृणां मध्ये देवरास्तेषां
मप्राप्तभावाद्या मसकदावर्तित्वेन कचिदपि दीर्घकालस्मिन्-
सन्धावनाभावात् न पित्रलोकस्थत्वम् ; ये परास्तेषां मप्यनावर्ति-
त्वमुत्प्रेक्ष्यन्त्येव मेव ; ये तु मध्यमावर्तलोकं पित्रलोकं वा गता-
स्तेषां मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्य मिष्टम् । अतएव अन्तरिक्षस्थाने-
ष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्मिन्निनाप्युक्तम् — “माध्यमिको
यम इत्याहुस्तस्मात्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते” — इति (११, २,
५, ६.) । ‘स हि तेषां राजेति’ — इति च तत्र दीर्घो वृत्तिः । “परे-
यिवासं प्रवतो महीरगु” — इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५.)
यमस्य पित्रादृत्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम् ।

तत्त्वतस्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतो-
ऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते ; यदैव तद्वेतो योनौ सिक्तं भवति,
तदैव तस्य प्रथमं जन्म । ततस्तद्वेतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भ-
कारेण परिणतं भवति ; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं
जन्मेति मन्तव्यम् । ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं
लभते, तदैव तस्य तृतीयं गर्भरूपम् ; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-
प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते । तदापुनरन्तरिक्षः — “अप-
क्रामन्तु गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदे-
तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सञ्भूत मात्मन्येवात्मानं विभर्ति”,
तद्यदा स्त्रियां सिद्धत्ययैर्न जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म । तत् स्त्रिया
प्राप्तभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गलतया तस्मादेनां न हिनस्ति, सास्त्री-
त मात्मानं सन्न गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति,
तं स्त्री गर्भं विभर्ति, सोऽग्न एव कुमारं जन्मनोऽग्नेधिभावयति, स
यत्कुमारं जन्मनोऽग्नेधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति एषा स्त्रीजानां

सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सी
 ऽस्यायं प्रात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ; अथास्याय मितर
 आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते ;
 तदस्य तृतीयं जन्म”-इति (२ आ० ५. १.) । शतपथे तु
 मृत्युप्रकारो मृतस्य तस्य पितृणादिदेहेन्द्राभवाच्चातः परित्यक्तम् ।
 तथाहि— “स यत्रायं शरीर आत्मावस्थं नीत्य सन्मोह मिव
 न्येत्येन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-
 ददानो हृदय मेवान्वक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
 पराङ् पथ्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-
 भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति
 न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत-
 इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-
 तीत्याहुः । तस्य ह्येतस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतिर्नेष
 आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नी वान्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-
 स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राण मनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
 मनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेवान्वक्रामति, स एष ज्ञः सविज्ञानो
 भवति ; तं विद्याकर्मणौ समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा
 दण्डजन्त्रायुक्ता दण्डस्यान्तं गत्वात्मानं मुपसंहरत्येव मेवायं पुरुष
 इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमायेत्वात्मानं मुपसंहरति ।
 तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा मुपादायान्यवतारं कल्याणतरं
 रूपं तनुत एव मेवायं इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यत्र-
 कतरं रूपं तनुते, पितरं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा,
 देवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः”-इति १४. ७. २. १—५. ।
 अत्र पितरं गान्धर्वं मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिन्नेदयुक्तं मन्तरिच-

लोकं रूपम् ; आद्यां प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यमिदं युक्तं
द्युलोकं रूपम् ; एवं देवं मानुषञ्च विदस्वविदस्वभेदमिदं
मिदं रूपम् । इत्यमपि ह्यन्तोम्याद्युक्तं पितृणां गतित्रैविध्यम् ,
उदीरतामिति मन्त्रात्पितृत्रैविध्योपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-
व्याख्यातस्योदीरतामिति मन्त्रस्य 'अमुं य ईयुः'—इत्यंशस्य पितृणां-
द्यनतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम् ।
पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४. ; श० ब्रा०
२. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पिण्डगण-
स्वरूपं पर्यालोच्यम् । पिण्डलोकमपि निर्णेतव्यम् इहैवास्वप्रकरणे ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विहैतच्छब्दनिर्वचनमेवं प्रोक्तम् — “मिदं
प्रजापते रेतो दुषदिति०—०तस्मादुषं सन्मानुषमित्याचक्षते
परोक्षेण”—इति (१. ३. ८.) । “मनुष्याः कस्मात् ? मन्वा
कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्वमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी
भावे ; मनोरपत्यम्, मनुषो वा”—इति त्वाष्ट्रयास्कः (निरु० १.
२. १.) । “मनोजातावन्त्यतौ युक् च”—इति च पा० ४. १.
१६१ सूत्रम् । ‘समुदायाधी जातिः ; मानुषः मनुष्यः’—इति
तत्र दौक्षितः । तत्रास्माकं “षड्व्या भवन्ति,— आचार्य ऋत्विक्
स्नातको राजा विवाहः प्रियोऽतिथिरिति”—इति गो० ऋ०
सू० ४. १० । मातृपितृचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-
(भा० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

अतपयन्नाह्मणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणां भेदत्रैव विशेषपरिचय
आह्वात उपामनाप्रकारश्च । तथाहि— “ततो देवाः ; यज्ञोपवीतिनो
भूत्वा दक्षिणं जाम्बाधोपासीदन् । तानब्रवीत्— यज्ञो वोऽन्नम् ,
अमृतत्वं वः, जग्ं वः, सृष्टीं वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः ;

प्राचीनावीतिनः सव्यं जाग्याचोपासीदन् । तानब्रवीत्— भासि
भासि वोऽग्रम्, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योति-
रिति । अथैनं मनुष्याः ; ग्राहता उपस्यं जत्वोपासीदन् । तान-
ब्रवीत्— सायम्यातर्वोऽग्रम्, प्रजा यो, सृष्ट्युर्वी, ऽग्निर्वी ज्योति-
रिति”—इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनैतरेये समा-
ज्जातम् “एष ह वा अमन्वापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
होत्रादिभिः श्रौतैः, वैश्वदेवादिभिश्च गृह्येदेवानां मर्चनं सम्पद्यते ;
पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतैः स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारैः अत्रयान्नजलादि-
प्रदानात्मकयाज्ञादिभिश्च पितृणां मर्चनं सम्पद्यते ; निष्कण्टविनीत-
भावप्रदर्शनाज्ञापालनससमादरपक्षापजायाद्याहारादिप्रदानैर्मनु-
ष्याणां मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गाथाप्येकास्मान्— “तद् यददो गात्रा
भवति,— अनेनस मिनसा सो ऽभिगस्तादेनस्वतो वापहरादेनः ।
एकातिथि मपसायं कण्वि विसानि स्तेनो जहारेति”—इति ५. ५.
५ । गाथैषा नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः काल्पिता ; अपि तु बहुप्राचीना,
अनेनात्र स्मृतित्वेव । तदाह तद्गाथे सायणः— ‘पुरा कदाचित् सम-
र्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तेन्यलक्षणं मपवादं प्राप्य
तत्परिहारार्थं सृष्टीणां मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेणं
गाथा’—इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवैवं व्याख्यातम्—
‘विसानि पद्ममूलानि, तेना मपहर्त्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां
माप्नोत ;— पापरहिते पुरुषे विषस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः
प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्य-
वायः, सत्यहासी ऽहं समागच्छत एकातिथेयं देशिकस्मारोधने

यः प्रत्यवायः, चेद्यं प्रत्यवायपरम्परं विसृज्यते सति मम भूवाहि-
त्वेवं शपथः—इति । अस्माकं त्वत्त्वा गाथाया ऋजुतरोऽर्चान्तरः
प्रतिभाति । तद्यथा— यः कश्चित् ‘अनेनसम्’ अपापम् पारोक्ष-
मानपापशून्यं जनम्, ‘एनसा’ पारोक्षमानेन पापेन ‘अभिगच्छात्’
निन्देत्, ‘सः’ निन्दकः ‘एनस्वतः’ स्वभावजातपापिनः तस्मात्
निन्दितस्य यत् किं अपि स्वभावजम् ‘एनः’ पापम् अस्ति, तदेव
‘अपहरात्’ अपहरणं कुर्यात् । सन्ति हि सर्वेषां मेव मागवानां
स्वभावजानि पापानि । तदप्याहात्रेव— “व्यतिषक्त इव वै पुरुषः
पाप्मना”—इति (४. १. ४.) । इत्थं गाथापूर्वाङ्गेन हयापवादकीर्तनं
निषिद्धम्, अथापराङ्गेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— यः
कश्चिद् ‘साथं’ काले समागतम् ‘एकातिथिं’ सर्वातिथिलक्षणसम्पन्न-
मत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ग्रामात् मतिथिं वा ‘अपदण्वि’
स्वागतासनाक्षपानादिकं मदत्वा विमुखीकरोति, ‘सः’ ‘स्तेनः’
चौरः सन् ‘विसानि’ मृणालानि, तद्वतानीय सूक्ष्मतन्तुरुपाणि तद-
तिथिशरीरस्थानि स्नायुनामजीयनहेत्वङ्गवन्धनानि ‘अपजहार’
तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति ।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदाध्रमाघातश्च प्रचलितः । तत
एव सोमे राजन्यागते या अतिथ्येष्टिर्विहितः, तच्च पशुघाता-
नुकल्पश्च विहितः— “तद्यद्यैवादो मनुष्यराज आगते, ऽव्यक्लिन्
वार्हति उच्चाणं वा वेहतं वा नृदन्त एव मेवास्मा एतत्
नृदन्ते, यदनिं हन्यन्ति ; अग्निर्हि देवानां पशुः”—इति (१.
३. ४.) । अथ्युषःशब्दस्य योषार्थतानिर्णयाय सास्त्रात् मेवम्—
“एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोपाः इति”—
इति (४. ४. ५.) । सायणकृत मेर्वेतदगस्यानं द्रष्टव्यम् ।

मांसभक्षणविधिस्त्वाम्नात इहान्यत्रापि । तथाहि—“नाग्नीषो-
मीयस्य पशोरश्रीयात्०—० तत्तन्नाहृत्यम्०—० तस्याशितव्यञ्चेव
क्षीप्सितव्यञ्च”-इति (२. १. ३.) । अमेध्यमांसभक्षणे दोषो
मेध्यमांसभक्षणेऽदोषस्त्वाम्नातः । तथाहि—“एत उत्क्रान्तमेधा
अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्रीयात्”-इति २. १. ८. । ‘एते’
पुरुषकिम्पुरुषमीरगवयोद्व्यशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽथ-
जघृथिवीभवाः पञ्च मेध्या भक्षणीया इति विवेकः । पृथिवीभव-
त्वेनेह ब्रीह्यादीनां ग्रहणं भिद्यते । अतएव श्रुतम्—“स वा एष
पशुरेवात्मभ्यते यत् पुरोडाशः”-इत्यादि २. १. ८. । तत्राप्यज-
मांसस्यासीद् बहुप्रचननं मिति च प्रतीयते । तथाहि—“एष
एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः”-इति च तत्रैव । वृथापशुवात-
निन्द्याप्यस्ति—“अथ येऽतोऽन्यथा सेडगा वा पापकृतो वा पशुः
विमथीरंस्तादृक्तत्”-इति ७. १. १. । स एष पशुर्हिंसाव्यवहारः
खलु यथाप्यस्मभ्यं न रोचते, तयाप्युदाहृतवाक्यानां भवेदिकत्व
मतथार्थत्वं वेदविरुद्धत्वं वा यावन्न प्रतीयते, तावदेवमादिषु
“आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)”-इति निरुक्त-
वचनं मेव शरणं मन्यामहे वयम् ।

अतिथिसत्कार इवेहान्योऽन्योऽप्युपदेशो लभ्यते । तद्यथा—
“अभिद्वेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्” इति (६. २. ५.) ।
एतेन स्नानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहिता । “अप्रसृतः
करोत्युक्तं तदुक्तं भकरिति वै निन्दन्ति”-इति (२. ५. ६.) ।
एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वीद्यनुज्ञा स्वाम्यनुज्ञा वा ग्रह-
णीयेत्युपदिष्टम् ।

आसीच्च तदानीं मार्त्तियप्रागस्त्यम्, अयाव्ययाजननिषेधश्च ।

तदाह—“यशसा वा एषोऽभ्येति, य आर्त्विज्येन । तं यः प्रति-
 रुन्धेद्, यशः स प्रतिरुन्धेद् ; तस्मान्न प्रत्नरोक्षीदिति । यदि
 त्वस्मादपोक्षिगांषेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात् । यदि त्वयाज्यः स्वय
 मपोदितं तस्मात्”—इति ३. ४. ८ । तदेव मार्त्विज्याय चाहृतस्य
 तस्यागो दोषाय भवति, त्यागाद्योपदेशो बाधनं वापि दोषार्थैव । यदि
 तु स्वयं यष्टु मिच्छुः स्यादन्यत्र हतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्य-
 त्सागो न दोषाय । एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम् । पापपुरुष-
 याजनस्य निषेधस्त्वित्यन्यत्राप्याम्नातः—“न पापः पुरुषो याज्यः”
 —इति (४. ४. ३.) । अपि यथा पापपुरुषाणां मयाज्यत्वं
 विहितम्, तथैवार्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरणं मपि निषिद्धम्—
 “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूतार्थे वाचो वदितारो
 यच्छापार्था इमानुन्यापतेमेऽन्तर्वेदि मासिषतेति”—इति ७. ५. १ ।
 अत्र चेह लोभाद्याहृतचित्तानां तजःशून्यानाम्, मास्त्यादि-
 पूर्णानां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठानां दुर्मतीनामार्त्विज्याय
 वरुणं निषिद्धम् । तथाहि—“क्षीणिं ह वै यज्ञे क्रियन्ते,—जग्धं
 गौर्धं वान्तं०—०स एतेषां व्रयाणां भागां नियात्”—इति ३. ५. २ ।
 यः खलु धनलोभादार्त्विज्यं कामयमानः कथं मपि यजमानं
 तत्कर्मकारयितारं मपरं वा चाटुवृत्त्यादिभिस्तोषयन्तार्त्विज्यं लभते,
 तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म ‘जग्धं’ भक्षितं, सुखमध्ये प्रविष्टं मित्र
 दूषितं भवति यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण निनापि
 वा हेतुना यजमानादेर्भीतिं सुत्यादयवार्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन
 कृतं तत् कर्म ‘गौर्धं’ गिक्षितं, गलाघःकृतं मित्र दूषितं भवति ।
 यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं
 ‘वान्तं’ उद्धीष्टं, कृद्दितं मित्रं प्रष्टुं भवति देवानाम् । तदेव-

विधानां त्रिविधाना ऋत्विजां वरुणाय यजमानो भगसि आशा मपि न क्षुर्यादिति । मूर्खस्यार्त्विज्यदूषणम्भूक्तं मिहान्यथापि—“त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्त्रस्य वित्तं मादाय द्रवन्ति य मनेवं-विदो याजयन्ति”—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।—राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रस्थापिता । तद्यथा—“न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नं मदन्ति, तस्माद्राजा यज्यमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्नं मदन्ति”—इति ८. ४. १ । इत्थं ब्राह्मणजातरेव पुरोहित्यमिति च स्थापितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तञ्चास्मात् “ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहिताधेयेण दीक्षावेदनञ्च विहितम्—“पुरोहितस्याधेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्याधेयेण प्रवरं प्रवणीरन्”—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्यानां मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना भार्याणां पुरोहितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडानां मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्—“अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितोऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरुहितो य एवं न वेद”—इति ८. ५. ४ । तदेवं यथा पृथिव्यादिव्यवस्थादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानगृहेषु पुरोहितानां प्राधान्यं क्षणितम्, विहितञ्च पुरोहितानां मतदिज्ञानवत्त्वम् ; ब्राह्मणानां मपि तेषां पृथिव्यादिनिष्ठान्यादिपुरोहितत्वविज्ञानमविदितम्, तादृशां मविदुषां पुरोहित्यं सुतरां निषिद्धम् । तस्यैतत्संक्षेपसंक्षारकञ्चम्—“यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । एतेन च वचनेन वेदविदा मेव

प्राज्ञाणां पुरोहितत्वं व्यवस्थापितम् । “अयं मार्गश्च राष्ट्रं भवति, मेनं पुरातुवः प्राणो जहाति, आजरसं जीवति, सर्वं मातु-
रिति, न पुनर्क्रियते, यस्यैवं विदाम् प्राज्ञाणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः
(८. ५. १.)”-इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं
बहुर्वै प्रपञ्चितम् । “तदप्येतद्विणोक्तम्”-इत्युपक्रम्य साहित्यिक-
मन्त्रत्रयप्रमाणिनाप्येतदेव (ऋ० मं० ४. ५०. ७, ८, ९.)
दृढीकृतम् (८. ५. १.) । तत्रैव—“हवस्यतिर्ह वै देवानां
पुरोहितः, त मन्त्रे मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः । हवस्यति यः
सुभृतं विभर्त्तति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्त्तत्येव
तदाह”-इत्यादि द्रष्टव्यम् । हवस्यतिगच्छेनात्र सूर्यो निरुक्तादि-
प्रसिद्धः । स यथा वायुादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्य-
भाग्यपकारी च ; मनुष्येषुपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः । तदत्र
संहितावचनमपि प्रमाणमित्याह—“हवस्यति यः सुभृतं विभ-
र्त्तति (४. ५०. ७.) । “अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः”-
इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्णं, यजमानानां
तदुपशमने यत्नस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता । तदेतत्तत्त्वं मालीश्व
प्रतीयते,— तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणसम्मानभाक्त्वं,
राजसु राजगृहेषु च प्राप्तत्वं विशेषशक्तिप्रसारित्वञ्चासीदिति ।
अपि तेषां मन्त्रतन्त्रपुरोहितानां मिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-
पाठयितृत्वं च न ज्ञाप्यते गम्यते, न वा कचिदिह प्राज्ञाणस्य
पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिर्ज्ञेयं भवेत् ॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानीं
अपि । तदाह—“दातव्यं यज्ञे दक्षिणा भवत्यस्त्रिकापि”-इति
१. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेत् पुनर्ग्रहणीया,

केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नशत्रुभावाय कस्मैचन प्रदे-
येति चेद्देव । तथाहि— “न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
—इति, “यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायेनां भ्रातृव्याय
दद्यात्”—इति च ६. ५. ८ । यशोनिष्पाप्यासीत्तदातिप्रबला ।
तदाह— “यम् ब्राह्मणं मनूचानं यशो नच्छेदिति ह स्नाह्वारण्यं
परेत्य दर्भस्तस्वानुदग्रस्य दक्षिणतो ब्रह्माणं सुपदेश्य चतुर्हीतृन्
व्याचक्षीत”—इति ५. ४. ४ । कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्वः
श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम् । तत एवैव माम्ना-
तम्— “यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्रुते स किल्बिषं भवति”
इति १. ३. २ ।

आन्नातश्चेह हस्त्यश्वगवादिधनदानप्रशंसागाथाभिगानम् ।
तथाहि दीर्घान्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“हिरण्येन परीक्षितान् कृष्णाञ्जुलदन्तो मृगान् ।

मण्यारे भरतोऽददाच्छतं वज्रानि मम च”—इत्यादि ।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरिव्याख्यानं सायणीयम् ; अमु-
तत् तथैव मन्तव्यम्, परं तत्कृतं वदगब्दस्य वृन्दमञ्जुपरत्वं तु
नास्मभ्यं रोचते ; तादृशदानं ह्यत्यधिकं मित्यसम्भवमिति ।

आतेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दामीदानं च श्रुतम्— “दासी-
सहस्राणि ददामि ते”—इति (८. ४. ८.) । एतेन तदानो-
मासीदार्यावर्त्तेषु च मनुष्याणां अपि हस्त्यश्वादीनां भिव क्रय-
विक्रयदानप्रथेति स्पष्टम् । अत एव शौनःशेषाख्यानैःपि श्रुतम्—
“तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् याम मेयाय” इति
(७. ३. १.) । ‘तस्य’ तस्मै शूनःशेषपितृ सौयवसयेऽजीगर्ताय
(सः) हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः ‘शतं’ बहु, शतसङ्ख्याकं वा मुद्रात्मकं

धनं 'दत्त्वा' 'तम्' शुनःशेषम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते (१. १. ४.) तु "स्त्रीणां दानेविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपौ-
त्येके ; ग्रीनःशेषे दर्शनात्"—इत्युक्तम् ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत्
तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (०. ३. ५.)—

“अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयामास,—

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के आतरः स्य नास्मी ज्यैष्ठ्याय कल्पञ्च मिति”—इति ।

एव मन्यत्रान्यदपि —“ऐतशो ह वै मुनिरन्नेरायुर्ददर्थः;०—०
मोऽब्रवीत् पुत्रान्, पुत्रका अन्नेरायुर्दर्थं तदभिलपिष्यामि, यत्
किञ्च वदामि तस्मै मा परिगातेति०—० । तस्याभ्यान्नेरैतशायन
एत्याकाले भिहाय सुख मप्यष्टह्नादष्टपत्रः पितेति ; तं होधा-
चापेह्यनमोऽभूर्यो मे वाच मवधीः०—० पापिहां ते प्रजां करोमि
यो मञ्च मसक्था इति”—इति ६. ५. ७ ।

पुत्राणां पित्रदायभाक्त मपीह सूचितम् । तद्यथा — “भाभा-
नेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं आतरो निरभजनमोऽब्रवीदेत्य
किं मञ्च मभातेति”—इत्याद्याख्यानं (५. २. ६.) द्रष्टव्यम् ।

वाणिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं मञ्चममुद्रे परिप्लवन्
नासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तद्व्यास्तनयान्नाम एवम्—
“यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्तं, दो मवत्सरं वा द्वादशगुहं
वा ऽऽसते”—इति ६. ४. ५ । वनदस्यूना मयुषद्वय आभीतदानी
मिति चाह सूचितम् । तद्यथा— “मियादा वा मेडगा वा पाप-
कतो वा विसवन्तं पुरुष मरण्यं गृहीत्वा कर्षं मनस्य विस
मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ । एवं नागरिकयन्त्रिण्येदकाना

अपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः— “तं सृत्विजो यजमानं
कस्वँ मन्वस्य वित्तं मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौर्यं अपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते—
पुरा कदाचित् समर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तोन्मसलक्षण
मपवादं प्राप्य तत्परिहाराय सृषीणां मध्ये शपथं चकार, तदीयशपथो
त्तिरूपेयं गायता— “अनेनम मेनसा सोऽभिगस्तादेनस्वतो वापहरा
देनः । एकातिथि मप सायं कण्वि, विमानि स्तेनो अप सो जहार”
—इति (५. ५. ५.) । सायणमते गायथैतया सृषापवादकारिणां
साय मतिश्रिप्रत्याख्यातृणां स्तेनकारिणाञ्च पापविह्वलं स्थापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । ततस्तत्प-
रिचयोऽत्रैवम्— “अथं समस्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वयुषः
आन्तादापरादीन् पृथिव्यं समद्रपर्यन्ताया एकराडिति”—इति
८. ४. १ । तत्राविधसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजैभ्य उप-
ढीकनग्रहणञ्चेहान्नातम्— “सर्वे नैव मन्त्राजा आसुरादित्य इव
ह स्य श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो यन्ति मावहन्ते”
—इति ७. ५. ८ । ‘सर्वे’ च ते इमं— कावपेयः तुरः, साहदेव्यः
सोमकः, सार्क्ष्यः सहदेवः, देवातृधो बभ्रुः, वैदर्भी भीमः,
गाम्भारी नम्बजित्, अरिन्दम इति विश्रुतः जानकिः क्रतुवित्,
यैजवनः सुदासेत्यष्टावैतरयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च
तदुपक्रमग्रन्थतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्यायाः सविधौ प्रजानां मावेदनप्रथा-
प्यासीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वरवातायै देवानां
स्वामिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा
श्रूयते चात्र— “ते देवा अभुवन्निधं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता

प्राप्तेहा नाम, अस्या मेवेष्टामहा इति । तथेति तस्या मेष्टान्त ।
सेनानववीत्,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति”—इति १. २. ११ ।

राजभ्रातृणां राजमहचरणव्यवहारश्चासीत् । तत एवैव
माज्ञातम्—“कृतवो वै सोमस्य राधो राजभ्रातरो यथा मनु-
ष्यस्य, तैरेवं तस्मिन्नागमयति”—इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्-
दानीम् । तदाह—“देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा
असुरा इमामेव लोकां पुरोऽकुर्वन्त”—इत्यादि १. ४. ६ । “पुरो
ऽकुर्वन्त, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः”—इति तत्र भाष्यम् ।
एतदाख्यायिकाया मसुरैः सक्षीपस्थिते सङ्ग्रामे असुरेभ्यश्चिपुररक्षणार्थं
मथोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम् । असुरोप-
द्रवतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणञ्च देवैः कृतमिति च
श्रुतमेतस्या माख्यायिकायाम्—“देवा वै यज्ञं मत्स्यन्तः—०अग्नि-
मयीः पुरस्तिपुरं पर्यास्यन्त”—इति २. २. १ । प्रवलन्तरेः शत्रुभि-
राक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजानां सर्पिपरस्परं मन्त्रणा-
करणम्, स्वत एव योधप्रवृत्तिः, परस्परं मेकमत्याय प्रतिज्ञा-
रूढत्वम्, राजरक्षिरक्षितशृङ्गादीं पुत्रकलदादीन् संस्थाप्य युद्धाय
प्रयाणश्चेति सर्वे मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । त्रियदन्तद्वानादिरुपसाम-
कोशलतो रक्तपातं मन्त्रेण स्वकार्योद्देशेष्टाप्याहताधीत् तदानीम्
(१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये आश्रयार्थपूर्विका प्रतिज्ञा-
पक्षितश्च तदानीन्तनी प्रथमनीया । तथाभिधं प्रतिज्ञानं हि तानू-
नम् मिति सर्ववेदेषु विद्युतम् । तद्विदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
श० ब्रा० २. ४. २, मै० सं० १. २. ११, ६. २. २-६ श्रुति-
याक्तेषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न गतानृनमिणं द्रोणव्यम्” इति

चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । 'सतानूनमिणे' सहशपथकारिणे
न द्रोघव्य मिति तदर्थः । शतपथे चैवम्—३. ४. ४. ८ ।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागशः शत्रुसेनाक्रमणो-
पायश्चेन्न वर्णितः— “स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्रिणीकोऽसुरान् युद्धं सुप
प्रापद् विजयाय”—इत्यादि (३. ४. १.) । युद्धकाले राजसाहाय्य
कारिणां प्रजानां मामन्तानाञ्च प्रमादलाभकथाप्यस्यत् — “सो-
ऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे साऽकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्थ-
आभजा इति, तानेतस्मिन्नुक्थ आभजत्” इति ३. २. ८ । युद्ध-
जयानन्तरं राज्ञो मर्यादाव्यतिरेकं सूचिता ; तदत्र “इन्दो वै उचं
हत्वा”—इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पगजितानां
मन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति स्वेत्यपीह
श्रुतम् (५. २. ६.) । हस्तसृष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं
रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एतच्च तदाप्यासीदेव बहु
मूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविमोकव्यवहारो
ऽप्यासीत् तदानीम् । तथा चाम्नायते— “अश्वैर्वानडुर्जिर्वान्ये
रन्त्यैरश्वान्ततरैरश्वान्ततरैरुपविमोकं यान्ति”—इति ४. ४. ५ ।
तदिदं श्रुतं उपविमोकस्वरूपं मद्यतनं मित्रैश्च । दूराध्वगमने
एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चाम्नाता — “दीर्घाहं उपविमोकं
यायात्”—इति (६. ४. ७.) ।

स्तम्भतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानीं मिति
च प्रतीयते— “हृहृष्टृष्टं सवीवधतार्य”—इत्येवमादिश्रुतेः (८. १.
१.) । ‘उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां मंघ्रे प्रियते, स वीवध इत्युच्यते’—इति तत्र सायणः ।

‘विविधवीवधशब्दी उभयतो बद्धशिके स्तम्भवाद्ये काष्ठे वर्त्तते’-इति सि० कौ० (पा० सू० ४. ४. १७.) । वीवधदण्डस्य प्रायेण वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजतीति श्रुतम्—“तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्त्रसाय बसौ नञ्जति”-इति (१. २. ५.) । सूत्राख्यूतानां मध्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यवहारः । श्रुतं ह्येतत्—“सूत्र्या वासः सन्द्धदियात्”-इति (३. २. ७.) । एवं तदानीं मपि कर्मठत्वं श्रमकारित्वं मुख्योचितत्वेवासीत् प्रशंसनीयम्, अलसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीय-
तैव । तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चकं मास्नातम्—

“नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहितं शुश्रुमः ।

पापो नृषद्वरो जनः, इन्द्र इक्षरतः सखा ॥ १ ॥

पुष्यिण्यां चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेयहिः ।

श्रेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपद्ये हताः ॥ २ ॥

आस्ते भग आमीनस्य, ऊर्ध्वंस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥

कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानसु हापरः ।

उत्तिष्ठस्वेता भवति, कृतं मय्यदयते चरन् ॥ ४ ॥

चरन् वै मधु विन्दति, चरन् खादु मुदुस्वरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रमाणां, शो न तर्ह्ययते चरन् ॥ ५ ॥”-इति ।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अनन्तरं येषां प्रसङ्गतं उद्धृता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्येतेषां कालेऽप्येवंविधोपदेशानां मासी-
देवादर-इत्यपि प्रतीयत एव । एषा मर्यादा सुगमाः, तथापि प्रथम-
चतुर्थयोः किञ्चिद् वृत्तम् ।— यथा घाटकादयो मनुष्याणां वहनं
कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथेयमास्त्ररीरस्यो लोहित एवाग्निं

शरीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो भवति वेदे (निघ० १, १५, २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो-
दयकृत इति वाहोरात्रजन्य इति वा हारिचन्द्रौ हारिचन्द्रौ
इतीहाख्यातः ; रसहरणात् हरिः = सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः ।
तथाचाग्निवाहनरूपशोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्नुच्य ऋषि-
राहेम सुपदेश मिति फलितम् । नानेति । हे 'रोहित !' 'इति'
वयं 'शुश्रुमः',— 'अनाश्रान्ताय' आभिमुख्येन आन्त आश्रान्तः,
तद्विपरीतोऽनाश्रान्तोऽलसस्तस्मै 'श्रीः नास्ति' । अथवा नानाविध-
कार्येषु आन्तो नानाश्रान्तस्तस्मै श्रीरस्ति । 'वरः' तपःकर्म-
विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'वृषत्' नरि सीदन्, व्यक्तविशेष-
आश्रितः सन् 'पापः' भवति । 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य
गिरिगिरिनीदीप्रामसीमादिसङ्घटेषु च सर्वत्रैव 'इन्' अनुपमै-
श्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'सखा' विद्यते । यः किल नगरे
स्वष्टहे च रक्षकः, स एव अरण्यान्यादावपीति अर्थादर्शनाय
भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कलिरिति ।
सर्वविधकर्तव्यकर्मसु 'श्रयानः' श्रयागतः, अलस इति यावत् ।
एतदेव कलिलक्षणम् । तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षावर्जन-
कर्तव्यसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन्
कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं
भवेत्, तदेवेदानीं कल्याणितः कल्याणयोवाह मिति प्रेय मिति ।
'सन्निधानः' श्रयां, श्रयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तद्वैवोपविष्टः ।
'उत्तिष्ठन्' श्रयां श्रयनभावं वां परित्यज्यान्वाच, श्रयाया मिव वा
'दण्डायमानः' । 'चरन्' अनलसः कर्म कुर्व । इत्य मित् प्रसङ्गत-
स्तुर्युगलक्षणं सुपदिष्टम् ।

मनुसंहिताया मध्येवमेव युगलक्षणं संवृतम् ८५० १०२ श्लो०—

“कलिः प्रसृतो भवति, स जापद् द्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु कृतं युगम्”—इति ।

तथैतदपि प्रतीयते— कलिरेवाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्थं कृतं मिति । द्वापरत्वेतिनामात्मगत-
द्वित्रिशब्दतश्चैव मेव लभ्यते । प्रकृतिनियमोऽप्यत्रानुकूलः ; न हि कश्चित् कुमारः स्वल्पेकदैव तारुण्यं यौवनं चोत्तमं उदायति, नापि हि कश्चित् शयानोऽसंस्त्रिहानोऽनुत्तिष्ठंश्च स्वात् कार्यकुशल इति । एवं हि कलियुगान्तरं कृतयुगागमनप्रतीक्षणं भवेन्निसर्गस्थापारा-
नुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव । तत्त्वतस्तु कलियुगान्तरं द्वापरागम-
नम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृतागमनम् ; चक्रवर्त्तुन्मास्थमाने-
स्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्, ततो द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलिः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावगति-
विज्ञानमस्मत्तत्त्व । क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शितयुगश्लोकश्रुतितः सुव्यक्त

एव, क्रमावगतिश्च तद्व्याप्तात् किञ्च मन्त्राद्या आदित्यत एतद्विषयैतं

मतं वेदविरुद्धमित्युच्येयमेवाध्याणाम् । अपरं सपि,—यथा वर्षेति

सर्वं तु सप्तर्षी “वर्षा वै सर्वं ऋतवः”—इत्युपक्रम्य वर्णितः गतपथे—

“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य रूपम् ; यत् स्तनयति, तद्

शीतस्य ; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम् ; यद् विद्योतते, तच्छरदः ;

यद् उद्गच्छति, तद् गन्तव्यम्”—इति (२. १. १. ७.), तच्चैव

सर्वयुगधर्माणां प्रतियुगाश्रितत्वस्योक्तरेऽपि न गो हानिरिति ॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, व्यावाय्विवीर्यसम्बन्धविज्ञानम्,

उद्दिष्टहेतुविज्ञानम्, उदकानां मतिज्ञानसहस्रभावहेतुविज्ञानम्,

आवापृथिवीरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा— “असौ वे लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तते ततो वे आवापृथिवी अभवतां न आवान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः”—इति ४. ४. ५। ‘असौ’ मूलोक्तः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूलोकम् ‘मभिपर्यावर्त्तते’ सदैव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ आमयति। ‘ततः’ तस्माद् ‘वे’ एव ‘आवापृथिवी’ आवापृथिवी परस्परसम्बन्धे ‘अभवताम्’। ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘आवा’ द्युलोकः ‘न’ भूमितो विच्छिन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘न’ विच्छिन्नः। अतोऽचानुपद सुष्ठम् “इमौ वे लोकौ सहास्ताम्, तौ व्येताम्”—इत्युपपन्नम्। ‘इमौ लोकौ’ ‘सहास्तां वै’ परस्परसम्बन्धावेव विद्येते, ‘तौ’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्धुभौ क्षीपुरुषाविव। एतयोः सम्बन्धप्रापकहेतुस्यैव निर्दिष्ट इदं— “नावर्धन् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत”—इति। एतेन विज्ञायते द्युपर्यायः सूर्य एवात्र उद्दिष्टस्तपहेतुचेति। ‘पञ्चजनाः’ आकाशचक्रनियर्वेक्षा इति त्रिविधा भार्याः, दस्युदासाविति द्विविधा-वर्माख्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः। तादृशविवाहस्य पुरोहिताः ‘देवाः’ रश्मय एवेमे इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देव-विवाहं व्यवहेताम्”—इति। कार्योऽय एवः। तत्रैवं विवाहितयोस्तयोः क्षीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमेनेवेय ममू जिन्यति, उद्यासाविमान्”—इति ४. ४. ५। ‘धूमेन’ रसहेतुवाक्य-रूपेणैतत्त्वः। संहिताया मध्येव मान्नातम् (१. १६४. ५१.) —

“समान मितदुदकं सुसैत्यव चाहमिः।

भूमिं पयंश्चा जिन्यति दिवं जिन्यन्त्यमयः” इति

‘अहमि’ रश्मिभिः प्राकटम् ‘एतत्’ उदकम् ‘उदेति’

एवं मासश्चेति, 'भव च' नीचेरपि प्राग्व्यतीत्येव । अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'पशव्यः' पश्विजन्तानि धूमोद्भूतवाय्वाणि 'दिवं' जिन्वन्ति । अस्मादेव हेतोर्बृहदस्य आसन्नहिराण्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समानम्'—इति । अन्यथोदकस्योर्ध्वगमनाभावे क्रमादतिष्ठद्वारेव स्यात्, तथा नीचैस्तत्प्रात मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शृण्वेदिति दृष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपकमात्रात् यथा— "आवापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा असवसुद"—इति ३. ३. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'असुच' व्युल्लोके 'असौ' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इयं व्युल्लोकभूलोकयोरुभयोरेवास्म्यप्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तामयविज्ञानम्, अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्त मित्वायात्मानं विपर्यस्यते ; रात्रौ मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातश्चदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वायात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रौ परस्तात् । स वा एष न कदाचन निस्त्रोचति, न ह वै कदाचन निस्त्रोचति"—इति ३. ४. ६ । तदेतस्मादास्त्रायात् सूर्यकर्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्मष्ट भवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाश्वर्षिकानां गोपथे— "एतत् सुशस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाचनास्त भवति, नोदयति । तद्यदेनं पश्चादस्त भवतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्त गत्वायात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते

रात्रौ परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वायात्मानं विपर्यस्यते ; रात्रि मेवाधस्तात् क्षणुते, अहः परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्नोचति” —इति (२. ४. १०.) । छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्योदयास्तमयाभाव आस्तात्, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्य मपि । तथाहि— “नैवोदेता नास्त मेता, एकल एष मध्ये स्थाता । तदेष श्लोकः—

‘न वै तत्र निम्नोचति नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणा’-इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति”-इति (५. ११. १-३.) । अत्र स्थातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यस्यासुख गत्यभावः सुबोधितः । अथात्मपक्षेऽप्येवा श्रुतिर्मेवति व्याख्येयः ।

अथ देवताविज्ञानं यथा— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति ३. ३. ८ । “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्गृतो गृहे वसतीत्याहुः”-इति ५. २. ४ । “सत्यसंहिता वै देवाः”-इति च १. १. ६ । व्याख्यातव्याख्येमाः श्रुतयः सप्तमे प्रकरणे ।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा— “तेषु हि वा एष एतदध्याहित-स्तपति”-इति ४. ३. ४ । ‘तेषु’ पूर्वोक्तेषु षट्सु लोकेषु ‘अधि’ मध्ये ‘आहितः’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वं जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः । तदेव मेघां पृथिव्यादिशनैश्चरास्तानां सर्वेषां मेव लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेघां तापकश्चेति विज्ञायते । चन्द्रस्य पृथिव्युपग्रहत्वेन न पृथिवीतः पार्थिव मिहृष्ट मत एव ग्रहाणां लोकानां वा षट्त्व मध्याह्नतम् । सर्वेषाञ्च

लीकानां शिरसा सुपर्यव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्वं
मपि विज्ञायते । तद्यथा— “स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद्
भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेदं मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति
४. ३. ४ । “उत्तरः=उत्तमतरो भवति”—इति यास्कः
(निरु० २. ३. २.) । “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति त्वसक्तु
समास्नातं दाशतय्या मपि (१०. ८६. १-२३.) । इन्द्रस्तु तत्र
सर्वत्रैव सूर्यः । सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु ऋचि यजुषि च
“दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (७. ८८. ३; ५. १६.)”—इत्या-
दिभिर्मन्त्रैरास्नात मेव । ‘अमतिः (निघ० ४८)’—इतिपदनिर्वचन-
प्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन श्लेष निगमः पदार्थितः—

“अभि त्वं देवः सवितार मोक्षोः कविकृत
मर्चामि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रियं मतिम् ।
ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥”

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. ३. ८ ;—य० वा० सं० ५.
२५. १, २ ;—तै० सं० १. २. ६. २ ;—अथ० सं० १४. १, २ ।
‘अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं मुच्यते ; स हि
प्रकाशसतत्त्व एव नान्यप्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः’—इति
तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वस्यान्यत्र
श्रुतम्—“प्राणं तदादित्येन समित्ये, तस्मादयं मुष्णः प्राणः ; ०—०
सर्वं तदात्मानं मादित्येन समित्ये, तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्णः ।
तदैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्य-
च्छीतो मरिष्यन्निति”—इति श्र० ब्रा० ८. ७. २. ११ । ‘सूर्योन्मो’,
‘उदु त्वं’, ‘चित्’—इत्येवमादीनि सौरसंज्ञान्यपीहानोच्यन्ति ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा—“एतद्देवसोमं यच्चन्द्रमाः”—
 इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवेः सूर्यरश्मिभिर्वा पेशः सोमो
 देवसोमः । ‘योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव ‘सोमं’ देवानां मपेक्षितं
 सोमद्रव्यसदृशं वस्तु’—इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण । “एकया
 प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका
 (ऋ० स० ८. ७७. ४.)”—इतिमन्त्रस्य व्याख्यानार्थं प्रोक्तं मेनद्
 यास्वमुनिना—“एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एता-
 श्चान्द्रमस्य भागामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति”
 —इति (५. २. ६.) । “य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति”—इत्यपि
 तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र
 “यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति”—इतीति निगमप्रदर्शनेन । निगमा-
 वेतो तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां
 (७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समाकृतौ ; तत्त्वतस्त्रिंशत्पक्षे-
 दीयावेव विलुप्तशाखीयावित्पक्षाकम् । अन्यत्र चोक्तम् — “सोऽस्याकं
 तेन न स्त्रियते, य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति”—इति (निरु० ३.
 भा० १८६५०) । ‘यम्’ ‘अच्चिति’ सोमम् ‘अच्चितयः’ रश्मयः
 ‘पिबन्ति’, ‘सः’ सोमः ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘अद्रम्’ भक्ष्यम्, ‘तेन’
 अन्नेन ‘न स्त्रियते’ नोपचीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत
 पथेऽपि — “सोमो राजा देवानां मन्त्रं यच्चन्द्रमाः”—इति (२. ३.
 ४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च— “सोमो वै चन्द्रमा एष ह वै
 साक्षात् सोमं भक्षयन्ति”—इति (३. ४. १०.) । “अथाप्यस्यैको
 रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतन्नोपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य
 दीप्तिर्भवतीति”—इति च निरु० २. २. २ । “अत्राह गोरमन्त्रत

नाम खटुरपीचम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”-इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्त्रवाक्य मानम् । अत एव गां सुषुम्णनामसुषुम्णः धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्तं मिदं याज्ञकेन—
“सुषुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते”-इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमिर्मर्त्यलोकस्य छायापातसम्भूत इति चान्नात मैत्रेयेण—“एतद्वा इय ममुषां देवयजन मदधादु यदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं मिव”-इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा — “वायुः प्राणः”-इति १. १. २, “सविष्टप्रसृतो ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १, “वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिक्षं न समृच्छति”-इति च २. ५. ८ । वायोः सविष्टप्रसृतत्वे पुरस्ताद् व्याख्यातः (५ पृ०) “इषे त्वोर्जे त्वा”-इति निगमश्च द्रष्टव्यः ।

अथाम्निविज्ञानं यथा — “अग्निर्वै देवानां भवमः”-इति १. १. १ । “अग्निर्वै परिक्षिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः प्रजाः परिक्षियन्ति”-इति ६. ५. ६ । अत्रैव ‘पारिक्षितीः शंसति’-इति तिसृणां मृचां शंसनं विहितम् ; ताः सर्वा एवर्षोऽग्नि-विज्ञानपराः । “अग्नेर्वा एतास्तन्वो यदेता देवताः (१. १. ४.)”-इत्यादिग्रन्थानि विज्ञानपर एव । “अग्निर्वै शर्माणि अवाद्यानि यच्छति, अग्निं मेव तत् कल्पयति, अग्निं मध्येति”-इति २. ५. ८, “आग्नेय्यो ह्योषधयः (१. २. १.)”-इत्येवमादयश्चेष्टासोऽप्यः ।

अथवृषविज्ञानं यथा — “अङ्गिरभिषिञ्चन्ति ; रेतो वा आषः, श्रेतस मेवैनं तत् कृत्वा हीचयन्ति”-इति (१. १. ३.), “अमृतं वा एतदक्षिंजीते यदापः”-इति (८. ४. ६.), “आपो वरुणस्य

पूज्य आसन्, ता अग्नि मभ्यध्यायन्, ताः समभयन्, तस्य रेतः
परापतत्, तद्विरण्ण मभवत्”—इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १.
३. ८.) । श्रुता चैषा ऋक् संहितायाम् (१. २३. २०.) —

“अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निश्च विश्वशम्भुव मापश्च विश्वभेषजौः”—इति ।

इती प्रायते सोमाग्निभागसंश्लिखनेन जातं जल मिति । तथा
तैत्तिरीयारण्यकेऽपि—“आपो ज्योतिरसोऽमृतम्”—इति (१०.
२७.) । इतश्चावगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ
विद्येते, अमृतत्वञ्चास्तीति । यद्युच्येत, पाश्चात्यविज्ञानत एवैवं
लभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्ट्वैव कल्पयत इति ; अत्र ब्रूमः,— इत्थ मेव
भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूना मुपलब्धः ;— कालप्रभावतो
भृशभेऽन्तर्हितानां हर्म्यवर्षाकरिकरपञ्जरमुद्रादीनां लाभोऽप्येव
मिवानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लब्धान् पदार्थान्
शुष्पाकर्तुं कोऽपि शक्नोति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः—
कालप्रभावादितो ऽनुपलब्धिज्ञानानि क्रमात् तेषां सर्वेषा मेकस्य
वा कस्य चित् कथ मपि सम्भान माप्य यदि कश्चित्तदाविष्करणे
मनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनादिति कथ मयाह्यवचनो भवे-
दिति । तथैवा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुत्पत्त्यवगतिकरे कालचक्रे अथ
या पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि
तमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समु-
पस्थिते कश्चित् कथ मप्येतदनुसन्धान मुपगत्यास्त्राविष्कारं
कर्तुं मेषिष्यति चेत्, स किं कल्पनादिति वाच्यो भविष्यतीति
ते पाश्चात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु । “अप्सु ज्योतिः प्रति-
ष्ठितम्”—इति च शुष्टम् (तै० ब्रा० ६. ८.) । “अपां रसस्य यो

रसः”—(ते० सं० १. १२. २.)—इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः ।
अपाकपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्तादिकञ्च पर्यालोच्यम् (निघ०
५. ४. ११ ; निरु० १०. २. ५, ६.) । पुरातनाङ्गो ज्योतिःप्रकाशो
ऽप्युक्तसंहितायां श्रुतः । तद्यथा— “आदित् प्रज्ञस्य रेतसो ज्योतिः
पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा— “विष्णुः परमः”—इति १. १. १ । विष्णो-
स्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टं मान्नातं शतपथे— १. ८. ३. ७-१२ ।
इदं विष्णुर्विचक्रमे— व्यस्तभ्राद्रीदसी । विष्णुरेते दाधार
पृथिवीं मभितो मयूखेः”—इति च ते० सं० १. २. १३. २ । स
एव विष्णुः सूर्य एव । विष्णुविवरणन्विह पुनः सप्तमे प्रकरणे विरो-
धतो वर्णयितव्यं मस्तीतीहालं पक्षवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— “पराङ्गो गर्भा धीयन्ते, पराङ्गः
सम्भवति ; ०—० मध्ये गर्भा धृताः ०—० असुतोऽर्षाञ्चो गर्भाः प्रजा-
यन्ते”—इति (३. १. १०.) । “रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ;
सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विक्रतिः ०—० रेतस्तद् विकृतं प्रजनयति ; विक्र-
तिर्वा अग्रेऽथ जातिः”—इति (२. ५. ७.) । “न्यूने वे रेतः सिक्तं
मध्यं स्त्रिये प्राप्य स्थविलं भवति”—इति (६. ३. १.) । “यथा
गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेत्, न वे मरुदेवायै सर्वः सम्भवति,
एकेकं वा अङ्गं सम्भवतुः सम्भवति”—इति (६. ५. ५.) ।
षड्भिधो वे पुरुषः षडङ्ग आत्मानं मेव तत् षड्भिधं षडङ्गं विकरोति”
—इति (२. ५. ७.) । “चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”
—इति (३. १. २.) । “न्यायान्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं
योनिं न हिनस्ति”—इति (५. २. १०.) । “सुक्ता गर्भा जरायो
र्जायन्ते ०—० सदैवोल्बेन कुमारो जायते”—इति (१. १. १.) ।

“मुष्टी वै कृत्वा गर्भो अन्तः शीते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”
 -इति (१. १. २.) । “कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै
 श्रीवा अथो गिर इति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं जातं संव-
 दन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति”-इति (३. १. २.) ।
 “कुमारो जातः पञ्चैव प्रचरति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति”-इति (३. १. २.) । अथाप्यस्ये-
 वारण्यके— “पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्वैतस्त
 दैतकर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सभूत मात्मन्येवात्मानं बिभर्ति ; तद्
 यदा स्त्रियां सिद्धिर्त्यथैनज्जनयति”-इति (२. ५. १.) । अत्रैवान्ते
 मृतानां जन्तूनां मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानञ्चान्नातम्—
 “अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो ययोगतः प्रेति स इतः प्रयत्नेव
 पुनर्जायते”-इति । आतिवाहिकदेहधारणत्वन्यथापि सुव्यक्तम्—
 “तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाथात्मानं सुपसंहरति”-इत्यादि
 श० ब्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ शारीरादिविज्ञानं यथा— “रितः पुरुषस्य प्रथमं सम्भ-
 वतः सम्भवति”-इति (३. १. २.) । “उर्द्धाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः”
 -इति (६. ३. ५.) । “प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्राः पुरीष
 इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नामेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभि-
 र्नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्वधाति”-इति (१. ४. ३.) । “पुरा
 नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्यात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२.
 १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “सुखतो वै प्रजा अन्त मदन्ति०—
 मध्यतो वै प्रजा अन्तं धिनोति”-इति (५. १. १.) । एकं सङ्घ-
 ण्डहं धा”-इति (२. ४. ८.) । “अन्तरं मण्डलः कृष्णम्०—० येव
 कीर्त्तनीजिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं वर्षस्य येनैव शृणोति”

—इति, “अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”—इति, “अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः०—० येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजानाति”—इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोर्यं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वष्ट् मांसं मस्थिं मज्जा”—इति (२. २. ४.) “षड्विधो वे पुरुषः”—इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— “असृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः”—इति (८. ४. ६.), “रितो वा आपः”—इति (१. १. १.), “आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितॄणां, नवनीतं गर्भाणाम्”—इति (१. १. ३.), “इन्द्रियं वा एतस्मिंल्लोके यद् दधि”—इति (८. ४. ६.), तजो वा एतद् घृतम्”—इति (८. ४. ६.), “यद् घृतं तत् स्त्रिये [स्त्रियाः] पयो ये तच्छूलास्ते पुंसः”—इति (१. १. १.) । “रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु”—इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुरेवालभ्यते तत् पुरोडाशः”—इत्यादि च (२. १. ८.) । विसाना मपि खाद्यत्वं तदासीत् प्रगल्भम् । तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम् । ‘विसानि=पञ्चमूलानि’—इति तद्भाष्ये सायणः । अस्मन्मते तु मृणालानीति विशेषः । अन्यत्र पयोविकाराणां दशानां खाद्याना मपि नामान्यान्नातानि— “गोर्वे पतिधुक्, तस्ये शृतं, तस्ये शरः, तस्ये दधि, तस्ये मल, तस्या आतन्नन, तस्ये नवनीतं, तस्ये घृतं, तस्या आमिष्ठा, तस्ये वाजिनम्”—इति श० ब्रा० ३. ३. ३ ।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— “तजो वा एतदक्षोर्यं दाक्ष्णम्”—इति १. १. ३ । “अथोतिर्वै शुकं हिरण्यं,०—० स्रक्तुर्वै तमश्वाया, तेनैव तज्जरोतिषा स्रक्तुं तमश्वायां तरति”—इति ७. २. ११ । औषधार्थं तरप्रयोगविधिरप्यन्यत्राज्जातः— “हिरण्याद् घृतं निष्यञ्चति,

आयुर्वेष्टत ममृतं हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति शतमानं भवति”—इति ते० सं० २. ३. ११. ८ । अत्राङ्ग तत्सूतकारः—
 “खादिरं पातं चतुःस्त्रिंशति प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य हतम्”—इति, “ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्तत मयदधाति”—
 —इति च तत्रैव । ‘प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्’—इति, ‘शतमानं पञ्चपलपरिमितम्’—इति, ‘मानशब्दो गुल्मादौजं ब्रूते’—इति च तत्रैव सा० भा० । ब्राह्मणस्य भैषज्यनिषेधोऽप्यन्यत्र— “ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम्; अपूतो ह्येषोऽभेद्यो यो भिषक्”—इति ते० सं० ६. ४. ८. २ । भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्प्रवेशनन्तु विहितम्— “उदपात्रमुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्य भेषजं कुर्यात्”—इति च तत्रैव (४.) । भेषजस्य विधात्वपि विहितं तत्रैव— “अग्नौ तृतीयम्, अम् तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्”—इति ।

अथ कालविज्ञानम्— “उषस्यागताया मरुणमिवेदप्रभात्युषसो रूपम्”—इति ४. २. ३ । “तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”—इति ४. १. ५ । “द्वादशमासाः संवत्सरः”—इति १. १. १ । “त्रयोदशो मासो नानुविद्यते”—इत्यादि ३. १. १ । “पञ्चर्त्तवो हंसन्तश्शिशिरयोः समासेन, तावान्संवत्सरः”—इति १. १. १ । “पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यद्युषड्वेर्त्तवः”—इति तु शतपथे ४. ५. ५. १२ । “त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य”—इति च तत्रैव १४. १. १. २८ । “त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि”—इति २. २. ७, “मम च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः”—इति च २. २. ७ ।

अथ दिग्विज्ञानं यथा— “मयैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सद्विभोदीची मिति ।
०—० पुर उदेति पश्चास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽप ओषधयः
पच्यमाना आयन्त्यामेत्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वः
स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पचमानः
पवते, सविहप्रसूतो ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १ ।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा — “उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं
पचमानः पवते”-इति, दक्षिणतोऽप ओषधयः पच्यमाना आयन्ति”
-इति, “प्रतीच्यो ह्यापो बह्वः स्यन्दन्ते”-इति च १. २. १ ।
प्रत्यञ्चि दीर्वारणानि भवन्ति”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यो ग्रामता
बहुजाविष्टा”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यां वे दिशि देवाः सोमं
राजान मक्रीणन्”-इति च १. ३. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा — “देयशिल्पाः श्वेतेषां वे शिल्पाना
मनुकृती ह शिल्पं मधिगम्यते,— इस्ती कंसो हिरण्यं मश्वतरी-
रथः शिल्प मिति”-इति १. ३. ५, २. १. २ । अथाग्न्यर्वाप —
“यद्दे प्रतिकृपं तच्छिल्पम्”-इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.),
“एतच्छिल्पं मेष वर्णः”-इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
तैत्तिरीयब्राह्मणास्नातमन्त्रयोस्त्वय्यविधं भर्षि (२. ७. १५, २, ३.
३. २. १.) “दिवः शिल्पं भवततम्”-इत्यादि. “वेभिः शिल्पैः
पप्रयाना मट्ठत्”-इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा — “यद्दे देशानां मेति तद्देशा मो
म्”-इति ६. ५. १ । शतपथेऽप्येदम् — “यद्दे निचचि, ओ मिति
तत्”-इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरणं मेयेदं गम्यते—
“गीतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्य ? इति, पृथिवी मेव राजन्मिति
होवाच, ओम् इति होवाच”-इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्गानिर्णयप्रसङ्गे — ११. ६. ३. ४। “ओ३
मित्युचः प्रतिगर एव तथेति गाथायाः; ओ मिति वै देवं तथेति
मानुषम्”-इति चैतरये (७. ३. ६.)। “तिभ्योऽभिततेभ्यस्त्रयो
वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्,
तदेतदो मिति”-इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति”-इति, “ओ मिति प्रणौति”-इति चात्रैव (५. ५.
७.)। “ये या अनूचानास्ते कवयः”-इति २. १. २, “ये वै ते न
ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”-इति च
६. ४. ४। “विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस”-इति
६. ४. ४। “हिरण्यकशिपावासीन आचटे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृह्णाति; यशो वै हिरण्यम्”-इति च ७. ३. ६। शतपथ-
तैत्तिरीययोस्त्रितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम्।

इहोदाहृतैर्योन्यान्वपि बह्व्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
होपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्युक्तं मपि सिद्धम् ॥

(६)

अथैतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इदं मैतरेयकं
ब्राह्मण मिति। तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः
कति शाखा ऋग्वेदस्य?, किन्नामिका चाद्य प्रचलितेय मिति
निश्चेतव्यम्, तत्सहैव सुतासुतविचारणा चेति।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विश्वभाग-
वतयोर्विशेषः। तद्यथा ऋक्शाखानिर्णयप्रसङ्गे —

अथ भाष्येन विज्ञेयम्

“विभेद प्रथमे विज्ञेयः पञ्च वेदपादेषु ।
 इन्द्रप्रमत्तये प्रादात् वाष्कलाय च संज्ञिते ॥
 चतुर्धा स विभेदाथ वाष्कलिर्निजं ज्ञिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तासु शिष्येभ्यः स महासुनिः ॥
 बोध्याग्निमाठौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
 प्रतिशाखासु शाखायास्तास्यास्ते जगद्गुरुर्मुने ॥
 इन्द्रप्रमत्तिरेकां तु संज्ञितां स्मृतं ततः ।
 माण्डूकीयं महाकानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
 वेदमित्यसु शाकल्यः संज्ञितां ता मधीतवान् ॥
 चकार संज्ञिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यासु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
 सुह्रलो गालवश्चैव वाक्यः शालीय एव च ।
 शिशिरः पञ्चमश्वासीत् मैत्रेयं सुमहासुनिः ॥
 संज्ञितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णिशेतरम् ।
 निरुक्तं भकरोत् तद्वत् वलाकश्च महामतिः ॥
 निरुक्तञ्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ॥
 वाष्कलिश्चापरस्तिस्त्रः संज्ञिताः कृतवान् द्विज ।
 शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
 इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संज्ञिता येः प्रकीर्तिताः ॥”

—इति वि० पु० ३, ४, १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ प० २३ श्लो० —

“त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्मनिकथा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तत्त्वैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥”-इति ।
 पुनस्तत्रैवान्वत् ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ अ०—
 “पेलः स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 वाष्कज्ञाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
 पराशरायान्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥
 अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुक्येयं ऋषिं कविम् ।
 तत्त्विष्यो देवमित्रश्च सौभार्द्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
 शाकल्यस्तस्मृतः स्वां तु पद्मधा व्यस्य संहिताम् ।
 वाक्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥
 जातूकर्णश्च तत्त्विष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 वालाकपेङ्गवेतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥
 वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्यसंहिताम् ।
 चक्रे वालायनिर्भुज्युः काशीरथैव तां दधौ ॥
 बह्वचाः संहितां ह्येता एतेर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
 श्रुत्वेवं छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”-इति ।

इत्थं नु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिप्रायं पदे । एवं
 हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्तास्कन्धाश्च बहु-
 भिरध्यायेर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः,
 पुनस्तै चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः; स एतेकको भाग-
 भागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्य-
 ध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव, एवं प्रतिशाखं मन्त्रा-
 न्वायोऽपि भिन्न उपदेशाश्च विभिन्ना एव; किञ्च यथा भागवतस्य
 कस्मिन्नप्येकस्मिन्वाक्येऽधीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते,

तथैव कक्षा मध्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं
भवेत् सम्प्राप्य मिति । आह वैतत् समासतः कूर्मपुराणे—

“एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदं मथाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।

अथर्वाणं मथो वेदं विभेद नवकेन तु ।

भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”—इति १. ५१ ।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसंज्ञाकानि,

तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन

सम्पादिता मिथः पार्थक्यं मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम् । अतः

एवोक्तं वाङ्म-तर्कवाचस्पतिना स्मृते वाचस्पत्ये— “शाखा वेदेक-

देशे”—इति, “चरणो वेदेकदेशे शाखापरपर्याये; ‘गोत्रं च

चरणेः सह’ महाभाष्य-का०”—इति च । वाङ्म-विश्वकोषकारा-

दयोऽप्येतच्चरणानुचरा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः

शाखापदार्थो निष्पद्यते, बह्वना मनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मबभूव

मेव मेव विश्वासश्च ।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां

स्यादुपेक्षणीयम् ; आत्मवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतेः ।

तथाहि— आस्मात् मिदं कौपीतकधारस्थके वंशब्राह्मणे—

“अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो— गुणाख्याञ्चाङ्गा-

यनादस्माभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्गायनः कहोलात्”—इत्यादि

(१४ अ०) । एतस्यैव कहोलत्रिंश-शाङ्गायनपैरध्ययनभेदादितः-

संज्ञाता शाङ्गायनी शाखा ; सेयं ऋक्शाखातीव प्रसिद्धा ।

अहो ! अस्मा नामापि न स्मृतं विष्णुभागवतपुराणयोरिति

लुट् मित्रावचनानैकम् । यज्ञोक्तं कोष्ठं वैशाखिण एव सर्वोः
शाखा इति, तदप्येतत्तदासवन्नप्रित्तम् ।

अपरथाप्यासवन्नविरोध उपलभ्यते यथा— अस्मि ग्रीनकीया
भगुवाकानुक्रमणी, तत्र शास्त्रलक्षणात्तदासवन्नयोः प्रथममण्डलगत-
क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम्—

“गौतमादौशिजः कुक्षः यक्ष्ण्यपाह्विः परः ।

कुक्ष्याद् दीर्घतमा इत्येव तु ब्राह्मणकः क्रमः”—इति (२१.) ।

“अथ ब्राह्मणकोऽस्य विग्रहः माध्यमण्डली आह,— उपप्रयन्तो
नक्षत्राभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिप्रद इति ब्राह्मणकः
क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिप्रद
इति शाकल्यकः क्रम इत्यर्थः । अथैव मुक्तेश्वरमण्डलमवकी न क्रम-
क्षिपर्याप्तः”—इति तट्टीका बहुश्रुतशिक्षकता । एवं हि शाकल्यपाश्चा-
त्यजोः अत्रिचिद् अत्रिचिन्वपाठक्रमान्तरत्वेऽपि ग्रन्थैकत्वं ह्यव्यक्तम् ।

किं बहुना, मन्त्रमुनिवेदस्यासम्प्रणीत इति यः प्रसिद्धश्चरण-
यूक्तश्चः स्वस्ती श्रवः, तत्राप्युक्तम्— “तेषा मध्यायायतुषष्टिः”—
इत्यादि शाखापरिच्छेदादीना मैकविध्यम् ; ‘तेषा माखलायनादि-
भूतानां समननाभ्ययनं सूचयति’—इति हि तद्व्याख्यानम् । तदेवं
ब्रह्मविष्णादिपुरुषाणां अत्राहमेदप्रकरणे मासवचनानैकविरोधा-
दित्ये त्रालसम्बन्धमस्तिषोदवत् विलीयन् इति सुतरा मध्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितयोरापि क्रमविरोधप्रमापकानि स्मृतिकव-
कानि । तदप्या— “वेदः कृत्स्नोऽधिगम्यः”—इत्यस्ति (२, १६५.)
मनुशासनम् ; अदिदं कृत्स्नाभ्ययनं तदर्थं सहस्रशाखसामवेदिना
मेकस्मिन्नायुषि कथं कृतं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तद-
भ्ययनं आदयस्तेवाग्नेय-सत्रैव— “षट्द्विंशदादिकं चयं गुरोस्ते-

कस्याः शाखायाः भेदः ?

वेदिकं 'व्रतम्'—इति (३. १.) । विष्णुगीतमया ब्रह्मसंहिता-
स्वपि प्रतिवेदं षादशाब्दं ब्रह्मपर्यं विहितम् । "वेदान्तोक्तं वेदो
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविभूतब्रह्मचर्यो ब्रह्मसाधनं नोपदिशत्
—इत्येवमादीनि कचनानि च (म. ३. २.) द्रष्टव्यानि । तस्मात् पौरा-
णिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानश्च नासङ्गतम् ।

अत्रापि संशयश्चेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि इधोः
शाखयोराद्यन्तपाठदर्शनादेव स विलीयः, विलीयेत च तदा 'वेदाभ्याः
शाखाः' इति पौराणिकं मतं सूयीदये यथाम्भकारम्; प्रत्यक्षं
दृश्यं ह्येतत् ।

बहुतोऽतिप्राचीनकाले लिपिरभावात् लिखितपाठकस्य निम्ना-
श्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदनुभविकत्वम् ;
ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरभ्ययनक्रमांशारणादिभिर्दात्
क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, तत एवैकस्य वेदस्य बहुनामतो
बहुभिः संहिताः प्रसिद्धिताः, तांस्तु मन्त्रपाठन्यूनातिरिक्ततां
च किञ्चित् सञ्ज्ञतां; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देश-
कालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च भवसंनिवार्याः;
तत एव ब्राह्मणबाहुल्यं कल्पबाहुल्यञ्च सुतरां सम्पन्नम् । इदं
मेकं शाखाभेदनिदानम् । तदित्येकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि
एकैकस्यः शाखाया अभ्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः;
सर्वस्वेव शाखासु मूलसंहितैश्च दर्शनात्; किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्ततां
किञ्चित्पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदादिना च
न ह्येकाभवत् वास्तविकाः संहिताभेदाः ।

अतस्तैः तैव निवाच्यार्थम्—एष किल वेदशाखाभेदो न
लोकाकर्तृकाः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणादिग्रन्थभेदवत्, नापि प्रथमाभ्यां

ध्यायमेदतुष्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखितानां भेदप्रती-
यानां बहुतरादर्शयुक्तानां भवश्चभावित एव पाठभेदादिभावाः,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यजुषः कतिपयशाखा-
भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः
शाखासमूहयोः शुक्लकण्वत्वेऽमंसत प्राचीनाः । तथा च माध्य-
न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-
दीनाम् कण्वयजुरिति । ईदृशासदृशभेदकारणम् बह्वक्तिवेद्य
मित्यल मिह प्रसङ्गकीर्तनादम्बरेणेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखेव ; नापि नदीशाखेव ;
प्रत्युताध्येतभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपेव ; अत एव
शिष्यशाखापरम्परैति वचन मद्यापीह भारते प्रसिद्धम् । चरण-
शब्दोऽपीह न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः , अपि त्वाचरणार्थः ;
सन्ति हि शाखास्तनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं
“गोत्रञ्च चरणैः सह”—इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने
कैयटेन—‘चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपवागादध्येतषु वर्तते’
—इति । ‘शाखाध्येतवाची च जातिकार्यं लभते । कठी, बह्वची’
—इति च तत्पूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी । ‘चरणः शाखाध्येता०—०
कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी’—इत्येव तदग्राह्या तत्त्वबोधिनी ।
“अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)”—इत्यस्य व्याख्यायां
नागेशोऽप्याह—‘चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतपरः’—इति । ‘शाखा-
ध्येतवाचिनां मित्यर्थः’—इति च तत्तत्त्वबोधिनी । “चरणे ब्रह्म-
चारिणि”—इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्तमाह
दीक्षितः—“चरणः = शाखा”—इति । ‘तस्य समानत्वं वेदस्य
अतस्त्वं वा समानत्वात् , तस्य तत्त्वञ्च अध्येतभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदश्च परिकल्प्य बोध्यन्ते’-इति च तत्र शिखरः । “चरणान्ना-
न्नाययोः”-इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२०. वा० ११.) व्याख्यायां
“कठानां धर्मं आन्नायो वा काठकम् , पैप्पलादक मिति”-इत्याह
पातञ्जलिः । ‘आन्नायः सम्प्रदायः’-इति च तत्र नागेशः ।

एवं हि ‘चरणं वेदैकदेशे’-इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविजृ-
म्भितम्, तदुत्तरत्र तल्लिखितं ‘मोत्रश्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०’
-इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये ‘मोत्रश्च चरणानि च’
-इत्येतावत् एवोक्तेरुदयनात् । पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति भ्रमाद् वाङ्मविश्वकोषप्रणेनादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु
ग्रन्थभेद इति । अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-
भावात् श्रीमत्सायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानेनैव सर्ववेदभाष्य-
कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-
र्विशेषपर्यायव्याख्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तेत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न
स कृत्स्नयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यम् इति शुक्लयजुःकाण्डशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययननेवैकवेदाध्ययनं सम्प्रदाय
इत्येव “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः”-इत्यादीनि मत्वादिवचनानि
च सङ्गच्छन्ते । वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानत्वं प्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः ‘त्रिभेद प्रथमं’, ‘बोध्यादिभ्यो
ददौ तासु’, ‘चतुर्धा व्यस्य बोध्याय’- इत्येवमादि, तत्सर्वं नूनं
शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदकमेव ; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता
शाखानां मष्टादशपुराणतुल्यता तु वर्धन्ति सर्वोपरीति ॥

अहो वत ! वेदवैदिकमतप्रचारार्थीऽर्गोऽतज्जीवनेनाद्यतन-
सर्वार्थवर्षेणास्मच्छाभाजनेनाचार्यदयानन्दसामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तंरूपमियोभेदवत्तत्र
 मन्त्रेवालेखि स्वकृतवेदभाष्यभूमिकायाम्— “एकादशशतानि सप्त-
 विंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयाैव प्रमाण
 मर्हन्ति”—इति (२८१ पृ०) । शोच्यत्वे त्वेतिपि सविधौ नूनं घोर-
 णिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्त्रामहे वयम् । यदुक्तं काम्यश्रुते
 पञ्चशायाम्— “एकविंशतिधा वाङ्मन्यम्, एकशत मध्यस्थशाखाः,
 सहस्रवर्णा सामवेदः, नवधावर्णो वेदः”—इति । तदेतत्कालन-
 यैवोक्तं स्यादितदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्थक्यमतीयते । अस्तु तत्तथैव, परं महो ! व्याख्यानन्दोद्योग-
 विचारे, यत्र वयं भाष्य मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसा
 मनुलेखनेऽहं मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तेनेव स्वाभिन्नो-
 क्तम्—“सहस्रवर्णा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः”
 —इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकोगलबहुत्वादेव बहुशाखत्वम्,
 शाखासङ्ख्या तु तयोदशैवेत्यस्माकं मपि सभ्यत मेव । इत्त ! का
 नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोऽरीक्षता, यस्याः
 मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यासां तदग्राख्यायन्यत्वं
 मन्त्रव्यववेदिति त्वस्माकं मध्येय मेव । तदत्र सञ्भाव्यते,—
 विमिश्रमन्त्रब्राह्मणयोस्तुत एव वाक्य इति प्रथितयोस्तोत्तिरीय-
 शाखीयसंहिताब्राह्मणधन्वयोः विशेषतस्तद्वारण्यकग्रन्थीयनिष्पल-
 गित्तत्वाच्छङ्कदर्शनादेव तस्यापिप्रेमसुखीसम्यक्स्थापि स्वाभिन्न एवं
 भ्रमः सञ्जात इति । अपि वा शाखरातस्त्वानभिज्ञेन केनचित्कश्चित्-
 थ्येण तच्चैव’ स्याद् विनिवेशित मिति ॥

अथ ऋग्वेदभाष्यप्रसङ्गानिर्णयाय यतमनाद्य प्रथमं, तयोरेव
 विशुद्ध्युद्भवतयोः जुदाययोः प्राविशाम, परं तत्रोभयपक्ष मिस्योर्लोक

चरणव्यूहादिशाखावर्णनकृद्गन्धविरोधश्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽङ्कत-
कार्याङ्कतः पर्येत्य वाक्यपठितं पातञ्जलवचनं मेघेहावलम्ब्यमहे ।
तच्चैदम्— “एकविंशतिधा बाह्वच्यम्”—इति । षड्गुरुशिष्येषु
च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मेतद्विषयाणि कतिचित्
पद्याम्बुदुत्तानि, तत्र दृश्यते चेत्— “एकविंशत्यध्वयुक्तं मन्वेद
मृषयो विदुः”—इति । आह च तत्र तद्वाख्यायाम्— ‘मधा,
नतिः, शाखा इति पर्यायाः’—इति । कौर्म्येऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीतं
मृग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति ।

तद्वैकविंशतिशाखानां सर्वासां मेघाभिधानानि त्वद्यानिर्ण-
यानीव ; याचतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीनां मेघा तथा-तथा
व्यक्तीकर्तुं यतामहे ।—

अस्ति प्राचीनोऽष्टविक्रतिविहतिनासा लक्षणग्रन्थो महासुनि-
ष्ठाङ्कितः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— “मिशिरीये
समान्नाथे व्याडिनेव महर्षिणा । जटाया दिक्तीरष्टौ लक्ष्यन्ते
नातिविस्तरम्”—इति । अयं व्याख्यानावसरे तद्दीकाङ्कता कति-
चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, तू मितिहासं सुपगत्य व्याख्यायि
ष्व व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः । तथाहि— “एवकारस्य किम्प-
योजनम् ? अस्मिन् इतिहासः—

‘शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

पञ्च तेषां मृगस्थास्ते धर्मिकाश्च कुटुम्बिनः ।

मिशिरी वाष्कलः साङ्गो वाक्यश्चैवाश्वलायनः ।

पश्यन्ते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्तकाः ।’—इत्यादि ।

ततश्च मिशिरवाष्कलसाङ्गवाक्याश्वलायनप्रवर्तितासु शाकल-
शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटायाष्टविक्रतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्येष्टिकाभिप्रायार्थ एवकारः”—इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— “गोत्रे लुगचि (४. १. ८६.)”—इति, तेन हि छात्रेऽणि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याणो लुग् कृतं भवति ; तथाच सम्प्रदायान्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः पञ्चमे शाकलाः । तेषां शाकलानां मान्वायाः = सम्प्रदायाः = शाखा वा पञ्चैव “शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)”—इतिपाणिनीयशासनात् शाकलाः शाकलकाश्चोच्यन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य शैशिरीया, बाष्कला, सङ्ख्या, वात्स्या, आश्वलायनीति पञ्च शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासां मेव शाकलशाखेति नामैक्यं भविष्यति । अपि यदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाणं मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः”—इति ।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाच्चावगम्यते, तासां पञ्च-शाकलशाखानां मेकतमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाध्ये-षानुक्रमणी पञ्चानां मेव शाकलानां ज्ञेयाय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;— शाकल्यस्य शिष्यः अतएव शाकल इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशिरीयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदायाः, तैः पञ्चभिरधीतानां देशकाल-पात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनान्धिकाश्च पञ्चधात्व मापकानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकल-शाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविकृतिवल्लीटीकाकृदुपन्यस्तः ‘शाक-ल्यस्य शतं शिष्याः’—इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र ‘शाकलस्य शतं शिष्याः’—इति निर्वाक्यपाठेनैव क्षवितव्यं मिति । अतएवोक्तं

कस्याः शाखाया इदम् ?

१५८

महामुनिव्याडिना स्वविक्रितिवक्त्रारम्भे — “नत्वादौ शौनकाचार्ये
गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं
स्वविरं तथा”-इति । अत्र शौनकास्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्यं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-
शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिकाश्च पञ्च-
विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धा-
व्यापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्—“ऋग्वेदस्य × × शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्गायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डू-
केया चेति”-इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिज्ञैव ;
शाङ्गायनी स्यात् पूर्वोक्ता साङ्ग्या शाङ्ग्या वेति चरणव्यूह-
टीकाकृद्भट्टिदासमतस्तु नूनं प्रागादिकम् ; प्रमापयिष्यामीह नुपदं
शाङ्गायन्या अशाकलत्वम् । तच्चतः शाङ्गायनी नाम शाखा पूर्व-
प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना षष्ठैव । शाकलेति शैशि-
रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तद्याव्यवहारी-
पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्चिकग्रन्थयोरुभयोरपि छन्दोमयत्व-
साम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-
त्र बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव ग्रहणमिहे पुनर्ग्रहणस्या-
पार्थक्यं कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया खि-
न्नाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपात्तया
शाङ्गायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्यं ऋग्वेदस्य
सप्तशाखानामान्यङ्गमन्यन्ते, गम्यन्ते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पञ्चानां साङ्ख्या वाक्या चेति हि शास्त्रे विलुप्ते, शाङ्खायनी माण्डू-
क्या चेति हेऽशाकले तदाप्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानीं मिहो-
पाप्ता आश्वलायन्यादयः पक्षैव शाखाः सम्यचक्षिता भ्रामन् ।
अन्यास्तु षोडश विलोपं गता इति स्नातन्तव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिंशेषीनां तिस्रणां वा शाखानां मुक्तेखो दृश्यते ।
तथाहि तत्र सप्तमेऽध्याये—

“शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्कमण्डुकाः”—इति ।

तत्र शाकलास्तु स्युः पूर्वप्रदर्शितनामान एव ग्रैशिरीयाद्याः
पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूक्याद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातरसर्व-
नामिकाः, यास्कशाखा तु स्यान्मवीना निरुक्तकथास्काश्च परभवा
अथवा यास्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तकथायास्तत्पूर्वतनैव, स्याच्च
सा अध्येष्टबाहुल्याद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छसै-
वेत्यत्र नाम्नाकं वाक् प्रसरति । ‘शाकलयास्कमण्डुकाः’—इति पाठे
त्रिविवेकस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा ‘एकविंश-
तिधा बाहुव्यम्’—इति (पा० म० भा० १ पा०), तर्हि शाकलेति
सम्प्रति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषावहम्, मण्डुकेति माण्डूक्या
एव ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम्, अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधि-
केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनाम्नः
सङ्कलनया षष्ठशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्मिन् चाश्वलायनीयग्रन्थे तर्पणप्रकरणे—‘जानन्ति-बाह्वि-
षार्यं-गीतम-शाकल्य-बाह्व्य-माण्डूक्य-माण्डूक्याः’—इति माण्डू-
क्यमशोकेषुः । ‘काशोलं कीर्षीतकं पैङ्गं महापेङ्गं सुयज्ञं गङ्गा-
चनम्’—इति च शाङ्खायनमशोकेषुः । ‘ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं
जातवत्स सीदवाहिं महीदवाहिं सीजामि ग्रीनक माश्वलायनम्’

कक्षाः शाखाया इदम् ?

—इति चाश्वलायनगणोक्तेः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां मां
दासेन—‘जानन्निवाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूके
गणः, + + + आङ्गायन इत्यन्तः शाङ्गायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य
‘चाश्वलायनान्त आश्वलायनगणः’—इति । इत्य सृग्वेदस्य प्रधानत
स्तिस्त्र एव शाखाः पर्यवसिताः, तासां मेव स्युरनुशाखा इतराः
ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणि “शाखास्तु त्रिवि
भूय ! शाकलयास्त्रमण्डूकाः”—इत्युक्तम् (१३० पृ०) । तत्रा
यास्त्रस्थाने शाङ्गेति पठितव्यम्, तच्च शाङ्गायनस्यैकदेशस्य
मन्त्रव्यम्, यास्त्रपाठस्तु स्यात्त्रिपिकरपाणिज्यमूलकः । तदे
देवीपुराणि तदानीम्प्रचलिताप्रचलितानां सर्वासां मेव ऋक्शाखा
नामग्रहणं सम्यक् मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अत्रास्मत्ते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतर
शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोरास्त्रानदर्शनात्
अपि शाङ्गायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति ।
एत एव द्वे ऽध्येतभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ता । त
चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्गायन्येवैका लुप्तवशिष्टा, शाकला
माण्डूकेयनीति । अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो
र्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

‘भेदः शाङ्गायनस्यैक आश्वलायनो द्वितीयः’—इति ।

अथाप्येत एव द्वे शाखे विद्येते । तत्र चाद्या शाङ्गायनी, तच्च
ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि वङ्गन्युपलभ्यन्ते, संज्ञितायास्त्रेक मां
सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम् । अथवाष्माभिरद्यापि न दृष्टं मित्ये
कवचम् । यच्चात्र आस्त्रायितिकसमित्यधिकृतगवर्णभेदपुस्तक
कवेः दृश्यन्तेऽनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तच्चाष्टमाष्टका

नून मनाश्चलायनीयम् ; तदन्ते ब्रह्मदेवताप्रत्यवर्णितानां सञ्ज्ञा-
नादिमहानाम्नास्तसूक्तानां विद्यमानत्वात् ; ब्रह्मदेवताया अष्टाकली-
यत्वनिरूपयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्चलायन्याः ; तदन्ता-
ध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्चलायनीतोऽधिक आम्नात
इत्येव तस्यानाश्चलायनीत्वप्रतीतिः । उद्धृता चैतदीयेका ऋक्
निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलि-
कत्वं मतः शास्त्रान्तरीयत्वं मेवोररीकर्त्तव्यम् । परन्तु तत्पुस्त-
कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशानां मेवाध्यायानां पुष्पि-
कासु 'महानाम्नीशास्त्रायाम्'-इत्यादि लिखितं मस्ति, परं नामी-
नास्ति च काचिमहानाम्नीशास्त्राः अतः किलेय मेव महानाम्नास्ता
महानाम्नीति च व्यपदिष्टा शास्त्रा, स्याच्छाङ्गायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविक्रितिविहृतौ पञ्चानां शाकलानां मन्यतमा यैका साङ्गेति
ज्ञायते, सैव साङ्गायनी शाङ्गायनी वेति मन्यते चरणव्यूह-
व्याख्यानकृत्तद्दिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्गायन्या अपि
शाकलत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि
कौषीतक्वारण्यके (१४ अ०)—“शाङ्गायनः कङ्गोलात् कौषी-
तकेः”, विद्याजन्मासवानिति तच्छेषः । तदेवं श्रुतिसिद्धस्य
कौषीतकिवंशस्य शाङ्गायनस्य शाकल्यशित्वं कथन्नामोपपद्येतेति ।
न च साङ्गायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या ; तत्रैवारण्यकेऽसक्त-
च्छाङ्गायनीनामश्रुतेः । नापि महानाम्नान्तायाः शाङ्गायन्याः
यैधिर्यादिशाकलशाखापाठसाम्यं सुपपद्यते ; “ऋग्वेदाख्यो
द्वादशकोऽनुवाकः”—इत्याद्यनुवाकानुक्रमश्रुतेः । एव श्रुत्यनुक्रम-
शादिभ्यश्चास्याः अशाकलत्वं प्रतीयत एव । अत एव सत्सपि
शाकलीयदेवतानुक्रमस्यादिग्रन्थेषु शाङ्गायन्यर्थं मेव ब्रह्मदेवतानाम-

ग्रन्थोऽप्यभायीत्यध्याक् मभिमतम् । अत एव अशाकदीयानां
सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चानां सृचा मपि देवतानिरूपणं मेव
वृहदेवतायाम् (८४० ८३३०)—

“उशना वरुणश्चेन्द्रश्चाग्निश्च सविता सुताः ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्यान्तु द्वितीयस्या मथाश्विनौ ।

तृतीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः”—इति ।

तदेतत् पञ्चवं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु शैशिरीयादिषु नाम्ना-
तम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापक-
व्याख्यानरेणैककिमवादमे दृष्टं मपि खैलिकं मित्युपेक्षितञ्च
(ऋ० वे० ६ भा० पाठ० ३२४०) । वस्तुतो न चैतत् खैलिकम् ;
तैत्तिरीयाश्वकथोक्तं त्रैतायानात् (तै० सं० २. ४. ४ ६ ; २.
६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८.
७ ; अथ० सं० ७. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तीऽप्येतत्पञ्चम्या
ऋचो निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि— “अथापि शंयुर्बाह्वीत्य
उच्यते, ‘तच्छंयोराहणीमहे × × ×’—इत्यपि निगमो भवति”—इति
(४. ३. ५.) । सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञानं नाम शाङ्गायन्या उपान्यं सूक्तम्, एतदनन्तरं मेव तत्रा-
न्नातं महानान्नीसूक्तम् । अत एव शाङ्गायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीक-
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि— “सञ्ज्ञानं मुशनावददिति
सूक्तं जपेरन्निति (३. ६. ३.) । इत इदं मपि सम्भाव्यते—मूलर-
दृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांशो वा स्यात् शाङ्गायनसंहिताया इति ।

बाष्कलशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्च-
र्वम्, प्रत्युत पञ्चदशर्वम् ; अपि नोपान्यम्, प्रत्युतान्य मित्यवगन्त-
व्यम् । बाष्कला तु शाकलानां मेवान्यतमा, शाकलशाखासंहितासु

महानाञ्जीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाज्जातम्;
शाक्यायनसंहितायास्तु महानाञ्जीसूक्ताज्जानेनैव समाप्तिरिति तत्पू-
र्वान्जातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्यत्व मेत देव बाष्कलशाक्या-
यनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसञ्ज्ञावस्थानयोः पार्थक्य मिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्य-
तमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामश्च ता सुपरिष्ठादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या ग्रैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो
‘दाशतयी’-इति व्यपदिश्यते तदुक्तं मनुवाकानुक्रममण्याम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणेऽर्द्धेऽपिभिर्महात्मभिः ।
यस्तान्मृग्विदु वेदं चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्”-इति ।

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । ‘सञ्ज्ञाया अवयवे तयप्
(पा० ५, २, ४०.), ततः स्वार्थे अण्”-इति तद्व्याख्याने षड्गुरु-
ग्रन्थः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डल मनुवाकविभागो विद्यते,
प्रत्यनुवाकश्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसञ्ज्ञा तत्र ३२—३६-
श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।

सू० १८१-४३-६२-५८-८७-७५-१०४-८२-११४-१८१=१०१७ ।

ज्जायते चैतेन बालखिल्यानां सूक्तानां ग्रैशिरीये समाज्जानं
नाङ्गीकृत मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषां मपीह
परिगणने १०२८ व्युरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा ग्रैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । पर सुपलभ्यते तु
सर्वी एव गौनकीयानुक्रमण्यः ग्रैशिरीया भवत्येव कृता इति ।
तस्मान्ननुवाकानुक्रमण्या उपक्रमे— “ऋग्वेदे ग्रैशिरीयायाम्”—

इति उपसंहारे च— “तान् पारणे शाखी वैशिरीये”-इत्युक्तम् ।

सायणीयं च भाष्यं ता मन्त्राणां कृतं स्यात् ; तत्रावैशिरीयाणां बालखिल्यसूक्तानां मन्त्राणां कृतं स्यात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये तेषां बालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन, क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णनं सुपपद्यते सायणस्येति । तथाहि— “खिलेषु समान्नातम्”-इति ६. ४. ८, “बालखिल्याख्ये ग्रन्थे समान्नाताः”-इति ६. ५. २, “तानि बालखिल्यनामके ग्रन्थे समान्नायन्ते”-इति ६. ४. ८, “सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः”-इति ३. २. ५ । तदिदं बालखिल्यानां खिलत्वं नूनं मसङ्गतम् ; तेषां पदपाठश्रवणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाखत्वेन ;— अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्रते च बालखिल्यज्ञानां मपि पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरणव्यूहकम्पहिदासोऽपि— ‘यस्य मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्’-इति । ग्रन्थान्तरत्वं मपि न सङ्गच्छते ; सर्वेषां मेव वेदानां संहिता त्वेकैकैवेति कः सम्भवेत्ततोऽन्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽद्यप्रचलितेषु माण्डलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्त्रा मेव शाखा मवलम्ब्य भाष्यं मारचितम्, तस्यां तु शाखायां बालखिल्यं नान्नातं मिति तद्व्याख्यं शाखान्तरीयत्वं मभ्युक्तव्यं मेवेति । बालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदशादिक्रमादशीत्युचोऽधीयन्ते यथा—

१-११ सू० १०-१०-१०-१०-८-८-५-५-४-३-१=८० ऋचः ।

तदाह सर्वाङ्गसङ्ग्रहम्— “यमि प्र दश प्रस्तवः” प्रागार्थं तत्, प्र-सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौ शुष्टिगुः, यथा मनावानुः, उपमं त्वाष्टौ मिथः, एतस्मै मातरिज्ञा नो विष्ण इति वैश्वदेवः प्रगाथः, श्रीत् पञ्च क्रयः प्रस्तवस्य दानश्रुतिर्गायमं द्वतीयापञ्चम्यावनु-

क्रमो वाङ्मयस्य प्रथममण्डले निर्दिष्टः । एव मपरमण्डलेऽपि बोध्यम् । तद्यथा— “स्वादोरमसि (८. ४२.)”—इति सूक्तादनन्तरम् “अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४६.)”—“प्रसुप्तम् (८. ५०.)”—इति सूक्तद्वयं भाग्याय “अन्ना या याज्ञानिभिः (८. ५०.)”—इत्याख्यातम् । एवं “गौर्ययति”—इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः श्रेष्ठीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको वाङ्मयायाम् । तथाच “गौर्ययति”—इति सूक्तादनन्तरं “यथा मनो सांवरणी (८. ५०.)”, “यथा मनो विवस्वति (८. ५२.)”, “उपमन्वा (८. ५३.)”, “एतत् इन्द्र (८. ५३. ८.)”, “भूरीदिदस्य (८. ५४.)”—इति पञ्चसूक्ताभ्याम् “आ त्वा गिरो रथीरिव (८. ८५. १)”—इत्याख्यातम् । एव मन्ते च मण्डले— “संसमित् (१०. १८१.)”—इति सूक्तादनन्तरम् “सञ्ज्ञानं मुशनावदत्”—इत्यादि, “तच्छंयाराङ्गणीमहे”—इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्षं सप्तसूक्तं अधिकं वाङ्मयायाम् । तदेवं “समानी वः (१. १८१. ४.)”—इति श्रेष्ठीयाया भक्तिमा ऋक्, “तच्छंयोः”—इति तु वाङ्मयाया इति भेदः ।

तास्वेताः पञ्चदशर्षः—

“सञ्ज्ञानं मुशनावदत् सञ्ज्ञानं सरणी वदत् ।

सञ्ज्ञानं मिन्द्रयानिच सञ्ज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञानं मरणभ्यः ।

सञ्ज्ञानं मग्निना युव मिहाकासु नियञ्जताम् ॥ २ ॥

यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अङ्गिरसां भवेत् ।

तेन नोऽस्य विश्वे देवाः मग्निं यांस मजीजनन् ॥ ३ ॥

सं वो मनांसि जानतां समाकृतिमेनासि ।

असी यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १४१. ॥

मैर्हृत्य सेनादरणं परिवर्त्तं तु यद्विविः ।

तेनाभिजाणां बाह्वन् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्तान्येषा मिन्द्रः घृषा च संश्रुतः ।

तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नत्पृष्टपाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।

परा७ अभित्रा७ ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्र मुच्यते ॥ ८ ॥

गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम एत कश्यपः ।

भूतं भविष्यत् प्रसीति बहु ब्रह्मैक मन्त्रम् ॥ ९ ॥

यदन्नं भूतक्रतो विश्वे देवा उपासते ।

महर्षि मस्य गोमारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुस्तैः ॥ ११ ॥

राजः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

शिवो नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।

तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषं मगस्थस्य त्रायुषम् ।

यद्देवानां त्रायुषं तन्मे अस्तु त्रायुषम् ॥ १४ ॥

तच्छंयोराहणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

देवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥ ”-इति ।

अथ ढतीया साङ्ख्या, चतुर्थी वाङ्मया । त एते सम्पति न क्वाप्यु-
पलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव
संशयम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्योक्ता मीनलीति, सैव स्यात्
साङ्ख्येति ; तयोः पुस्तकयोः ‘साङ्ख्या’-इत्यस्य स्थाने ‘मीनली’-इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सभाव्यते साङ्ग्याचार्यस्य सुहृत् इति गीतगोपनीति ।
 अध्यापकस्यास्य मूलरेष च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकाया
 १३ पृष्ठेऽलेखि एतत्— “फिट्म् एष्वाङ् इत् मङ्गोदयः काशीतो
 ऽलिखदिदम् (१५--१--५५.)— ‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूल
 मादर्शपुस्तकं यदासीद् लण्णनख्येण्डियापुस्तकालये सुहृत्तभाष्यं
 नाम, तत्र प्रथमाद्याल्लयोऽष्टकाश्चतुर्थाष्टकस्यान्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति,
 सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-
 प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्तं मेव यथालिपि
 भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चेत्तत् पुस्तकं १४७ × संवत्समायाम्’
 —इति”—इति । तदेतत् पुस्तकं मौढल्याः शाखाया एव सायण-
 भाष्यमिति सुव्यक्तम् ; परं नास्ति सायणस्य सुद्वितभाष्यादन्यद्
 भाष्यमिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौढली मेवादलस्य तेना-
 कागीदं भाष्यमिति सम्प्रद्यते सुतराम् । तथा चेत्पा मौढली दश-
 तयी अपि स्वीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-
 नादर्शनात्, अष्टतय्यां हि वालखिल्यानां भवश्चभावित्वं स्यादि-
 त्युक्तम् । सेर्यं मौढली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे
 आसीत् सुप्रचलितेलेना मेवादलस्य तेनैतत् भाष्यं कृतमिति
 चोपपद्यते । अथ च स्यात् तद्देशे मौढल्या एव शाखाया
 विद्यमानेति च नासम्भवम् । अपि नाम शाकलानां पञ्चानां मेव
 प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चाल्प्यतांरतम्यात्,
 सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य
 एवेति मौढल्या आश्रलायनीत्वेन आश्रलायन्याय मौढलीत्वेन ग्रन्थ
 सुसम्भाव्यमेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्रलायनी नाम । इयमेवाश्रलायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां सुतावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना-
ध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्व-
त्रैव हि दाक्षिणात्यादिष्वेषां आश्रलायनीत्येव प्रोच्यते । प्रदर्शिता-
ग्निपुराणवचने शाकलानां मस्या एवैकस्या ग्रहणं मत्र द्वितीयं
मानम् ; न हि तदानीं मस्यासीत् काचिदन्या शाकलेति । गौड-
राज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च “आश्र-
लायनशाखाध्यायिने”-इत्युक्तीर्णं दृश्यते इतीह तृतीयं प्रमाणम् ।
स्वाम्भपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य समतितमेष्ट्याये ऋग्-
वेदस्येयं मेवैकाश्रलायनी शाखा बहुवारं सुप्रचलिता दृश्यते ।
तद्यथा— “तत्र आश्रलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्व-
न्दिनी, सामवेदस्य कौशुमी, अथर्ववेदस्य स्वाम्भरायणीति ; ऋग्-
वेदस्याश्रलायनसूत्रम्, यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लात्या-
यनम्, अथर्ववेदस्यार्वटकञ्चेति”-इति । तदित्यं गुर्जरतीयश्रीमाल-
प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्येवाश्रलायनी शाखैवैकास्ति प्रच-
लितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
सुद्रिता चेयं शाखा नूनं माश्रलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

येयं माश्रलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव ; सर्वेष्वेव तत्पुस्तकेषु अष्ट-
काध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव-
तविच्छन्दोनिर्णयाय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते । अतः
एवेह षष्ठाष्टकीय-चतुर्थीध्यायस्य चतुर्दशाष्टादशवर्गात्मकं बाल-
खिल्यं श्रूयते ; न हि दाशतय्यां बालखिल्यार्चा मस्तिताभ्युपगम्यते
कायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३४ पृ०) । एव-
मपि शाकलायनाशाखायाः वैशिरीयाया दशतयीत्वप्रतीतिः, एत-

कस्याः शीखाया इदम् ?

१३१

त्यूवतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन ग्रहणात्, शौनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिशयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव साङ्ख्यापरपर्यायां मौढली मन्यां वा काश्चिद् शाकलशाखा
मनुसूत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतय्योः
सम्भिन्नत्वाच्च दशतयीत्वानुकूला मण्डलानुशाकसूत्रेतिविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रेवेति ॥

अथ पञ्चस्त्रेच शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनं लेखविध
मेव मन्यते प्रायः । अत एवैव माहानुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्टयमिर्मण्डलानि दशैव तु ।

वर्गणान्तु सहस्रे द्वे सङ्गतां च पञ्चसरे ।

सहस्र मेतत्कृतानां निश्चितं खेलेकीर्तिना ।

दश सप्त च पञ्चान्ते (सङ्गतां वे पदक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं वालखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्-
सङ्गशायान्तु शाखापार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्यं मेव, पर मस्या
मेकस्या माश्वलायन्या मपि मतवैभिन्न सुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्यम् १०५८० ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चगतानि च ।

ऋचा भयीतिः पादश्च पारणं सम्प्रकीर्तितम्”—इति ।

छन्दसङ्गशायान्तु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसहस्राणि गतानान्तु चतुष्टयम् ।

‘ऋचां द्वाधिका माख्यात ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः’—इति ।

सुद्रितसर्वानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्वीकारः ।

अनुक्रमणीविवरणज्जगद्वाधेन त्वक्तङ्गा १०४५२ स्वीकृता ।

आचार्यस्वामिदयानन्दसरस्वतिना तु “दशसहस्राणि पञ्चशतानि
एकोनवतिश्च (१०५८८) ऋवोऽन्नाम्ना इति निर्धारितम् ।

अस्मत्परिगणनयात्वाञ्चलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते ।

एव ऋक्सङ्ख्याया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेव भवगम्यन्तेऽस्माभिः—

अनुवाकानुक्रमणी नूनं ग्रैशिरीय-शाखायाः । नास्ति च तत्र बाल-
खिल्याना ऋचा साम्नाम्, तथापि तत्र बालखिल्यभिन्नाः सपादाः
१०५८० ऋवः परिगणिताः । अस्मत्परिगणनया त्वत्र बाल-
खिल्यसंहिताः १०५२२ ऋवः सन्ति, बालखिल्याना ऋचां सङ्ख्या
तु ८० ; तथा चात्र आञ्चलायनसंहितायां बालखिल्यातिरिक्तानां
ऋचां सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना । तदित्यं ग्रैशिरीयाया मित
आञ्चलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चयते ।

छन्दस्सङ्ग्रहोक्तिखितोक्तसर्वसङ्ख्यानसङ्ख्या तु स्वीकृतप्रतिच्छन्दसङ्ख्या-
तोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते । तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः
२४५१, उषिणः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, वृत्त्यः १८१, पङ्क्तयः
३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्यैः ८,
अतिशक्यैः ८, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृथौ २, अतिधृतिः १,
द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हतप्रगाथाः १८४, ककुपप्रगाथाः ५५,
महाबार्हतप्रगाथः १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दसङ्ख्यानां सङ्ख्यानया
१०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततद्धोक्तस्तु गम्यन्ते १०४०२ ।
तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्ख्यलगाभ्योऽस्माभिर्ग्रन्थदृष्ट्या प्रमाणित एव ।

सुद्वितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्,
तदस्या बालखिल्यव्यतिरिक्तायाः आञ्चलायन्या इति तु सुव्यक्तम् ।

अगमास्यपण्डितोक्ता ऋक्सङ्ख्या तु नित्यद्विपदार्द्धादिभेदकता ।
चण्डिकाकाण्डप्रहिदाससम्भवा च सैव । तथाचोक्तं तेन—

“बालखिल्यसंहिता सर्वाशुक्रमणीमन्त्ररूपकं सङ्ग्राह्यते,—द्विपद्या-
शब्दिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५५२) । एतसङ्ग्राह्यं नित्य-
द्विपदानैमित्तिकद्विपदासंहितोक्ता । इवनाध्ययनाभ्यां समाना सा
नित्यद्विपदा, ०—०, इवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा”-
इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेख्यव्यालोचनतः सम्भाव्यः ।
उपलेखापि नैवाश्वलायन्याः सम्भाव्यते ; तत्र निर्णयकपदाः पञ्चे-
त्याद्याश्च ज्ञायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात् ; गण्यन्ते ह्यत्राश्वलायन्या
मेकपदाः षडिति । एव महर्षीदिव्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रमः प्रतीयते ।

तत्स्वतस्विहाश्वलायन्यां शाखाया माश्वलायनसंहितायां वा
अष्टादशमङ्गेषु अशीतिबालखिल्यर्षेः सन्ति, तदुक्तान्खिल्यसंहिताः
१०५२२ ऋचः श्रूयन्त इति त्वज्जाभिः सुनिश्चितं मिति ॥

अथासां शाखानां कतमा मवलम्ब्येद मन्तरेयकं प्रोक्तं मिति
विवारस्येतर्हि प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः । दृष्ट्वा हि ब्राह्मण-
ग्रन्थेष्वेवा गौली,— यां शाखा मवलम्ब्यान्नायनं यद् ब्राह्मणम्,
तत्संहितायां ये मन्त्रा आन्नाताः, तेषां प्रतीकप्रहणमात्रेण नाम-
ग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्त्रा विधातव्या अप्यन्यशाखीया
इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु पपद्य विधानं मिति । तत्र
प्रतीकमात्रेण यथा— “त्व मन्त्रे स यथा अमि, सोम यास्ते मयो-
भुव इत्याज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।
आन्नातो वैतौ मन्त्रावाश्वलायन्या मसाम् ५. १३. ४. पुनः १,
८१. ८ । नामग्रहणमात्रेण यथा— “सुकीर्त्तिं शंसति”—इति,
पुनस्तदुत्तरत्र, “उवाकपिं शंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. १ ।
सुकीर्त्तिनाम सप्तमं सूक्तम्, उवाकपिनाम त्रयोदशमं सूक्तं मिहा-

श्रवणायन्याम् १०. १३१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपञ्च विधानं
प्रज्ञा—“यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं क्वधि । पशून्
नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळदुष इति तामुत्थापयेत्”—इति
ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न ह्येषा ऋगिहाश्रवणायन्या मान्नाता ।

तदेव मिद मैतरेयक मैतदाश्रवणायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं
शुभ्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते त्वेतद्व्य-
तिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नाताना मपि मन्वाणां प्रतीकग्रहण-
मात्रेण विधानम्—“अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च
विष्णो तप उत्तमं मह इत्याम्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये
भवतः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “सावीर्हि देव प्रथमाय
पित्र इति सावित्री मन्वाह”—इति १. ५. ४ । नैते मन्वा इहाश्र-
वणायन्या मान्नाताः । तद्यदेतस्या आश्रवणायन्या एतद् ब्राह्मणं
स्यात्, तर्ह्येषां मन्वाणां नृनं प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एव मिहा-
नाम्नाताना मपि मन्वाणां नामग्रहणमात्रेण विधानं मस्ति यथा—
“तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति”—इति ऐ० ब्रा० ३.
५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्रवणायन्यां न
दृश्यन्ते । तथात्राश्रवणायन्या मान्नाताना मपि प्रपञ्च विधानं
कृत मैतरेयेण । तद्यथा—“इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्नभो
वरेण्यम्, अस्य पातं धियेषितेत्वेन्द्रान् मध्वर्युगृहं गृह्णाति”—इति
ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातवैषा आश्रवणायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्हमन्वा अपि
निचनेन ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहिताः श्रूयन्ते । तद्यथा—
“प्रवह्मिकाः शंसति”, “आजिज्ञासेन्याः शंसति”, “अतिवादं
शंसति”—इति न ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयश्रुतमन्वेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्त्राणां विधानचेह श्रूयते यथा — “चाह्नन्त्याः शंसति
०—० ता दश शंसति”—इति ६. ५. १० । ऋक्परिशिष्टे खल्वा-
हनस्यानामर्षोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधानं मानातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं शाखलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वाणां
मेवर्षा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह
विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्षी यथावत् समान्ताः, तस्याः
शाखाया एवेदं स्यादिति । तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्त-
पूर्वशाखाकालिकानां मन्त्रतनानां मन्त्राकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र
यावच्छब्दं प्रयति गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या
मंहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्येव शिशिरादयः शाखाकतो-
ऽभवन्, शिशिरवाक्कलसाङ्गप्रवाह्याङ्गलायनाधीता, अथवाप्रच-
लितशाकलाङ्गलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्येतरै-
र्ब्राह्मणस्यावलम्बन मिति । अत एवेतरेयारण्यकभाष्ये “तयं त्वेव न
एतत् प्रोक्तम्”—इत्येतस्य व्याख्यानं नैव मुक्तं सायणाचार्येण — “नः
अस्मान् (महिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण
जलरूपं भित्तिदि त्रयं नैव प्रोक्तम्, न तु मांसं भित्तिदिकं चतु-
र्थम्”—इति (३. २. २.) । इत्यस्य ब्राह्मणस्य शैशिरीयादिभ्यः
पञ्चभ्यः प्राप्तत्वेऽपि शाकल्यशाखोपयोगित्वं मन्त्राहतं स्पष्टम् ।
तस्मात् शैशिरीयाद्याङ्गलायन्यन्तानां पञ्चानां नैव शाखानां सिद्ध-
मेवं ब्राह्मणं मैतरेयकं नामेति च सिद्धम् ॥

(७)

अथेदानीं विचार्य मस्ति कोऽस्य विषय इति । यच्च एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषामेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यज्ञस्वरूपत्वेन निरूपितं भगवता कात्यायनेन—“यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (श्री० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूतार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चरु-सान्ध्याय-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवता मुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उत्सर्गः, स यज्ञः । तच्च “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परस्परम्”—इत्याहुर्गोष्ठिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह—“अष्टा-कपाल आमेयः, त्रिकपालो वेष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह—“अमन्ये प्रणीयमानाय”—इत्यादि १. ५. २, “सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणाय”—इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुपदं यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । “देवतायै सङ्कल्पितस्य वज्री प्रक्षेपो होमः”—इति हि तज्जक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र कात्यायनः—“यजतिशुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठहोमा वषट्-कारप्रदाना याव्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहा-कारप्रदानां शुहोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागश्च द्विविधम् । द्विविधं मपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्वथा— ये च यागा यदान्योऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगिनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दाच्चाः । तेषां भव “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”—इति फलसाधनत्वेन विधानात् प्रधानत्वम्, तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्वं मन्थन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः पूर्वाचारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्गभाजना एव । तदुक्तं मापस्तम्बविष्णो यज्ञपरिभाषायाम्— “आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशयागश्च पूर्णमासां प्रधानानि, तदङ्गं मितरे होमाः”—इति ७७, ७८ सूत्रे । “सहाङ्गं प्रधानम्”—इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधाननिरूपणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्णमासादय इष्टयः, अग्न्याधियाग्निहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमाग्न्यिष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; हवि-पाक-सोम-संस्थाभेदात् । तत्र अग्न्याधियः, अग्निहोत्रम्, दर्गाः, पूर्णमासः, आग्रयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुवन्धयेति सप्त हविःसंस्थाः । सार्य-होमः, प्रातर्होमः, स्थानीपाकः, नवग्रन्थः, वेष्टदंष्ट्रः, पितृयज्ञः, अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अग्न्याग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, धामोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् द्विविधा भवन्ति । एतद्विज्ञता अप्रत्यक्षे बहवः सन्ति काम्ययागाः । तस्यथेष्टयः— आयुष्कामिष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवग्रस्येष्टिः, ऋक्षेष्टि गोष्पतीष्टिः एयमादयः । गोमेधाश्वमेधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमाकर्गताः । हौत्राग्नी यागोऽपि सोमविकार एव ।

अस्ति चैषु यागेषु प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागेऽपर-
विधिनिरपेक्षाणां सर्वेषां मेव कर्मणा मुपदेशः श्रुतः, स एव
प्रकृतियागः ; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्तव्या भवति । अत्राह
आपस्तम्बः— “दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय एकादशिनानाम्, एकादशिनः
पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रभास-साकर्मध-शुनाभीरीथाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिक्षाभिज्ञा-
णाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणा-
नाम्, गवामयनं सांवत्सरिकानाम्, निक्वायिनन्तु प्रथमः”—इति
(य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवर्त्तते इति बोध्यम् ॥

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयाम्यु च यत्र कुत्रचित् यस्य
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं सारोपयन् यां कां च
श्रुतिं करोति, तत्श्रुतिमन्वत्य मेव देवता, तादृशश्रुतिमन्त्रप्रधानः स
च यागस्तद्देवता मन्यते । तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः—
“यत्काम ऋषियेत्यां देवताया सार्थपत्य मिच्छन् श्रुतिं प्रयुङ्क्ते तदे-
वतः स मन्त्रो भवति”—इति (निरु० ७. १. १.), “दी देवः
सा देवता”—इति च (७. ४. २.) । “दिशो दानाद्वा, दीप
नाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा”—इति देशशब्द-
निर्वचनञ्च तत्रैव । तदेव सिन्द्रवायादीना मचेतनानां वृद्ध्यादिदान-
हेतुकम्, याजावशराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देव-
त्वम् ; अश्वादिजीवानां मजीवानाञ्च प्राधादीनां दीप्तिहेतुकं देव-
त्वम् ; अग्निचन्द्रनक्षत्रादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं
देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तप्तोक्तस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-

निवन्धनं देवत्वम् ; यतः स्त्रीश्वरे सर्वे एवैते गुणा उपपद्यन्ते,
तस्य देवत्वस्य तु कीदृशं कथा । तदेव साम्प्रदायिकपरिज्ञानां सर्वेषां
मेव पदार्थानां देवत्वमुपगम्यते । दृश्यत्वं मतिरानादिगुणवत्त्व
मिदमेकमेव देवत्वत्वं स्वीकार्यं मिति मते तु भूयःशान्तिनि
लेन्दुप्रभृतीनां मूलतो दृश्यत्वानां भेदपदार्थानां मुख्यं देवत्वम्,
तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतत्त्वन्विषां भूरादिदेवताकानां तत्त्वानां मन्त्र-
सोमौषधादीनां मपीलेव विशेषः ।

अन्यत्रोक्तं यास्कन—“तिस्र एव देवता इति नेरुक्ताः । यस्मिन्
दृष्टिबीस्थानो वायुर्वेष्टे जालरिक्तस्थानः सूर्यो दृश्यस्थानः” इति
(७. २. १.), “तासां (तिर्यगां देवतानां) भक्तिमाह्वयं व्याख्या-
स्यामः । अथेतान्यन्विमन्त्रीनि — अथ लोकाः — ये च देवगणाः
समास्त्राताः प्रथमे स्थाने” इत्यादि (५. २. १.) । तानि च
प्रथमे स्थाने समास्त्रातानां देवानां नामानि निवृत्तजातानि “अथ
पशूनि, मण्डूकाः” इत्यादीनि (५. २. २.) । तत्र विंशत्
द्रष्टव्यानि । व्याख्यातास्तथा देवता निवृत्तं समन्तोदाहरणम्—
“अथ यानि पृथिव्यायतनानि भूतिरुपानि, तान्येतान्क्रमस्यामः ।
तेषां मन्त्रः प्रथमागामी भवति” इत्यादिना (७. १. ३२.) । एवम्
“अथेतानीन्द्रमन्त्रीनि—अन्तरिक्षलोकाः—ये च देवगणाः समा-
स्त्राता मध्यमे स्थाने” इत्यादि देवतानां दृष्टव्यम् (५. २. १.) ।
मध्यमे स्थाने समास्त्रातानां देवानां नामानि च तत्रैव निवृत्तानि—
“अथेनः सोमः चन्द्रमा” इत्यादीनि पशूनि (५. ५. १.) ।
३६.) । व्याख्यातास्तथा अपि देवता निवृत्तं समन्तोदाहरणम्—
“अथेनो व्याख्यातस्तन्मेषा भवति” इत्यादिना (११. १. — ५२.) ।
एवम् “अथेतान्यादित्यमन्त्रीनि — अथ लोकाः — ये च देव

गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम्
 (७. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामा-
 न्यपि तत्रैव निघण्टौ— “अश्विनौ उषाः सूर्या”-इत्यादीनि
 एकत्रिंशत्पदान्याम्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताश्च
 ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणं मेव— “अथातो
 द्युस्थाना देवतास्तासां अश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः”—इत्यादिना
 (१२. १—३६.) । तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्या-
 दितो तद्वहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेदं मुक्तं तत्र तन्नैव— “तामां
 (तिष्ठणां देवतानां) माहाभाग्यादेर्कैकस्या अपि बहूनि नाम-
 धेयानि”—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिवैकार्थः ।
 महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तत्र माहाभाग्यम् एकस्थान
 भाक्तेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतया स्नातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एक-
 वाच्यभाक्तेन च भवति । तस्मात्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यं
 मिति तदर्थः । तदित्येव मात्रास्तस्त्वपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदा-
 र्थानां पारिभाषिकं देवत्वमभ्युपगमेव “यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया
 मर्थपत्यमिच्छन् सुतिं प्रयुक्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति”—इत्युक्तं
 (निरु. ७. १. १.) मिति फलितम् । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु सुता
 एव पदार्थाः तस्मिन्मन्त्रतः सुतिकाले एव च देवत्वेन सुत्या भवन्ति ;
 नान्ये नाप्यन्यत्रेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी
 देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतश्चयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंहितासु परिगण्य
 दर्शिताः । तद्यथा— “ये त्रिंशति त्रयस्त्रो देवासो बर्हिर्रासदन् ।
 विदवद्ब्रह्म दितासनन्”—इति ऋ. सं. ८. २८. १ । “त्रयस्त्रिं-
 शतासुवत भूतान्ब्रह्मण्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्”—इति

षा० सं० १४, ३१ । “अस्य तयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।
निधिं त मय्य को वेद यं देवा अभिरक्षय”-इति अथ० सं० १०.
२३, ४, २३ । ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चास्मिन् ब्राह्मणे देवानां तयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वं मसक्त-
दान्मातम् । तद्यथा — “तयस्त्रिंशद्देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”-इति (३, २, ११.) ।
एव मध्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समान्माताः । तद्यथैव प्रायणी-
येष्ट्यारम्भे (१, २, १.) — “पथ्यां यजति”, “अग्निं यजति”, “सोमं
यजति”, “सवितारं यजति”, “उत्तमः मरुतिं यजति”-इति ।
तदत्राग्निभिन्नाः सर्वा एव तास्त्वयस्त्रिंशद्भ्योऽतिरिक्ताः श्रुताः ; अथ
सविश्वरादित्यविशेषत्वेन तयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्वीकारेऽप्यन्यामां ति-
ष्ठणां तदतिरिक्तत्वं भपरिहृय्यम् । अत एव निचयदो देवते काण्डे
वस्त्रादिभिन्ना अपि बह्व्यो देवता भान्माताः । प्रदर्शिततयस्त्रिंशद्-
गणनन्तु सोमप-पर मित्वेव । तदाहैवेतरेने — “तयस्त्रिंशद्देवाः
सोमपास्तयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वाद-
शादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च ; एते देवाः सोमपाः । एका-
दश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; एतेऽसोमपाः
पशुभाजनाः । सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनऽसोमपान्”
इति २, २, ८ । एवं शतपथादिषुपि द्रष्टव्यम् ।

तदत्र पूर्वं सोमपानां तयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानां परि-
क्षयाय किञ्चिद् यतामहे । — ‘वसवः’-इति पदं निचयदो रश्मि-
नामसु पठितम् (१, ५, १०.), पुनः श्रुत्यानदेवनामसु च (५,
६, २८.) । निरुक्तकारस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिकं मेव भक्त-
रोत् — “वसवः । यद् विवसते सर्वम् । अस्मिन्वसुभिर्वासव इति

समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”—इत्यादि, “इन्द्रो वसुभिर्वा-
सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”—इत्यादि, “वसवः—
आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”—इत्यादि च
(१२. ४. ७, ८, ९.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवान्निशिखाः,
वेद्युताग्निप्रभाः, उत्तमानिरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रि-
स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः, तत्रतत्र तत्तन्निगममन्वाङ्मान-
प्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगम्यभ्यम् ।
शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्व-
पर्ययं । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च,
वायुश्चान्तरिक्षश्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेते वसवः ;
एतेषु ह्रीदं सर्वं वसुहित मेते ह्रीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं
वासयन्ते तस्माद् वसव इति”—इति (१४. ५. ७. ४.) । एव मपि
“स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवनोऽभजत्”—इत्यादिश्रुतिषु
(ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्रीच्छन्दोभागित्वकल्पनात्,
अग्निना सहाज्ज्ञानात्, प्रातस्सवनदेवत्वेनोपन्यासाच्च पार्थिवं स्थान
मेव प्रधानं बुध्यते । तैत्तिरीयारण्यके तु वसूनां पार्थिवान्निस्वरूपत्वं
अष्ट मान्नातम्— “अग्निश्च जातवेदाश्च सङ्गीजा अजिराः प्रभुः ।
वैश्वानरो नर्यपाश्च पङ्क्तिराधाश्च सप्तमः । विसर्प्येवाष्टमोऽग्नीना
मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ”—इति (१. ९. १.) । स्यादेवम् “अप्येते
उत्तरे (भध्यमोसमे) ज्योतिषी अग्नी उच्येते”—इति (७. ४. ३.)
निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवानां त्रिस्थानत्व मप्यव्या-
हृतम् । तत्त्वतस्त्वष्टौ वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम् ।

‘वद्वाः’—इति पदं निवृण्वी माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५.
५. ९.) । तृतीया चैषा मन्तरिक्षस्थत्वेन वायुभक्तित्व मवगम्यते ।

तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन — “रुद्रो रीतीति सतो
रोक्ष्यमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुद्रदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व
मिति काठकम् । यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्”
— इत्यादि (१०. १. ५.) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्वमेव
प्रतीयते । ततस्तेनैव तदुत्तरसुक्तेन “अग्निरपि रुद्र उच्यते”
— इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निश्चीतिरपि
माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम् ; विद्युदग्नेर्हिषात्कारिणा
आध्यमिकत्वम् , तस्माद् वायुसभागत्वं च सुव्यक्तम् । एतरेये-
ऽप्यत्र “(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)”
— इति श्रुतौ (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुपकन्दोभागित्वकल्पनात् ,
इन्द्रेण सहास्त्रानात् , माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपन्यासाद्यान्तरिक्ष-
स्थानत्वमेव बुध्यते । शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विद्युताः,
परं त्वन्यथैव । तद्यथा — “कतमे रुद्रा इति, दर्शमे पुरुषे प्राणा
आत्मेकादशस्ते यदास्मात्स्वर्गाच्छरीरादुक्तामन्यथ रोदयन्ति ;
तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५ प्र. ७. ५) । अथात्र
तेत्तिरीयारण्यकम् — “अथ वायोरेकादश । ०. ०. ० । प्रभ्राज-
माना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैद्युताः । रजताः परुषाः श्यामाः
कपिला अतिलोहिताः । जङ्गा अवपतन्ताश्च वैद्युत इत्येकादश”
— इति (१. ८. ४.) । तदित्यं विद्युत्संस्त्रिष्टाः स्फूर्जद्युनिदान-
रूपा आत्मारिण्या वायुविशेषाः तथाविधवायुसंस्त्रिष्टा विद्युदग्नयो
वा रुद्राः, स्फूर्जद्युश्च तेषां रोदनं मिति निश्चितम् ।

‘आदित्याः’ — इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम् (५.
६. २४.) । तथा चैषां द्युस्थत्वेन सूर्यभक्तित्वं भवगम्यते । तन्नि-
र्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन — “आदित्यः कस्मात् ? आदित्ये

रसान्, चादत्ते भागं ज्योतिषाम्, चादीप्तो भासा इति वा, चादितेः पुत्र इति वा”—इति (२. ४. १.), “अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति”—इत्यादि च (१२. ४. १.) । तदेतेन तेषा मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते । “आदित्येभ्यस्तृतीयसवने”—इत्यादिश्च (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-श्रुतिः ; तदेतत्तृतीयसवनभाक्तेन चादित्यानां द्युस्थानत्व मेव बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे—“कतम आदित्या इति, द्वादश भासाः संवत्सरस्येत आदित्याः ; एते ह्रीदं सर्व माददाना यन्ति । तद्यदिदं सर्व माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”—इति (१४. ५ प्र० ७. ६.) । तदित्य मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतभासरूपकालानां सम्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्व मपि सुवचम् ।

गुरुचरणैस्त्रिङ्—‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः’—इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २. ३ स्व०—

“सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-रश्मिर्भवति”—इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः ।

“भगः, तस्य कालः प्राशुत्कर्षणात्”—इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा”—इत्याद्युक्तस्तृतीयः । ‘स पुनरयं भगकालात् स्रुतः सूर्यो भवति’—इति तत्र दीर्घो वृत्तिः ।

“अथ यद्भस्मपोषं पुष्पति, तत् पूषा भवति”—इत्याद्युक्त-चतुर्थः । ‘आपूर्णस्तेजसा’—इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”—इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विज्ञानरः [प्रवृत्तः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]”—इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वसुणः [वृषोतीति सतः १०. १. ३.]”—इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“क्षेत्री, क्षेत्रम्, रज्जयस्तद्दान्”—इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्रश्मिभिरभिव्यस्यते”-इत्याद्युक्तो ह्येकविंशतिः ।

‘वर्षिता चावस्थायाणां कम्पनश्च भूतानाम्’-इति तद्वृत्तिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”-इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजएकपादः, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबन्तीति वैकोऽस्य पाद इति वा”-इत्याद्युक्त एकादशः ।

“अजयैकपादः”-इति च तत्र तत उत्तरम् ।

‘समुद्रः [सम्प्रादन्तोऽस्मिन् भूतानि २. ३. १.]”-इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्यं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या गम्यन्ते । अभिधानमेदात् कर्ममेदाच्च देवताभेदो नैकत्वादिसम्भूत एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अप्येकस्यै-
वान्तेः अग्निः, जातवेदाः, इविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक्देवतात्वेनाभ्यातानि (निघ० ५. १. ०.) । उक्तञ्चेदं
निरुक्ते स्फुटम्— कर्मपृथक्तात्—० पृथग्विधं सुतयो भवन्ति-तथा-
भिधानानि”-इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिचिताः सन्त्यष्टौ,
तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो दृतस्त्रूः सनाद् राजभ्यो जुष्टा शुचोभि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो ननुविजातो वरुणो दक्षो अंग्रः”-इति ।

अत्र ‘तुविजातः’-इत्यस्य ‘बहुजातश्च धाता’-इत्यर्थः कृतो
यास्तेन (१२. ४. २.) । तदेव मर्याद्विधि मत्तादित्यनामानि
श्रुतानि ; अष्टमर्यादित्यो मार्तण्डनामा । स चाव्ययं श्रुतः ।
तथाया ऋ० सं० १०. ७२. ८—

“सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रेतं पूर्यं युगम् ।

प्रजायै श्रुत्यै त्वन् पुनर्मातांश्च माभगन्”-इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टो पुत्रासो अदितेः”—इति (ऋ० सं०, १०. ७२. ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”—इत्यैतरेयकम् (३. ३. ७.) । “अदितिरदीना देवमाता”—इत्यादि च नेरुक्तम् (४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्या इत्येषां मातृ-पथोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाख्यानक्रमतः प्रजापतिं निरूपयामः—‘प्रजापतिः’—इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वाम्नातम् (५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”—इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिर्वा इदं मेक एवाय आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान्ख्या मिति”—इत्यादि च ऐ. ब्रा. २. ५. १ । तदित्यं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते । कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ; सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”—इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजापतिश्चरति गर्भं अन्तः”—इति (य. वा. सं. ३१. १८.) श्रुतेः जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”—इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्राथच्छत् सूर्यां सावित्रीम्”—इत्याद्यैतरेयकम् (४. २. १.), प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं मथ्यध्यायत्, तद्विव मित्यन्य आहुः उषस मित्यन्ये”—इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ८.) । एवमाद्याम्नायेभ्यः सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापतिर्यदग्निः”—इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”—इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.) । “रूपं वै प्रजापतिः”—इति, “नाम वै प्रजापतिः”—इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) । “यज्ञो वै प्रजापतिः”—इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १० । शत-

पथनाम्नाये “कृतमः प्रजापतिः”—इत्याशयः “यज्ञः प्रजापतिः”—इति समाहितम् (१३. ५ प्र. ७.) । तैत्तिरीयसंहितायाम् “मन इव हि प्रजापतिः”—इति (६. ६. १०. १.) मनसोऽपि प्रजापतित्वं मान्नातम् । “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा”—इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.) । तदित्यं प्रजापतिशब्दो बहुवचनः । अत एवास्मात् भिन्न—“अपरिमितो वै प्रजापतिः”—इति (६. १. २.) । शतपथं ऽप्येवं श्रुतम्—“सर्वे वा इदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च”—इति (५. १. ३. ११.) । एव मपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ. सं. ४. ५३. २.) —इत्याद्यान्मान्नात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथेहेतुर्ये सोमप-देवानां तयस्त्रिंशत्क्षणापूरको वषट्कारः श्रुतः । “वैषज्जिति वषट्कारः”—इत्याह श्रुतलायनः (श्रौ. सू. १. ५. १२.) । “उर्ध्वंस्तरां वा वषट्कारः”—इति च पा. सू. १. २. ३३. । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विद्वायते”—इत्याह यास्कः (निरु. ८. २. ७.) । श्रुतश्चेतद् वचनं मिहैतरे । तथाहि—“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् माक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”—इति ३. १. ८. । तदित्यं वैषज्जिति उर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति सुवचम् । यच्चास्मात् शतपथं—“प्राणो वै वषट्कारः”—इति (४. २. १. २८.) तन्न, सार्दीपचारिकम् ; उर्ध्वनिः प्राच्यतां बलवता मेव भवतीति ॥

शतपथनाम्नाये हि वस्त्रादिषु तयस्त्रिंशत्क्षणादिषु देवेषु वषट्कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपरः । तथाहि—“यद्येव वसव एका-

दश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ”—इति ११. ६. १, ५ । तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५ प्र० ७.)—
 “कतम इन्द्रः ?”—इत्याशङ्क्य “स्तनयिदुरेवेन्द्रः”—इति सिद्धा-
 न्तितम् । अत्र स्तनयिदुर्हेतुर्मैत्रेयाचार्यो बोध्यः ।
 तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्—“कतमः स्तनयिदुः ?”—इति
 प्रश्नपूर्वकम् “अग्निरिति”—इति । अत्राप्यग्निरहेतुः स्तनयिदु-
 रित्येवार्थः प्रतीयते । यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो
 बह्वदाहृत्य (४. ५. ७. २.); ततोऽपि मैत्रेयाचार्यो वायुरेवेन्द्र
 इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरादित्यकालादित्याश्च गम्यन्ते
 यथाप्रकरणम् । तदेतत्सर्वं मन्त्रात्मकतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्,
 तन्निर्वचनादिकम्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु द्यावा-
 पृथिव्योर्द्वात्रिंशत्त्वयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां मुत्पादकस्य प्रजा-
 पतेश्चतुस्त्रिंशत्त्वञ्चास्मात् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश
 रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ ; त्रयस्त्रिं-
 शद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः”—इति ॥

अथासोमपानाम् ।—तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरे-
 योक्तं “समिधो यजति”—इत्यादिकं मेवेष्टम् (२. १. ४.) । तैत्ति-
 रीयेऽप्येवम्—समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इडः, बर्हिः,
 दुरः, उषासानन्ता, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः,
 स्वाहाकृतयः,—इत्येवैकादशविधाः (ब्रा० १. ६. २.) । प्रधानस्य
 यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ज्ञयन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः
 प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाग्नीषणहेतुत्वात् वेदेष्ु
 आग्नीषि व्यपदेशः । ते त्वाग्नीयो यद्यप्यान्त्राताः सर्वत्र द्वादश,

समिदादयः प्रयाजदेवता अपि हादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरैकादशैव धर्म-
वसन्ता भवन्ति । तदेतत् सर्वे सर्वब्राह्मणेषु विद्युतम्, भगवता
यास्क्येन च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.) । समिदादिब्याख्यानां
निरुक्तादौ सुव्यक्तम्, यथा—“इधः (ममिधः) समिधनाम्—
यज्ञेध इति कात्यव्यः”, “तनूनपात् प्राज्यं भवति”, “नराशंसो
यज्ञः”, “इहः—ईडितव्यः (यज्ञियामिः)”, “वर्हिः परि-
वर्हणात् (कुशः)”, “हारः (दुरः)—० गृहहारः”, “उषा-
सानन्ता = उषास नन्ता च ; उषा व्याख्याता (रात्रेः) परः
कालः), नन्तेति रात्रिनाम्”, “देव्याहोतारा = देव्यो होतारी ;
अयश्चामिरसौ च मध्यमः”, “तिस्रो देव्यः (‘इडा’, ‘भारती’,
‘सरस्वती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)”, “वनस्पतिः—
यूपः”, “स्वाहाकृतयः, स्वाह्येत्येतत् सु + आहति वा, स्वा वागा-
हति वा, स्वं प्राहति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा”—इति (८. २.
१—८. ३. ५.) । “देव्याहोतारा = नष्टापोतारी”—इति तै.
ब्रा० ३. ६. १३. ६ । ‘देव्याहोतार्यवार्थो षष्ठानुयाजदेवस्य ही
देही’—इत्यादि तत्र मा० भा० । तथाच तत्तन्नामकौ हाडत्वौ ।
तदेव मिधादयः स्वाहाकृत्यन्ताः सर्वे एवैव पदार्था यज्ञसम्बन्धि-
त्वात् देवत्वेन श्रुता इत्येव ब्राह्मणकृता माशयः फलितः ॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो ज्ञयन्ते, ता
एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तामा मिकादशानां
माहुतीनां देवा इहैतरेषु न श्रुतास्तेतिरीयके तूपनभ्यन्ते ।
तद्यथा—“वर्हिः, हारः, उषासानन्ता, जेही, जजाहुती, देव्या-
होतारा, तिस्रो देव्यः, नराशंसः, वनस्पतिः, वर्हिः, स्विष्टकृत्,—

इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४ । अत्र वर्ज्यो द्विरुपादानं किञ्चिद्-
विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवानां अपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते ।
तद्यथा—“समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अक्षोरात्रे, मित्रावरुणौ,
सोमः, यज्ञः, छन्दांसि, आवापृथिव्यौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः,—इति
(तै० सं० १. ३. १. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां रज्ज्वा चतुष्पष्टिः
पञ्चषष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका
देवास्तेषां परिगणनं मसम्भवमेव । तदेवं देवानां मसङ्ख्यत्वेऽपि
दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवायुन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव
चत्वारो देवा मुख्यं गण्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-
पगमात् देवतावित्त्वमेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः—“तिस्रो
देवता इति नैरुक्ताः ;—“अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्दो वास्त-
रिक्षस्थानः सूर्यो व्युस्थानः”—इति (७. २. १.) । तदेव मन्त्र-
पृथिव्या मग्निदेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
अम्बादयश्चेतना इधादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे
वायुर्वेन्दो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
अश्वेनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः ।
व्युत्थोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अग्निप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
पारिभाषिकदेवासु तत्र नैव सङ्गीति गम्यते ; ब्राह्मणेषु न्येषु तत्र-
त्यानां तथाविधानां मनुजेष्वेष्टादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्वं मापन्नानां मण्डलकुल्यादीनाञ्चे-
तनानाम्, अपीक्ष्यवागादीनां मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-
यत्वादिमन्त्र-रागवेषादियुक्तत्वं नास्तीति तु साङ्ख्यलक्ष्मण-पाञ्चल-

पादुकोर्लिकीरेष्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवानां मन्त्रादीनां तु तत्तदस्तिनास्ति वेति संग्रहः स्याद् वाचानां भवेदविदुषाम् ; पौरा-
निका एव हीदृशसंग्रहस्योपापकाः । वस्तुनो यथा पारिभा-
षिकदेवानां प्रत्यक्षदृष्टानां सर्वत्र सर्वेष्ववधार्याणां मिथ्यादीनां
देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोपरीकार्यम्, मुख्यानां
मन्त्रादीनां अपि देवानां नूनं तथैव ; यास्मात्तत्तत्तामनिर्वचन-
स्यान्निर्देशकमनिरूपयोःपत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतः, ब्राह्मण-
विहितान्निप्रणयनादीनां मन्त्रैवोपपत्तेः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थ-
प्रतिपादकवर्णनयुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमयुतितोऽपि तथैवा-
वगतेः, दृष्टेभ्य एतेभ्य उपापन्ने च देवकार्यफलं अदृष्टविषयादि-
कल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथमं मन्त्रादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—
“अग्निः कस्मात् ? अग्नीर्भवति, अयं यक्षुषे प्रणीयते”-
इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एव भौतिकोऽग्निरिव
यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कथिदंमाकट्यतुर्वदनो
रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः”-इति (निरु० ७. २. १.) तदर्थान-
निर्देशः । एव भौतिकोऽग्निरिवात्र पार्थिवेषु, तृणाद्यस्पर्शरीरेषु
सर्वत्रैव विशते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेन्न मन्त्रलिङ्गं यथा—
त्व मन्त्रे यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

“देवेभिर्मानुषे जने”-इति ऋ० सं० (६. १६. १.) ।

हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘होता’ ‘त्वम्’ ‘देवेभिः’ ‘देवेः’
‘मनुष्यैरक्षिभिः’ ‘मानुषे जने’ मन्त्रेभ्योऽत्र ‘हितः’ सर्वपक्षार्थंजननि-
हित इति तदर्थः । तदेतस्मान्मन्त्रवर्णादेव एव भौतः प्रतीयते ;

न अग्निर्लोकस्थस्य कस्यचित् मनुष्यादिवह्निग्रहादिमतः परोक्ष-
स्थानेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्येवाग्निलोक
इति चेदिष्ट भवेदं वचोऽस्माकं मपि , परं तस्य पार्थिवस्य पौरा-
णिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेत्ताम ? न हि कश्चित् पार्थिवः
यदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुपलभ्यः । तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च
प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम् , न त्वपरः
क्वापि कश्चिदप्यस्य निश्चयतुम्बुखो हंसारुढो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— वह्नञ्च हविषा भावाहनञ्च देवानां ; यच्च
किञ्चिद् दाष्टिविषयकं मग्निकर्मैव तत्” —इति निरु० ७. ३. १ ।
तदिदं मनेर्हविर्वहनं मग्निसात्कृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षा-
दिचारिखेन सम्पद्यते । तदेतच्छ्रूयते— ‘अग्नेर्वै धूमो जायते,
धूमादभ्रम् , अभ्राद् वृष्टिः’—इति शत० ५. ३. ५. १७ । तथात्र
ऐतरेयेऽपि २. ५. ८ । स्मर्यते च— “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्य-
गादित्य सुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”
—इति (म० सं० ३. ७६.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवान्नी
आह्वयमानं बलकरं माज्यचरुसोमाशिरादि हव्यं सर्वं मेव भस्मी-
भूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य
शेषध्माक्षना परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पाद्यते ।
तच्च बलम् , तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम् ; यथा होमिभ्यो-
प्यायिकोषधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम् , तन्नापि त्रिंश-
त्तमादिभ्योऽपि शतादिक्रमाणाम् । हन्तेदानीं तादृशज्योतिष्टो-
मादियज्ञाभावात् , कालप्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृशा-
हारविरहाच्चात्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदीर्घत्वं प्रत्यक्ष-
मेव । अत एवाह मिहैवैतरेये— “यज्ञोऽपि तस्यै जनताये कस्यते

‘यच्चैवं विद्वान् जीता भवति’-इति (१. २. ३.) । ‘जितानां समूहो जनता, तत्सुखार्थेय यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽनुभा प्रका-
शश्च विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां क्रोमं करोति’-इति तदर्थः । तदे-
तद्विर्वह्मनं कर्म अथैव पार्थिवस्थानेः प्रत्यक्ष मिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— “विज्ञानगतेते
उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैज्ञानरोऽयं यत् ताभ्यां
जायते । कथं त्वय जेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः मरु-
तमभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्ममधमेव तावद् भवत्यु-
दकेन्द्रनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्यक्षत उदको-
पशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीचिप्रश्मसमावृत्त आदित्ये
क्षंसं वा मखिं वा परिरुज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन्
धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव मस्ययते”-इति (निरु० ७,
६. ६, ७.) । एवंविधानिजन्मवर्णनं मखिवेव भौतिके अवतना-
त्मनेऽम्नावुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां सूत्रां विधानं मेव साक्षा-
नम्— “अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याह्वाध्वर्जः”-इत्यादि (२. ५.
४.) । अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो
विग्रहादिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् ।

किं चैवा मग्निप्रणयनीयसम्प्राणा मर्थप्रकृत्येव मेव प्रतीयते ।
तद्यथा तत्रैव विहितस्तत्रथमं मन्त्र एषः—

“प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

‘देव्या नो वक्षदामुषक्’-इति (ऋ० सं० १०. १७६. २.) ।

हे ऋत्विजः ! ‘देव’ द्योतमानं प्रकृतमिति भावत्,
‘जातवेदसम्’ अग्निं ‘देव्या’ द्योतमानया ‘धिया’ प्रज्ञया ‘प्रभरत’

प्रकर्षेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्थालेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्प्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्याग्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थं मेवेह 'देव्या धिया'—इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया उपदेशः । सोऽनिरत्र किमर्थं माहरणीय इत्याह— स हि 'आनुषक्' वज्रकाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् 'नः हव्या' अस्मिन्नहं तानि हव्यानि 'वक्षत्' वक्षतु, यन्महामाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । 'धीः'—इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३, ८, ७) । 'भरत' इति "हृप्रहोर्मन्धस्मि हस्य"—इति (पा० ८, २, ३२ सू० १ वा०) इत्यस्य रूपम् । "आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति"—इति निघ० ६, ३, ५ । 'अनुषक्त उपर्युपरि लग्न मित्यर्थः'—इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४, ३, ५६) । उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रज्वलितस्थले प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नानुपपद्यते, नान्यत्वेति च व्यक्तमिव ।

सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतिश्रैषा—

"न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; न रुरुर्गृहं तौ"—इति श्रु० ब्रा० ५, २, ४ । न हि ग्रीष्मः शीतकाले, नापि शीतो ग्रीष्मकाले वसतीति तदाशयः । तदयं सृजुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उभयभ्यो नाप्रत्यक्षो विग्रहादिवान् कश्चेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विग्रहादिमस्त्वस्यापेक्षा ; कर्माश्लेषे हि श्रयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धान्तात् । अथेतनेऽसंस्कृते दैवतविग्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकाम-जीवादिशून्येऽपि अस्मिन्नग्नौ हस्तदानस्य फलं तद्वहनं कथं वार्यते, केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,

कीऽस्य विषयः ?

अर्चितोऽतिथि राचार्यः पिता वा स्वयं मर्षकाभीष्टं वाचयतीति । तत्र सर्ववैवेक्यो मूत्र मिति मनेऽपि तुल्य सुतरम् । तथाच प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवाभ्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवतात्वेन गृह्यन्त इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपत्ते कार्यफले अप्रत्यक्ष-हेतुकल्पनानौचित्यात् ।

तदेवं नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्द्देशतः, कर्मनिरूपणतः, उत्पत्तिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, तद्विहितमन्त्रार्थतः, देव-लक्षणोदाहरणश्रुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवाभ्यादन्तरागमित-फलोपपत्तेश्च निर्णीतं मेतत्, - अथ मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यी ; नान्यः कश्चन कुत्रचिज्जागर्ति कूर्मक्षीरचये स्नातः शयन्यङ्गधनुर्हरः खपुष्पकतण्डुलो बन्धाश्रुतः पौराणिकमानसोऽन्यविहारी व्यक्तिविशेष इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विप-
क्षादिमान् चेतनः । तथाहि-- “इन्द्रः पूरां दृणातीति वा, इरां
ददातीति वा”-इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निर० १०. १. ८.) ।
इरेत्यत्रपर्यायः ; निघण्टावक्रनामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.) ।
‘वर्षक्लेदितं मङ्गुलं वीजं’ भिनत्ति, तं मिन्द्रकारितम् ; सोऽयं
मिरादारः सन् इन्द्रः-इति, ‘यो वर्षहारेणासौ इरा मर्षं ददाति,
सोऽयं मिराद इरादाता इन्द्रः’-इति च तत्र व्याख्यातं देवराजिन ।
तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते । “वायुर्वेन्द्रो
वास्तुरिन्द्रस्थानः”-इति निरुक्तोक्तस्तस्यान्तरिक्षं मेव स्थानं वायु-
स्वरूपत्वेत्वेतीन्द्रगन्धस्य वायुपर्यायत्वं अपि प्रतीयते । वायूनां वृद्धि-
कारित्वेनान्नजनहेतुत्वस्तु बहुत्रैव सूयते, तदत्र “इषि त्वोर्जे त्वा”
-इतिमन्त्रस्य गतपद्यान्तानं वायव्यइतिपदव्याख्यानं भिन्नं पूर्वं

प्रदर्शितं मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयाङ्गाद्ये च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
व्यम्— “वायुर्वै वृद्ध्यै प्रदापयिता”—इति (ब्रा० १. ७. १. १.) ।
“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रश्चन्द्रस्य वायुपर्या-
यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मियो विभिन्नदेवत्वमपि न विरुध्यते ; याज्ञि-
कमते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि
यावन्मभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वा-
ण्येव देवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्त्येव । अतएवाग्निपर्यायाणां
मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
जातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसहितभग-
विष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम् । कर्मपृथक्ताञ्च देव-
पार्थक्यं सुररीकुर्वन्त्येव ते । तदप्याह तत्रैव यास्कः— “अपि
वा कर्मपृथक्ताद ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोहोतैत्यप्येकस्य सतोऽपि”
—इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्र-
प्रायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— “यदेन्द्रवायवः शंसति, प्राणा-
पानावेवास्व तत् संस्करोति”—इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) ।
अप्यस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माण्येव निरूपितानि— “अथास्य
(इन्द्रस्य) कर्म— रसानुप्रदानं, हव्रवधः, या च का च बलकृति-
रिद्रक्कर्मैव तत्”—इति (निरु० ७. ३. ३.) । हव्रवधोपाख्यान-
श्चेतदुपमामूलकं कविकल्पितमिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
“तत् को हव्रः ? मेव इति । ०—० । अपाञ्च ज्योतिषाञ्च
मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन शुद्धवर्णा भवन्ति”
—इति निरु० २. ५. २ । तदिदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्व-
विदः सर्वं मेव पीराणिकं हव्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन-
मिव हतं न वेति ।

अस्योद्भवस्य सस्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निम्नोऽप्युद्धतिः
यास्तेन (ऋ० सं० ५. ३२. १.)—

“अदर्हस्यमसृजो विखानि त्व मर्णवान् बह्वधानाः अरङ्गाः ।

महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यद् वः सृजो वि धारा अय दानवं, इन् ।”

--इत्यस्य तन्निरुक्तानुसारतो (१०. १. ८.) व्याख्यानं मेव ।

मन्तव्यम्— हे ‘इन्द्र’ ‘त्वम्’ ‘महान्तम्’ अतिप्रबलम्, ‘उत्तम्’
उत्थान्दनम्, ‘पर्वतम्’ पर्वविशिष्टं मत एव पर्वताकारम्,
मेघम्, प्रथमं ‘विवः’ व्यहणोः, विहणोऽसि, विहतं करोषि ;
ततः ‘अदर्हः’ अदृष्टाः, दारयसि । अस्य मेघस्य ‘खानि’ इन्धाणि
‘व्यसृजः’ विसृष्टानि करोषि । ‘बह्वधानान्’ पुनःपुनरतिशयेन वा
बध्यमानान्, ‘अर्णवान्’ अर्णस्वतः, माध्यमिकान् सस्यायान्
खण्डयः कृत्वा ‘अरङ्गाः’ ‘विसृजसि’ । ‘यत्’ यतः, एवमकारिण
‘दानवं’ दातार मुदकानाम् मेघम् ‘अवाहन्’ अवहंसि, तत एव
‘धाराः’ वृष्ट्यात्मिकाः ‘व्यसृजः’ विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति ।
एवञ्च वृष्टिहेतुर्मेघदारको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः प्रत्यक्षः सर्वे-
षाम् ; फलावाप्तिस्तु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकराज्ञा-
न्तोऽपि सदैव सर्वत्र जागर्त्येवेत्यल मौरावतस्तत्त्वसमाकृतस्य वज्र-
हस्तपुरन्दरस्य कस्यचिन्नेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पयति । अत एव
मौरावतस्तत्त्वसमाकृतेन्द्रममागमाद् यज्ञकुण्डभङ्गापत्तिरिति मौर्मा-
सकानां प्रज्ञासप्रवादोऽपि सङ्गच्छते ।

एवं प्रतिदिनं मुदीयमानो अस्मिन् सूर्योऽप्यनेनो ज्योतिःपुच्छ-
रूप एव । तथाहि— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रक्षान्,
आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा”-इत्यादित्यनाम-
निर्वचनम् । सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ । “सूर्यो अस्मिन्”-इति

तरस्थाननिरूपणम् (निर० ७. २. १.) । “अथास्य (आदित्यस्य)
कर्म, - रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रव-
क्षित मादित्यकर्मैव तत्”-इति तत्कर्मनिर्णयः (निर० ७. ३. ४.) ।

“उदुत्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृश्ये विश्वाय सूर्यम्”-इति (ऋ० सं० १. ५०. १.) ।

एष निगमस्ततोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निर० १२. २. ४.) ।

अथार्यस्त्वेवं यास्कसम्मतः— ‘केतवः’ रश्मयः ‘विश्वाय’
विश्वस्य ‘दृश्ये’ दृक्शक्तिप्रसरणाय ‘जातवेदसं’ जातवेदःप्रधानं
भूलोक मिमम्, ‘त्वं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ जह्वे
प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”-इति निर० १२. २. ४ ।
विश्वायेति षष्ठार्थं चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १वा०) ।
“जातवेदाः कस्मात्”-इत्यादि- (निर० ७. ५. १—३.)-दर्शनात्
अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वत्वस्य
भूलोकस्य “अग्निः पृथिवीस्थानः”-इत्यादिना (७. २. १.) विवृत
मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अग्ने-
वैतद् व्याख्यानं सुपसंहर्तुं मुक्तं निरुक्ते— “क मन्थ मादित्या-
देव मवच्छत्”-इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहन्
विज्ञातं भवति । तच्च वहन् कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्थे श्रुतस्य
जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो
भूलोकः ; तथैव मन्थतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्थतापि श्रुतं
बहुत्र । तद्यथा — “आदित्यं प्राञ्चं यन्त सुमयामि”-इति सामा-
रण्यक्रमः । सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभि-
मुखगो लब्धते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्चं-
यन्तम्’ एतं भूलोकम्, तरस्यं स्वर्गान्मिति यावत् ‘आदित्यम्’

‘उत्’ ऊर्ध्वं ‘नयामि’ प्रापयामीति तदर्थः । तथास्य लोकास्य पूर्व-
मभि रश्म्याकर्षणेन ऊर्ध्वतो भ्रामणं मिहापि ग्राह्यं प्रदर्शितम्
(१०७ पृ०) । “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं०
७. १८. ३.)”—इत्यादिभृतयोऽप्यत्रालोच्यः । एवञ्च यथा पृथिव्या
प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा आत्मरिचे वायुर्वेन्दो वा, तथैव
द्युस्थोऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम् ।

एव मपि पुराणादावग्यादीनां सर्वेषां मेव देवानां स्वर्ग-
स्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक् लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्त-
विकम् ; अपि तेषां चतुर्वेदनविग्रहादिमस्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादि-
मस्त्वम्, यानाशनरागहेषसन्तोषादिमस्त्वञ्चैतत् सर्वं रूपकादिकं
कल्पनाप्रसूतं कविकर्मय । एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्त-
लाभसुहृद्वेदादिकथासु काककोपोतोलूककेश्यादीनां मानुषभाषा-
श्रितवार्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनाद्यैव, तथा
पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानयज्ञशामसर्ग-
मतीनां स्त्रीशूद्रहिजबभ्रुरूपाणां बालानां मेव धर्मोपदेयादिभाषा-
व्यायेव । किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्त्यसदानीं
मञ्जानतस्तत्त्वमेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादात्म-
ज्ञानाः सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्त्विकं स्वयं मेव
विदन्ति, न हि वाग्मिशनेरपि तत्र तेषां विश्वासमानयितुं शक्यन्ते,
तथैव विद्यापरपर्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादौ
विश्वसन्त्येव, न परं देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः ।
तदन्वातम्—“एतत् वै मनुष्येषु सत्यं” निहितं यच्चतुस्तथादाध-
त्वात् मातुरङ्गानिति, स यद्यदर्थं मित्राहायास्त अहति ; यद्यु वै
स्वयं पश्यति न ब्रह्मनाञ्च नाभ्येषां अहति”—इति (८३ पृ०) ।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकारं मपि किञ्चिद्विशदयामः— उपरिष्ठा-
 ह्याख्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिक्षलोकोऽध्यतमः । तत्र स्वर्गे
 वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराजिति
 व्यपदिष्टः । मेघो ह्यत्रः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म
 जायते तन्नोपमार्येन युज्वर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २. ५. २.) ।
 वर्षकालेऽग्निपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः । इरेत्युदकनामित्य-
 प्युक्तम् (१६५ पृ०), तद्विशिष्टत्वाच्चेष्टस्यैवैरावत इति नाम, तच्छब्द-
 स्थोच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैः श्रवा इति च । स एक एव मेघो नाममेदाद्
 द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः । तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः)
 ऐङ्गुः (इडाभवः), पुरुरवाः (बहुरावः) नाम सदेव विद्यते । सोऽपि
 पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायान्नसम्भवः, स्फुर्जयुनामबहुगर्जन-
 कारी, मेघ एव । “पुरुरवा बहुधा रोरुयते”—इति हि निरु०
 १०. ४. ८ । ‘रोरुयति = स्तनयति’—इति तद्वृत्तौ दुर्गाचार्यः ।
 इडा = अन्नम् (निघ० २. ७. १३.) । गां पृथिवीं धारयतीति
 गन्धर्वः ; अत एव श्रूयते—

“अभि गन्धर्वं मल्लणद् अनुभ्रेषु रजस्सा ।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् हधे”—इति ऋ० सं० ८. ६६. ५. ।

‘इन्द्रः’ मेघचालको वायुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मन्त्रानां ‘हधे’
 वर्षनाय, ‘अनुभ्रेषु रजस्सु’ ‘गन्धर्वं’ मेघम् ‘अभ्यलणत्’ क्षिन्वतीति
 तदर्थः । उर्वशीनामाप्तरास्तत्सभायां नृत्यतीत्यादिश्च पौराणिकी-
 कथा । तत्राख्यातं निरुक्ते— “उर्वश्यप्सराः”—इत्यादि (५. ३. २.) ।
 ‘अप्सराः = अप्सरिणी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा चोदकजाता
 विष्णुदेवोर्वश्यप्सराः । तस्या विष्णुतः सञ्चितजलजत्वं च वैदिक-
 विज्ञानसम्मतं सिति पूर्वं प्रतिपादितम् “आदिग्रन्थस्य रेतसो ज्योतिः

पश्यन्ति वासरम् । परो यदिभ्यते दिवि"—इति (११३ ५०) ।
 अपां वृष्टिजज्ञानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी । 'अप्स' इति
 रूपनाम० —० रूपवती'—इति च तत्रैव । तस्या अप्सरसः जायते
 आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युन्मेषसंयोगज आयुर्हेतुवृष्ट्युदका-
 रूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च — "विद्युत्—० उर्वशी तिरते दीर्घं
 मायुः"—इति ऋ० सं० १०. ८५. १० । तनयोत्पत्त्यनन्तरं मेव
 तथोक्तुर्वशीपुरुवरमोदम्पत्न्योर्मिथो विच्छेदश्च सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
 तत् सर्वं मेतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुख्यक्तम्— "पञ्चन्यो
 गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः"—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
 शतपथब्राह्मणे तु अप्सरारण्यत्तरारण्योक्तुर्वशीपुरुवरवस्त्वं परि-
 कल्प्य चास्थानं मिदं कल्पितम् । "अथाधरागणिं निदधाति"
 —इत्यादि (३. ४. १. २२), "उर्वशी ह्यप्सराः पुरुवरमं भंडं
 चकमे"—इति च (११. ५. १. १.) । एवञ्चैवंविधं कविकल्पनं
 मेव पौराणिकानां मुपन्यासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशूद्रहिजवन्पुषु धर्म-
 नीत्यादिप्रचारायां भवदवलम्बनं मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
 भारतहोमस्य च काव्यत्वं मुररीकृतं स्वयं तत्कर्ता तत्रैव तदुपक्रमे
 (१५० ७० श्लो०)— "त्वया च काव्यं मित्युक्तं तस्माद् काव्यं
 भविष्यति"—इति । 'इतिहोमपुराणाभ्यां वेदं समुपहंसयेत्'
 —इति (२६७ श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्यं मेव कृतं वेदोप-
 हंसणं मिति ॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निकेतम् "इन्द्रो
 द्रवतीति वा, इन्द्रो रमते इति वा, इन्द्रे भूतानीति वा"—इति (१.
 १. ८.) । 'इन्द्रो इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, 'इन्द्रो' सोमो रमते
 इति, 'भूतानि' स्वावरजज्ञमानि 'इन्द्रे' दीपयति चेति 'इन्द्रः' सूर्यं

इति तदर्थः । अधियज्ञपक्षे इन्दुश्चन्द्रस्य सोमवक्त्रोरसोऽर्थो गृह्यते । अधिदैवतपक्षे तु इन्दुश्चन्द्रमा आह्वाः । अत एव श्रुतम्— “इन्द्रः सोमस्य काणुका”-इति (११० पृ०), “अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”-इति च (ऋ० सं० १०. ८४. १५.), “सुषुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः”-इति च वा० सं० १८. ४० । निरुक्तकारिण चैतत् स्पष्टीकृतम्— “अथाप्यसौ रश्मिचन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितार्थमादिशतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”-इति (२. २. २.) । असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते । स चायं व्युत्थ इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्य इन्द्रस्तु मध्यमः । तदेतयोक्तभमध्यमयोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरसिंहनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— “इन्द्रो मरुत्वानमघवा विडौजाः पाकगासन । ०—० । आखण्डलः सहस्राक्षश्चभुजाः”-इति (१. १. ४४—४७.) । एषु श्लोकेषु पञ्चविंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि । तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिहयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्शुतमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यच्च प्रसिद्धमिन्द्रपरम्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतचेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टोवाङ्मससु पठितं शचीति (१. ११. ४८.); “आकाशस्य उत्तरः (शब्दः)-इत्यादि (मौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽन्तरिक्षस्य तया चेन्द्रसहधर्मत्वं भवत्येव स्त्रीकार्यम् ; यदा चेन्द्रकृतात् भेषपाकानाम्भेषविदारणाच्च वृष्टिर्जायते, तदा तद्वाप्यपि तथैव श्रूयत इति सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहधर्मिणीत्युपचर्यते ।

तथाच ऋ० सं०— “न किरस्य शचीनां नियन्ता सृष्टतानाम्”—
इति ८. ३२. १५ । ‘अस्य’ वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य ‘सृष्टतानां’ प्रियस-
त्यात्मिकानां ‘शचीनां’ वाचां नियन्ता नियोगकारी ‘न किः’ न
कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रवृत्ता आधिपत्यं करो-
तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वी-
कारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिनेन्द्रस्य
मिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपर मध्यस्ति तत्र निघण्टो कर्मनामसु पठितं शचीति
पदम् (०. १. २२.) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ;
“मविता वै प्रभवाना मीमि” इति (गे० १. ३. ५.) श्रुतेः । तस्मात्-
भावादेव जीवशरीरं सृष्टं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः
(१०८ पृ०) । अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च
तन्निगमः — “युमा० अमि क्रतुमा० इन्द्र धीरः शिञ्जा शचीव-
स्तव नः शचीभिः” इति ऋ० सं० १. ६२. १२ ।

अन्यथास्ति निघण्टो प्रज्ञानामसपि पठितं शचीति पदम्
(३. ८. ८.) । ततः प्रज्ञावत्सो यज्ञमानादयोऽपि शचीपतय
एव । अत एवाभवेनामति मानुषरूपदेवस्तावन्ते नारायणं सृष्टे
द्वितीयस्या सृष्टि श्रुतमेवम्—

“याभिः शचीभिश्चमसा० अपिंशत” इति ऋ० सं० ३. ६१. २ ।

अथाप्येवं शचीपतिश्चन्द्रत्वेऽपीन्द्रास्था अवष्टुत्वं वेदेषु । तद्यथा—

“इहन्द्राणी सुपङ्कवे वरुणानीं स्यस्तये ।

अग्नायीं सोमपीतये” इति ऋ० सं० १. २२. १२ ।

अतेन्द्राणीत्युक्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति
प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहणं मिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव मान्नातम् ऋ० सं० १०. ८३. ११—

“इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मथवम् ।

न ह्यस्या अपरश्चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति ।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्रा-
ण्याश्चिर मेव सुभगात्वम् । इदं मेवेन्द्राण्या अवैधव्यप्रवादमूलम् ।
माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षे वर्षे प्रति रूपभेदात् तच्छक्तेः
सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च
सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकितं मिन्द्राणीति,
तदिन्द्रशब्दार्थेऽप्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”—इत्या-
दिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्य-
नाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामेखिवसादयः
पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदेवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रह-
वत्त्वम्, द्विताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्य-
द्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्म्मकर्त्तृत्वञ्च गम्यते ; तत् कथं सुपपद्यते ?
इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्क एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.) ।
तथाहि — “अपुरुषविधाः स्युरित्यपरं मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-
विधम् । तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति”—
इति । तथा चेषां मन्त्रादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरो-
धान्नैवेव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधलं सुपलभ्यते,
तत् काल्पनिकं मेवेति । अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह—
“अचेतनान्येष्वेवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतौ न्योषधिपर्यन्तानि”—इति ।
अथायुधादिद्रव्यान्वितत्ववर्णनं अपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदधि

तादृश मेव ; 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनम्'-इति नदीसुतिः
(यथा)"-इति । तथा कर्मकर्तृत्व मपि तेषां तथैवेत्याह— "एत-
दपि तादृश मेव ; 'होतुश्चित् पूर्वं हविरस्य माशत' इति प्रावसुतिः
(यथा)"-इति ।

वेदार्थमीमांसकेनिमित्ते मीमांसादर्शनोप्येव मेव तद्यथा—
"अग्निसु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्"—इति
(जे० २, ३, २१, २२सू०) । 'द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कस्माद्
द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अतः ह्येषः प्रसिद्धः'-इत्यादि तद्भा-
ष्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रेर्देवानां पौरुष-
विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदातृत्वास्वीकृत्य कर्मजत्वसंस्काररूपस्यापूर्व-
स्यैवैकस्य सर्वत्र फलदातृत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— "देवता
वा प्रयोजयेद्, अतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"-इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
"आर्थपक्ष्याह"-इति तद्युक्तिसूत्रम् । "अपि वा शब्दपूर्वत्वात्
यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः"-इति तत्र सिद्धान्त-
सूत्रम् (८, १, ७, ८, ९) । पुनस्तत्रैव तत् उत्तरम्, इन्द्रस्य
हरिनामकाश्वत्वादिश्रवणस्थौपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-
तम्— "अमंयोगात् तदर्थं तु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव
मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्"-इति (८, १, ४, ४३, ४४) ।
यथ श्रुतावग्यादीनां ब्राह्मणत्वादजातिविभागः, स चेष्टा मेव
प्रत्यक्षाणां ज्वतनादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकानां मेवेति
च स्वीक्रियते मीमांसकैः । "जातिः (१, ४, २४)"-इत्यादिसूत्रेषु
तत् स्पष्टम् । अतएव तद्देवानां मेवा ममम्भवादेव यज्ञादिकर्मान-
धिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ येऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां

अभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— “अभिमानिव्यपदेशस्तु”— इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं मार्घं मपि कथं न स्यान्मत्तव्यं मित्यत्र ब्रूमः । अस्येतद् व्यासवचनं सत्यम् , परं मेतस्य यहिधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्ट्यर्थं पौराणिककालजेः शङ्करादिभिः , स त्वसत्य एवेत्यस्माकम् । न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्थापन- व्याकुलीभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं मात्स्यातं सत्यं भवितुं मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां मेव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्यं सुपपद्येतेति विज्ञातं मेवैतद् । वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन ‘अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्’—इति (२. १. ५.), तदर्थ- स्त्वेवम्— श्रूयन्ते हि ‘मृदन्नवीत्’, ‘आपोऽब्रुवन्’, ‘फेनोऽब्रुवत्’— इत्येवमादयः (शं० ६. १. ३.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्वं मुररीकार्यं मित्याह— ‘अभिमानौत्थादि । यद्यपि विशिष्टचेतनावत्स्वेव अहं ब्रवीमीत्येवङ्कारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र मृदादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ । व्यपदेशो व्यवहारः , व्यवहारमात्रं मौपचारिकं मिति यावत् । कृतः ? ‘विशेषानुगतिभ्याम्’ । चेतनाचेतनयोर्विशेषस्तु सर्वेर्ज्ञा- यते लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिशिखादितः ; तस्मात् मृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिकं मौपचारिकं मिति सम्प्रदाय एव । अनुगतिश्च “अहर्वे मित्रो रात्रिर्वेणुः (ऐ० ४. २. ४.)”, “असौ वा आदित्यो देवः सविता (शं० ६. ३. १. १८.)”, “एष एवेन्द्रो य एष तपतिः (शं० १. ६. ४. १८.)”, “अयं वै वायुर्योऽयं पवते (शं० १. ५. ४. २.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव मेवेति । इतो- ऽप्यथविशेषोऽज्ञावन्तस्त्वेति धीमाधनीयभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेवं “देवा इ वे सर्वचरो सत्रं निषेदुस्तो इ पाप्मानं नाप-
जन्तिरे”-इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, “सुतयो
ह्येताः सत्रस्थ”-इत्यादि (जे० सू० १. १. १२.) द्रष्टव्यम् ।
अथवा “विहांसो वै देवाः”-इति (शं० १. ७. १. १०.) श्रुतिः,
“अथ ये ब्राह्मणाः शुशुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः”-इति (शं०
२. ३प्र. ६. १४.) श्रुतेः वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्ग-
च्छत एवेवमादिकं माख्यानम् । अतएव देवत्वं मापन्नस्य यज्ञ-
दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्वालापनिषेधेऽपि (८१ ६०)
विज्ञदिर्वाक्वालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः ।
तथाहि— “तदस्य विश्वे देवर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः
शुशुवांसोऽनूचानाः”-इत्यादि शं० ब्रा० ३. १. १. ११, १२ । तच्चै-
तत् समानानम् “एद मगन्म देवयजनम्”-इतिमन्त्रव्याख्यानपर
मिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्गं मण्यस्तीति च सूचितम् । स
चेप मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—
“एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यन्न देवा मो भजुपन्त विश्वे ।
ऋक्सामाभ्यां सस्तरन्तो यजुर्भी रायस्त्रोषेण भमिपः भदेम”-इति ।

श्रुताश्चैतरेये चत्वारो देवगुणाः । तथाहि—

(१) “सत्त्वसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)” इत्युक्तः प्रथमः,
“परोक्षप्रिया इव हि देवाः (३. २. ८.)” इत्युक्तो द्वितीयः, “न
वै देवा अन्वोऽन्वस्य गृध्रे वसन्ति (५. २. ४.)” इत्युक्तस्तृतीयः,
“मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा”-इति श्रुतौ ६. १. ४.) देवानां
समरभावश्च ध्वनितः, स एवप्रतुर्थः ।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वत्स्वित्यम् ;— सूर्यः प्रतिदिनं सुदे-
त्वस्त्रं याति च यथाकालम्, चरति च रसाननुषज्ज मित्वादि ।

मनुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो प्राति, मीनान् सञ्चालयन् दारयति च यज्ञाकालं मित्यादि । अग्निरप्यसति प्रतिबन्धको न कदापि पचन-दहनादिकं सकार्यं जातं मुच्यते । तदेवं सर्व एव देवाः सदैव सत्त्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्ते इति तेषां सत्यसंहितात्वम् । मनुष्यास्तु स्वभावत एव अमृतचिन्तका अमृतवादिनो ऽमृतकारिणोऽत्यमृतसंहिताः । तदिदं ब्रह्मात्मम्— “अमृतसंहिता मनुष्याः”— इति (१. १. ४.) । शिखादिभिरमृतभावं विहाय ऋतभावमुपगम्य च भवितुं मर्हन्ति तेऽमृतसंहिता इत्यान्वाताः— “विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्”—इत्येवमादय (५. २. ८.) उपदेशाः । तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेणैव प्रधानो हेतुर्यत्तेषां सुपजायत एव सत्यस्वभाव इति ।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम् । तद्यथा— अग्निलालादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः, सदेव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्येन्द्रादयो रसहरण-मेषसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृतं मिति कस्यापि प्रत्यक्षत उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम् । विदुषा अपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह— “ते देवा अमृतान् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तस्मादुष मभवत् । तस्मादुषस्य मादुषत्वम् । मादुषं च वे नामैतद् यस्मानुषम् । तस्मादुषं तस्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति (१. १. ८.) । मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽस्त्रील मपि निश्चितं स्मृतं स्यात्, तद्वर्जनाद्वैत्रेह विहासी परोक्षेण नाम चक्षुर्लानुष मिति । इत्येवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे वीजम् ।

(३) तत्राभ्युदयगृहवासभावोदाहरणं मध्येन युतं भवन्—
 “नर्गुहंतोभ्यं वसतीवाहुः”—इति (५. २. ३.) । न तत्रैकं
 ऋतुरपरस्व ऋतोः कासो उपलभ्यत इति तदाशयः । अत्र
 परम् । अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, इत-
 दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किंतु न
 प्रत्युत सर्व एव यज्ञोपग्रहदृष्टिदीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकषोपा-
 चिरं भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम् । तदन्तर्गतानां भूमिवायुदीनां मध्ये
 भवानन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव । ये केषां
 विद्वांसो मनुष्या देवत्वमिच्छेयुः, तेषां मध्येतदनुकरणेनान्य-
 गृहवासित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वाकीयजनस्वभारोहि-
 त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायैत्युपलभ्येतेति ।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषां मग्न्यादीनां प्रत्यक्षं भव ; न
 हि कदापि कचिदपि केनाप्यग्न्यादेरभावो विज्ञायत इति । विद्वा-
 सोऽपि विद्यादिप्रभावेषामरत्वमप्युपगच्छन्त्येव ; तथाथा—वसिष्ठ-
 विज्ञामित्रमान्वाहवेनक्तञ्चार्जुनव्यासबास्कीकादयः । इत्यमरण-
 धर्मसाम्याच्च तेषां देवत्वं मव्याहृतमिति ।

ऋत्विजा अपि विद्वत्तयेव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ;
 न ह्यवेदविदुषा ऋत्विक्त्वं विहितं मस्तीति । तथा ब्राह्मणान्—
 “ऋत्विजो ह्येव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रूषांसोऽनुचाना विद्वांसो
 याजयन्ति”—इति शत० ३. १. १. ५ । अनुपदं मिह प्रदर्शितम्
 “एदं भगवन् (१७७ पृ०)”—इत्यादि मन्त्रलिङ्गं अस्मिन्
 देवत्वस्थापनायैवास्मात् व्याख्यातञ्च तथोपपादं मन्त्रयुक्तास्मा-
 “एतद् वज्रराज”—इत्यादिना (३. १. १. ११, १२.) । यीचि-
 तानां अपि यज्ञमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावत् यज्ञ-

स्वैव दिव्यम् । तन्नाम्नातं बहुत्र । यथा— “वी दीक्षते स देव-
ताना मेको भवति”—इति श्रु० ब्रा० ३. १. १. ८, १० । तत्राप्य-
कृतपरिहारादिक मेव बीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्यवदनं
सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तद्यथा— “दीक्षितेन सत्य मेव वदि-
तव्यम्”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा अयुक्त इत्येव फलितम् । तत्र,
अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वेते तयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजल-
अन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसहस्ररादय इत्यमुख्या देवाः,
इशाचपावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांससु
गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य “सत्त्वं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं
सत्यसंज्ञितत्वं प्रबल मेवास्ति, “एक मेवाहितीयम्”—इत्येवमादि-
श्रुतिभ्योऽपीश्वरस्याभावात् अन्यदृष्टवासित्वं त्वव्यासशब्द मेव,
परोक्षप्रियत्वं मपि तत्कृष्टानां मेवां जीवानां मतीतानागतज्ञान-
शून्यत्वेन अष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि
तस्यामरभावः सर्वधीमत्प्रतीतश्चेति । सत्यप्येवं मन्त्राणां मधि-
यज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रख्यलिताङ्गारादिरूपान्धादीनां मेव यद्वणत
इष्टसिद्धेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्ध-
क्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानान्धादिशब्दश्च
न तस्य देवदेवस्य यद्वयं याज्ञिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने
चान्धादिद्रव्यादिविज्ञानं मेवाभीष्टं मित्त्वान्धादिपदानां मीश्वर-
वाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानस्तु त्रिविधं भवति ;
आत्मशब्देन परापरान्तेनः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीर-
परव्याख्याने जीवपरव्याख्याने केन्द्रार्यस्य नैव प्रयोजनीयता ;

परमात्मपरव्याख्यानन्तु येषां मन्त्राणां सुपयुज्यते, तेष्वेव स्मार्तदा-
दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय मिवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविधं सपि
व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवद्विष्ट-
न्यायेनेवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पाथकेनोच्यतेऽद्याध्यात्म-
मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४. १५—

“साकञ्चानां समय माहुरेकजं पडियमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषां मिष्टानि विहितानि धामशः स्यान्ते ऋजन्ते विज्जतानि रूपशः” ।

“सङ्गजाताज्ञां षष्ठा मृषीणा मादित्यः सममः ०—० इत्यधि-
दैवतम्; अथाध्यात्मम्— सङ्गजातानां षष्ठा मिन्द्रियाणां मात्मा
सममः”—इत्यादि तत्रैकव्याख्यानम् (११. २. १८.) । अतात्मपदेन
जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनितः स्तेर्जनिता सूर्यस्य जनिर्मेन्द्रस्य जनिर्तोत विष्णोः” इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”—इत्यादि वात्र निरुक्तम् (११. २. १२.) ॥

अथापि तान्ध्यात्मादीनि नामतमिविधानि वस्तुतः पञ्च-
विधानि व्याख्यानानि सन्ति सर्वेषां भेद मन्त्राणां सुपयुज्यते;
अत्युत केवाञ्चिदेकविधम्, केवाञ्चिद् द्विविधम्, केवाञ्चिद् बहुविध-
मपि । तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायश्चित्तभागाधिकाः श्रुताः;
केवलाधियज्ञार्थीः केवलाध्यात्मायां सन्ति केचन स्वल्पाः । एव सपि
यदधिदैवतमन्त्राणां बहुना निवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्यज्ञसिद्धयर्थम्, अध्यात्मव्याख्यानं मर्यादतः मानवादिभि-

ऐतरेयब्राह्मणम् ।

रूपमिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेभ्यश्चिदेवतमन्त्राणां प्राचुर्येऽपि साम्प्रत मन्त्रेष्वपीयत्वं गतम् । तदिहोदाहरामः —

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं मधिकृत्य यदु व्याख्यानम्, तदधि-
यज्ञम् । तादृशं केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रथस्ते ते यज्ञपतिः प्रथताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— “तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथ-
स्तेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै
यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवेतदाशिव माशास्ते”—इति (१. १. ६. ८.) ।

अपरो दाशतया मपि यथा १०. ७१ ११—

“ऋवाग्न्यः पोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्नरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः”—
इति । “इत्युत्वि कर्मणां विनियोग माचष्टे”—इत्याद्यत नैरुक्तं
द्रष्टव्यम् (१. १. १) ।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—

“हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरग्न्यः पिप्पलं स्वादस्ति अन्नमन्नयो अभिचाकशीति”—
इति । “हो हो प्रतिष्ठितौ”—इत्यादि, “इत्यात्मगत माचष्टे”—इत्य-
न्तर्धेतवेकत्वं (११. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अभिक्तव्यं दृष्टो मन्त्रोऽधिदेवतः ।
देवतासु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरा-
न्नात्मना भाक्तनाश्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणां मध्या-
न्नेतिप्रसिद्धानां मध्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाधिदेवतमन्त्रेभ्यस्त्वा-
न्नात्मत्वपरिज्ञानां पार्थिवानां मपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-

योगितादीनां विज्ञातं भवतीत्यधिदेवतं मेव व्याख्यानं सर्वयुक्तार्थ-
विज्ञानमूलं प्रधानम् । अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषां मेव निरु-
क्षानां मधिदेवतव्याख्यानं निरुक्तम् । तद्यथा— “स न मन्वे-
ताय मेवास्मिरिति, अथ्येते उत्तरे ज्योतिषी अस्मी उच्येते, ततो नु
मध्यमः— ‘अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याणः स्मयमानासो
अस्मिन् । दृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जात-
वेदाः’ । (‘अभिप्रवन्त’) अभिनन्त (‘समनेव’) समनस इव
‘योषाः’ ‘कल्याणः’ ‘स्मयमानासः’ ‘अस्मिन्’ इति औपमिकम् ।
‘दृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिधः’ ‘नसन्त’ । नमतराप्नोति-
कर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ‘ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः’ हर्यतिः
प्रेषाकर्मा—इति निरु० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-
दग्नेः सूर्यरश्म्याङ्गतोदकान्येव समित्यनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यतोक्तं मेतयोः रश्म्योः पार्थक्यम्— “यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मैव तावद् भवति— उदकेस्थनः शरीरोपशमनः ; उपा-
दायमान एवाग्रं (पार्थिवस्मिन्) सम्यस्यते - उदकोपशमनः
‘शरीरदीप्तिः’—इति (निरु० ७. ६. ६.) । वेद्युदग्नेरुदकजातत्वं
मन्यस्मिन्नपि मन्वे सुख्यम् । तद्यथा - “आदित् प्रवृत्तस्य रेतसो
ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकत्र तु निरुक्तकारोयज्ञानुरोधादेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-
व्याख्यानं मुक्तापि पुनः स्वपित्ततोषायाधिदेवतत्वात् । तद्यथा—

“सोमं मन्वते पपिवान् यत् सम्यबन्धोषधिमम् । ,

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतदेकं व्याख्यानम्—

“इवा सुतमसोम माह—० ‘कश्चन’ अयज्य ; इत्यधियज्ञम् ।

अथाधिदेवतम्—० यजुस्तु तमसोम माह, सोमं यं ब्रह्माणो विदुः
चन्द्रमसम् न तस्याश्राति 'कशन' अदेव इति—इति ११. १. ४

एवम् “इषे त्वोर्जे त्वा”—इत्यस्याधिदेवतमन्त्रस्यैव यज्ञानु-
रोधाद् छिनद्गीत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि
यतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६४०) ।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्वमधिदेवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म
मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनितामेर्जनिता सूर्यस्य जनिर्नम्रस्य जनितात विष्णोः”—इति ।

अस्य “सोमः सूर्यः प्रसवनात्—० इत्यधिदेवतम् ; अथाध्या-
त्मम्— सोम आत्माप्येतस्मादेव”—इत्यादि द्विविधं नेरुक्तं व्याख्यानं
द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यानं मध्युपपद्यते ।
तद्यथा ऋक्संहिताप्रथममन्त्रस्य “अग्नि मीडे पुरोहितम्”—
इत्यस्य । अधियज्ञपक्षे ‘पुरः’ मरुमुखे देवां ‘हितं’ निहितं मिम
मेव ‘अग्निम्’ पार्थिवं प्रज्वलन्तं महारम्, अधिदेवतपक्षे ‘अग्निम्’
‘पुरः’ पूर्वस्थां दिशि ‘हितम्’ उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे ‘पुरो-
हितम्’ अग्निम् सर्वेषां मेव पुरः स्थितं परमात्मानं जीवं
वेत्यादि बोध्यम् ॥

अथाधिदेवतार्थतो बहव उपदेशा अपि सञ्चिता भवन्ति ।
तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

“ता वां वास्तून्नुष्मसि गमथ्ये यत्र गावो भूरिचृङ्गा अयासः ॥

अवाह तदुरुगपयस्व हव्यः परमं पदं मवभाति भूरि”—इति ।

“सर्वेऽपि रश्मयो गावो लब्धन्ते”—इति ह्यवता याज्ञमुनिना

तन्निगमरूपस्यास्यविषयेपक्षेव मन्त्रादि— “(‘ता’) तासि
‘वास्तूनि’ (‘उत्सृज्य’) कामयामहे ‘वा’ (वयम्), (‘ममध्वी’):
गमनाय; ‘यत्’ (येषु वास्तुषु) ‘गावः’ (रक्षयः) (‘भूरिपुत्राः’)
बहुपुत्राः— ‘अयासः अयनाः; (‘भद्र’) तत् (तेषु वास्तुषु)
‘उत्तगायस्य’ महागतेः (‘हृष्याः’) विष्णोः ‘तत्’ पराचैस्व’
‘परम्’ पदम् (‘आकाशं’) ‘भवभाति’ ‘भूरि’ बहु”-इति
निरु० २. २. ३। इत्यत्र वास्तुविज्ञानं सुपलभ्यते। तद्यथा—
येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां
वायुपेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायुआका-
शात्तपालोकसमन्विताभ्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासायाश्चक्षीयानी-
त्युपदेशः फलितः।

एवं गृहद्वारनिर्माणञ्च कीदृक् कर्तव्यं मित्युपदेशादिद्वैवि-
कार्धत एव लभ्यते यथा ऋ० मं० १०. ११०. ५—

“व्यवस्यतीरुर्विया विश्वयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः।

देवीर्द्वारी ब्रह्मतीर्विज्ञ मिन्वा देविभ्यो भवत सुप्रायणाः”-इति।

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृशो निर्मातव्य इत्येवोप-
दिष्टम्। ‘द्वार’ यज्ञगृहाणां विद्वद्गृहाणां वा ‘देवीः’ देव्यः, दीमि-
मन्त्रः [‘द्वारमिमः’ नित्यो ह देव्यः”-इति मा० भा०] ‘व्यव-
स्यत्यः’ व्यवसनवत्यः, बहुवायुपवेशयोभ्याः, ‘उर्विया’ उत्तरेन, प्रत्य-
त्वेन ‘विश्वयन्ताम्’ सुयोग्याधिकप्रत्यक्षपाटयुक्ता भवन्वित्यर्थः।
‘पतिभ्यो जनयः न शुभमानाः’ कुलश्रद्धो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-
यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताश्च भवन्वित्यर्थः।
अतएवोक्तं मैत्रेयके “विश्वं मित्रं हि रूपं रराव्याः यज्ञा मित्रं
च ज्ञानं मित्रं च”-इति (१. ५. ३.)। ‘विश्वं मिन्वा’ “विश्वं

माभिरिति”—इति निरुक्तम् (८. २. ७.), [“सर्वस्य प्रीणयित्रः”
—इति सा० भा०] एवं ‘वृद्धतीः’ वृद्धत्यो दैर्घ्येण ‘देवेभ्यः’ ऋत्वि-
म्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्यः ‘सुप्रायणाः’ सुखप्रवेशाः ‘भवत’ इति
तदर्थः । तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घ्यप्रस्थयुक्ताः प्रवह्नयोग्यवायुप्रवेशाः
सुचित्रिता दीप्तिमत्यो द्वारः कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञानं मुपदिष्टम् ।

अन्याप्येषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८३. २—

“तपो वसो अन्तरा७ अमित्रा७ तपा शंस परस्य ।
तपो वसो चिकितानो अचित्तान् वि ते तिष्ठन्ता मज्जरा अयासः”
—इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘अग्ने’ ‘अन्तरान्’
अभिभावकान् ‘अमित्रान्’ शत्रून् ‘सु’ सुष्ठु यथा भवति तथा ‘तपो’
तपेव बाधस्व । किञ्च ‘परस्यः’ तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव
‘परस्य’ शत्रुभूतस्य स्वं ‘शंसम्’ अभिलाषं ‘तपा’ क्षपय । ‘वसो’
सर्वस्य वासयितः हे अग्ने ! ‘चिकितानः’ कर्माभिज्ञस्त्वम् ‘अचि-
त्तान्’ स्वकर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् ‘तपो’ सन्तप । यस्मा-
देवं तस्मात् ‘ते’ तव रश्मयः ‘अजराः’ जरारहिताः अतएव
‘अयासः’ सर्वत्र गमनस्वभावाः सन्तो ‘वि तिष्ठन्ताम्’ विशेषेण
तिष्ठन्तु”—इति । तदेतेन मन्त्रेणाग्निपूजाहीनानां मग्निशत्रूणां
मनुष्याणां विनाशः प्रार्थित इत्येव फलितम् ।

अस्मन्नस्ते त्वेतास्त्वस्मेवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य
हे ‘अग्ने !’ ‘अन्तरान् अमित्रान्’ गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् शार्ङ्ग-
भावान् ‘तप उ’ शोषयैवेति । द्वितीयपादस्य, ‘परस्यः परस्य’
‘अरुषीरातोचनात्’—इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७.), अर-
ुषः = अनरुषः, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य ‘शंसम्’ नाम
अस्तित्वं मिति यावत्, ‘तपा’ दह, नाशयेति । तृतीयपादस्य,

हे 'वसो' 'चिकितानः' प्रज्वलन् त्वं 'अचिन्तान्' चित्तशून्यान्
दंशमशकादीन् 'तप उ' तपेवेति । चतुर्थपादस्य, 'ते' तव सखि-
भूताः 'अजराः' 'अयामः' पवमानाः 'वितिष्ठन्ताम्' अत्र गृहे इति
शेषः । अग्नौ ज्वलिते वायोरागमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-
सखेति च नाम प्रसिद्धमिति । तदेव मार्द्रं गृहेऽग्निप्रज्वालनेन
तदार्द्राभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाद्राव्यकाराश्रिता
दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च
सिध्यतीति फलितार्थः सम्पन्नः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-
शून्यत्वम्, तन्निवन्धन मार्द्रत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदाश्रितं दंशमशकादिजीवाश्च्यवत्येति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-
पितानि ; तेषां चतुर्णां नैव दूषणानां निवारणाय तादृशे गृहे
अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इत्थैव पदार्थविज्ञानशिक्षोपयोगीनि बह्वपदेशपूर्णानि चैता-
दृशान्युत्कृष्टतमान्यधिदैवतव्याख्यानान्यपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-
सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथाभ्युक्तोऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवागीयसूक्तव्याख्याना-
रम्भे— 'एव सुत्तरवाप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्वरसत्वाभावात् ग्रन्थविस्तारभयाच्च न लिख्यते ;
यत्तद्वा सुपर्णत्वादी स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त नैव
प्रतिपादयामः'—इति (१. १६४. १.) ।

वस्तुतो ध्यान्ताश्च विज्ञानकालिकानां मशेषशेषसुधीमता अपि
तेषां सायणमहोदरादीनां मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्यमेवाभवत् । तद्यथा—

सन्ति यत्कृष्णहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्यमस्तथा ऋषयः,
ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणादिभिर्न तथा व्याख्या-
ताः । तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्च्य एषः—

“पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः ,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६१.) ।

एतत्पृच्छयोरुसरे अपि तद्वितीयस्या भवति श्रुते—

“इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः ,

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतौ द्वावेवार्च्यौ ऋक्संहिताया मय्यान्त्रातौ (१. १६४. ३४,
३५.) । तैत्तिरीयसंहितायाश्चेमावान्त्रातौ (७. ४. १८. ५, ६.),
तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ८. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

‘हे यजमान !—०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते , तत्
पृच्छामि । तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते—
यत्र भुवनस्य नाभिः सप्ताहो बन्धनम् , यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त
मित्यर्थः’—इति । ततः ‘पृथिव्याः प्रथमवत्याः भूम्याः परो अन्तः पर-
मन्तं पर्यवसान मियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति ;
“एतावती वे पृथिवी यावती वेदिः”—इति (ब्रा० २. ८. १२.
३.) श्रुतेः । तस्यायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम् ;
हव्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्’—इति च । एते
तयोरर्च्योः सायणकृते ऋग्भाष्यीयव्याख्याने ।

‘हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः पर मन्तं पृच्छामि । यतः पर
भुवःप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा ‘चक्रस्य नाभिरिव
सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि’—इति । ततः ‘येयं
आमवेदिः, वा निव पृथिव्याः पर मन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या

अधिकः कश्चिद् भूपदेशोऽस्ति—इत्यादि च । एते तयोर्द्वैतयोः सायणकृते तैत्तिरीयभाष्योपस्थाप्यानि ।

‘यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या मुत्कृष्टप्रदेशः ; न हि ततोऽन्य उत्कृष्टप्रदेशः कश्चिद् विद्यते’—इति, ‘यथा शरीरस्य नाभिः मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य’—इति चेते तयोर्द्वैतयोः सायणकृते तैत्तिरीयब्राह्मणीयव्याख्याने ।

‘हे अश्वर्या ! पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा मङ्गं पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि’—इति, ‘इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परमन्तः अवधिः वेदिः सर्ववृक्षीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽस्त्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् ; “यज्ञाद् वे प्रजाः प्रजायन्ते”—इति श्रुतेः—इति चेते तयोर्द्वैतयोर्महीधरकृते यजुर्भाष्योपस्थाप्यानि ।

तत्त्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्तुलाकारत्वं प्रतिपादितम् ; वर्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीम्नोरैक्यदर्शनाद् यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावसीयते इति सर्वमेव स्थानमादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्येकोत्तरितमियं वेदिः परो अन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानमुपदिष्टम् ।

एवमपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षणशक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धनरूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । तथा ह्येतरेयकम्—“अयं वे वेनोऽस्माद्वा ऊर्ध्वं अन्ये प्राणा वेनस्य वाचोऽन्ये तस्माद् वेनः प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति तन्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण

मिवास्मिंस्तद्धाति”-इति (१. ४. ३.) । “नाभिः सन्नहनात् । नाभ्या सन्नहा गर्भा जायन्त इत्याहुः”-इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) । ‘णह् बन्धने’-इति दिवादिधातोः ‘नहो भय’-इतीञ्प्रत्यये भान्ता-देशे चाद्युदात्तो नाभिगश्चोऽयं निष्पद्यते । तदेवं मध्यस्थत्वे सति अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्वं मिति सम्पद्यते नाभिनक्षणम् । अत एव शारीराणां स्नायूनां वायूनाञ्च मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्थाङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलयगतानां मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृत्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकश्चासौ सूर्योऽप्याख्यायते नाभिरिति । तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३-
“विश्वस्य नाभिं चरतो भुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा विद्यन्तः”-इति,
“वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्”-इति च १०. ११. २. १ ।
एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्त-विधया अतिसन्निहितस्य स्वाधारभूमिर्यज्ञस्य नाभित्वं सुपन्यस्तम् ।
एतेन पृथिव्या माध्याकर्षणविज्ञानं सुपदिष्टं मिति ।

श्रूयते चेवं मन्त्रांग एव ऋक्संहितायां (७. ८८. ३.), यजु-
संहितायाञ्च (५. १६.)-

“दाधर्थं पृथिवीं मभितो मयूखेः”-इति ।

तस्यास्येदं सायणीयं भाष्यम्- “हे ‘विष्णो !’-०-
‘पृथिवीं’ प्रथिता मीमां भूमिम् ‘अभितो’ सर्वत्र स्थितैः ‘मयूखेः’
पर्वतैः ‘दाधर्थं’ धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृत-
वानित्यर्थः इति । तदत्र मयूखशब्दस्य अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थः प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थतयेव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता
च तस्माद्विदुषी भवन्तु न तत्कालमाहारम्यत एवेति च म्फुटम् ।

अथास्योदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो!’—०
‘पृथिवी’ ‘मयूखैः’ स्वर्तजोरूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा
‘अभितः’ ‘दाधर्थ’ दधर्थ, सर्वतो धारितवानसि”—इति । अथ
नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनं तथा-
विधिसाधनेः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणश्चेति सर्वं मेवेतद् गाढ-
तमसाष्टन्नविज्ञानधिया मेवोपपद्यते ।

तत्त्वतस्त्वह रश्मिभिः साधनेः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः
सर्वतो धारण मिति विज्ञान मेवोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणशक्ति-
विज्ञानं पुरा नामीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्मान्नितिसिद्धान्तो
ऽपि नूनं मग्न्युत्खातप्रध्वस्तः ।

एव मन्यनापि यथा— “सलिलं वा इदं मन्तरासीत्, यद्-
तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति ते० ब्रा० १. ५. २. ५ ।
‘आवापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते,
तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलं भिवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः
सलिलं गीर्त्वा लोकास्तरेषु गताः ; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
तारकत्वं सम्पन्नम्”—इति सा० भा० । तदिदं व्याख्यानं नोप-
पद्यते कथं मपि ; स्थावरजङ्गमात्मकजगत्त्वत् पाथिवानां मेव,
पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलान्नाम तत्त्वञ्च तेषां मेव विवर्णितम्,
अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादिनारकाणां संस्थितिवर्णनं
मपि गच्छिकाशुञ्जनम्, तदितस्तीर्त्वा तामां मूर्धे पलायनम्
दूरपरारुत मिति सुधीभिरेवाकल्प्यम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिलं मित्यन्तरिक्षवचनम् ; ‘आपः’—
इत्यस्य ‘समुद्रः’—इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निष०
१. २. ८, १५), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.

४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतस्तथैवार्थोपपत्तेश्च ।
 तत्रयं च प्रवक्तुं मेवेष्टम् ; तारकासु तत्रैव सन्धवात् । अथवा
 अस्तु सलिलं मित्युदकवाम, परं तदिह साध्यमिदं मेवेष्टम् ;
 अत्रैव इदमन्तरासीदिति श्रुतस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । ‘आसीत्’
 -इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, ‘अतरन्’-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-
 सन्धतः (पा सू० ३. ४. ६.) । तथा च ‘अन्तः’ व्याघाटयिष्यो-
 र्मध्ये ‘यत्’ ‘इदं’ ‘सलिलम्’ अन्तरिक्षम्, व्याघाटयिष्योः ‘अन्तः’
 अन्तरिक्षे ‘यत्’ ‘इदं’ ‘सलिलम्’ उदकं वा ‘आसीत्’ सदैवास्ति,
 एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः ‘अतरन्’ सदैव तरन्ति ;
 ‘तत्’ तारकाणां तारकत्वम्’ इत्येवार्थः सम्पद्यते सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतं मिदम्— “यानि वा इमानि
 पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्मादञ्जीलनामनि चित्रे
 नावस्थेन्य यजेत”-इति ते० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं
 भाष्यम्— ‘पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरा-
 दीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा श्रुत्युक्ते नक्ष-
 त्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्वपि ।
 तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिविष्टं तत् स्थान मञ्जीलनाम प्रतिकूल-
 नक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं ज्ञेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नञ्जीलनाज्जि-
 यासे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्’-इति ।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्यं
 मेव सन्तव्यं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिरेव हरिणे, ससृङ्ग-
 गर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किं
 ज्ञेयं तस्मात्सङ्गसङ्गीर्तनीयं चेति । तत्त्वतस्त्विदं विज्ञानं सुपदि-
 ष्टम्, अथवापि पाश्चात्यविज्ञानविज्ञिरपि नाधिगतम् ; किञ्चेत

एतेषां पदेषां विज्ञातं— तदानीं अपि नचन्द्रादीनां चक्षुषा वि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविधं अपि महद् यत्नं मितौति ।

एष मन्त्रिगुणवन्मन्त्रो यस्मैतिरीयब्राह्मणे (१. ६. ६.)
आख्यातः, तत्संहितायाम् (१. ६. ६.), इह चैतरेष्वे विज्ञिनी
व्याख्यातश्च “दैव्याः श्रुतितार आरभन्त मृत मनुष्यां इत्याह”—
इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.) । स हि यद्यपि यज्ञानुष्ठाने व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थ एवेत्यवधारम्;
न हि जीवत्युद्यतायास्तत्र शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मायादिभाषायां
ज्ञानं सम्भवत्काम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मितौति
सर्वविद्याविधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यशुर्वेदीयाः “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्,
मेरुश्री वैश्यम्, तपसे शूद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
न्”-इत्येवमादिका मन्त्राश्च (वा० सं० १०. ५. — २२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः ; तथापि
यज्ञानुष्ठान-यज्ञीयपेशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सन्धीगविज्ञानोपदेशकाः “अग्ने अम्बालिक्वम्बिने”—इत्यु-
पक्रम्य, “गन्धानां त्वा गन्धवति इवामहे”—इत्यादयो मन्त्राः
(वा० सं० २१. १८—२१. ६.) तत्तिरीयब्राह्मणे (१. ८. ६. ७.)
अथवा व्याख्याता अपीह अन्तोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता
अधियज्ञास्त्रीलायाव्याख्यातमिति दिक् ।

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणां मन्त्रिदेवतं मयं स्वीकृत्य, यास्मिन्
मन्त्रिदेवतार्थं मुह्यत्येव “यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा यास्य तस्य करोति
किम्”—इत्युदाहरणभूतेनैव तेन सायणाचार्येणाहुतेतिहासिकपरतया
व्याख्यानं सम्भाष्य च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम् ।

समूढ मस्य पांसुरे”-इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

(एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः
पादः समाक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहृतम् । तथा द्वैतरे-
यकम्— “न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न दाभ्याम्”—
इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया
‘निचृत्’-इति, द्वाक्षरहीनायास्तु ‘विराट्’-इति विशेषणामोक्तम् ।
तथात्रेयं निचृत्गायत्रीति सम्भवम् । अनयस्मां विष्णुर्देवो वर्णित
इत्येषा ‘विष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो व्युत्थानदेवतासु पठितः (निघ्न० ५. ६. ११.)
इति विष्णुः व्युभिभागीयो देवः । गम्यते चात्र मन्त्रे प्रवक्ष्यन्मिति
अ एष विष्णुरादित्यः ; “यच्च किञ्चित् प्रवक्षितं मादित्यकमेव तत्”
-इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्त्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-
प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ
पञ्चमः सूर्य एव । तत्रैकसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रद-
र्शितं पुरस्ताद् (१५४ पृ०) । “अथ यद् विशितो भवति, तद्
विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा”-इति तन्निर्वचनम्
(निरु० १२. २. ७.) । “अथ ‘यद्’ यदा (मध्याह्ने) ‘विशितः’
व्याप्नोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः ‘भवति’, ‘तद्’ तदा ‘विष्णुर्भवति’ ।
‘विशतेर्वा’ यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिर्भभवति,
‘व्यश्नोतेर्वा’ विपूर्वस्याश्नोतेः ; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति-
शयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा
विष्णुरादित्यो भवति”-इति तद्वैर्गी वृत्तिः । श्रिपिविष्ट इति चाख्यैव
विष्णोर्नामान्तरम् । तद्वाह “किमित्ते”-इत्यस्य (ऋ० सं० ७.

१००. ६.) मन्त्रस्य व्याख्यानाय यास्तुः — “शिविविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्हं नामनी भवतः” इति निब० ५. २. २। “शिवोऽत्र रक्षण उच्यते, तैराविष्टो भवति”-इति तत्रिर्वचनञ्च तत्र तदुक्तम् (१.)। तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामास्तरं भूवम्।

अत एवायं मन्त्रो महासुनियस्कोऽनैवं आख्यातः—“यत् ‘इदं’ किञ्च, तत् (‘विचक्रमे’) विक्रमने ‘विष्णुः’। (‘विधा’) विधा (‘निदवे’) निधने ‘पदम्’। पृथिव्या मन्त्ररिन्ने दिवीति शाक-पूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवामः। (‘समूहम्’) समूहम् ‘अप्य’ (विष्णोः), (‘पांसुरे’) प्यायने, अन्तरिक्षे पदे न दृश्यते”-इति (निब० १०. २. ८.)। सोऽय मेक एव विष्णुः, पृथिव्या पाचक-दाहक-विद्रावक आठर-दाप-वाडव-गार्हपत्याहव-नीपदक्षिणेत्यादिष्वनुविधानिरूपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विष्णुपूषे वाष्पाकारवासुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति। तत्राप्य पार्थिवं रूपं सर्वाधिगोचरम्, द्युस्थ सौर मपि रूपं सर्वविदितम्। माध्यमिकं विद्युद्रूपं न हि स्थिरं दृश्य मस्ति। अत एकोक्तम् “स्वपन मेतस्याध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्” इति निब० ५. १. १.। अत्र च यास्कोक्तो “प्र मातु प्रतरं गुह्यम्” इति। ऋ० मं० १०. ७. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम्। वायुरूपघादृश्यम्। तत्राह “तयः केगिनः”-इति (ऋ० मं० १. २६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञान-मन्त्रव्याख्यायां यास्तुः — “अग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकः, अग्नि-विपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यं न रूपं मध्यमस्य”-इति (निब० १२. ३. ८.)। ईश्वानर आख्यायाश्चैव मन्त्रिविष्णु-दादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थ सप्तैकात्मकस्य सुवपा-दितं द्रष्टव्यम् (निब० ७. ६. ७.)।

तदित्य मसाविव प्रत्यक्षः सूर्यः, द्विलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः ; न चास्य साध्यभिकस्य रूपस्य दर्शनं मस्तीति शाकपूणि-
मते सम्पन्नं विष्णुविज्ञानम् ।

मौर्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव । तद्यथा यदुक्तं शाक-
पूणिना दिवीति, तदेवोक्तं मौर्णवाभेन समारोहण इति । तदत्र
“एषांज्ञोकानां रोहणं सवनानां रोह आन्नातो रोहात् प्रत्य-
वरोहश्चिकीर्षितः”—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । एवं
विष्णुपदशब्दो “वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची
प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणात्वेष्टनप्रयासेनेति ! अथशिष्टं
गयशिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पटार्थयोरुभयोरप्याचार्ययोरैक-
मत्ये सम्पन्ने अन्तिमप्रदार्थे कथं स्याच्चतुर्दश मित्यविचारितं मयि
स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिचार्य मिति ।
यस्यत एव निघण्टो गृहनामसु ‘गयः’—इति पदम् (३. ४. १.) ।
एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्वीदयस्थानं मस्तमय-
स्थानं हेत्येतद्गोलपार्श्वद्वयम् ; विष्णुपदं मन्तरिक्षम्, तच्चेष्टाधःस्थं
आकाशम् ; गयशिरसि गृहाणां मूर्ध्निप्रदेशे । तथा च सूर्यो मध्याह्नं
गयशिरसं मागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहणं मधिरोहन्, रात्रौ
विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहणं मारोहतीति
प्रतीयते स्फुटं मौर्णवाभाशयः । तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणः वर्णिता
इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञानं मेव ।

तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-
विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा—“स विष्णुस्तेषाऽऽत्मानं विन्य-
धत्त,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्”
—इत्यादि (२. ४. १२. ६.) । बा०-रामायणेऽपि १. ३१. १८—

“एकेन हि पदा कक्षां पृथिवीं सो (विष्णुः) ज्यतिष्ठत ।
द्वितीयेनाव्ययं व्योम, त्रां तृतीयेन, रात्रिम् ।”-इति ।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम् ! अहो यज्ञपरश्याख्यामात्रा-
ध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम् ! अहो वाल्मीकि-कल्पिताख्यानप्रिय-
तानुगत्यम् ! यदत्र सर्वब्राह्मण-निगमादिकं मालोचयतापि सर्व-
वेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातं इयं मन्त्रः - “विष्णु-
स्त्रिविक्रमावतारधारी”-इत्यादिनिति ; अथवा श्रूयत एवेत्यतः-
“कृत्वा अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विष्टे निषेदुः ।
यस्तत्र वेदं किं कृत्वा करिष्यति य इन्मदं विदुस्त इमे समा-
सते”-इति ऋ० मं० १. १६४. ३८ । अत्र सेवे सर्वशक्तिमती-
ऽपीश्वरस्य “परित्राणाय माधूनां विनागाय च दुष्कृताम् । धर्म-
संस्थापनार्थाय सन्भवामि युगे युगे”-इति (भ० गी० ४. ८.)
युगे-युगेऽवतरणं भवत्येवैवतारकथायां विश्वमन्त्रि, ते विश्व-
सेयुश्च वादेवेल्कथितातिश्रान्तेश्वरविश्रामशारकथाया मणीत्यसं-
प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनिति ॥

तदेवंविधाना मर्षिदेवतार्थयुक्तानां मन्त्राणां भाष्याभिकार्या-
नाञ्च बहुनां प्रायशः याज्यानुवाक्यायजुस्मोखादीं व्यवहारो
भवति, त्वेवलाघियज्ञायेयुक्तानां प्रायशः प्रपादिकृत्यव्यापारेणिति
विशेषः । येषामु मन्त्राणां ज्योतिष्टोमायां मुषिकादृष्टफलेषु न कश्च
मप्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चित् ऋक्षिदृष्टफलकारीर्यादि
यागादौ विनिश्चोगा भवन्ति । इतोऽपि मन्त्राः, ते ब्रह्म-
यज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एषा भवति केचिन्मन्त्रा औपनिषदा-
न्वयि भवन्ति । कतिचित् मन्त्रा बहुत्र विनियुज्यन्ते चेति विवेकः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा तदुपयोगीतिरचनाप्रकारमिदं दक्षि

ऋग्यजुष्मामेति त्रिविधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-
निबन्धनापि विधात्वम् । तदाह यास्कः— “तास्त्रिविधा
ऋचः,— परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकाश्च”—इत्यर्त्तं
(निरु० ७. १. १.) । तथाच शास्त्रं प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते,
ताः परोक्षकृताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः ;
यासु तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिकाः । इह श्रुतं शृङ्खलं मन्त्र-
परम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् । तदेषां त्रिविधाना
मेव मन्त्राणां पूर्वप्रदर्शिताधियज्ञाद्यर्थैर्विध्यं सम्भवत्येवेति मन्त्रा-
णां नवविधत्वम् । ते पुनर्नवविधा मन्त्राः ऋग्यजुष्मामनाम-
रचनानेविध्यमिदात् विभिन्ना इति मन्त्राणां सप्तविंशतिभेदाः सम्प-
द्यन्ते । यद्यप्येवं तथापि न सर्वेषां मेव मन्त्राणां सर्वविधत्व
सम्भवः ;— न हि परोक्षकृताः कदापि प्रत्यक्षकृता भवितु मर्हन्ति,
नापि सर्वेषां मर्यादेर्विध्य अस्ति, न च सर्वासामेव चो यजुषां साम्नां
वा परोक्षकृतत्वादितैर्विध्यं सुप्रपद्यत इति ।

ऋग्यजुष्मामनामनामस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति ।
तदुक्तं मापस्तम्बेन— “म (यज्ञः) द्विभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदैः”—इति (प० ३, ४ सू०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वे-
दाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोतृन्, सर्वैरग्निष्टोमः”—
इति च (प० ५, ६, ७.) तत्किञ्चान्तः । अप्यग्निष्टोमादौ “ऋग्-
वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्जः
ब्रह्मा”—इति चोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवात्रा-
सक्तदान्नातम्— “ऋचेव होतृ मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नो-
द्गीयम् (योद्गातृम्), यदेवैतत् त्रय्यै विद्यार्थै शुकं तेन ब्रह्मत्व मकु-
र्वन्”—इति (३, ४, ७, ८.) । होतादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो त्रियन्ते ।

तदाहाश्वलायनः—“तस्यत्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मेत्रावरुणो ऽष्ठावाको यावमुद्, अध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाञ्चंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता
प्रसूतोता प्रतिहर्ता सुत्रश्च इति”—इति (श्री० सू० ४. १. १-८) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होताऽष्ठावाकमीवावरुण-
यावमुदित्वेषां चतुर्णे होतृणां कर्माणि यमनादीन्यभिहितानि,
प्रसूताद् ब्रह्मत्वादीन्यपि । इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगम्यानि भवन्ति ।
नापि सर्वेषां मेवेष्टिर्होतृतोमाना मैकाहिकाहीनप्रवाणा विधव
इहैवेकच ब्राह्मणि समाख्याताः ; अपि केषांश्चिदेवेति ॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य हे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इदं मंत्रयक
मेक सपरन्तु कौपीतकं नानेति । तत्र कौपीतके प्रथमं मेघ
दयेपूणेमावेष्टिरारब्धा ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णं च किञ्चिद्
विधायैव क्रमेण वैश्वर्ध्वः, स्वस्थयनेष्टिः, पथिकदिष्टिः, दासा-
यनेष्टिः, इळादधेष्टिः, मावेसेनीष्टिः, ग्रीनक्रेष्टिः, वसिष्ठेष्टिः,
शक्नेष्टिः, मुन्धयनेष्टिः, तुरायनेष्टिः, पाययनेष्टिः, वसन्तेष्टिः,
ब्रीहियवेष्टिः, चातुर्भासेष्टियज्ञतन्त्रः, पितृशेष्टेति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सङ्कलनया यच्चरिंशतिर्यागा आख्याताः । ततः पुनरपि
किञ्चिदानुपद्भिकं श्राव्य दीक्षणीयेष्टिं विधायारिष्टोमकाण्डस्य प्रव-
चनारम्भः कृतः । ततः “सोमनेष्टा सोत्रामण्या यजेत”—इत्यादि
विधाय पोडग्यादिच्योतिष्टोमसंस्थादीनां अपि विधानं साज्जातम् ।
तदस्मिन् ब्राह्मणे एतदयानाख्यातानां मध्यमेकयागानां शफ्रयाण्य-
विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चेतरेयोक्तानां मध्यमेकप्रयोगानां समा-
सत लक्षणः । तदेतयोरङ्गाभिभाव मेवोपगन्तुं युज्यते ॥

अथात्रैतरेयके, प्राचीनब्राह्मणकारणम्, क्वचित्-क्वचिन्नामो-
 हृतिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोहृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोहृतिश्च
 दृश्यते । तद्यथा— “पूर्वा पौर्णमासी सुपवसेदिति पैङ्गवम्,
 उत्तरा मिति कौषीतकम्”—इति ७. २. १० । श्रूयते चैतत्
 कौषीतकास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गवस्य मत-
 विमर्हनाय तथा सनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुषीतकेन, तदेव मत-
 दयं यथायथ मिहोहृत मित्वेव प्रतिभात्यस्माकम् । एवञ्च प्रथमन्ता-
 वत् पैङ्गवादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थानिष्टोमादयोऽग्नौ च
 यागा विहिताः, तद्विधिशेषास्ततः कुषीतकादिभिः प्रोक्ताः, तेष्वेव
 विधय एवैतस्त्वैतरेयस्य विषया इति च शक्तं युज्यते । तस्मात् कौषी-
 तकीब्राह्मणेऽग्निष्टोमादियागानां येऽङ्गप्रत्यङ्गविधयः समासतोऽभि-
 हिताः, तेषां मेवात्र विशेषतो विधानं मिति त एव यस्मात्
 अस्यैतरेयस्य विषय इति सिद्धम् ॥

(८)

अथ क्रमप्राप्तं मिदानीं मिदं मपि विचार्यं मस्ति, किञ्च
 प्रयोजनं मेतस्येति । सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन
 स्वीकारात्, तदवाप्तिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य
 स्वीकृतिः श्रूयेत ? न हि संहितासु क्वापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते ;
 अपुनरावृत्तिमतस्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-
 मोक्षपरं मिति न नासत्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य
 क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तम् । तद्यथा भागवते—

“साष्टिसाक्ष्यसालोक्यसामीप्येकत्वं मध्युतः।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मल्लेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके साष्टीति दौडशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाचम् । तच्च नित्यस्वात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखामिसाविषा मस्ति । प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यश्वेयम् । एकत्वं मस्ति तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स एव सर्वत्र सर्वेषा मस्ति किं तयोः प्रार्थनया । साक्ष्य-वादस्तूक्तसप्रस्तापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात्, असंख्यत्वप्रसङ्गा-च्चेति दिक् । तदेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा-एवामिधेया इत्यतः स्वर्गं एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अस्माकं स्वर्ग-फलसाधनायैवेतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । अत एव प्रधानत उक्त मनेकत्र “स्वर्गकामो यजत”-इति ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— “परो वा अस्मा-ल्लोकात् स्वर्गो लोकः”-इति (६. ४. ४.), आदित्यासंवेष्टा-सन्नज्जिरसस्य तेषांऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोक मायन्”-इति (१. ३. ५.), “तं स्वर्गं लोकंऽब्रुवन् एतत् ते ब्राह्मण ! सहस्र मिति”-इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽस्मा-ल्लोकादूर्ध्वतनः । तथाचान्त्रातम्— “अग्नेर्देवयोश्चा आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीरं जह्वः स्वर्गं लोक मेष्यति”-इति (२. १. ३. पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तथाच— “सोऽपहृतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक मेति”-इति (७. २. ११.) । अत एवेद मप्यान्त्रातम्— “स्वर्गो वै लोको दूरोऽहम्”-इति (४. ३. ६.) । नित्याग्निहीनयाज्यादीनां तत्र गमनं भवतीत्यर्थे

अतः—“यथा वा अथर्व निष्पन्नमिति, यन्मन्त्रियते, यदप्राजन्ति,
यन् देवैर्न तदसृष्टिं लोके यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव माग-
च्छति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति (४. ५. ३.) ।

अमलकोकस्त्रीकारामात्रे निम्दाश्रवणश्च गम्यते । तद्यथा—“किं
 ते कल्लव्णि कीकटेषु गवः”—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)
 अमलकोकस्याख्याने ‘प्रमगन्द’-पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न
 पर इति प्रेक्षुः”—इत्याह यास्कः (६. ६. ४.) ।

अथात्र विशेषतो विवेक्ष्य सिद्धम्—भूर्भुवस्वरिति य इमे त्रयो
लोकानः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्ताः
कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, पादोऽस्ति एषा मन्थतम एकः, उत
सर्वे एवेने स्वर्गा इति ।

तन्नादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते । श्रूयन्ते हि
शतपथे—“भूरिति वै प्रजापति रिमा मजनयत, सुवरित्वन्त-
रिषम्, स्वरिति दिवम् ; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः
सर्वेऽनैवाधीयते”—इति (२. १. ४. ११.) । एवमादिश्रुतिभ्यो
ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असी द्युलोक एव स्वर्लोकः,
एतयोर्लोकयोरन्तरा आन्तं यदाकाशम्, तदन्तरिक्ष मिति ।
तन्नास्मिन् पृथिवीलोके पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यम्, अमुस्मिन् द्युलोके
सूर्यस्य ; अन्तर्लोके त्वस्य वायोरिति । अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात्
“तिष्ठ एव देवताः”—इत्यादि (१४८. ५०) । आवापृथिवीत्युक्ते द्युलोक
भारव्येतत्त्वोक्तानां सर्वं भवेदं सौरं जगत् गृह्यते । अत एवा-
न्नात मीतरथे—“अग्निर्देवानां भवसो विष्णुः (सूर्यः) परम-
सोऽन्तरेण सर्वा अन्य देवताः”—इत्यादि (१. १. १.) । आभ्यां
आवापृथिवीत्यादिभिरपि अन्तर्लोकांश्च मस्ति, तत्रैतत्सौरजगत्पृथक्-
पृथक् ।

मण्डनरूपकाणि सौरजगदन्तरागासी प्रवहो मण्डनरूपकाणि
 इति । एवं माभ्यां यावापृथिवीभ्यां बहिरस्ति च युक्तीनां
 विद्यमानता ; तत्रैतसौरजगदन्तरमण्डनस्यास्य सूर्योत्पत्तिर्वा
 ज्ञेय विद्यते ; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजातसौर
 तत्र गमनामुपपत्तेः । सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगदन्तराणि ।
 सूर्यान्वविधान्यपि बहूनि । तान्येव भुवार्थतीक्ष्णतर्षिण्यन्त
 दीनि ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । ज्योतीरूपाणां मध्येषु
 मादिद्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाहनि सूर्यरश्मिभिर्भूतत्वात् न दर्शन
 मस्ति । तदुक्तं निरुक्ते—“आदत्ते भासं ज्योतिषाम्”—इति
 (२. ४. १.) । एवञ्चान्तरिक्षशब्दाकाशपर्यायत्वेऽपि “भुव-
 रित्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ,
 “वायुर्वन्दो वातरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)”—इत्यादौ
 च एतज्जगत्सम्बन्धेवान्तरिक्षं बोध्यम् । “स्वरिति दिवः (शत०
 ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ, “सूर्यो द्युस्थानः (निरु०
 २. १.)”—इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्धेव द्यौर्वीध्येति । तदेतेन
 लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निश्चीतं स्वरिति ।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम् ; सूर्यपर्यायश्च स स्व
 स्वःशब्दः । अत एव निघण्टो स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः
 साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि
 तथैव व्याख्यातम्—“स्वरादित्यो भवति ; सु भरणः, सु ईरणः,
 स्वृतो भासं ज्योतिषां, स्वृतो भासेति वा”—इति (२. ४. २.) ।
 अत्रापरेषु श्रूयते—“स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गं लोक
 तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तदुक्तं
 विष्टपं मपि सूर्यलोक एव । तथा सृष्टमन्त्र एषः ८. ६८. ७-

“उद्यन् ब्रह्मस्य विष्टपं गृहं मिन्द्रश्च गन्वहि ।

सध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे”-इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रक्षीनां प्रधानतस्तत्र निजे-
तनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु ‘देवाः’-इति पदं पठि-
तम्—(५. ६. २६.), व्याख्यात मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभि-
र्यास्तेन । तदेवं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिधार्थानि
पदानि । तदिदं मप्यास्मात् सुभयविधेऽपि यशुःसमान्नाये—

“पृथिव्या अहं मुदन्तरिक्षं मारुहं मन्तरिक्षाद् दिवं मारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृठात् स्वर्ज्योतिरगा मरुम् ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविद्वांसो वितेजिरे”-इति

वा० सं० १७. ६७, ६८ ; तै० सं० ४. ६. ५. ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्रौ शतपथब्राह्मणेन (६. २. ३. २६, २७.),
व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेऽपि (५. ४. ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव माम्नातं शत-
पथे—“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च, सख्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सख्ये स्थाने तिष्ठन्सुप्ते
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”-इति १४. ७. १. ६ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“स परमं लोकं मज-
यदुपाश्रिजोः प्रियं धाम गच्छति”-इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ४.) ।
अश्रिजोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्दुस्त्रेषु परिगणनात्
(निघ० ५. ६. १.), “अथातो द्युस्थाना देवतास्तासां मश्रिजौ
प्रथमागमिनी भवतः”-इत्यादिनैरुक्ताञ्च (१२. १. १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्याथर्वणिकाः समामनन्ति—

“सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके”—इति ८. १. १।

ब्रह्मलोकोऽप्यसाधेव । अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवानां
मूर्ध्नि गतिव्याख्याने—“देवलोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैद्यु-
तम्, वेद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकं सभि-
सम्भवति”—इति (निरु० १४. ८.) । शतपथेऽपि श्रूयते एतन्
प्राय एव मेव (१४. ८. १. १८.) । अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिः
परः । तथा च देवलोकं व्युत्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदि-
त्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोकं मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
सुव्यक्तं मान्नात मिहापि—“ओ मिति स्वर्गं लोकं ओ मित्सौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्य मिदं निष्पन्नम्—स्वर्गं लोकः खलु नेभ्यो लोक-
तयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वस्माद् भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते—“तयो वाव लोकाः, — मनुष्यलोकः, पितृलोको
देवलोक इति”—इत्यादि शत० ब्रा० १४. ४. ३. ११ । अत्र
तयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम् । एव मन्यन्तश्च—
“पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं
याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया” इति शत० ब्रा० १. १. ६ । अन्यत्र
च—“दक्षिणत उपसृजति, पितृलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची मावृत्य दोग्धि,
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति तै० ब्रा० २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिषूपासः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोका-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः ; पितृलोकमात्र-
भावात्कालस्थानं न सर्वं मेवान्तरिक्ष मिति । तदप्यान्नातम्—

“अभिप्रेहि मध्यतो भाप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र”

—इत्यायायवेणिकैर्मन्त्रे (१८. ४. ७३.) । अपरञ्चान्यत्रा-
ज्ञातम्—“अथ इव हि पितृलोकः”—इति (श० ब्रा० १४. ६. १.
१०.) । शुलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येव तद्भावः । पुण्यलोकशब्दे-
नाप्यन्तरिक्षस्य पितृलोकस्य ग्रहणं गम्यते । तद्यथा—“तस्मादाहुः
पुण्यलोक ईयान इति”—इति श० ब्रा० ३. ६. २. १५ । ताण्डामहा
ब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्यमिदम् । “कर्मणा पितृलोकः”
—इति (श० ब्रा० १४. ४. ३. २४.) श्रुतिस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां
गमनं भवतीति पितृलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि
छान्दोग्यब्राह्मणे—“त्रयो धर्मस्तन्माः,— यज्ञोऽध्ययनं दान
मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवामो तृतीयः ।
०—० । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ; ब्रह्ममंशोऽमृतत्व मेति”
—इति (४. २३. १.) । तदेतन्निविधपुण्यानुष्ठानतृणां पुण्य-
लोकापरपर्याये पितृलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्तौ त्वमृतत्व-
लाभाय पूर्वनिर्दिष्ट ममृतलोकं यास्तीति तदभिप्रायः ।

सोऽन्तरिक्षस्यः पितृलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्र-
लोकः । तथाहि—“स सोमलोकं, सोमलोके विभृति मनुभूय
पुनरावर्त्तते”—इति प्र० उ० ५. ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः ।
तथाहि अथ० सं० ११. ६. ७—

“सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति” इति ।

अपि शतपथे—“पितृलोकाज्जीवलोक मभ्यायन्ति ; अथोऽग्निः
प्रथोऽतिवोढा, स एतानतिवहति”—इति (१३. ८. ४. ६.)
तदेवं पितृलोकासोमलोकासोभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिसाम्यादु-
पभूतोरभिर्वाङ्मन्त्रसुव्यक्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः

पितृलोकः ; तत एव “सद्येनं पितरः प्राचीनावीतिनः सद्यं प्राच्या-
ज्योपासीदंस्तानब्रवीत्,— मासि मासि वोऽग्रं स्वधां वो मयी-
जवो नचन्द्रमा वो ज्योतिरिति”—इति (२. ४. २. २.) शत-
पथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितॄणां मन्त्रो-
रात्राविति सिद्धान्तितम् । तथाष्टाश्रुतं शतपथे — “यदेतैषः
(चन्द्रः) न पुरस्तात् पश्चाद् दृश्येऽथैभ्यो (पितॄभ्यः) ददाति ;
स वा अपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनु-
ष्याणां मपराह्णः पितॄणाम् , तस्मादपराह्णे ददाति”—इत्यादि
श्रु० ब्रा० २. ४. २. ७.) । मनुसंहितायाञ्च (१. ६. २.)—

“पित्रे रात्रग्रहणी मासः प्रविभागस्तु पञ्चयोः ।

कर्मचेष्टास्त्रयः कृष्णः शुक्लः स्वप्राय शर्वरी”—इति ।

“मानेमानेन यो मासः पञ्चद्वयसमन्वितः ।

पितॄणां तद्द्वयोरात्र मिति कालविदो विदुः ॥

कृष्णपक्षसप्तहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ।

कृष्णपक्षे त्वहःश्रावः पितॄणां वर्तते नृप !”—इति (बृ० वं० ८.) ।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० श्रि०—

“विभूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिवि माभनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजसस्तकोर्ध्वं दग्धं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैवाम् ।

भार्वान्तरत्वात् विधोरधःस्थं तस्मान्निगीयः खलु पीर्णमाध्याम् ।

कृष्णे रविः पञ्चदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पक्षे त्वत्वं विभूर्ध्वभागे इति विदुः-

पृष्ठे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्ध्वभागे = भूपृष्ठे वसामः , न तु

खनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्यनार्पशास्त्रादियि-

ऐतरेयाशौचनम्.

किन्नामाणानि ? वेदाविद्वानि तान्यपि स्वतोषकराणि चेत् स्युः प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२, १२,)—“स्वस्य च प्रिय मात्मनः”—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च “तेन ह्यन्तरिते तेषां ग्रामाण्यं विप्रकच्छतः”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते इत्यत्र “पितृलोकाश्चन्द्रम्”—इति (श० ब्रा० १४, ८, १, १०.), पितृलोकचन्द्रलोकयोरैकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः—‘पितृलोकात्’ पितृलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा अभिगम्य ‘चन्द्रम्’ आप्नुवन्तीति तदर्थः ; अन्यथा २०६४०-प्रदर्शिता-थर्वणिकप्रश्नश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । तस्मादेतस्माच्चोपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्बृहस्पतिपितृलोकस्यान्तरिक्षस्यत्वेनान्तरिक्ष-वाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरोऽपि हेतुः । स एषः—
“पिता दुहितुर्गर्भं माधात् (ऋ० सं० १, १६४, ३३,)”—इति-
मन्वाश्रयास्थानकाले यास्माच्चार्यं आह—“पिता दुहितुर्गर्भं दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः”—इति (निरु० ४, ३, ५.) । पर्जन्य-
शब्दनिश्चित्यैवं कृता—“पर्जन्यस्तूपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता जग्यः ; परो जेता वा ; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा वसाना मिति”—
इति (१०, १, १०.), दृष्ट्या इति तच्छेषः । तद्रसार्जनन्तु भवति
रश्मिभिरेव । तथाचान्नातं दृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १, १६४, ४७—
“क्षणं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव्य मुत्पतन्ति ।

त आ वहतृग्सदनादृतस्य आदिद् दृतेन पृथिवी व्युद्यते”—इति ।

“क्षणं” (‘नियानं’) निरयणं, रात्रिः । आदित्यस्य
‘हरयः सुपर्णाः’ आदित्यरश्मयः । ‘ते’ यदा (‘आ वहतृन्’)
अमुतोऽर्वाङ्ः पर्यावर्तन्ते (‘सदनात्’) सहस्रानात् (‘ऋतस्य’)

उदकस्य 'वादि' अन्तर मेव 'द्वयेन' उदकेन 'द्विषी व्युद्यते' ।
 'द्वत मित्युदकनाम ; जिवसेः सिञ्चतिकर्मणः'—इति (७. ७. १.)
 चास्य यास्तुतस्तं व्याख्यानम् । ब्राह्मणेऽप्येव मेव । तस्या—
 'अग्निर्वी दतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति,
 मङ्गनः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्या-
 वृत्तं तेषां वर्षति'—इति (निर० ७. ७. १.) । मन्त्रे 'दिवम्'
 व्युत्थोक्तं प्रति 'उत्पत्ति' उच्छेदीना भवन्ति, तावद्गुणगमनात् पूर्वं मेव
 'कृतस्य सदनात्' मेघनिर्वाणार्थाद्गुणजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
 चात्, तं लोकं प्राप्येवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह व्युत्थं उर्ध्वं
 पल्लवकः । तथाच 'दिव भूत्वा वर्षति' ऊर्ध्वं पातयति भूत्वा वर्ष-
 तीति तदर्थः ; अथवा इहापि पूर्ववद्वाक्ये गम् 'दिव भूत्वा' व्युत्थो-
 क्तमन्त्राकृतः सन्निति यावत् । तदेवं पित्रवाचकपञ्चम्यान्त-
 रिच्छत्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पितृलोकत्वम् ।

सोऽयं मन्तरिक्षलोको व्युत्थोक्तोऽप्येतन्मात्रगुणलोकादूर्ध्व-
 स्थस्ततो मध्यलोक एव । एतन्मात्रायते— "अन्तरिक्षलोक उ-
 च्यमानोऽन्तर्हितः"—इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।
 यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितोऽयं पितृलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्र-
 लोकः ; तत्रैव मेघदायकयागोर्विन्दस्य संस्थितः । तच्छ्रुतम्— "इन्द्र-
 लोको ह्येषः"—इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) । वायुलोकोऽपि
 स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसिद्धम्, "वायुरन्तरि-
 क्षः"—इत्यादिनैरुक्तादिभ्यश्चायमर्थः, तथा श्रूयते च सामान्य-
 ब्राह्मणे (२०. १.) । एतदेवान्तरिक्षं सम्यग् मिति स्वप्नस्थानं मिति
 च श्रुतम्— "तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हं एव स्थानं भवत इदं च
 चरलोकस्थानं च, सम्यग् तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सम्यग् स्थानं

तिष्ठन्मुनि स्थाने पश्यतीदृशं परलोकस्थानम्”—इति श्र० ब्रा० १४.

७. १. ८। एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणां मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्रावस्थानं सूचितम्; यैस्तु पितृ-
लोकं प्राप्तव्यः, तेषां मिह स्वप्रावस्थानं न भवतीति च।

भूलोकस्थास्तु तु मन्त्रवर्णात् त्रित्वं मध्यवगम्यते। तद्यथा
श्रु० सं ७. १०४. ११—

“परः सो असु तन्वाश्तना च तिस्रः पृथिवीरधो असु विश्वाः ?
प्रति शृण्वतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिशमि यच्च नक्तम्”
—इति। ‘यः’ ‘नः’ अस्मभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिशमि’ करोति, ‘यः’
‘नक्तं च’ दिशति; ‘सः’ सूर्यो देवः, ‘तन्वा’ स्वशरीरेण, ‘परः’
असुः ‘असु’ अस्ति, ‘व’ अपि ‘तना’ स्वप्रभाविस्तृत्वा ‘अधः’
स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विष्वाः’ सर्वा भूलोकाः आकाश
‘असु’ अस्ति। ‘अस्य’ देवस्य ‘यशः’ कीर्तिं ‘देवाः’ तद्गमय एव
‘प्रति शृण्वतु’ प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्गमिभिरेवेदं भवं सम्पश्यत
इति तद्यशस्त एव हरन्तीति भावः।

सूर्याधःस्थितास्तामेव पृथिव्यो नूनं जमादधोऽधःस्थिताः ३
सकृदाहवः। इयं पृथिव्येव राहुकथ्यते। तच्चास्मात् सक्मंहितः
याम् ५. ४०. ८—

“यं वै सूर्यं जर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः।

अतयस्त मन्त्रविन्दश्च ज्ञान्ये अशक्नुवन्”—इति।

तैत्तिरीया अपि समासयन्ति— “सुवर्भानुरासुरस्तमसा-
विध्यत्”—इति (२. १. २. ४.)। “सुवर्भानुरिति आसुरस्य
कस्य विद्यामधेयम् [अपाङ्गमिदम्]। स्वर्गलोकगतां प्रमां मुद-
तीति सुवर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं धृत्वा [धृत्वेऽप्येव ज्ञान-

भूतम्] ज्ञानवर्धः । पृथिव्याश्च ज्ञानरूपत्वं लोके बहुलं इत्येति ;
कन्दोगाश्च “यत् ज्ञानं तदक्षयम्”—इत्यक्षकारणभूतायाः पृथिव्याः
ज्ञानरूपत्वं मामनन्ति (६. ४. २.) । अतस्तमःपुच्छरूपः स
आसुरः [असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्याय
मिति आसुरः, प्राण्याय यो भूलोकः] स्वकीयेन तमसा [तमोरूप-
च्छायाया] सूर्यं माण्ड्या जगदाख्यं कृतवान्—इति तत्र सायणीयं
माण्डम् । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२ अ० ६ श्लो०)—

“दक्षिणोत्तरतोऽप्येषं पातो राहुः स्वरं हसा ।

विशिष्टपत्येषं विषेयं चन्द्रादीनां मपक्रमान्”—इति ।

“पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”—इत्यादि यद्वा-
ख्यातमिह रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकरमेव ।
दृश्यतेऽपि मनुष्यमुष्णसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्भीयते पौराणिकी-
राधुनिकज्योतिषिकीश्च । तदित्यं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो
भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं
पृथिव्येव तृतीया भूवरूपा ; इमा एव तिस्रः पृथिव्यं स्वयो
भूलोकाः । अतएव यूरोपीयज्योतिषिकीरपीने (Terrestrial
planets) पार्थिवयुग्मा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदिताणां मेघरूपाणां
मेकं नामान्तरिक्तमिति । तदस्यान्तरिक्षस्याप्यस्ति त्रित्वव्यवस्थं,
अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वमुक्तिश्च । नद्यथा लोकत्रित्वेव मन्ते लोक-
त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्वं मान्नायते (ऋ० सं० ४. ५३. ५.)—
“दिवस्तरिक्तं सचिता महित्वना त्री रजांसि परिभूम्नीणि रोचना ।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिष्ठ इत्यति त्रिभिर्नैतैरभि नो रक्षन्ति क्कना”
—इति । तदत्र श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवीत्रित्वनिवन्धनमेवेति प्रतीयते

स्फुटम् ; अर्थोऽप्यस्य मन्त्रस्य निगदन्तिह एवेति । षट्त्वं मयि
श्रूयतेऽस्याः पृथिव्याः । तद्यथा अ० सं० १०. ७ ३५—

“स्तम्भो दाधार आवापृथिवी उभे

इमे स्तम्भो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।

स्तम्भो दाधारः प्रदिशः षडुर्वीः

स्तम्भ इदं विश्वं भुवनं माविवेश”-इति ।

आसु षट्सुर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्तिस्रस्तिस्रस्तूपरिस्थाः ।
अत एव पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् “तिस्रः पृथिवीरधो असु विश्वाः”
-इति (२१० पृ० ७ पं०) । श्रूयते चान्यत्र (१०. १४. १६.)—

“त्रिकदुकेभिः पतति षडुर्वीरेकं मिदं ब्रह्मत् ।

त्रिष्टुब् गायत्री हन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः”-इति ।

त्रिष्टुब् इति भावयतीति चेह लुतोपमानं पदद्वयम् । ‘त्रिष्टुब्’
यथा त्रिभिस्त्रिष्टुब्स्तत्रैकैः पदैर्युक्तैकेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्तिस्रः ,
यथा च त्रिपदा ‘गायत्री’, उभे च मिलितास्तत्त्वतः षट् ‘हन्दांसि’
ता इव इमा अपि ‘षट्’ ‘उर्व्यः’ पृथिव्यः ‘त्रिकदुकेभिः’ त्रिण
इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) ‘पतति’ विभिन्ना, स्वस्वकक्षासु
भ्रमति । किञ्च भ्रमतीत्याह— ‘ब्रह्मत्’ महत्कारम् ‘इदं’ षडुर्वीर्यैः
समानं दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मन्त्रदृक्
‘सर्वाः ताः’ षडुर्व्यैः ‘यमे’ सर्वनियमनकर्तारि अतएव यमनामके-
ऽस्मिन् वायौ तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे ‘आहिताः’ स्थापिताः , समीति
शेषः । अतएवैव मिहैतरेये वर्णितम्— “तस्य वै देवा आदि-
त्यस्य स्वर्गाज्जोकादवपतादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात्
प्रत्युत्तभुवन् । ०—० । तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तं त्रिभिः
स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्युत्तभुवन् । ० : ० । तेषु वा एष एतदध्या-

हितस्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भवि-
ष्यतः । सर्वं भेदेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”-इति (४. १. ४.) ।
“उत्तरः = उद्यततरो भवति”-इति च नैरुक्तम् (२. १. २.) ।
“विश्वस्मादिन्द्र उत्तरेः”-इति त्वेकस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोविंशतिवारं
युतम् (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.) । इन्द्रशब्दः सूर्यपरो-
ऽप्यस्तीति पूर्वं सुपपादितं सपि दाक्षायि पुनरुच्यते— “एष वा
इन्द्रो य एष तपति”-इति ध० ब्रा० २. ३. १५ । “विश्वस्मादिन्द्र
उत्तरः”-इत्येतन्मन्त्रभागव्याख्यानायैव यास्कोऽप्याह— “सर्वस्माद्
य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम आदित्यम्”-इति (१२. २. ८.) ।
एवञ्च यथा सूर्यस्वाधोऽधः क्रमात् बुध-शुक्र-राहुकक्षाणां स्थितिः
प्रतिपादिता, तथैव तस्मोद्युपरि च क्रमादस्ति मङ्गल-बृहस्पति-
शनैश्चरकाणां स्थितिः । षड् एवैते भूलोकाः, ततोऽत्र पट्खेव
प्राणिनः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्वं
मादित्यस्तपति । एकस्यास्तैव सूर्यस्य रश्मिभिः षडेवेमे आबद्धाः,
अमणशीलाः, प्रकाशमानाः, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविशुद्ध्या-
दिवक्तव्येत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्-
क्षणं सिद्धम् ; स्वम्बोपग्रहसहितानां मेव शनैश्चरादिराह्वानानां
अज्ञाणां मिह पृथिवीत्वेन परिगणनं भिद्ये मिल्हेवास्याः पृथिव्या उप-
ग्रहस्यैतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् ग्रहणं मिति सुप्रत्येतव्यं मेव ।

एषां तु सर्वेषां गनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहणां सप्तानां स्वर्ग-
त्वेन सुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तदाथा— “रोहति सप्त स्वर्ग-
लोकान् य एष वेद”-इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), “सप्त वै
देवल्लोकाः”-इति च (गी० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मेतदेवोप-
ग्रहं ‘देवानां’ रश्मिनां सर्वैरेव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु समस्त सूर्यस्वेकः स्थिर इति श्रुतिर एव प्रतिपादिनं
पुरस्तात् (१०८५०), तर्थाप्यस्य सर्वग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजग-
न्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणबलेन अमणं सम्भाव्यते ; साम
वेदे “द्यौर्नैस्तस्या मसावादित्य ईयते”—इत्यादिश्रवणात् (भार०
भा० ६, २, २१) । वस्तुतः सौरजगन्मण्डलस्थिताना मन्मदादीनां
दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति
सिद्धान्तः । अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य जज्ञा (अग्रगण्यमार्गः),
ततो न्यूना ग्रनेश्वरस्य , ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना भङ्गलस्य,
ततो न्यूना गङ्गोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो
ऽपि न्यूनेति । अत इदं श्रूयते— “परो वरीयांसो वा इमे लोका
अवीमहीयांसः”—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा, अपि त्वेतरपृथिवीप्रक्रमण-
प्रतिनि नात्र तज्ज्ञाः ग्रहण मिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पितृलोक-
त्वेन स्त्रीकारात्, पितृणाञ्च स्वर्भोगाय तत्र गमनश्रवणाच्च तस्यापि
स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि “तद् ये ह वै तदिष्टापूर्तं
कृत मित्युपासते । ते चान्द्रमस मेव लोक मभि जयन्ते”—इति
प्र० उ० १. ८ । शतपथेऽप्येवम् (१४. ८. १. १८.), छान्दोग्य-
ब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहु विचा-
रितम् (३. १. २२—२७.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कति-
चिदधिकारणान्यारचितानि (३अ० १पा०) । तत्रैक मिदम्—

“चन्द्रं याति न वा पापी ? ‘ते सर्वे’—इतिवाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थं मेव गमन माहुतिर्व्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिना ; याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥”

-इति वे० न्दी० ३. १. ३ अधि० । अपि चन्द्रमैतानां सुखतिनां सुखभोगपरित्याग्ययचित्वाचन्द्रलोके विद्युद्विजलादीनां तत्त्वताशुस्मादीनां नास्त्येव किञ्चित् प्रयोजनं मिति तेषां सम्भाव एव । तस्माच्छ्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ४१)—

“भूमिं पजेत्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः”—इति ।

नथाच यथाश्मच्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युपपन्नं वृद्धादीनां प्रयोजनं मस्ति, न तथा तत्त्वानाम् ; किञ्च तत्राप्यस्ति अग्निरूपान्नीनां प्रयोजनं मिति, तेषां प्रभावः खलु तत्रापि विद्यत एव । “अत्राह गोरमन्वत”—इति (ऋ० सं० १. ८५. १.) श्रुतौ अन्यत्रान्यत्र आनिकञ्च तत् स्पष्टम् ।

ननु तत्र ‘दिवं जिन्वन्त्यग्नयः’—इत्युक्तम्, न हि चन्द्रमा दीर्घु-
स्त्री वेति तत् कथं मिह सा श्रुतिरूपपद्येत नामिति । अत्र भूमः—
एनादृगश्रुतिषु श्रुतो शुशब्दो नूनं अन्तरिक्षलोकस्थोपलब्धः,
अत एवाग्निधूमस्यापि अल्लोकाश्चर्यं श्रुतम्— “एतेन त्वावर्-
यन्मन् आहुत धूमस्ते केतुरभवत् दिवि श्रितः”—इति (ऋ० सं०
५. ११. ३.) । न अग्निधूमो दिवं यातीति । “दिवि सोमो
अधिश्रितः”—इत्यत्राप्येव निवावगन्तव्यं मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५.
१.) । तत्त्वतः “चन्द्रमा अक्षतरा सुपर्णो धावते दिवि (ऋ०
सं० ३१. ८०.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य अल्ल-
त्वम्, तदधः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थानं मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽपि स्वर्गत्वं मुररीकार्यं निव । अत एव
“सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः”—इति (२. २. ७.)
ऐतरेयश्रुतं सङ्गच्छते । आश्वीनं नामिह मार्गस्य परिमाणम् ;
एकस्मिन्महिनि यावन्तं मध्याह्नं मतिक्तामत्यस्तः, तावन्निवाञ्चा-

प्राश्नीन इत्युच्यते । तथा ब्रह्मत्रयदाचार्यः प्राणिनिः — “अश्व-
लोकाद्गमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ह्याह्निकं सार्धद्वियो-
जनगमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्योजनगमनं मश्वानां मिति
लोकप्रसिद्धमेव ; एवञ्चेतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनदूरे स्वर्ग-
स्थितिरभिप्रेतास्य श्रुतिस्तत इति स्पष्टम् । स्त्रीकुर्वन्ति धास्मज्ज्योति-
षिका अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमःकक्षाया इति सर्वं मवदातम् ॥

अथैव यच्छ्रूयते—“नव स्वर्गा लोकाः”—इति (४. १. २.),
तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेणैव । एवं यदपि श्रुतम् “त्रय इमं
जगत् एकविंशति लोकाः, एकविंशत्यैवेमांश्च लोकान् रोहति, स्वर्गं
एव लोके चतुष्षष्ठितमेन प्रतितिष्ठति”—इति (ऐ० ब्रा० १. १.
५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम् । एवमादिश्रुति-
वचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपदैर्विद्वद्भिः खविज्ञानसाहा-
य्यादिभिः स्वयं मेवोद्घनयम् । “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति (७. ७. २.) नैकत्वं वा स्यात् तेषां श्रुत्यम् ॥

पशुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्वमन्त्रसंहिता-
सम्मतः । तस्मादाज्ज्ञात एव मन्त्रः सर्वशास्त्रासु—

“उद् वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मग्नम् ज्योतिरुत्तमम्”—इति भा० शा० १. ५. १० ।

“उद् वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्”—इत्यादि
भा० शा० २०. २१ ; २७. १० ; ३५. १४ ; ३८. २४ ।

“उद् वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मग्नम् ज्योतिरुत्तमम्”—इति तै० शा० ५. १. ७. १० ।

“उद् वयम् । तमसस्पारी २ । ज्योतिः पश्यन्त उत्तरा २म् ।

स्वः पश्यन्त उत्तरा २म् । देवदेवता २ सूर्य २४रीम् ।

अग्न्य ज्योतिरुत्तमाम्”-इति, सा० सं० भारण्डसाम ।

“उद् वयं तमसस्यारि रोहन्तो नाक सुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगधं ज्योतिरुत्तमम्”-इति अथ० सं० ७. ५३. ७ ।

एवमादिश्रुतिषु उत्तरशब्दस्य स्वर्गवाचकस्वरादिशब्दविशेष-
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यप-
दिष्टः । तच्च श्रूयते “उत्तरो वा असावस्यै”-इति श० ब्रा० ८. ६.
१. १४. । ‘असी’ स्वर्गः, ‘अस्यै’ अस्याः पृथिव्याः ‘उत्तरो वै’ इति
तदर्थः । अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
आह च “स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ८८. ५.)”
-इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः- “उत्तरः = उद्धततरो
भवति, अधरः = अधो रः, अधः = न धावतीति, ऊर्ध्वगतिः
प्रतिषिद्धा”-इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्याश्च ऊर्ध्वदिशः
स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः ।
पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु इति च सर्व-
ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनितयत्वं,
तथा कुमेरोः पापात्मात्मनितयत्वं च वर्णितं मनेकतः ।

उत्तरदिङ्नामवीजं मपीद मेव । पृथिव्येया मदैव सूर्याभि-
मुखीत्यस्याः पुरतः सूर्यः मदैव राजते, तत एवैषा दिक् पुर इत्यु-
च्यते, प्राचीति च । सततं सूर्याभिमुखं बभूवमन्या अस्याः पश्चाद्भाग
एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेश-
भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च ।
यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः,
सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च । तत्राधोभुवनरूपे कुमेरु-
प्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाश्चतुर्दैव बाडवा-

मलाः प्रवृत्तलन्तीति तद्वान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते । त एव वाङ्-
वाग्मयः पापिनां दमनाय दहनकुष्ठान्माख्यायन्ते ; अतः स एवात्रत्यः
पापलोकः । तत्र चाग्नेः प्राधान्यं सिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽयं लोक एव प्रथमो यमलोकः , एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-
रैवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाव यमः , इय
यमी”—इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ ; श० ब्रा० ७. २. १. १० ।
इयं मित्रं पृथिवी ।

एतावेव यमीयमाववलम्ब्य यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्तं
मान्नात मार्च्चाभ्यान्नाये (१०. १०.) , तस्य सप्तम्येषा—

“यमस्य मा यम्यं १ काम आग-

रुसमाने योनीं सह श्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिष्यां

वि सिद् तद्देव रथ्येव चक्रा”—इति ।

अन्तरिक्षलोकसु द्वितीयो यमलोकः , अन्तरिक्षदेवो वायु
रैवात्र यमो नाम । तथा ह्येष आन्नातो यमशब्दो निघण्टो-
मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.) । व्याख्यानश्चैतद् यमपदम्
“यमो यच्छतीति सतः”—इति यास्कीन (१०. २. ७.) । उदी-
रता मिति पितृसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्तं मुक्तश्चेतसेन—
“माध्यन्तिको यम इत्याहुः”—इति (११. २. ६.) । स एष यमो
जनानां सङ्गमनो वायुरेव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १.—

“परैरिवांसं प्रवतो महीरनु

बहुम्वः पन्था मनुपश्यन्तानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं हविष्ठा कुवस्य”—इति ।

“यी ममार प्रथमो मर्त्यानां

यः प्रेयाय प्रथमो लोक मेतम् ।

वैवस्वतं सक्रमनं जनानां

यमं राजानं हविषा सपर्येत”

—इति च अथ० सं० १८. ३. १३ ।

विवस्वान् सविता आदित्यः ; तद्यस्त एव वायुर्वातीति वायो-
वैवस्वतत्वम् । तस्माद्देवैः—“सविष्टप्रसूतो ह्येष एतत् पवते”
—इति (१. २. १.) । यथेष्टत्वानां मन्त्राकं राजा अग्निर्नाम यमः,
तथैवान्तरिक्षाणां मिति माध्यमिक एव यमो पिष्टगुडित्युच्यते ।

अथेतत्कृत्तादनन्तरं पिष्टभूतं मान्नातम्, तस्यैवादिर्मेष्टः—

“उदीरतां मवर उत्तरासः

उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यासः ।

अस्तु य ईयुरवका ऋतश्चा-

स्ते नोऽवस्तु पितरो हविषु”-इति ।

सूर्याऽपि यम उच्यते । अत एव कृत्स्नान्देवतास्वपि पठितं
यम इति पदम् (५. ६. १७.) । सूर्यपते निगमय यमगच्छस्य
प्रदर्शितोऽयं यास्केन ऋ० सं० १०. १२५. १—

“यस्मिन् हृद्ये सुपलाय देव्यं सम्पिबते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पिता पुराः अनु वेनति”-इति ।

“सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः”-इति च निरु० १२. ३. १० ।

अत एवाथर्ववेदित्यां आदायिनां यमगच्छे यत् सर्वकामावाप्ति-
फलं मान्नातम्, न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादितेऽन्यतमे स्वर्गे
सम्भाव्यते । तथा ह्यहर्षः ११. ४. ३५—

“सर्वान् कामान् यमगच्छे यथा प्रददुषे दुष्टे”-इति ॥

अथ तदपरार्द्धे वशाप्रार्थनारोधकारिणां नरकगमनश्चास्मात्—

“अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्”—इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनश्च श्रुतम् अथ० सं० १२, ५, ६४—

“यथायाद् यममादनात् पापलोकान् परावतः”—इति ।

सुप्तशाखीयमन्त्रयैकः प्रदर्शितोऽत्र यास्ते न (१, ३, ६.)—

“हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते

सुखन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्भदन्त उत दक्षिणाभि-

नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम”—इति ।

‘एके’ ज्ञानिनः ‘हविर्भिः’ अग्नी हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-
कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इतः’ अस्मालोकात् ‘स्वः’ स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्म-
लोकं) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ ‘सव-
नेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनदृतीयनामकेषु ‘सोमान् सुखन्तः’, ‘इतः स्वः’
(चन्द्रलोकं) ‘सचन्ते’ इत्येव ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिणैः
‘शचीः’ कर्माणि ‘भदन्तः’ कुर्वन्तः ; ‘इतः’ ‘स्वः’ इमं मेव भूलोकं
‘सचन्ते’ पुनरावर्तन्ते । ‘नेत्’ नेवं चेत्, ‘जिह्वायन्त्यः’ जिह्वा-
यन्तः ; पापानुष्ठानं कुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानीयुरिति ।
तदेव मन्त्राकं चतुर्धा गतिरत्र निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

“नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम्, नास्मिन् रमणं स्थान-
मस्य मध्यस्थीति वा”—इति “पापः पाता पेयानाम्, पापत्यमानो
वा, अवाङ्मेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात्”—इति च नि० १, ३,
६५, १, २, । “नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रणयः
०—० क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम्, प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्यत ।
“न वा अमुं जग्मुषि किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०, १, १८,) न

वा यमु' गतवती ('किञ्चन यकम्') किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृतो
ह्येव तत्र गच्छन्ति"-इति (२. ४. २) । "न हि तत्र गताय
कस्मैचनाकं भवति" इति च शत० ब्रा० प. ४. १. २४ । तदेवं
यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुण्यस्कारभोगाय भवति स्वर्गमनम्, तथैव
पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनम् ॥

अथ यथा पूर्वे (६७ पृ०) सुमेरीः स्वर्गत्वं वर्णितम्, एव
कुमेरीर्निरयत्वम् (२१७ पृ०), तथेवायतनार्थावर्तितस्यास्य पश्चिमोत्तर-
भूभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवतपर्वतस्य
मानससरोवरप्रदेशादेरजिह्वादिकं ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुक्षप्रदेशस्य
च स्वर्गत्वञ्चाहुः पौराणिकाः ; अप्यर्थावर्तनपादतलरूपगाम्भीर्या
दिभिः स्थितस्यातएव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नर-
कत्वम्, तत्प्रदेशाधिपतेनैरकराजत्वञ्चेत ॥

तदत्र मानससरोवरादिप्रशंसककथा त्रिह्र पूर्व मेष यर्णिता
(४१, ६७ -- ६८ पृ०) ; रमणनामत एव च तत्प्रदेशस्य रमणीय-
त्वेन स्वर्गत्वञ्चत्वं स्थापितं भवति (महा० भा० प० १०८. ६६.) ;
सुमेरुसन्निहितस्य उत्तरकुक्षनाममहाभूभागस्य (शान्तिपर्व-
प्रभृति सुधीर्यान्त्यस्य) च पुण्यमितातलं महत्प्रशंसा कृता यथा—

“अहो महं शरीरेण प्राप्ते निमि परमा गतिम् ।

उत्तरान् वा कुक्षन् पुण्यमन्त्रं न परमरावतीम्” इति ।

“नैवेष्टिकं कर्तव्यगुणीप्रपन्नं ददन्ति ये यमु नरो हि जाय ।

स्वाध्यायनाथितगुणात्किताय न्यस्य लोकाः कुक्षपृष्ठरिपु”

—इति च महा० अनु० ५०. ५४. २६, ५७. ३३ । एवम्—

“सुखं नरकञ्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो नरकराट्”-

इति (महा० म० प० १४. १२), प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च ।

अत्र चार्थावर्ते गङ्गादिनिष्कगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते अत्र-
लोत्तरदेशानां सुषेदम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानानां मति-
नीचैश्च, आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते
कुसुपश्चालादीनां देवत्वं वाङ्मोत्तरवाङ्मादीनां मतयात्व मिति ।

तत्त्वतस्तु यथास्मां पृथिव्या मेवात्तरिचस्थितिर्द्युस्थितिश्चो-
त्तम्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिपतिदेवानां मन्त्रि-
दित्यानां मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मप्येषां वक्तुं युज्य-
एव मेव भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणां मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वादा-
स्वर्गत्व मपि, परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो भक्तव्यः ; तत्र
च सूर्यलोकान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः । तदेतदप्याज्ज्ञातम्—

“अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पुरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषाहतः ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्वरे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यच्च मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः”

—इति अथ० सं० १०, २, ११, ३२ ।

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तज्ज्ञात्वा, मिहैव— “स्वर्गो वै
लोको दूरोद्दण्डम्”—इति (४, ३, ६,) । यागादिसाधन मन्त्ररा न
कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति भावः । आन्नायते चैतत्— “स्वर्गं
एव तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४, १, ४,) । एवञ्च स्वर्ग-
गमिषूणां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेशसामर्थ्योपपादन मेवावि-
ष्टोमादिकलम्, तदुपदेश एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथेदं ऐतरेयालोचनं सुपसंहरन्तः किञ्चिद्ब्रह्मदामः । ऐतरेय
मालोचयितुं प्रहस्यैरन्नाभिः प्रसङ्गतो बहव एव वैदिकविधयाः
सममलोचिताः । तदन्नाद्यतनसमाजविरुद्धा अपि लिखिताः

स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अप्यवश्यम्भाविनः सम्पन्नाः स्युः केचन ; एवमादिषु 'विद्वांसो वै देवाः'—'सत्यसंहिता वै देवाः' इत्यादिश्रुत्यर्थानुगता देवा एव भवन्तु नः शरणम् । इहोक्तेभ्योऽन्येषां सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते विशेषतोऽधिगम्य सत्या वेदसत्याद्यैजिज्ञासुभिर्यथा—

(१) यथा वेदे लोट्लकारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः, तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लङ्लुङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति क्वात्सराः, न च ते व्यत्ययत्वेन स्त्रीकार्याः । तथा च यत्र यत्र लङ्लुङ्लिटः मन्यतमस्य प्रयोगः युतः, तत्र सर्वत्रैव सार्वकालिकोऽर्थो बोध्यो भवति प्रायः । अत एव "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यादि (३. १. ८५) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना सूत्रितम् — "कन्मि लङ्लुङ्लिटः"—इति (३. ४. ६.) । एवञ्च "यथापूर्वं ककल्पयत् (१०. १८०. १—३.)"—इत्येतस्य 'यथा-पूर्वम्' पूर्वपदेव 'ककल्पयत्' सदैव कल्पयतीत्येवार्थो मन्तव्यः । गच्छेत् यथा श्वः सूर्यं उदैत्, यथा चाय उदैत्, तथैव श्वश्च उदैत्यतीतिवत् सदैवैकरूपया सृष्टिक्रिया भावतव्य मिति तत्परत्वाशयः । एवंमेवमादिषु, सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिटः सार्व-कालिकोऽर्थो वेदितव्यः ॥

(२) सृष्टिकथं तु ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव बहुधा युता । तत्पूर्वं मेव कल्पनामूलकं किञ्चिद्विज्ञानज्ञापकं तत्तत्प्रकरणगतीपदसंज्ञा-कञ्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बहव एव एकदेश्यकथ-स्तथात । अत एवासां निरुक्तकारैः "बहुमतिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"—इति (७. ७. २.) । तदिदं मार्चाभ्यान्नाये विस्मृतं भास्वतम् ! (३. ३४३. ५)—

ऐतरेयाब्राह्मणम्

“अथ यत् प्रथमं जायमानं मस्यन्तं यदनस्या विभक्तिः ।
असुरसंगात्मा कस्त्रित्को विद्वांस उपगात् प्रभु मेतत्”-इति ॥

(३) कलिरेवायं युगं, हापरं द्वितीयं, त्रेता तृतीयं, कृतं
चतुर्थम् । क्रमोवतितः सम्यन्ते इमानि चत्वारि युगानि ।
तदत्र हापरत्रेतयोः द्वित्रिपदयोः क्रमश्रुतिरपि मानम् । श्रुतचेद-
मत्रैव त्रयेके “कलिः शयानो भवति”-इत्यादि (१०२५०) ।
मन्त्रतिथ्यापि एव मेव भवितव्या ; चक्रनेमिभ्रमणन्यायात् । तथा
च कृतादिकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो
हापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुगं मिति । पुनरेकपादा-
वनतः हापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव सैवावर्तन्ते
युगानि । एषां चतुर्णां मेव युगानां समुदयकालपरिमाणं दशसहस्र
मिव । तच्च सहस्राब्दमितं कलियुगम्, द्विसहस्राब्दपरिमितं
हापरम्, त्रिसहस्राब्दमितं त्रेतानाम्, चतुःसहस्राब्दमितं कृतयुगं
मिति । तदेतद्वाथर्वणिकाः समामन्ति (८. १. २१.)—

“यतं तेऽयुतं हायमानं च युगे त्रीणि चत्वारि कृण्वन् ।

एन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेऽनुमन्य ता मन्त्रणीयमाणाः”-इति ।

मनुक्ती सन्ध्यासन्ध्यांशवपि सहस्राब्दान्तर्गतावेव । न हि षष्टि-
दण्डात्मकस्याहोरात्रस्य सन्ध्याकालः सन्ध्यांशकालो वा ततोऽति-
रिक्तः परिगण्यते । एवं मनुव्याख्याने कुल्लूकभट्टाद्युक्त-देविकाब्द-
कीकारोऽपि न विचारसहः ; तत्र सर्वत्रैव मानुषाब्द मनुसृष्टैव
विधिविधानप्रसीतिः, न हि तथैव व्यवहारोपपत्तेरिति शम् ॥

कालीकीटा ।

सं० १८६२ ।

ई० १८०५ ।

भावस्यः श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(‘सामग्र्यम्’, सामगाचार्येण)

BOUND BY
BOSE & CO.
23, G. S. Road,
Bhowanipore, Calcutta - 23.
16-24-74